

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabıtləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 3 (39), 2023

BAŞ REDAKTOR:
Canpolad Daanov
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru

REDAKSİYA HEYƏTİ:
Vüqar Mansurov
DİN-in Polis Akademiyası
rəisinin birinci müavini,
polis polkovniki

Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fəzil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər nazirinin müavini - Baş Təşkilat - İnspeksiya İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsəyenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Həbil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Catiyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yegənə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bəyramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cəbir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib:
Fəxri Vəliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin dövlət qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki q/v 26,3
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində çap olunub.

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ

Orxan Məmmədov. İnsan alveri ilə bağlı cinayətlərə qarşı mübarizədə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi istiqamətləri 5

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

Rafiq Nəcəfquliyev. Ekstremizm və ekstremist hərəkatlərə görə məsuliyyət məsələləri 9
İmamverdi Rəhimov. Cinayət hüquq nəzəriyyəsində güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətinin hüquqi təbiəti 14
Könül Qurbanova. Cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbələrinin anlayışı 22
Rəşid Yusifov. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barədə cinayət məsuliyyətinin müasir problemləri 30
Elnur Nəcəfov. Maddi məhrumiyətlərlə bağlı cəzaların sosial ədalətin bərpasına yönəldilməsi 34

İNSAN HÜQUQLARI

Aydın Əliyev. Azərbaycan Respublikasında vəkillik fəaliyyətinin dayandırılması problemi 40
Səadət Novruzova. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquq yaradıcılığı xüsusiyyətlərinə dair 46
Günay Hacıyeva. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsi üzrə xarici dövlətlərin təcrübəsi 53
Aygül Cahangirova. İnsan hüquqları prinsipləri sferasında beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və mövcud problemlər 63

MÜLKİ HÜQUQ

Kamran Ağamoğlanov. Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemində məcburi dövlət sosial sığortasının tətbiqi məsələləri 71
Ata Vəliyev. Vətəndaş cəmiyyəti institutları və sosial xidmət 83
Ayişə Əliyeva. Əqli mülkiyyətin mühafizəsinin cinayət hüquqi aspektləri 89

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Nail Abbasov, Aysel Kişiyeva. Məhkəmə ekspertizası sahəsində beynəlxalq əlaqələrin inkişafının strateji istiqamətləri 96
Sima Süleymanlı. Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin transmilli cinayətkarlıq kontekstində tövsiyəsinin bəzi məsələləri 103

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Davud Davudov. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin (mülkiyyət hüququ) doktrinal təfsiri 111
Araz Qədimliyev. "İslahat" Kateqoriyasının sosial-hüquqi gerçəkliyin dəyişdirilməsi forması kimi nəzəri əsasları 120
Həbil Qurbanov. Qanunun Səməraliliyi 125
Kərəm Mansurov. Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun dövlət hakimiyyəti sistemində yeri və məhkəmə hakimiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsinin konstitusional əsasları 134

KRİMİNALİSTİKA

Bəxşeyiş Əsgərov, Mübariz Mustafayev. Cinayətkarlıqla mübarizə fəaliyyətinin bəzi elmi-metodoloji problemləri 138

AZƏRBAYCANIN HÜQUQ TARİXİ

Nigar Qələndərli. Heydər Əliyev və mükəmməl qanunvericilik bazası 147
Etibar Əliyev, Elxan Əliyev. Müasir Azərbaycan polisinin idarə edilməsində Heydər Əliyev mərhələsi 158
Hafiz Musayev. Regionda cinayətkarlığın qarşısının alınması və təhlükəsizliyin təmin olunmasında hərbi texnoloji əməkdaşlığın rolu 166

GƏNC TƏDQİQATÇI

Kamran Алиев. Условия и основания материальной ответственности работодателя 173
Kənan Ağayev. Kibercinayət anlayışının hüquqi tədqiqi 179
Nurlan Niyazlı. Polis tərəfindən fiziki qüvvənin, xüsusi vasitələrin və ya odlu silahın tətbiqi 185
Səadət Bağırova. Seçici fəallığının artırılması və absenteizmin azaldılması üçün innovativ həllər 190
Ələkbər Əsgərov. İbtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə, hədələmə və ya zor tətbiq etmə əməlləri ilə mübarizənin cinayət-hüquqi problemləri 197
Şəhriyar Cəfərzadə. Bələdiyyə aktlarının inzibati hüquqi aspektləri 206

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 3 (39), 2023

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Джаннолад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Вугар Мансуров
Первый заместитель начальника
Академии Полиции МВД,
полковник полиции

Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
Заместитель министра Внутренних Дел
Азербайджанской Республики - начальник
Главного организационно-инспекционного
управления, генерал-лейтенант полиции

Исаикова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавалов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишьева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь:
Фахри Валиев
доктор философии по праву

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№ 10г-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Республи-
ки за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 26,3
Тираж: 300

Журнал напечатан в издательстве
"Bakı"

ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Орхан Мамедов. Направления по осуществлению оперативно-розыскных мероприятий в сфере борьбы с преступлениями, связанными с торговлей людьми 5

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Рафик Наджафгулиев. Экстремизм и ответственность за экстремистские деяния 9
Имамверди Рахимов. Правовая природа состояния сильного психического возбуждения (аффекта) в теории уголовного права 14
Кенуль Гурбанова. Понятие формальных (юридических) источников уголовного права .. 22
Рашид Юсифов. Современные проблемы уголовной ответственности несовершеннолетних 30
Эльнур Наджафов. Направление наказаний, связанных с финансовыми лишениями, на восстановление социальной справедливости 34

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Айдын Алиев. Проблема приостановления адвокатской деятельности в Азербайджанской Республике 40
Саадат Новрузова. О правотворческих особенностях Европейского суда по правам человека 46
Гюнай Гаджиева. Опыт зарубежных государств по регулированию правового положения женщины, осужденных к лишению свободы 53
Айгуль Джахангирова. Развитие международно-правового сотрудничества в сфере принципов прав человека и актуальные проблемы 63

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Кямран Агамогланов. Вопросы внедрения обязательного социального страхования в система социальной защиты Азербайджанской Республики 71
Ата Велиев. Институты гражданского общества и социальные услуги 83
Айша Алиева. Уголовно-правовые аспекты защиты интеллектуальной собственности 89

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Наиль Аббасов, Айсель Кишиева. Стратегические направления развития международных отношений в сфере судебной экспертизы 96
Сима Сулейманлы. Некоторые вопросы квалификации незаконного оборота объектов культурного наследия в контексте транснациональной преступности 103

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Давуд Давудов. Доктринальное толкование статьи 29 (право на собственность) Конституции Азербайджанской Республики 111
Араз Гадималиев. Теоретические основания категории «реформа» как форма изменения социально-правовой реальности 120
Габил Курбанов. Эффективность закона 125
Карам Мансуров. Место Прокуратуры Азербайджанской Республики в системе государственной власти и конституционные основы ее взаимодействия с судебной властью 134

КРИМИНАЛИСТИКА

Бахшейш Асгаров, Мубариз Мустафаев. Некоторые научно-методологические проблемы борьбы с преступностью 138

ПРАВОВАЯ ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Нигяр Галандарли. Гейдар Алиев и совершенная законодательная база 147
Этибар Алиев, Эльхан Алиев. Этап Гейдара Алиева в современном управлении полицией Азербайджана 158
Хафиз Мусаев. Роль военно-технического сотрудничества в обеспечении региональной безопасности 166

ЮНЫЙ УЧЁНЫЙ

Камран Алиев. Условия и основания материальной ответственности работодателя 173
Канан Агаев. Исследование правового понятие киберпреступления 179
Нурлан Ниязлы. Применение физической силы, специальных средств или огнестрельного оружия со стороны полиции 185
Саадат Багирова. Инновационные решения для повышения явки избирателей и сокращения прогулов 190
Алекпер Аскеров. Уголовно-правовые проблемы борьбы с деяниями убийства, угрозы или принуждения лица, производящего предварительное расследование 197
Шахрияр Джафарзаде. Административно-правовые аспекты муниципальных актов 206

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 3 (39), 2023

EDITOR-IN-CHIEF:
Canpolad Daanov

Head of the Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs, polis major-general

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:
Vugar Mansurov
Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs first deputy chief,
police colonel

Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev
The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of Internal
Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhram Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlae
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary:
Faxri Valiyev

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 26,3
Draw: 300

Journal have been printed in "Baku".

OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES

Orkhan Mammadov. Directions for the implementation of operational-search activities
in the field of combating crimes related to human trafficking..... 5

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

Rafiq Najafguliyev. Extremism and responsibility for extremist acts..... 9
Imamverdi Rahimov. The legal nature of the state of strong mental excitement (affect)
in the theory of criminal law 14
Konul Gurbanova. The concept of formal (legal) sources of criminal law 22
Rəşid Yusifov. Modern problems of criminal liability of minors 30
Elnur Najafov. Directing punishments related to financial deprivation to restore social justice ... 34

HUMAN RIGHTS

Aydin Aliyev. The problem of suspension of advocacy in the Republic of Azerbaijan 40
Seadət Novruzova. On the law-making specialties of the European Court of Human Rights 46
Gunay Hajiyeva. The experience of foreign states in regulating the legal status of women
sentenced to imprisonment 53
Aygül Cahangirova. Development of international legal cooperation in the sphere of
human rights principles and current problems 63

CIVIL RIGHTS

Kamran Aghamoghanov. Matters of implementation of the compulsory social insurance
in the system of social protection of the Republic of Azerbaijan 71
Ata Valiyev. Civil society institutions and social service 83
Ayisha Ahyeva. Criminal legal aspects of intellectual property protection..... 89

PRIVATE LAW

Nail Abbasov, Aysel Kishiyeva. Strategic directions of the development of
international relations in the field of forensic expertise..... 96
Sima Suleymanli. Some issues of qualification of illegal trafficking of cultural heritage
objects in the context of transnational crime..... 103

CONSTITUTIONAL LAW

Davud Davudov. Doctrinal interpretation of article 29 (right to property) of the Constitution
of the Republic of Azerbaijan 111
Araz Gadimaliyev. The oretical foundations of the "reform" category as a form of
changing the social-legal reality..... 120
Gabil Kurbanov. Law effectiveness..... 125
Karam Mansurov. The position of the Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan in the
state power system and the constitutional basis of its interaction with the judiciary 134

CRIMINALISTICS

Bakhsheish Asgarov, Mubariz Mustafayev. Some scientific-methodological problems
of fighting crime..... 138

LEGAL HISTORY OF AZERBAIJAN

Nigar Qalandrli. Hayder Aliyev and the perfect legislative framework 147
Etibar Aliyev, Elkhan Aliyev. Heydar Aliyev Stage in Modern Azerbaijan Police Management 158
Hafiz Musayev. The role of the military technical cooperation to secure regional safety..... 166

YOUNG RESEARCHER

Kamran Aliyev. Conditions and grounds of financial liability to the employer 173
Kanan Agayev. Research of the legal definition of cybercrime 179
Nurlan Niyazli. Use of physical force, special means or firearms by the police..... 185
Saadat Baghirova. Innovative solutions for increasing voter turnout and reducing absenteeism.. 190
Alakbar Asgarov. Criminal-legal problems of combating acts of assassination, threat or
coercion of the person conducting the preliminary investigation 197
Shahriyar Jafarzada. Administrative legal aspects of municipal acts 206

Orxan MƏMMƏDOV

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
 “DİO-da əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” kafedrasının rəisi,
 polis polkovnik-leytenantı
 e-mail: o.mammadov.mia@gmail.com

İNSAN ALVERİ İLƏ BAĞLI CİNAYƏTLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: İnsan alveri, əməliyyat-qeydiyyat işi, insan alverinin qurbanı, realizə, istismar, əməliyyat-axtarış tədbirləri, əməliyyat tədqiqi, latent, insan alverçisi.

Ключевые слова: Торговля людьми, оперативно-учетная работа, жертва торговли людьми, реализация, эксплуатация, оперативно-розыскные мероприятия, оперативно-розыскная деятельность, латент, торговец людьми.

Keywords: Human trafficking, operational registration work, victim of human trafficking, realization, exploitation, operational search measures, operational research, latent, human trafficker.

Azərbaycan Respublikası “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanununa əsasən, əməliyyat tədqiqi əməliyyat-qeydiyyat işləri çərçivəsində həyata keçirilir [1,mad.15]. Həmin maddəyə müvafiq olaraq əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zəruri olduqda, Qanunun 11-ci maddəsinin III hissəsində nəzərdə tutulmuş qərarlar əsasında əməliyyat-qeydiyyat işi başlanılmalı və bu iş əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyekti tərəfindən mütləq qeydiyyata alınmalıdır. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələri əməliyyat-qeydiyyat işində əks etdirilməli və sistemləşdirilməlidir [1,mad.15].

İnsan alveri ilə bağlı cinayətlərə qarşı mübarizədə əsasən vətəndaşların sorğusu, soraqlaşma, telefon danışıklarına qulaqasma, texniki rabitə

kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması, binalara, o cümlədən yaşayış yerlərinə, hasarlanmış tikinti obyektlərinə, qurğulara və torpaq sahələrinə daxil olma və baxış keçirmə, obyektlərin müşahidəsi, insanların güdülməsi, cinayətkar qruplara və ya kriminogen obyektlərə daxil edilmə, əməliyyat eksperimenti kimi əməliyyat-axtarış tədbirlərindən geniş istifadə olunur [1,mad.10].

Ümumiyyətlə insan alveri cinayətlərində latentlik daha çox olduğundan istər insan alveri ilə bağlı cinayətlərdə şübhəli şəxslərin, eləcə də, bu cinayətin qurbanlarının müəyyən edilməsində qeyd olunan əməliyyat-axtarış tədbirlərinin müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilməsi məqsədmüvafiq olardı. Bu növ cinayətlərin polis əməkdaşlarına mane olan aşağıdakı spesifik xüsusiyyətləri vardır:

- Əksər hallarda cinayət başa çatmasından xeyli müddət keçdikdən sonra aşkarlanır;
- Zərərçəkmiş şikayət edəcəyi halda cinayət törətmiş şəxs (insan alverçisi) tərəfindən təzyiqlərə məruz qalacağından qorxur;
- Zərərçəkmiş şəxs polis orqanı ilə əməkdaşlıq etmir və yaxud da hadisə barədə natamam məlumat verir.

Belə olan hallarda müvafiq dövlət orqanları tərəfindən qurbanların dərhal aşkarlanmasına yönəlmiş aktiv fəaliyyət təşkil edən zəruri və effektiv tədbirlər həyata keçirilməsi üçün məlumat mübadiləsinin davamlılığına, ölkəyə daxil olan, ölkəni tərk edən şəxslər arasında insan alveri qur-

banlarının müəyyən edilməsilə bağlı məlumatların əldə olunmasına da diqqət yetirilməlidir.

İnsan alveri cinayətinin digər xüsusiyyətlərindən biri də cinayətin transmilli xarakter daşmasıdır. Cinayətlər adətən bir neçə dövlətin ərazisində baş verdiyindən Azərbaycan Respublikası tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə əsasən insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində digər dövlətlərlə, onların hüquq-mühafizə orqanları ilə, habelə bu sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əməkdaşlıq etməkdədir. Qarşılıqlı fəaliyyət zamanı İnterpolə üzv olan dövlətlərlə birgə “İ-24/7” telekommunikasiya sistemi vasitəsilə müvafiq əməliyyat-tədbirlərinin keçirilməsi məqsədilə təşkilatın məlumat bazalarından istifadə olunmalı və zəruri məlumatlar həmin bazaya daxil edilməlidir [3,möv.38].

Belə ki, insan alveri cinayətlərindən zərər çəkmiş şəxslərin müəyyən edilməsi istiqamətində həyata keçirilən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti zamanı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 3 sentyabr tarixli 131 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “İnsan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi Qaydaları”nın tələblərinə ciddi riayət edilməsi aidiyyəti dövlət hakimiyyəti orqanlarının üzərinə vəzifə kimi qoyulmuşdur [4,mad.1].

«ƏAF haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda «əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələri», «əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri» anlayışları işlədilsə də, nəzəriyyədə «əməliyyat-xidməti sənədlər», «əməliyyat tədqiqi materialları» anlayışlarından daha çox istifadə olunur [1,mad.16]. Göründüyü kimi, burada söhbət ƏAF nəticəsində əldə olunmuş faktiki məlumatlardan və həmin məlumatların daşıyıcılarından gedir. Əməliyyat-xidməti sənədlərə xüsusilə əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində əldə olunmuş materiallar, əməliyyat-texniki vasitələrin tətbiqinin nəticələri, həmçinin uçot-qeydiyyat sənədləri aiddir. Belə sənədlərə insan alveri cinayətlərində şübhəli olan şəxsin hüquqazidd hərəkətlərini, cinayətkar əlaqələrini əks etdirən sənədlər (raport, qərar, arayış, akt və s.), texniki informasiya daşıyıcıları (audio, videoçəkilişlər, fotosəkillər və s.), həmçinin əməliyyat-qeydiyyat işlərində toplanmış digər materiallar daxildir.

Qeyd etdiyimiz tədbirlər insan alveri ilə bağlı cinayətlərdə təqsiri olan şəxslərin cinayətkar əməllərinin qanun çərçivəsində sənədləşdirilməsinin həyata keçirilməsinə, həm də belə cinayətkar əməllərin vaxtında qarşısının alınmasına imkan yaradır.

Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrini özündə əks etdirən sənədlər sübutetmə prosesində istifadə olunmaqla yanaşı, həmin sənədlər eyni zamanda baxış, dindirmə, tanınmaya təqdim etmə və digər istintaq hərəkətlərinin keçirilməsində yardımçı rolunu oynayır.

Əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində əldə olunmuş tədqiq materiallarının səmərəliliyini şərtləndirən əsas amil həmin materialların istifadə olunması, yəni realizə edilməsidir. Belə ki, insan alveri ilə bağlı cinayətlərə qarşı mübarizədə materiallar realizə olunarkən, yoxlanılan, tədqiq olunan şəxslərin cinayət əməllərinin aşkar edilib sənədləşdirilməsi elə bir mərhələyə çatır ki, toplanmış materialların aşkar, rəsmi olaraq istifadə olunması zəruriliyi meydana çıxır.

Əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində toplanmış materialların istifadə olunması (realizəsi) prosesində Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin, «ƏAF haqqında» Qanunun müvafiq normalarının tələbləri rəhbər tutulmalıdır. Əgər toplanmış əməliyyat materialları insan alveri ilə bağlı cinayətlər üzrə yoxlanılan, tədqiq olunan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə əsas verirsə, onlar istintaq və məhkəmə prosesində qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada istifadə olunmağa yararlıdırsa, belə hallarda materialların realizəsi başlanır.

Əməliyyat-qeydiyyat işləri üzrə əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində toplanmış materialların müsbət realizə edilməsi üçün insan alveri ilə bağlı cinayətlərdə yoxlanılan və tədqiq olunan şəxslərin cinayət başında yaxalanması daha məqsədəuyğundur. Məsələn, insan alveri ilə bağlı cinayətlərdən zərər çəkmiş şəxsin (qurbanın) saxta sənədlə və ya sənədsiz xarici ölkəyə aparılması zamanı, konfidensial əsaslarla əməkdaşlıq edən şəxslərdən alınmış məlumatlara əsasən, insan alveri qurbanlarının saxlanıldığı, istismar edildiyi tikinti, fermer təsərrüfatı, gizli sexlər, istirahət mərkəzləri, gecə klubları, sauna, masaj salonları və s. əyləncə yerlərində müəyyən edilməsi.

Belə obyektlərdə ilkin əməliyyat-axtarış tədbirləri keçirib, şübhəli şəxslərin cinayət əməlləri sənədləşdirilmədən, digər tədbirlərin keçirilməsi məqsəduyğun deyil. Yadda saxlamaq lazımdır ki, istehsalatda (tikinti, gizli sexlər, fermer təsərrüfatları və s.) və əyləncə obyektlərində (sauna, masaj salonları, gecə klubları) məcburi əməyin istismarı və ya cinsi istirmar halları əsasən günün ikinci yarısı və ya gecə vaxtları həyata keçirilir. Bunu nəzərə almaqla, belə obyektlərdə reydlər, monitoring və zəruri ilkin əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həmin vaxtlarda həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda insan alveri ilə bağlı cinayətlərdə şübhəli şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunmasında yeganə şahid bu cinayətlərdən zərər çəkmiş şəxslər olur. Bu zaman zərər çəkmiş şəxs özünün dövlət tərəfindən himayə olunmasını hiss etməli və belə olduqda, o, şübhəli şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və cinayət əlaqələrinin müəyyən edilməsində hüquq-mühafizə orqanlarına yaxından köməklik göstərir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan müdafiə tədbirlərini zərər çəkmiş bildikdə, bunu hiss etdikdə, özündə inam yaranır və bu da polis orqanlarının nüfuzuna müsbət təsir edir.

İnsan alveri ilə bağlı cinayətlər üzrə əməliyyat-qeydiyyat işləri çərçivəsində yoxlanılan və tədqiq olunan şəxslər barəsində əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində toplanmış materiallar cinayət işinin başlanmasına səbəb və əsas olduğu halda, eyni zamanda, başlanmış cinayət işində sübut kimi də istifadə oluna bilər. Bunun üçün «ƏAF haqqında» Qanunun 16-cı və Cinayət-Prosessual Məcəllənin 137-ci maddəsində xüsusi şərtlər müəyyən olunmuşdur. Belə ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar bu Qanuna müvafiq əldə edildikdə və Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tələblərinə uyğun təqdim edildikdə və yoxlanıldıqda, cinayət təqibi üzrə sübut kimi qəbul edilə bilər.

Yoxlanılma prosesində qeyd etdiyimiz kimi, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə əsasən sübut edilməli hallar [2,mad.139], sübutların yoxlanılması [2,mad.144] və sübutların qiymətləndirilməsi [2,mad.145] maddələri əsas götürülür. Bu növ cinayətlərlə bağlı əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələri və digər materiallar ilk növbədə cinayət-prosessual qanunvericiliyinə uyğun sübutların formalaşmasına imkan verməlidir, yəni Cinayət-Prosessual Məcəllənin 139-cu maddəsində qeyd olunan halların sübut edilməsi üçün zəruri və əhəmiyyətli olan məlumatları özündə əks etdirməlidir. Bundan başqa, həmçinin əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrində, onların əsasında formalaşmış sübutların Cinayət-Prosessual Məcəllənin 144 və 145-ci maddələrinə uyğun yoxlanılmasına və qiymətləndirilməsinə imkan verən məlumatlar əksini tapmalıdır.

Bununla bağlı bir məqama diqqət cəlb etmək istəyirəm ki, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsinin VII hissəsinə əsasən, hər hansı cinayətin törədilməsi ilə bağlı əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində əldə edilmiş məlumatlarla tanış olmaq hüququ məlumatların mənbəyini aşkarlamamaq şərti ilə yalnız həmin cinayət işi üzrə istintaqı aparan şəxsə, prokurora və ya məhkəməyə verilir. Yəni, burada əsas şərt kimi məlumatların mənbəyini aşkarlamamaq qeyd olunur. Ona görə də hesab edirəm ki, əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində əldə olunmuş, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanununun 15-ci maddəsinə əsasən, əməliyyat-qeydiyyat işlərində toplanmış və sistemləşdirilmiş tədqiq materialları birbaşa istintaq orqanına, prokurora və ya məhkəməyə verilməməlidir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri qeyd olunan orqanlara ümumiləşdirilmiş rəsmi məlumat (müfəssəl arayış) formasında, yaxud məlumat mənbələrini əks etdirən bəzi sənədlər istisna olunmaqla, digər müvafiq sənədlərin surəti çıxarılmaqla verilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 28.10.1999. www.e-qanun.az.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi 25.08.2000. www.e-qanun.az.

3. “DİO-da əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” xüsusi hissə mühazirələr toplusu. O.Məmmədov, N.Salmanzadə. Polis Akademiyası, 2022.

4. “İnsan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi Qaydaları (indikatorları)”nın təsdiq edilməsi barədə Nazirlər Kabinetinin Qərarı. 03.09.2009. www.e-qanun.az.

Орхан Мамедов

Направления по осуществлению оперативно-розыскных мероприятий в сфере борьбы с преступлениями, связанными с торговлей людьми

В данной статье рассматриваются следственные действия, применяемые в борьбе с преступлениями, связанными с торговлей людьми. Преступления, связанные с торговлей людьми, по-прежнему являются огромной проблемой во всем мире. Эти преступления являются явным посягательством на права и ценности человека. Также в статье разъясняются следственные мероприятия, которые широко применяются в борьбе с преступлениями торговли людьми. Эти меры играют важную роль в выявлении преступников и обеспечении правосудия. Общая цель статьи – способствовать развитию и совершенствованию следственной деятельности в сфере борьбы с преступлениями, связанными с торговлей людьми.

Orkhan Mammadov

Directions for the implementation of operational-search activities in the field of combating crimes related to human trafficking

This article discusses the investigative actions used in the fight against crimes related to human trafficking. Human trafficking crimes continue to be a huge problem worldwide. These crimes are a clear violation of human rights and values. The article also explains the investigative measures that are widely used in the fight against human trafficking crimes. These measures play an important role in identifying perpetrators and ensuring justice. The overall goal of the article is to promote the development and improvement of investigative activities in the field of combating crimes related to human trafficking.

UOT: 342.951

Rafiq NƏCƏFQULİYEV

Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası
 “Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti”
 kafedrasının rəisi,
 polis polkovniki, h.ü.f.d., dosent
 e-mail: necefquliyev75@mail.ru

EKSTREMİZM VƏ EKSTREMİST HƏRƏKƏTLƏRƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: qanunvericilik, hüquqi tənzimləmə, ekstremizm, ekstremist hərəkatlar, hüquqi məsuliyyət.

Ключевые слова: законодательство, правовое регулирование, экстремизм, экстремистские действия, юридическая ответственность.

Key words: legislation, legal regulation, extremism, extremist actions, legal liability.

Azərbaycan hüquq elminin qarşısında duran xüsusi vəzifələrin sırasında təhsilin müxtəlif səviyyə və formaları daxilində tədris edilən sahələr üzrə zəruri məlumatların sistemləşdirilməsi, onların müvafiq hissələrinin təhlil edilməsi, eyni zamanda ziddiyyətli məsələlərin aydınlaşdırılması və müxtəlif təbiiyyətə aktlarının (qanunların, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aktları və s.) öyrənilməsi, zərurət daxilində təkmilləşdirilməsi, eləcə də gələcək təcrübə üçün nümunəvi fəaliyyət modellərinin hazırlanması ayrıca qeyd edilə bilər. Odur ki, ali təhsil müəssisələrində tədris prosesində hüququn müxtəlif sahələri üzrə aidiyyəti ictimai münasibətlərin öyrənilməsi və elmi təhlilinin aparılması məqsədəuyğun sayılır.

Məlumdur ki, hüquq sistemi daxilində müvafiq sahələr üzrə öyrənilən ictimai münasibətlər təbiətinə görə pozitiv və neqativ məzmunu malik olur. Cari tədqiqat daxilində inzibati-hüquqi tənzimləmənin tərkib hissəsi sayıla biləcək ekstremizmə əks-təsir fəaliyyəti daxilində onun hüquqi təbiəti və müvafiq məsuliyyət məsələlərinin bir

hissəsinin öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Sosial-neqativ təzahür sayıla biləcək “ekstremizm” latıncadan tərcümədə “ən son hədd” mənasının ifadə etməklə, metodlara maraq və ya ifratçı kimi tərcümə oluna bilər. Bəzi lüğətlərdə qeyd edilir ki, “ekstremizm” adı məişət anlamında müəyyən təsəvvürlərdə fərqlənmək və (və ya) hamıdan kənar davranmaqdır [1].

“Məsuliyyət” ifadəsi ərəbcədən Azərbaycan dilinə tərcümədə cavabdehlik mənasının ifadə edir. Adı çəkilən ifadə rast gəlinən mənbələrdə əsasən insana (fərdə) aid edilir. O, insan təbiətinə aid bir hissə kimi başa düşülür. Hətta əksər ailələrdə uşaqların tərbiyəsində xüsusi nəzərə alınmalı olan məqamlar sırasında məsuliyyət öndə durur.

Qeyd edək ki, hüquqi məsuliyyət - qanunsuz hərəkatə görə günahkar şəxsə dövlət məcburiyyəti tədbirlərinin tətbiq edilməsidir [2].

Təsadüfi deyildir ki, orta məktəblərin şagirdləri üçün tərtib edilən elektron dərsliklərdə belə bir fikir diqqət çəkir ki, məsuliyyətli insan üzərinə düşən işləri yerinə yetirməyi özünün vəzifəsi hesab edir. O, işinin nəticəsinə görə kiminsə ziyan çəkməsinə yol verməməyə çalışır. İnternet mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, “məsuliyyət” fərdin başqalarının haqlarına hörmət göstərməsi və öz davranışının nəticələrinə sahib çıxma bilməsi kimi başa düşülə bilər [3].

Hüquqi müstəvidə məsuliyyət haqqında danışıq ilk olaraq subyektlilik, tədqiqatımız daxilində isə inzibati-hüquqi subyektlilik institutu nəzərdən keçirilməlidir. Klassik yanaşmalara görə inzibati hüquq elmində subyektlilik institutu fi-

ziki, vəzifəli və hüquqi şəxsin inzibati-hüquqi statusu baxımından fərqləndirilir.

Fiziki şəxsə münasibətdə qeyd edə bilərik ki, onun inzibati-hüquqi statusunu müəyyənləşdirən institutun ilkin mənbəyi inzibati-hüquqi subyektivlikdir. Adı çəkilən hüquqi təzahürün strukturunda inzibati hüquq qabiliyyəti və inzibati-fəaliyyət qabiliyyəti kimi elementlər cəmləşir.

Hüquqşünas tədqiqatçı A.V.İlyuşin “İnzibati-hüquqi subyektivlik: hədlər və məzmun” elmi məruzəsində haqlı olaraq qeyd edir ki, inzibati hüquq subyektivliyi inzibati-hüquq qabiliyyətindən və eyni adlı fəaliyyət qabiliyyətindən ibarət olmaqla, özündə inzibati delikt qabiliyyətini ehtiva edir [4, s.18].

İnzibati hüquq qabiliyyəti dedikdə, vətəndaşın dövlət idarəetmə sahəsində hüquq və vəzifələrin subyektiv (sahibi) olmaq qabiliyyəti başa düşülür. Bu hüquqi təzahür vətəndaşlarda anadan olduğu andan yaranır və ölümləri ilə xitam olunur. Onun məzmunu qanunlarla və onlara əsaslanan dövlət idarəetmə aktları ilə müəyyən edilir. Vətəndaşların inzibati hüquq qabiliyyətini müəyyənləşdirən inzibati hüquq normaları müvafiq qanunlarda və idarəetmə aktlarında təsbit olunur. Bu qabiliyyət nə alın, nə də başqasına verilə bilər. Onun həcmi yalnız qanunla dəyişdirilir. Ayrı-ayrı vətəndaşlar üçün inzibati hüquq qabiliyyəti qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada müəyyən müddətə məhdudlaşdırıla bilər. Məsələn: vətəndaş tərəfindən cinayətin və ya inzibati xətanın törədilməsi ilə əlaqədar olaraq müəyyən edilmiş qaydada onların azadlıqdan məhrum edilməsi və ya onlara verilmiş xüsusi hüquqların məhdudlaşdırılması kimi sanksiyalar tətbiq edilə bilər. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 46-cı maddəsi vətəndaşa müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə kimi cəza tədbirlərinin tətbiqini nəzərdə tutur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra inzibati xətalara görə xüsusi hüquqların müəyyən müddətə məhdudlaşdırılması halları müəyyən edilmişdir. Məsələn: Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 27-ci maddəsi fiziki şəxsə verilmiş xüsusi hüququn məhdudlaşdırıl-

masını nəzərdə tutur. “Fövqəladə vəziyyət və sosial xarakterli fövqəladə mühit rejimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu fövqəladə vəziyyət rejimi tətbiq edildikdə, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması və həmin ərazidə fəaliyyət göstərən orqanların iş rejiminin dəyişdirilməsini müəyyən edir [5].

Tədqiqat daxilində qeyd edilməsi vacib olan fikirlərdən biri də budur ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında məhdudlaşdırmaya məruz qalmayan hüquq və azadlıqlar da təsbit edilmişdir. Onların sırasında yaşamaq hüququ, vicdan azadlığı xüsusilə qeyd edilməlidir.

Vətəndaşların inzibati hüquq qabiliyyəti onun digərləri ilə maraqlarının (hüquq və vəzifələrinin qırılmaz əlaqəsi ilə xarakterizə olunmaqla) nisbətini ifadə edir. Hüquqşünas tədqiqatçı V.V.Karpunçov hesab edir ki, şəxsin ümumi hüquq subyektivliyi onun sahəvi hüquq subyektivliyində ifadə olunur. Onun fikrincə, hüquq qabiliyyəti subyektiv hüquqların mümkün maddiləşməsidir. Məhz onun vasitəsilə səlahiyyətlər həyata keçirilir [6]. Zənnimizcə, tədqiqatçının sonda səslənən mövqeyi daha çox hüquqi və (və ya) vəzifəli şəxslərin inzibati-hüquqi statusuna aiddir.

İnzibati hüquq qabiliyyətinin əsas xüsusiyyəti onun icra hakimiyyəti sistemi ilə müxtəlif şəraitdə və qarşılıqlı əlaqə xarakterində həyata keçirilməsi ilə izah olunur. Bu hüquqi təzahür vətəndaşların inzibati fəaliyyət qabiliyyətinin əsasını təşkil edir. İnzibati fəaliyyət qabiliyyəti hüquq qabiliyyətinin həyata keçirilməsinin əsasını, həmçinin bir sıra inzibati-hüquqi münasibətlərdə vətəndaşların subyektiv hüquq və vəzifələrinin həyata keçirilməsi əsasını təşkil edir.

İnzibati fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə, müəyyən yaş həddinə çatmaqla vətəndaşa verilmiş hüquqların öz hərəkətləri ilə həyata keçirmək, üzərinə qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək, bunun nəticəsində yeni hüquq və vəzifələr əldə etmək, eləcə də öz davranışına görə hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti başa düşülür.

İnzibati fəaliyyət qabiliyyətinin yaranma vaxtı qanunvericiliklə dəqiq müəyyən olunma-

mışdır. Vətəndaşın tam həcmli inzibati fəaliyyət qabiliyyəti, bir qayda olaraq 18 yaşa çatdıqdan sonra yaranır. İnzibati fəaliyyət qabiliyyətinin yaranma vaxtı qeyri-müəyyən olaraq qalır. Müxtəlif sahələrdə fərdin inzibati fəaliyyət qabiliyyəti 18 yaşa çatmamış da yarana bilər. İnzibati xətanın subyekti isə 16 yaşa çatmış şəxslər sayılır. Bu mövqe isə qanunvericiliklə təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları ümumi mənada bərabər inzibati fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur. Lakin onların bəziləri sağlamlıq ilə əlaqədar olaraq tam və ya natamam fəaliyyət qabiliyyəti sayılır (məsələn: psixi xəstələr, əqli cəhətdən zəif olan şəxslər və s.). Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 15-ci maddəsinə əsasən, xroniki psixi xəstəlik vəziyyətində inzibati xəta törətmiş şəxs inzibati məsuliyyətə cəlb edilmir.

İnzibati hüquq qabiliyyəti əsasında fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşlar konkret inzibati hüquq münasibətlərinə girərək subyektiv hüquq və vəzifələrini həyata keçirirlər. Bu kimi münasibətlərdə aidiyyəti tələblər həyata keçirilir (Məsələn: yol hərəkəti qaydalarına riayət etmək vəzifəsi; vətəndaşın ərizəsi ilə təqaüd təyin edilməsi).

Hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edildiyi kimi, vətəndaşların subyektiv hüquqları həyata keçirilməsi imkanının dərəcəsinə görə mütləq və nisbi növlərə bölünür. Mütləq hüquqlar dedikdə, həyata keçirilməsi yalnız vətəndaşın iradəsindən asılı olan subyektiv hüquqlar başa düşülür. Bu hüquqlara misal olaraq, vətəndaşın dövlət idarəetməsində müvafiq formalarda iştirak etmək hüququnu, ali təhsil almaq hüququnu, yaxud tibbi yardım almaq hüququnu və şəxsiyyətin toxunulmazlığı hüququnu göstərmək olar. Nisbi hüquqlar dedikdə, həyata keçirilməsi yalnız vətəndaşların iradəsindən deyil, həmçinin həmin vaxtda və yerdə həyata keçirilməsi üçün lazım olan faktiki imkanların mövcud olması ilə xarakterizə olunan hüquqlar başa düşülür. Həmin hüquqlara misal olaraq vətəndaşın ali təhsil məktəblərinə qəbul olmaq hüququnu (onun həyata keçirilməsi qəbul imtahanlarının nəticəsindən asılıdır), yaxud nəqliyyat vasitəsinin idarə etmək hüququnu (şəxsin sağlamlığı və

imtahan nəticəsindən asılıdır) göstərmək olar.

Hüquqlardan fərqli olaraq vətəndaşların üzərinə qoyulmuş bütün vəzifələr mütləqdir. Dövlət vətəndaşların üzərinə yalnız yerinə yetirilməsi mümkün olan vəzifələr qoyur. Vəzifələrin yerinə yetirilməsi yolları müxtəlifdir. Mütləq vəzifələrin həyata keçirilməsi vəzifələri onun konkret məzmunundan asılıdır. Bir sıra vəzifələr aktiv hərəkətlər vasitəsi ilə, digərləri isə qanunla qadağan edilmiş hərəkətlərdən çəkinməklə yerinə yetirilir.

Vətəndaşlar tərəfindən vəzifələrə riayət etməni təmin etmək üçün əsas metod kimi, inandırma, tərbiyələndirmə, həmçinin ictimai təsir tədbirlərinin (kollektivdə müzakirə) həyata keçirilməsindən istifadə olunur. Bununla yanaşı, vəzifəni yerinə yetirməkdən boyun qaçırma, səlahiyyətli orqan (vəzifəli şəxs) tərəfindən dövlət məcburetmə tədbirlərinin tətbiq edilməsinə gətirib çıxarır (intizam, inzibati və cinayət məsuliyyəti). Bunların tətbiq edilmə şəraiti və qaydası sahəvi qanunlar ilə müəyyən edilir.

Vətəndaşların dövlət idarəetmə sahəsində hüquq və vəzifələri ümumi və xüsusi olur. Ümumi hüquq və vəzifələr - vətəndaşların dövlət idarəetməsinin bütün sahələrindəki hüquq və vəzifələrinə aid edilir. Məsələn: dövlət idarəetməsində iştirak etmək hüququ, yaxud vəzifəli şəxslərin, dövlət və ictimai orqanların hərəkətlərindən şikayət etmək hüququ və s.

Ümumi vəzifələrə misal olaraq vətəndaşın qanun və qanunqüvvəli aktlara riayət etmək vəzifəsini və ya əmək intizamına riayət etmək vəzifəsini göstərmək olar.

Xüsusi hüquq və vəzifələr - dövlət idarəetməsinin müəyyən bir sahəsində vətəndaşlara aid olan hüquq və vəzifələrdir. Məsələn: səhiyyə sahəsində sağlamlığın qorunması hüququ, yaxud mədəniyyət sahəsində mədəniyyət nailiyyətlərindən istifadə etmək hüququ. Səhiyyə sahəsində vəzifələrə gigiyena və sanitariya qaydalarına riayət etmək vəzifəsini, təhsil sahəsində orta təhsil almaq vəzifəsini misal göstərmək olar.

İnzibati hüquq və digər hüquq normalarında vətəndaşların konstitusiyaya azadlıqları detallandırılır. Söz azadlığı, mətbuat, mitinq, küçə yü-

rüşləri və piket azadlığı vətəndaşlara və onların birliklərinə inzibati bina, küçə və meydanların verilməsi ilə təmin edilir. Şübhəsiz ki, vətəndaşların mediadan istifadə etmək üçün imkan və hüquqları var. Onlar sərbəst olaraq dövlət və ictimai işləri müzakirə edə bilər, öz fikirlərini bildirir, təklif yürüdür, dövlət orqanları və ictimai təşkilatlar tərəfindən keçirilən iclaslarda dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyətində (vəzifəli şəxslər tərəfindən buraxılan) yol verilən səhvləri və çatışmazlıqları tənqid edirlər.

Ekstremizm və ekstremist hərəkatlərə görə məsuliyyət məsələləri daxilində inzibati-hüquqi subyektiyin təhlilini yekunlaşdıraraq qeyd etməliyə ki, müstəqilliyimizin nə ilk illərində, nə də 1 mart 2016-cı il tarixdən qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində ekstremizmin qarşısının alınmasına yönələn inzibati xəta tərkibi nəzərdə tutulmamışdı. “Dini ekstremizm əleyhinə aparılan xüsusi əməliyyat zonasının hüquqi rejiminin tələblərinin pozulması” redaksiyasında müvafiq inzibati xəta tərkibi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 28 oktyabr 2016-cı il tarixli 366-VQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə adı çəkilən məcəlləyə əlavə edilmişdir.

Qanunverici bu hüquqi mövqe vasitəsilə yalnız dini ekstremizm əleyhinə aparılan xüsusi əməliyyat zonasının hüquqi rejimini qoruyur. Həmin rejimə görə dini ekstremizm əleyhinə xüsusi əməliyyatın aparılma zonasında nəqliyyat vasitələrinin və piyadaların hərəkatını müvəqqəti məhdudlaşdıran və ya qadağan edən tədbirlərin tətbiqi, ərazinin müəyyən sahələrinə və obyektlərə nəqliyyat vasitələrini və piyadaları buraxmamağa maneçilik törətmək yolverilməz sayılır.

Tədqiqata uyğun olaraq vətəndaşların dövlət idarəetmə sahəsindəki vəzifələrinin (həm ümumi, həm də xüsusi) pozulmuş nümunəsi qismində aşağıdakıları göstərə bilərik:

- fiziki şəxslərin şəxsiyyətini təsdiq edən sənədlər olmadan, onların günün müəyyən edilmiş vaxtında küçələrdə və ya digər ictimai yerlərdə olması;

- dini ekstremizm əleyhinə xüsusi əməliyyatın

yatın aparılma zonasına giriş və ya bu zonadan çıxış zamanı fiziki şəxslərə, onların əşyalarına, nəqliyyat vasitələrinə və nəqliyyat vasitələrində olan əşyalara texniki vasitələr tətbiq etməklə baxış keçirməyə maneçilik törədilməsi;

- dini ekstremizm əleyhinə xüsusi əməliyyatın aparılması məqsədi ilə fiziki şəxslərin mənzilinə və digər yaşayış yerlərinə, onların torpaq sahələrinə, nəqliyyat vasitələrinə, habelə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərin ərazilərinə, binalarına, nəqliyyat vasitələrinə daxil olmağa maneçilik törədilməsi;

- dini ekstremizm əleyhinə xüsusi əməliyyatın aparılması ilə əlaqədar zərurət yarandıqda fiziki şəxslərin əməliyyatın aparılma zonasından köçürülməsinə, binaların, qurğuların və digər tikililərin sökülməsinə maneçilik törədilməsi;

- dini ekstremizm əleyhinə xüsusi əməliyyatın aparılma zonasında sanitar-epidemioloji, baytarlıq və digər karantin tədbirlərinin pozulması;

- dini ekstremizm əleyhinə xüsusi əməliyyatın aparılma zonasında tərkibində narkotik və ya psixotrop maddələr olan dərman vasitələrinin dövriyyəsinin məhdudlaşdırılmasının pozulması [7].

Vətəndaşların sadalanan davranışları (xüsusi hüquqlarından sui-istifadə və (və ya) vəzifələrə riayət etməməsi) inzibati məsuliyyətə səbəb olur. Daha dəqiq desək, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 517-1-ci maddəsinə görə fiziki şəxslər əlli manatdan səksən manatadək miqdarda cərimə edilir və ya işin halları və pozuntu törədənin şəxsiyyəti nəzərə alınmaqla, bu tədbirlərin tətbiqi kifayət hesab edilmədikdə, on beş günədək müddətə inzibati həbs tətbiq olunur, vəzifəli şəxslər dörd yüz əlli manatdan altı yüz manatadək miqdarda, hüquqi şəxslər iki min manatdan üç min manatadək miqdarda cərimə edilir.

Yekun olaraq qeyd etməliyə ki, ekstremizmin qarşısının alınması sahəsində vəzifələrin (fiziki şəxslərin, vəzifəli və hüquqi şəxslərin) yerinə yetirilməsi, eyni zamanda hüquqlardan sui-istifadənin qarşısının alınması məqsədilə ilə qüvvədə olan sahəvi qanunlar ilə məsuliyyətin

tam müəyyən edilməsi zəruridir. Bununla da aidiyyəti icraatın aparılması zamanı səlahiyyətli subyekt tərəfindən ümumi norma deyil, xüsusi norma (qanunçuluq prinsipinin tələbinə tam uyğun olaraq) tətbiq ediləcəkdir. Hazırki dövrdə Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində yalnız dini ekstremist fəaliyyət ilə əlaqədar məsuliyyətin müəyyən edilməsi adı çəkilən sosial-neqativ təzahürün digər növləri-

nin qarşısının alınmasında (məsuliyyət məsələrinin həllində) səslənən mövqenin tətbiqinə hələ ki imkan vermir. Güman edirik ki, qanunverici tərəfindən yaxın gələcəkdə tədqiqat daxilində səslənən arqumentlər və digər dövlətlərin hüquqyaratma təcrübəsi nəzərə alınmaqla, aidiyyəti məsuliyyət məsələləri həll ediləcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://www.google.com/search?client=opera&q=экстремизм&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Hüquqi_məsuliyyət
3. Elektron Dərslik Portalı. <https://e-derslik.edu.az/books/78/units/unit-3/page38.xhtml>
4. А.В. Илюшин. Административная правосубъектность граждан: пределы и содержание. Правовые проблемы укрепления российской государственности: сб. статей / ред. М.М. Журавлев, С.В. Ведяшкин, А.М. Барнашов, С.С. Кузнецов. – Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, 2019. – Ч. 80. – 208 с.
5. <https://e-qanun.az/framework/6193>
6. Карпунцов В.В. Процесуальна компетенція органів прокуратури України: адміністративно-правовий аспект : монографія. Київ : Логос, 2018. 373 с. С.211. pdf
7. <https://e-qanun.az/framework/46960>

Рафиг Наджафгулиев

Экстремизм и ответственность за экстремистские деяния

Статья посвящена экстремизму и ответственности за экстремистские действия. Автор попытался изучить основы формирования ответственности. В центре внимания исследования находятся элементы административно-правового статуса физических и юридических лиц. В статье автором проанализировано административно-правовое субъективность как центральное понятие. В ходе анализа эти элементы были рассмотрены на основе отраслевого, в том числе административного законодательства.

Rafiq Najafguliyev

Extremism and responsibility for extremist acts

The article is devoted to extremism and responsibility for extremist actions. The author tried to study the basics of the formation of responsibility. The focus of the study is on the elements of the administrative and legal status of individuals and legal entities. In the article the author analyzes the administrative-legal subjectivity as a central concept. In the course of the analysis, these elements were considered on the basis of sectoral, including administrative, legislation.

Rəhimov İMAMVERDİ

DİN-in Polis Akademiyasının

“Cinayət Hüququ” kafedrasının müəllimi,

polis leytenantı

e-mail: r.imamverdi777@gmail.com

CİNAYƏT HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİNDƏ GÜCLÜ RUHİ HƏYƏCAN (AFFEKT) VƏZİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏBİƏTİ

Açar sözlər: affekt, cinayət, cəza, qəsd, qanunsuz, əxlaqsız, əməl, hərəkət

Ключевые слова: аффект, преступление, наказание, заговор, незаконный, аморальный, поступок, поступок

Key words: affect, crime, punishment, conspiracy, illegal, immoral, deed, act

Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsi 11 fevral 2020-ci il tarixdə A.-ın Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 120.1-ci maddəsi ilə təqsirləndirilməsinə dair cinayət işinə baxaraq müəyyən etmişdir ki, təqsirləndirilən şəxs A. onunla bir mənzildə yaşayan doğma bacısı B.-in yüngül həyat tərzini keçirməsi, dəfələrlə yaşadıkları evə gec gəlməsi və bəzi hallarda evdən gederək gec klublarında, habelə digər müxtəlif yerlərdə qalması ilə bağlı sonuncu ilə ailələrinin şərəfinə ləkə gətirən hərəkətlərə yol verməməsi barədə dəfələrlə söhbətlər aparmasına baxmayaraq, B. növbəti dəfə 2019-cu ilin iyun ayının əvvəllərində evdən gederək yüngül həyat tərzini keçirməsindən sonra onu axtarsa da tapmağa nail ola bilməmiş, 27 iyun 2019-cu il tarixdə gecə saat 01 radələrində C.-in bacısı B.-ni yüngül əxlaqlı qızlarla gəzməsi barədə ona məlumat verməsindən sonra, bacısının yüngül həyat tərzini keçirməklə ailəsinin şərəfini ləkələməsi, onun namusuna xələl gətirməsi, bununla bağlı həmyaşdamları arasında rüsvay olması ilə bağlı sonuncuya qarşı yaranmış nifrət hissinin təsiri altında sonuncunu qəsdən öldürmək qərarına gəlib,

həmin niyyətini həyata keçirmək üçün yaşadığı mənzildən bir ədəd mətbəx bıçağını götürüb üzərində gizlədərək silahlanmış, gecə saat 03:50 radələrində bacısı B.-ni tanımadığı bir xanımla birlikdə “X” markalı avtomobilin sürücüsünə məxsus əşyanı oynatmasını görüb, yuxarıda qeyd edilən səbəblərdən B.-yə qarşı yaranmış nifrət hissinin təsiri altında qisas almaq məqsədilə qəsdən öldürmək üçün sonuncuya yaxınlaşaraq yaşadığı evdən götürdüyü soyuq silah hesab edilməyən məişət təyinatlı mətbəx bıçağı ilə iki dəfə zərbə vuraraq ona ümumilikdə həyat üçün təhlükəli ağır zərərvermanın əlamətlərinə malik olan xəsarətlər yetirərək, B.-ni qisas almaq məqsədilə qəsdən öldürmüş, yəni qəsdən həyatdan məhrum etmişdir.

Məhkəmə işin hallarını araşdıraraq hesab etmişdir ki, təqsirləndirilən şəxs A.-ın törətdiyi cinayət əməli Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 120.1-ci ilə düzgün tövsif edilmişdir. O, həmin cinayət əməlini törətməkdə təqsirlidir və onun əməlinin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar, həmçinin cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad edilməsi üçün əsaslar yoxdur. Odur ki, təqsirləndirilən şəxs A. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 120.1-ci təqsirli bilinərək qanunla müəyyən edilmiş qaydada cəzalandırılmalıdır.

11 fevral 2020-ci il tarixli Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin 1(101)-159/2020 sayılı hökmü ilə A. ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsində çəkməklə Azərbaycan Respublikasının Cinayət

Məcəlləsinin 120.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət əməlini törətməkdə təqsirli bilinərək ona 9 (doqquz) il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilmişdir.

Hesab edirəm ki, istintaq və I instansiya məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 120.1-ci maddəsi ilə tövsif edilən A.-ın əməli həmin maddədən Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 122.1-ci maddəsinə tövsif edilməli və zərərçəkmiş şəxsin mütəmadi qanunsuz və ya əxlaqsız davranışı ilə əlaqədar yaranmış uzun sürən dözülməz psixi şərait nəticəsində qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində qəsdən adam öldürmə kimi qiymətləndirilməlidir. Ona görə ki, cinayətin tövsifi obyektivlik, həqiqilik, dəqiqlik və tamlıq prinsiplərinə riayət edilməklə həyata keçirilməlidir. Həmçinin cinayətin tövsifinin qaydaları cinayət qanununda, cinayət hüquq nəzəriyyəsində və məhkəmə qərarlarında öz əksini tapırlar. Hesab edirəm ki, istintaq və I instansiya məhkəməsi tərəfindən tövsifin həyata keçirilməsinin prinsiplərinə və qaydalarına əməl edilməmişdir. 11 fevral 2020-ci il tarixli Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin 1(101)-159/2020 sayılı hökmündən də görünür ki, A.-ın onunla bir mənzildə yaşayan doğma bacısı B.-in yüngül həyat tərzini keçirmiş, dəfələrlə yaşadıkları evə gec gəlmiş və bəzi hallarda evdən gələrək gecə klublarında, habelə digər müxtəlif yerlərdə qalmış, ailələrinin şərəfinə ləkə gətirən hərəkətlərə yol vermiş, B. növbəti dəfə 2019-cu ilin iyun ayının əvvəllərində evdən gələrək yüngül həyat tərzini keçirməsindən sonra A. onu axtarsa da tapmağa nail ola bilməmiş, 27 iyun 2019-cu il tarixdə gecə saat 01 radələrində C. B.-in yüngül əxlaqlı qızlarla gəzməsi barədə A.-ya məlumat verməsindən sonra, bacısının yüngül həyat tərzini keçirməklə ailəsinin şərəfini ləkələməsi, onun namusuna xələl gətirməsi, bununla bağlı həmyaşıdları arasında rüsvay olması ilə bağlı sonuncuya qarşı yaranmış nifrət hissəsinin təsiri altında sonuncunu vuraraq ona xəsarət yetirmək qərarına gəlmişdir.

Fikrimizcə, cinayətkar davranış özünün səciyyəvi xüsusiyyətinə görə aşağıda göstərilən hallarla şərtlənir:

1) şəxsiyyətin bioloji və psixoloji xüsusiyyətləri ilə;

2) şəxsin sosial, mədəni, mənəvi və digər baxışları ilə;

3) belə baxışların formalaşdığı xarici amillərlə;

4) cinayətkarın şəxsiyyətinə qarşılıqlı təsir göstərməklə cinayətkar hərəkətlərə səbəb olan konkret həyati vəziyyətlə.

Konkret cinayətin törədilməsi zamanı səbəbin müəyyən edilməsi məqsədilə yuxarıda qeyd edilənlərdən sonuncu qrupun halları xüsusilə zərərçəkmişin mənfi davranışı meydana gəldiyi zaman baş verir. Cinayətin törədilməsinə səbəb olan ümumi amillər kütləsindən həyati vəziyyətin ayrılması şərti xarakter daşıyır. Çünki şəxsin cinayətkar davranışı həmişə qırılmaz və möhkəm xarakter daşıyır.

Cinayət-hüquqi məsələlərin həll edilməsi üçün şəraitin obyektiv məzmununu və subyektiv əhəmiyyətini bilmək lazımdır. Obyektiv məzmunun təhlili hansı amillərin subyektiv cinayətin törədilməsinə təhrik etmələlərini aydınlaşdırmağa kömək edir. Şəraitin subyektiv əhəmiyyəti isə, şəxsin davranışında onun rolunun müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Bir sıra hallarda belə rol kifayət qədər böyükdür. Şəraitin cinayətin subyektiv gündəlik həyat şəraitinə təsirinin sürəti o qədər böyük ola bilər ki, bu və ya digər obyektə öz münasibətini dərk etməyə, konkret şəraitdə onu lazımı şəkildə istiqamətləndirməyə və düzgün qərar qəbul etməyə mane olur [8, s.101]. Bu hal onu təsdiq edir ki, cinayətin genezisində şəraitin rolunu nəzərə almamaq olmaz.

V.N.Kudryavsevin də ədalətli şəkildə qeyd etdiyi kimi xeyli sayda cinayətlər üzrə onların səbəbini konkret həyati şəraitdə axtarmaq lazımdır [13, s.95].

Müəlliflərdən S.V.Alimov şəraiti – müəyyən növ cinayətkar aktın konkret təzahürünün meydana gəlməsinə, formasına, ağırlıq dərəcəsinə və digər xüsusiyyətinə bilavasitə təsir göstərən obyektiv halların məcmusu kimi müəyyən edir [3, s.22].

V.S.Kvaşinin fikrincə, konkret şərait subyektiv davranışına təsir göstərən halların məcmusudur [11, s.34].

V.N.Kudryavsevin fikrincə, isə belə bir şərait davranışa bilavasitə təsir göstərən insan həyatının

obyektiv hallarının müəyyən uzlaşmasıdır. Kriminoloji mənada hadisə və şərait qəsd və ehtiyatsızlıq formasında cinayətkar nəticəyə gətirib çıxarır [12, s.38].

Şərait davranışın meydana gəlməsinə, formasına və dinamikasına birbaşa və tam şəkildə təsir göstərən və fərdi qiymətləndirmənin vahid obyekt kimi çıxış edən obyektiv konkret halların və ya daha ümumi amillərin kompleksi kimi müəyyən olunur [16, s.87].

A.F.Zelinski şəraiti cinayətin törədilməsi və ziyyəti ilə eyniləşdirir [10, s.55].

S.V.Dyakovun fikrincə, şərait – şəxsiyyətin şüuruna, iradəsinə və hisslərinə təsir göstərməklə cinayətin törədilməsinə kömək edən rolda, yaxud səbəb və ya şərt kimi çıxış edir [9, s.22].

Cinayətin törədilməsi mexanizmində zərərçəkmişin davranışının səbəbiyyəti rolunu aydınlaşdırarkən ilk öncə şəxsiyyətin davranışını aydınlaşdırmaq lazımdır. Belə ki, şəxsiyyətin davranışı – insanın daxili vəziyyətinin xarici aləmə münasibətdə hərəkətə çevrilməsi prosesi kimi çıxış edir.

S.N.Abelsevın ədalətli şəkildə qeyd etdiyi kimi davranış – şəxsiyyətin daxili niyyətinin həyata keçirildiyi onun hərəkətlərinin zahirən müşahidə olunan sistemidir [2, s.38].

Davranış – fiziki hərəkətlərdə ifadə oluna və ya şifahi ola bilər. Qurbanın mənfi davranışı – bu ilk öncə qiymətləndirilən anlayışdır. “Mənfi” sözü pis xüsusiyyət və keyfiyyətlərə malik anlayış kimi başa düşülür [21, s.470]. “Pis” sözü isə, müsbət keyfiyyətlərdən məhrum olmuş, davranış, əxlaq tələblərinə cavab verməyən, qeyri-qənaətbəxş anlayış kimi qəbul edilir [21, s.514].

V.S.Minskaya və Q.İ.Çeçel zərərçəkmişin mənfi davranışı adı altında cinayətin törədilməsi ilə səbəbli əlaqədə olan, obyektiv olaraq cəmiyyətə zərər yetirən davranış və hərəkətlər başa düşülür [18, s.28]. Alimlər bu anlayışın mahiyyətini aydınlaşdıraraq qeyd edirlər ki, qurbanın mənfi davranışı yalnız özünə hər hansı hüquq pozuntusunun tərkibini nəzərdə tutan davranışı yox, həm də təqsirsiz törədilən hərəkəti (hərəkətsizliyi), həmçinin anlaşıqsız və cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmayan şəxsin hərəkətlərini ehtiva edir. Mənfi davranışa həmçinin əxlaqsız və pozğun hərəkətlər də aid edilir.

“Əxlaq” adı altında əxlaqazidd əxlaqsız, pozğun [21, s.20] davranış başa düşülür. Burada əxlaq insanların davranışının ictimai cəhətdən zəruri tipini təsdiq edən və onun tənzimlənməsinin ümumsosial əsası kimi çıxış edən ictimai şüurun forması və praktikada onun həyata keçirilməsi formasıdır [22, s.22]. Əxlaq tələbləri ictimai şüurda adət, ənənə və ümumqəbul edilmiş təsəvvürlər formasında öz əksini tapırlar.

Əxlaq – sosial həyat fəaliyyətinin müxtəlif formalarında, insanların davranış mədəniyyətində və onlar arasındakı münasibətlərdə mənəvi idealların, məqsədlərin və göstərişlərin praktiki təcəssümüdür [22, s.23]. Hər bir insan dünyaya mənəvi-əxlaqi şüur, mənəvi-əxlaqi fəaliyyət, mənəvi-əxlaqi münasibətlər prizmasından baxmalıdır. Bu komponentlərin birindən uzaqlaşma əxlaq tələblərindən kənara çıxma kimi qiymətləndirilir. Zərərçəkmişin hüquqazidd və ya əxlaqsız davranışının bütün çalarlarının sadalanması sonsuzluğa qədər davam edə bilər. Əsas məsələ belə davranışın təhrikedici xarakterinin düzgün müəyyən edilməsidir.

Viktimologiyada təhrikətmə adı altında adətən təqsirkarın əməli ilə səbəbli əlaqədə olan qurbanın istənilən davranışı başa düşülür. Hər bir təhrikətmə cinayətə təkan verir, lakin hər bir təkan təhrikətmə deyildir.

Fikrimizcə, V.S.Minskayanın və Q.İ.Çeçelin təhrikətməyə verdiyi anlayış daha düzgündür. Həmin alimlərə görə, təhrikətmə, zərərçəkmişin mənfi davranışdır. Bu zaman insan özünə sahib olmanı itirir və labüd nəticəyə malik gözlənilməz hərəkət edir [19, s.50]. Viktimoloji təhrikətmə zərərçəkmişin əxlaqsız və hüquqazidd davranışında görünür. Zərərçəkmişin əxlaqsız və hüquqazidd davranışı subyekt tərəfindən neqativ olaraq dərk edilir və onun cinayət formasında cavab reaksiyasına səbəb olur. Məhz bu baxımdan davranışı ilə cinayətin törədilməsinə təhrik edən qurbanın şəxsiyyətinin və davranışının xarakteristikasının tədqiq edilməsi və nəzərə alınması törədilmiş cinayətin Azərbaycan Respublikasının CM-in 120.1-ci yoxsa 122.1-ci maddəsilə tövsiyə edilməsinə kömək edir. Buna görə də zərərçəkmişin şəxsiyyətinin psixoloji strukturunda iki əsas əlamətlər qrupunu ayırmaq olar:

1) sosial-demoqrafik;

2) əxlaqi-psixoloji.

Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin sosial-demoqrafik portretində yaş məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə 18-24 yaşda olan gənclərin davranışının motivasiyası yalnız konkret şəraitlə yox, həm də onun şəxsiyyətinin təmayüllülyü və mənəvi-əxlaqi məqsədlərlə müəyyən edilir.

Məhz kobudluq, yola getməzlik (bəd rəftar etmə), cinsi əxlaqsızlıq və alkoqoldan sui-istifadə etmə zərərçəkmişin şəxsiyyətinin əxlaqi-psixoloji strukturunun əsas elementlərini təşkil edirlər. Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin əxlaqi-psixoloji strukturunda yuxarıda adı çəkilən tərkib elementlərindən ibarət həyatı A.-in bacısı B. aylarla yaşamışdır.

Yuxarıda göstərilən fikirdən çıxış edərək zərərçəkmişin davranışında bütün təhrikədiçiləri "viktimoloji neqativ" (neqativ sözü ingilis dilindən tərcümədə mənfi mənasını ifadə edir) kateqoriyasında birləşdirə bilərik. Məhz "kriminoloji neqativ" anlayışı zərərçəkmişin mənfi davranışının kriminoloji mahiyyətini, cinayətkar davranışın mexanizmində belə davranışın rolunu, həmçinin qurbanın mənfi davranışını nəzərə almaqla cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası və fərdiləşdirilməsi prosesinin düzgün istiqamətləndirilməsinə kömək edir. Bu zaman zərərçəkmişin davranışının mənfi hesab edilməsi üçün belə davranışın təqsirkar tərəfindən arzuolunmaz kimi qəbul edilməsi və cinayət formasında onun cavab reaksiyasına səbəb olması zəruridir.

Qeyd edək ki, cinayətin qurbanı öz davranışı ilə cinayətkara təsir göstərir və cinayətin bilavasitə "birgə müəllifi" kimi çıxış edir. Zərərçəkmişin mənfi davranışı cinayətin törədilməsi şəraitinə tez və intensiv olaraq təsir göstərir. Bu zaman şəxs özünə nəzarəti itirir, qeyri-iradi olaraq qərar qəbul edir və işin bütün hallarını araşdırmadan cinayəti törədir.

Başqa bir halda "viktimoloji neqativ" qismən uzun müddət ərzində insana neqativ təsir edir və tədricən cinayət törətmək qətiyyəti yaradır (məsələn, uzun sürən psixi travma şəraitinin səbəb olduğu affekt vəziyyətində adam öldürmə). Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən bütün təkanverici şəraitlərdə "qurbanın təqsiri" anlayışı meydana gəlir.

Alimlərdən A.K.Qiriev ədalətli şəkildə "qurbanın təqsirini" sosial münasibətlər prosesində əldə edilən və şəxsiyyətin cəmiyyətin maraqlarına və dəyərlərinə neqativ münasibətini xarakterizə edən sosial-psixoloji xüsusiyyətlərin məcmusu kimi nəzərdən keçirir [7, s.9]. Polşa hüquqşünası B.Xolstin qeyd etdiyi kimi viktimologiyada təqsir haqqında o halda danışmaq olar ki, cinayətin qurbanının davranışı cinayətkar niyyətin meydana gəlməsinə və onun həyata keçirilməsinə kömək edən müəyyən elementlərlə səciyyələnir.

N.F.Kuznesova "zərərçəkmişin təqsiri" adında həm qurbanın əməlinin subyektiv cəhətini, həm onun əxlaqsız, yaxud hüquqazidd davranışını başa düşür [15, s.16].

Qeyd edək ki, V.S.Minskaya "zərərçəkmişin təqsiri" anlayışına yalnız zərərçəkmişin davranışının obyektiv xarakteristikasını daxil edir. Alim qeyd edir ki, "zərərçəkmişin öz davranışına psixi münasibəti onun təhrikədiçi qisimdə qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətə malik deyildir. Zərərçəkmişin təqsirsiz mənfi davranışı həmçinin cinayətin subyektiv mənəviyyətini yüngülləşdirməlidir" [17, s.15].

"Qurbanın təqsiri" cinayətkar əməlin törədilməsinə səbəb, onun obyektiv cəhətinin elementi kimi nəzərdən keçirilməlidir. "Qurbanın təqsiri" kateqoriyası yalnız profilaktik tədbirlərin görülməsi üçün yox, həm də qurbanın əxlaqsız və ya hüquqazidd davranışının təsiri altında cinayət törətmiş subyektin məsuliyyətinin diferensiasiyası və fərdiləşdirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu mənada B.-in "təqsirli" əxlaqsız davranışının nəzərə alınması A.-in əməlinin Azərbaycan Respublikasının CM-in 120.1-ci maddəsindən 122.1-ci maddəyə tövsif edilməsi üçün əsas verir və zəmin yaradır.

Qeyd edək ki, cinayətkar və onun təhrikədiçi qurbanı zorakı cinayətin törədilməsi zamanı bir qayda olaraq, konfliktli vəziyyətdə olurlar. Onlar arasındakı qarşılıqlı təsir konflikt iştirakçılarından hər biri tərəfindən davranışın müəyyən variantının seçilməsi imkanı ilə şərtlənir [4, s.40]. Bu zaman konfliktin meydana gəlməsi və nədən ibarət olması həm cinayətkarın, həm də cinayətin qurbanının şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Belə bir vəziyyətdə zərərçəkmişin

mənfi davranışı nəticəsində cinayət törədən şəxsin şəxsiyyətinin kriminoloji təhlilini də verməyi məqsəduyğun hesab edirik. Belə ki, zərərçəkmişin affekt vəziyyəti yaranan hərəkətləri nəticəsində cinayət törədən daha fəal qruplar 19-25 və 26-40 yaşlarında olurlar. Cinayətlərin gənc yaşda (14-25 yaş) törədilməsi böyük olmayan sosial təcrübə, güclü həyəcanlanma qabiliyyəti və təsirlənmə, subyektin impulsivliyi (tez coşması) ilə izah olunur. Bu baxımdan cinayətkarların arasında təcavüzkarlığın istiqamətindən asılı olaraq 2 qrup təcavüzkar cinayətkarı ayırmaq olar:

- 1) "düşmən" təcavüzkar cinayətkarlar;
- 2) "alət" təcavüzkar cinayətkarlar.

"Düşmən" təcavüzkar cinayətkarlar öz yaxınlarına və ya tanışlarına qarşı cinayət törədirlər. Bu zaman cinayətkar hərəkət özü dava və ya şəxsiyyətlərarası konfliktin nəticəsində emosiyaların partlayışının nəticəsi kimi çıxış edir. Belə bir şəraitdə qurban təcavüzkar hərəkətləri ilə fəal rol oynayır. Belə bir şəraitdə təqsirkarın zorakı hərəkətləri özünün xarakterinə görə impulsiv (qeyri-iradi) səciyyə daşıyır. Həmin zorakı hərəkətlər ciddi şəkildə düşünülmədən, planlaşdırılmadan törədilirlər. Bu yüksək səviyyəli gərginliklə hərəkətə gətirilən nisbətən düşüncəsiz və ehtiyatsız münasibətdir. Bu cür reaksiyalar dava-dalaş nəticəsində şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin, həmçinin zərərçəkmişin mənfi davranışının səbəb olduğu affekt vəziyyətində cinayətlərin törədilməsi üçün səciyyəvidir. Beləliklə, "düşmən" təcavüzkar cinayətkarlar açıq şəkildə ifadə olunan təcavüzkarlığı, yüksək emosional reaktivliyi, istənilən etinasızlığa və ya təhqirlərə həssaslığı, tez mütəəssir olması və tez təsirlənmə qabiliyyəti ilə fərqlənirlər.

Həmin şəxslər müxtəlif şəraitlərə bəzən qeyri-adekvat münasibət göstərirlər. "Düşmən" təcavüzkar cinayətkarlar barəsində deyilənləri tam şəkildə zərərçəkmiş şəxsin mütəmadi olaraq davam edən əxlaqsız davranışı ilə əlaqədar yaranmış uzun sürən dözülməz psixi şərait nəticəsində qəsdən adam öldürmə cinayətini törədən A.-ın şəxsiyyəti barəsində də söyləmək olar.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcələsinin 122.1-ci maddəsində yalnız klassik fizioloji affektə yox, həm də kumulyativ affektə ci-

nayət-hüquqi qiymət verilir. "Fizioloji" affektin "kumulyativ" variantı müəyyən əlamətlərə uyğun gəlir.

Psixoloji tədqiqatlara uyğun olaraq ruhi vəziyyət, əgər o üç fazalı struktura malikdirsə, affekt kimi qəbul edilir:

- 1) ilkin faza (və ya hazırlıq mərhələsi);
- 2) əsas faza (və ya partlayış mərhələsi);
- 3) sonuncu faza (və ya qurtarma mərhələsi).

Affektin kumulyativ növünün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun hazırlıq mərhələsi psixi travma şəraitinin formalaşdığı və psixi travma yaranan amillərin təsirinin artdığı bir neçə aya və ya ilə qədər uzana bilər. Belə amillərin müxtəlif formalarda təkrar baş verməsi emosional gərginliyin uzun müddət ərzində toplanmasına gətirib çıxarır. Bu zaman "affektiv partlayış bir qayda olaraq xırda səbəbdən baş verir. Belə bir xırda səbəbi isə detonator rolunu oynayan toplanmış psixi gərginlik inkişaf etdirir" [20, s.184].

Məhz qanunverici zərərçəkmişin mütəmadi hüquqazidd və ya əxlaqsız davranışı ilə bağlı olaraq meydana gələn uzun sürən psixi tramva şəraitinin səbəb olduğu affekt vəziyyətində adam öldürməni məsuliyyəti yüngülləşdirən halı nəzərdə tutan tərkiblərin sırasında nəzərdə tutaraq bu xüsusiyyəti nəzərə alınmışdır.

Psixoloqlar məhz "kumulyativ" affektə yanaşı kumulyativ prinsip üzrə inkişaf edən affektiv vəziyyətlərin bir neçə növlərini ayırırlar. Bu "emotionla həyəcan" və "emosional gərginlikdir".

"Emosional həyəcan" açıq toqquşmalardan qaçıb qurtamğa cəhd edən və qorxaqlığı, qətiyyətsizliyi və yüksək həssaslığı ilə fərqlənən şəxslərdə uzun sürən konfliktli şəraitlərdə dərin "katastrofik" uğursuzluğun nəticəsi kimi meydana gəlir. "Emosional həyəcan" vəziyyətində stresin səviyyəsi yüksək dərəcəyə çatır, lakin partlayış kimi görünmür.

"Emosional gərginliyin" artması bir qayda olaraq, subyekt üçün son dərəcə qiymətli və əhəmiyyətli xarakterə malik psixi resursların tükəndiyi və bununla da ətrafdakı reallığın idrakını və qiymətləndirilməsini çətinləşdirən affektiv motivasiyanın üstünlük təşkil etməsi hesabına özünə nəzarətin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsinə gətirib çıxaran konfliktli şəraitlə şərtlənir [5, s.8-9]. "Emo-

sional gərginlik” zamanı çox intensiv stres baş verir. Şəxsi xüsusiyyətlərin və uzun sürən psixi travma şəraitinin müəyyən qarşılıqlı vəziyyətdə olmasına görə son dərəcə əsəbi gərginlik azalmır və belə gərginliyin davamı olaraq qismən şüurun daralması baş verir və öz hərəkətlərini tənzimləmək imkanları məhdudlaşır.

Həqiqətən də yuxarıda göstərilən vəziyyətlər emosional partlayışsız ötüb keçirlər, “qəflətlik” əlamətindən məhrumdurlar. Azərbaycan Respublikasının CM-in 122.1-ci maddəsi psixologiyanın anlayışlarından götürülmüş kumulyativ affektlə qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətində meydana gələn affekti eyniləşdirərək, onları ümumi və xüsusi normanın əlamətləri kimi bir-birilə əlaqələndirir.

Təcrübənin də göstərdiyi kimi insanın xarici qıcıqlara münasibətinin gərginliyi onun fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən (məsələn, onun temperamentindən), həmçinin cinayətin törədilməsi zamanı vəziyyətindən (onun yorğunluğundan, xəstəliyindən, əsəbi olmasından, möhkəm sərxoşluqdan sonra süstləşməsindən və s.) asılıdır.

Belə ki, xolerikdə affekt vəziyyəti qurbanın təhrikinə cavabında dərhal meydana gələ bilər. Melanxolik və fleqmatiklər əksinə müəyyən müddət keçəndən sonra şəraitə münasibət göstərirlər. Beləliklə, hər bir konkret halda affekt vəziyyətinin necə formalaşmasını və onun gecikməsinin nə ilə izah olunmasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının CM-in 122.1-ci maddəsində affektin yaranma səbəblərindən biri kimi zərərçəkmiş şəxsin mütəmadi qanunsuz və ya əxlaqsız davranışı ilə əlaqədar yaranmış uzun sürən dözülməz psixi şəraitin mövcud olmasıdır. Affekti yaranan zərərçəkmişin əxlaqsız hərəkətlərinin əhəmiyyəti haqqında məsələ hər bir halda məhkəmə tərəfindən işin bütün hallarının əsasında həll edilir. Belə bir hüquqi qiymətləndirmənin meyarlarının sırasına əxlaqsız davranışın intensivliyi, uzun müddətliliyi və təqsirkar üçün onun subyektiv əhəmiyyəti aid edilməlidir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının CM-in 122.1-ci maddəsində affekti yaratmağa qadir amil kimi uzun sürən sürən psixi tramva şəraitinin nəzərdə tutulması mühüm praktiki əhə-

miyyət kəsb edir, təcrübənin tələblərindən irəli gəlir və təcrübənin tələblərinə cavab verir. Təcrübə göstərmişdir ki, uzun sürən dözülməz psixi şərait vəziyyətində affekt böyük əminliklə demək olar ki, hətta xırda bəhanədən də yarana bilər. Bu zaman affektin əlamətlərindən biri kimi emosiyaların akkumulyasiyası (toplanması) çıxış edir. Psixoloqların təsdiq etdiyi kimi kumulyativ (toplanmış) affekt “klassik” affektdən daha çox kriminogen xarakter daşıyır. Çünki uzun sürən dözülməz psixi travma şəraitində affekt vəziyyətində olan şəxs cinayətin törədilməsi zamanı yüksək kriminogen potensiala malik olur. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, kumulyativ affekt “maksimal dərəcədə predmetə və məzmununa” malik olur [23, s.495]. Affekt vəziyyəti yalnız şəraitlə yox, həm də subyektin şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Azərbaycan Respublikasının CM-in 122.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin subyektivi bir qayda olaraq psixi travma şəraitində ilişib qalmağa, uzun sürən həyəcana və affektiv gərginliyin kumulyasiyasına meyildir. Subyektidə uzun sürən psixi travma şəraitinin mövcud olması, şəxsin onun öhdəsindən gəlməyə qabil olmaması şəxsiyyətin transformasiyasına, patoloji inkişafına, həssaslığının yüksəlməsinə, şəraiti yanlış dərk etməsinə, incikliyin artmasına və elə bir dərəcəyə qədər onda emosional gərginliyin toplanmasına gətirib çıxarır ki, az əhəmiyyətli travma yarıdan təsir ağır affektiv partlayışa səbəb olur [14, s.80]. Azərbaycan Respublikasının CM-in 122.1-ci maddəsində göstərilən cinayətin subyektinin neqativ emosiyaları çıxış yolu axtarırlar və onu cinayətin törədilməsində tapırlar. Bu zaman başlıca məsələ ondan ibarət olur ki, psixi travma şəraiti affektə səbəb olan zərərçəkmişin hüquqazidd və ya əxlaqsız hərəkətləri ilə bağlılıqda olur. Bunu məhkəmə təcrübəsi də təsdiq edir:

Belə ki, S. məhkəmənin hökmü ilə Rusiya Federasiyasının CM-in 105-ci maddəsinin “v” bəndi ilə (Azərbaycan Respublikasının CM-in 120.2.9-cu maddəsi ilə) məhkum edilmişdir. S. onda təqsirli bilinirdi ki, o, ərinin hüquqazidd və ya əxlaqsız davranışı ilə əlaqədar meydana gələn düşmənçilik nəticəsində onun üçün aşkar sürətdə köməksiz vəziyyətdə olan ərini öldürmüşdür.

Rusiya Federasiyasının Ali Məhkəməsi bu cür tövsiflə razılaşmamışdır. Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, S.-də əri ilə birgə yaşadıkları zaman son dərəcə düşmənçilik münasibətləri formalaşmışdır: S.-in əri müntəzəm olaraq sərxoşluq edirdi və əmək haqqını spirtli içkinin əldə edilməsinə xərcləyirdi, evdə dava-dalaş yaradırdı, uşaqlara pis münasibət göstərirdi, onları təhqir edirdi və döyürdü, oğlunu isə özünü öldürmə həddinə çatdırmışdı. S. böyük qızından öyrənir ki, 10 il əvvəl əri onu zorlamağa cəhd etmişdir, 5 il əvvəl isə kiçik qızını zorlamışdır. S. sarsılmış vəziyyətdə baltanı götürmüş və çarpayıda yatan ərinə başından bir neçə zərbə endirmişdir.

Rusiya Federasiyasının Ali Məhkəməsi S.-in əməlini CM-in 107.1-ci maddəsinə (Azərbaycan Respublikasının CM-in 122.1-ci maddəsinə) tövsif edərək qeyd etmişdir: göstərilən hallar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, zərərçəkmişin mütəmadi hüquqazidd və ya əxlaqsız hərəkətləri ailədə uzun sürən psixi travma şəraitini şərtləndi-

rirlər. Belə bir ailədə daimi olaraq zərərçəkmişin davranışı nəticəsində qarşılıqlı münasibətlərdə psixi gərginlik toplanmışdır və kiçik qızının əri tərəfindən zorlanması haqqında sonuncu xəbər S.-in “səbir kasasını” doldurmuşdur və onda qəflətən güclü ruhi həyəcan yaratmışdır [6, s.6-7].

Azərbaycan Respublikasının CM-in 122.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan və qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürmə cinayətinin tərkib elementi qismində çıxış edən zərərçəkmiş şəxsin mütəmadi qanunsuz və ya əxlaqsız davranışı ilə əlaqədar yaranmış uzun sürən dözülməz psixi şərait nəticəsində qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində qəsdən adam öldürmənin yuxarıda göstərilən araşdırması onu deməyə əsas verir ki, A.-ın əməli Azərbaycan Respublikasının CM-in 120.1-ci maddəsindən Azərbaycan Respublikasının CM-in 122.1-ci maddəsinə tövsif edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin 11 fevral 2020-ci il tarixli, 1(101)-159/202 Nəli hökmü;
2. Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. М., 2000. С. 38.
3. Алимов С.Б. Ситуация совершения преступления и ее криминологическое значение. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1971. С. 22.
4. Антонов-Романовский Г.В., Лютов А.А. Виктимность и нравственность // Вопросы борьбы с преступностью. М., 1974. С. 40.
5. Бодрев В.В. Психологический стресс: развитие учения и современное состояние проблемы. М., 1995. С. 8-9.
6. Бюллетень Верховного Суда РФ. 1998. №5. С. 6-7.
7. Гиреев А.К. Вина и криминальное поведение. М., 1991. С. 9.
8. Голик Ю.В. Случайный преступник. Томск, 1984. С. 101.
9. Дьяков С.В. К вопросу о причинности в механизме преступного поведения // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 45. М., 1987. С. 22.
10. Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. Харьков, 1986. С. 55.
11. Квашиш В.С. Теоретические основы профилактики неосторожных преступлений. М, 1977. С. 34.
12. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. М., 1966. С. 38.
13. Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. М., 1976. С. 95
14. Кудрявцев И.А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. М., 1988. С. 80.
15. Кузнецова Н.Ф. Уголовное значение “вины потерпевшего” // Советская юстиция. 1967. №17. С. 16.

16. Механизм преступного поведения. М., 1981. С. 87.
17. Минская В.С. Ответственность потерпевшего за поведение, способствовавшее совершению преступления // Советская юстиция. 1969. №14. С. 15.
18. Минская В.С., Чечель Г.И. Виктимологический фактор и механизм преступного поведения. Иркутск, 1988. С. 28.
19. Минская В.С., Чечель Г.И. Виктимологический фактор и механизм преступного поведения. С. 50.
20. Назаренко Г.В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступление или общественно опасные деяния. М., 2001. С. 184.
21. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М., 1995. С. 470.
22. Профессиональная этика / Под ред. Г.В.Дубова, А.В.Опалева. М., 2000. С. 22.
23. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М., 1946. С. 495.

Имамверди Рагимов

**Правовая природа состояния сильного психического
возбуждения (аффекта) в теории уголовного права**

Типы умышленного убийства включают простое умышленное убийство, убийство при отягчающих обстоятельствах и убийство при отягчающих обстоятельствах.

Одним из видов непредумышленного убийства в случаях, смягчающих ответственность, является умышленное убийство в случае внезапного, сильного психического волнения, предусмотренное статьей 122 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики. Согласно статье 122.1 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики насилие, тяжкое оскорбление и т.п. со стороны потерпевшего. При классическом типе аффекта - сильное психическое возбуждение, возникшее внезапно в результате противоправных или аморальных действий, в результате длительного невыносимого психического состояния, вызванного регулярным противоправным или аморальным поведением потерпевшего, сильное психическое возбуждение (аффект), возникшее внезапно произошло в результате кумулятивного вида аффекта - умышленное убийство.

Imamverdi Rahimov

**The legal nature of the state of strong mental excitement (affect)
in the theory of criminal law**

Types of intentional homicide include simple intentional homicide, aggravated homicide, and aggravated homicide.

One of the types of manslaughter in cases of mitigating responsibility is deliberate manslaughter in the case of sudden, strong mental excitement, provided for in Article 122 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. According to Article 122.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, violence, severe insult, etc. by the victim. In the classical type of affect, strong mental excitement that occurred suddenly as a result of illegal or immoral actions, as a result of long-term intolerable mental conditions caused by the victim's regular illegal or immoral behavior, strong mental excitement (affect) that suddenly occurred as a result of the cumulative type of affect is intentional homicide

UOT 343.2

Könül QURBANOVA

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin "Cinayət
hüququ və kriminologiya" kafedrasının
elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı

CİNAYƏT HÜQUQUNUN FORMAL (HÜQUQİ) MƏNBƏLƏRİNİN ANLAYIŞI

Açar sözlər: Azərbaycan, konstitusiya, hüquq, dövlət, mənbə.

Ключевые слова: Азербайджан, конституция, право, государство, источник.

Keywords: Azerbaijan, constitution, law, state, source.

Cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbələrini araşdırarkən hüquq elminin əsas kateqoriyalarından biri olan hüququn mənbələrinə, o cümlədən formal mənbələrinə, eləcə də cinayət hüququnun mənbələrinə nəzər yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Hüquq fenomeninin özünü, mahiyyətini və təbiətini rəşional şəkildə dərk etməyə yönəlmiş ilk cəhdədən bəri alim və mütəfəkkirlər tərəfindən hüquq haradan gəlir, onun mənbəyi nədir sualları verilir. Bu suallara müxtəlif hüquq məktəblərinin nümayəndələri fərqli cavablar verirlər. Dünyada bütün hüquq sistemləri üçün universal olan vahid yanaşma mövcud deyildir. Hər hansı hüquqi hadisənin hüququn mənbəsi hesab edilməsi konkret hüquq sistemində hüququn mənbələrinin qəbul edilmiş formalaşma üsulundan asılıdır.

C.A.Kərimovun təbirincə, "hüququn mənbəyinin öyrənilməsi təkcə hüququn mahiyyətini və məzmununu təşkil və ifadə etdiyinə görə deyil, həm də hüquqi həyatın bir çox amil və xüsusiyyətlərindən asılı olduğu üçün son dərəcə mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir: məcburi xarakter, normativlik, hüquqi aktların hüquqi qüvvə dərəcəsi, ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin üsul və vasitələri və s." [14, s. 173].

F.M.Hacınovanın fikrincə, "hüququn mənbələri milli hüquq sisteminin müstəqil komponentini təşkil edir. Hüquq mənbələrinin tərkibi bir sıra amillərlə müəyyən edilir. Onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

- 1) formalaşan hüquq əməlləri;
- 2) hüquq mənbələrinin ayrı-ayrı növlərinin xüsusi funksional xüsusiyyətləri;
- 3) tənzimlənən ictimai münasibətlərin xarakteri;
- 4) hüquqi tənzimləmənin daha üstün tutulan metodları" [8, s. 9].

A.Y.Kalinin və S.A.Komarov qeyd edirlər ki, "hüququn mənbələri (formas) hüquq nəzəriyyə-sində aşağıdakı aspektlərdə başa düşülür:

- 1) maddi mənada dövlət hakimiyyətini müəyyən edən və cəmiyyətin hüquqyaradıcı gücətək çıxış edən, cəmiyyətin həyatının iqtisadi, sosial şərtləri kimi;
- 2) ideoloji mənada ideyaların, hüquq düşüncəsinin, konsepsiyaların, siyasi-hüquqi görüşlərin və s. məcmusu kimi;
- 3) hüququn daxili forması şəkilində daxili strukturlaşdırma və hüquqi göstərişlərin təsbiti kimi;
- 4) rəsmi-hüquqi mənada hakimiyyətdə olan siyasi qüvvələrin iradələrinin qanun səviyyəsinə yüksəldilməsi üsullarının məcmusu kimi;
- 5) hüququn dərk edilməsi mənbələri kimi (hüququn tarixi abidələri, arxeoloji məlumatlar və s.)" [12, s. 3].

İ.İ.Kamolov yazır: "Mənbə termini və anlayışı çoxmənalı olduğu üçün hüququn rəsmi ifadə for-

ması kimi "hüququn mənbəyi" və ya "hüququn formal yuridik mənbəyi" anlayışını rəhbər tutmaq lazımdır. Yalnız dövlət tərəfindən rəsmi tanınmış hüquq mənbələri hüquqi əhəmiyyətə malikdir, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində iştirak edir. Ona görə də hüququn yuridik mənbələri hüququn rəsmi ifadə edilməsi formalarıdır" [13, s. 7].

Hüququn formal mənbəyi anlayışı məsələsi isə hüquq nəzəriyyəsində ən mübahisəli məsələlərdən biri olmaqda davam edir. Bu bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Birincisi, anlayışın özünün semantik yükü, onun bir neçə mənalara ilə; ikincisi, bütün xüsusiyyətləri ilə hüququn məzmununu təşkil edən davranış qaydalarının, hüququn mənbəyi və forması kimi anlayışlar arasındakı əlaqənin əsl yerini ardıcıl şəkildə izah etməklə.

İdeoloji mənada hüququn mənbəyi dedikdə, hüquq yaradıcılığı və hüquq mədəniyyəti başa düşülür. Bu zaman hüququn formalaşmasına təsir edən həm qanunvericinin, həm də xalqın hüquq düşüncəsi nəzərdə tutulur. Hüququn formal (hüquqi) mənbəyi dedikdə isə, hüquq normalarının qəbul edilməsi və mövcud olması üsulları anlaşılır. Başqa cür ifadə etsək, hüququn formal (hüquqi) mənbəyi - bu, dövlətin müəyyən etdiyi formalarda ifadə edilən, dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə təminat verilən ümumi xarakterli davranış qaydalarından ibarət obyektiv və subyektiv mövcud olan ictimai və dövlət tələbatlarıdır.

T.N.Dansevanın mövqeyinə görə, "müstəqil siyasi cəmiyyətdə hüququn formal mənbələri qismində yalnız pozitiv hüququn normalarının yer aldığı materiallar çıxış edir. Sonunculara həmçinin təbii hüquq konsepsiyası ilə formalaşan, "həqiqi" təbii-hüquqi doktrinaya aid olmayan təbii-hüquqi göstərişlər də daxildir. "Həqiqi" təbii hüquq normalarını özündə birləşdirən materiallar isə heç vaxt hüququn formal mənbələri sayılmır" [10, s. 5].

Hüquqşünas alimlər arasında hüququn formal mənbələrinin sayı ilə bağlı fikir ayrılığı vardır. Məsələn, B.B.Baldanov yalnız "normativ hüquqi aktları, normativ hüquqi müqavilələri, hüquqi presedentləri və hüquqi adətləri hüququn formal (hüquqi) mənbəyi hesab edir" [5, s. 7].

N.N.Voplenko və A.P.Rojnovun təbircə, "hüququn formal (hüquqi) mənbələri hüquqi

adətlərdən, normativ müqavilələrdən, ictimai birliklərin normativ aktlarından, hüquq doktrinasından və hüququ tətbiq etmə təcrübəsindən ibarətdir" [7, s. 38-39].

Amma alimlərin əksəriyyətinin mövqeyinə görə hüququn formal mənbələri aşağıdakılardır:

- 1) hüquqi adətlər;
- 2) normativ hüquqi aktlar;
- 3) normativ hüquqi müqavilələr;
- 4) hüquq doktrinası;
- 5) hüquqi presedentlər.

S.S.Alekseyev göstərir ki, "adət cəmiyyətdə mövcud qaydaların şamil olunduğu kəslərə münasibətdə tətbiq edilən və dəfələrlə təkrarlanması nəticəsində vərdiş halına gələn ümumi davranış qaydalarıdır" [4, s. 284]. Adətin formalaşması üçün ilk növbədə müəyyən bir müddət lazımdır. Bu dövrdə oxşar vəziyyətlərdə cəmiyyətin əksər üzvləri vahid davranış nümayiş etdirirlər. "Bir adət dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırıldıqdan sonra onu hüquqi baxımdan dəyərləndirmək və müvafiq olaraq hüququn formal mənbəyi kimi tanımaq olar" [4, s. 285].

Deməli, adət dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırıldıqdan sonra cəmiyyətin bütün üzvləri üçün məcburilik xüsusiyyətinə malik olacaq.

Hüquq ədəbiyyatında normativ hüquqi akt dedikdə, bir qayda olaraq, qanun yaradıcılığı subyektinin qəbul etdiyi və hüquq normalarını özündə əks etdirən sənəd başa düşülür. Ancaq bu konsepsiya tez-tez konkretləşdirilir. Belə ki, V.M.Sırx normativ hüquqi aktı "qanun yaradıcı orqanın öz səlahiyyətləri daxilində yeni aktlar qəbul etmək və ya köhnəlmiş aktları ləğv etmək yolu ilə mövcud hüquq normaları sisteminə dəyişikliklər etdiyi yazılı sənəd" kimi müəyyən edir [18, s. 194].

L.A.Morozova, diqqəti başqa bir məqama yönəldir. Onun fikrincə, təhlil edilən hüququn mənbəyi "dövlətin hüquq yaradıcı orqanlarının hüquq normalarını özündə əks etdirən, xüsusi qaydada, konkret yazılı formada qəbul edilən və digər aktlarla təbəçilik münasibətində olan aktıdır" [16, s. 224].

Normativ hüquqi aktlar haqqında 21 dekabr 2010-cu il tarixli AR-nın Konstitusiyaya Qanununun 1.0.1-ci maddəsində "normativ hüquqi akt"ın tərifini bir qədər fərqli qaydada verilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, normativ hüquqi akt dedikdə,

tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, qanunla və ya fərmanla dövlət orqanının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər üzrə həmin dövlət orqanı tərəfindən və ya referendum yolu ilə qəbul edilmiş, hamı üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirən, qeyri-müəyyən subyektlər dairəsi üçün və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən formalı rəsmi sənəd başa düşülür [3].

Normativ hüquqi müqavilə hüquq yaradıcılığı səlahiyyətinə malik olan bir neçə subyektin yekdil rəyi ilə yeni hüquq normalarının müəyyən olunması haqqında əldə etdiyi razılışdır.

Hüquq doktrinası isə müəyyən sosial maraqları ifadə edən, hüquq sisteminin məzmununu və fəaliyyətini müəyyənləşdirən, nüfuzlu hüquqşünasların elmi əsərlərinə istinad etməklə hüquq subyektlərinin iradə və şüuruna bilavasitə təsir göstərən hüquq haqqında təsəvvürlər sistemidir. Hüquq doktrinasının formalaşması hüquqşünasların cəmiyyətdə və peşəkar mühitdə qəbul olunan keyfiyyətlərinin elmi tədqiqat yolu ilə mənimsənilməsi və sosial münasibətlərin tənzimlənməsində tətbiqi nəticəsində uzunmüddətli intellektual-iradi, məqsədyönlü xarakter daşıyır. Hüquq doktrinası hüquqi davranışın müəyyən növlərinin zəruriliyinə əmin olmaq üçün hüquq subyektlərinin iradə və şüuruna normativ, ideoloji, tərbiyəvi təsir baxımından öz hüquqi mahiyyəti etibarilə tənzimləmə imkanlarına malikdir.

A.A.Vasilyevin fikrincə, "hüquq doktrinası dünyanın bütün hüquq sistemlərində aşağıdakı səbəblərə görə obyektivləşdirilmiş hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Birincisi, hüquq doktrinasının formal müəyyənliyi vəkillərin işində ifadənin yazılı forması və peşəkar hüquqşünaslar və hüquq subyektləri arasında yazılmamış qaydaların populyarlığı ilə əldə edilir. İkincisi, hüquq doktrinasının ümumi məcburi mahiyyəti nüfuzdan, cəmiyyətdə hüquqşünas alimlərə hörmətdən, eləcə də hüquqşünasların hüquq korpusunda və cəmiyyətdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş işindən irəli gəlir. Üçüncüsü, hüquqi doktrinanın həyata keçirilməsi hüquqi aktlarda və ya məhkəmə təcrübəsində dövlətin sanksiyalaşdırılması ilə təmin edilir" [6, s. 7].

A.R.Qilmullinin haqlı mövqeyinə görə, "hüquqi tənzimləmə subyektləri üçün dövlət mexaniz-

minin dinamikasında hüquq doktrinasının təzahürü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qanunvericilik hakimiyyətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi sahəsində hüquq doktrinası özünü aşağıdakı kimi göstərir:

✓ qanunvericiliyin islahatı üzrə konseptual müddəaların mənbəyi;

✓ müxtəlif formalar (ictimai müzakirələr və dinləmələr, elmi müəlahizələr və hüquqi eksperimentlər) vasitəsilə ictimai rəyin formalaşmasında əsas ideoloji amil;

✓ qanun layihəsinin işlənilib hazırlanması, sistəmləşdirilməsi, əsaslandırılması və tənzimlənen təcrübənin çağırışlarına uyğunluğunun yoxlanılması prosesində ekspert rəyinin elmi meyarı" [9, s. 10-11].

Hüquqi presedentlərin iki növü vardır: məhkəmə presedentləri və inzibati presedentlər. Amma inzibati presedentlər təcrübədə demək olar ki, tətbiq edilmir. Ona görə də hüquqi presedentlər dedikdə, yalnız məhkəmə presedentləri nəzərdə tutulur.

Sovet hüququ məhkəmə presedentini hüququn mənbəyi kimi qətiyyənlə qəbul etmədi. Hesab edilirdi ki, məhkəmə presedenti hüququn mənbəyi kimi tanınsa, o zaman məhkəmə qanunverici orqana çevrilər. SSRİ-nin qanunvericiliyinə əsasən, məhkəmə yalnız qanunu rəhbər tutmalı idi.

Hazırda hüququn mənbələrindən biri kimi məhkəmə presedentlərinə münasibətdə alimlərin mövqeyi kökündən dəyişmişdir. Bu bir çox cəhətdən real gerçəkliliklə şərtlənir (dövlət formalarının dəyişməsi, iqtisadi, sosial və digər ictimai həyat sahələrində gedən dəyişikliklər), qismən isə bu, elmi tədqiqatların predmetlərinin dərinə birtərəfli yanaşmadan qurtulmaq imkanının əldə edilməsi ilə əlaqədardır.

Ali Məhkəmənin Plenum Qərarlarını və Konstitusiyaya Məhkəməsinin Qərarlarını hüququn mənbəyi hesab edən S.V.Sipulinin təbirincə, "hüququn mənbəyi dedikdə, hüquqi (formal) mənada elə bir üsul başa düşülməlidir ki, onun davranış qaydasına dövlət hakimiyyəti tərəfindən ümum-məcburi qüvvə verilsin. Formal mənada hüquq mənbəyi bu və ya digər qaydalara hüquq norması mənasını verən iradənin xüsusi ifadə edilmə və hüquq normalarının mövcud olması formasıdır. Hər bir hüquq formasının öz formalaşma yolu və hüquq mənbələri sistemində öz yeri vardır" [17, s. 9].

Q.B.Yevstiqneyevanın fikrincə, "hüququn mənbələri həqiqi mənada hüquq normalarının formalaşdığı rəsmi normativ hüquqi mətnlərdir, yəni rəsmi surətdə qəbul edilmiş yaxud sanksiyalaşdırılmış yazılı və ya şifahi mətnlərdir. Hüquq mənbələri birinci və ikinci dərəcəli ola bilər. İkincilər (törəmələr) – ilkin normativ hüquqi mətnlərin inkişaf etdirildiyi, dəqiqləşdirildiyi, konkretləşdirildiyi, şərh edildiyi rəsmi mətnlərdir. Məsələn, ilkin hüquq mənbələrinin normativ şərhini nəzərdə tutan məhkəmə aktları hüququn ikinci (törəmə) mənbələridir, onlar de yure şərh edilən akt gücündə olsalar da, amma de fakto böyük qüvvəyə malikdirlər" [11, s. 7].

M.N.Marçenko haqlı olaraq bildirir ki, "hüquq mənbələrinə dair məsələlər bütün digər hüquq institutlarının və hüququn özünün dərk edilməsi prosesində özünəməxsus çıxış nöqtəsidirlər" [15, s. 3]. Hesab edirik ki, deyilən fikir tamamilə cinayət hüququna da tətbiq edilə bilər, çünki onun hüquq mənbələri sistemi haqqında dəqiq təsəvvür həm normayaradıcı, həm də hüquq tətbiqedici fəaliyyətin zəruri şərtidir.

Fikrimizcə, "cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbəyi" anlayışının terminoloji dəqiqliyinə nail olmağın ən optimal yolu onun konkretləşdirilməsi, yəni ona bu anlayışın əhatə dairəsini daraldan və bununla da hüquq yaradıcılığı arasındakı fərqi əks etdirməyə imkan verən əlavə təyinedici sözlərin, hüquq normalarının ifadə amilləri və formalarının əlavə edilməsi yolu ilə aydınlaşdırılmasıdır. Hesab edirik ki, cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbələri dedikdə, dövlətin müəyyən etdiyi formalarda ifadə edilən və məcburiyyətə qüvvəsi ilə təminat verilən, obyektiv və subyektiv mövcud olan, cinayət hüququ normalarını ehtiva edən hüquqi aktlar, habelə cinayət hüququ normalarına aid olan normativ göstərişlər başa düşülməlidir.

Bununla belə, icra edilən funksiyalardan asılı olaraq aşağıdakıları fərqləndirmək lazımdır: cinayət hüququ göstərişlərinin mənbələri; cinayət hüquqi normaların blanket hissəsinin mənbələri.

Beləliklə, cinayət hüququnun mənbələr sistemi onun təsisat prinsiplərini nəzərə alaraq aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

1) AR-nın Konstitusiyası;

2) beynəlxalq hüququn prinsip və normalarını əks etdirən beynəlxalq müqavilələr;

3) cinayət qanunvericiliyi;

4) qanunvericiliyin digər sahə aktları;

5) AR-nın Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları;

6) AR Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarları;

7) İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları.

AR-nın Konstitusiyası milli cinayət hüququnun hüquqi mənbələr sistemində əhəmiyyətli rol oynayır və vahid cinayət hüququ göstərişlərinin daşıyıcısı sayılır (məsələn, Əsas Qanunun 3-cü fəslində öz əksini tapmış 6, 27, 46, 63, 64, 65-ci maddələri, 70-ci maddəsinin ikinci hissəsi və s.), həmçinin bəzi cinayət tərkibinin blanket əlamətlərini normativ məzmun ilə zənginləşdirir (misal üçün, AR Cinayət Məcəlləsinin 278-ci, 308-ci maddəsi və s.) [1; 2].

Bununla belə, vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırıla bilən hüququn ən repressiv sahəsi kimi cinayət hüququnun statusu cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində şəxsi hüquq və azadlıqların təmin olunması məqsədi ilə cinayət hüquqi normaların daha geniş "konstitusiyalaşdırılmasını" tələb edir. Xüsusilə də, konstitusiyada yer ala biləcək prinsiplər aşağıdakılardır.

- Cinayət Məcəlləsi ilə ziddiyyət təşkil etdikdə (fərqli kriminallaşma miqyasları ilə əlaqədar olmayan), habelə CM-də beynəlxalq normalara istinad olunduqda cinayət hüquqi münasibətlərinin bilavasitə tənzimlənməsi üçün istifadə edilən fərdi formada həyata keçirilə bilən beynəlxalq sazişlər;

- cinayət qanunvericiliyi çərçivəsində icra olunan cinayət-hüquq normalarının blanket hissəsində çıxış edən və fərdi formada həyata keçirilə bilməyən beynəlxalq sazişlər.

AR qanunvericiliyinin təhlili respublika daxilində beynəlxalq normaların bilavasitə icrasından danışmağa imkan vermir, xüsusilə də insan hüquqları sahəsində - belə ki, onların əksəriyyəti fərdi formada icra oluna bilməyən normalardır. Azərbaycan qanunvericiliyində fərdi formada həyata keçirilə bilən və bilməyən beynəlxalq hüquq normaları konkret şəkildə ifadə edilməmişdir. Bu da yuxarıda qeyd edilən məsələni daha da qəlizləşdirir.

Beynəlxalq sazişlərin CM-nə münasibətdə iyerarxik prioriteti özünü iki fərqli variantda göstərməklə, məhdud xarakter daşıyır:

- AR-nın CM ilə beynəlxalq saziş arasındakı uyğunsuzluq aşağıdakı kimi olarsa: beynəlxalq qanunda cinayət kimi müəyyənləşdirilmiş hərəkətə görə milli cinayət hüququnda müvafiq cavabdehlik nəzərdə tutulmur, bu zaman AR müvafiq hərəkətin kriminallaşdırılması vasitəsi ilə AR-nın CM ilə uyğunluğunu təmin etməyə borclu olur.

- AR-nın CM ilə beynəlxalq saziş arasındakı ziddiyyət hərəkətin kriminallaşdırılmasının fərqli miqyasları ilə əlaqədar deyilsə, bu zaman beynəlxalq normaların prioriteti onların bilavasitə tətbiqinə imkan verir.

Fikrimizə CM-nin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndindəki "AR-nın cinayət qanunu bu Məcəllədən ibarətdir" müddəası qeyri-müəyyəndir. Belə ki, cinayət qanunvericiliyi Cinayət Məcəlləsi ilə yanaşı digər cinayət qanunlarını da ehtiva edir. Məsələn, AR Cinayət Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında AR-nın Qanunu; AR-nın Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında AR-nın Qanunları; bəzi qanunvericilik aktlarının qüvvədən düşmüş hesab edilməsi haqqında qanunlar; Milli Məclisin qəbul etdiyi amnistiya aktları.

Bildirməyi zəruri hesab edirik ki, cinayət-hüquqi normaların məcəllələşdirilməsi CM-ə daxil edilmək üçün məqsədyönlü olmayan və (yaxud) mümkün olmayan kimi müəyyənləşdirilmiş obyektiv hədudlara malikdir: cinayət hüququ normaları üçün təyin edilən operativ göstərişlər; müstəsna xarakterə malik olan amnistiyalar haqqında norma; AR-nın CM-nin hüquqi konkretləşdirilməsini təmin edən ikinci dərəcəli cinayət hüququ göstərişləri.

Cinayət hüququnun qanuni mənbələri:

- qeyri cinayət hüququ normativ aktları, cinayət hüququ normalarının blanket hissəsində çıxış edən göstərişlər;

- AR CM ilə blanket əlaqəyə malik olmayan, müstəqil cinayət hüquq normalarını ehtiva edən digər sahəvi normativ hüquqi aktlar (məsələn, AR-nın Cinayət Prosesual-Məcəlləsi, AR-nın Cəzaların İcrası Məcəlləsi, "Terrorçuluğa qarşı

mübarizə haqqında" 18 iyun 1999-cu il tarixli AR-nın Qanunu və s.). Sonuncular nəzərdən keçirilən sistemin hədudlarını məhdudlaşdırır, AR CM və cinayət hüquq normaları arasında hüquqi kolliziyaların meydana gəlməsi üçün ilkin şərtləri formalaşdırır, bununla da cinayət hüququnun formal mənbələri sisteminin normal fəaliyyətini qəlizləşdirir. Bu baxımdan cinayət hüququ normalarından qeyri-cinayət yönümlü qanunları çıxarmaq və onları zəruri hallarda AR CM-ə daxil etmək lazımdır.

Ali Məhkəmənin qərarları ilə bağlı göstərmək istərdik ki, AR-nın Konstitusiyasına uyğun olaraq, AR Ali Məhkəməsi ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin icraatına aid edilən mülki, cinayət, inzibati və digər işlər üzrə ali məhkəmə orqanı olmaqla məhkəmələrin təcrübəsinə aid məsələlər üzrə izahatlar verir. Lakin, Ali Məhkəmə Plenumunun izahatları məhkəmələrin təcrübəsi üçün olduqca əhəmiyyətli olsa belə tövsiyə xarakteri daşıyır. Qeyd olunmalıdır ki, bu qərarlar təkcə təfsiredici deyil, həmçinin normativ cinayət-hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin qərarların tərkibinə daxil olan göstərişlər AR CM-dəki boşluqları kompensasiya edir, cinayət qanununda mövcud olan ziddiyyətləri aradan qaldırır, onun normativlik cəhətdən konkretləşdirilməsini həyata keçirir ki, bu da Plenumun göstərişlərinin cinayət hüququnun hüquqi mənbələr sisteminin ünsürü kimi qəbul edilməsinə əsas verir. Məsələn, AR Ali Məhkəməsi Plenumunun 01 noyabr 2001-ci il tarixli 1 nömrəli, 04 mart 2011-ci il tarixli 2 nömrəli, 15 noyabr 2013-cü il tarixli 5 nömrəli, 11 iyun 2015-ci il tarixli 7 nömrəli, 02 iyun 2016-cı il tarixli 10 nömrəli, 30 aprel 2021-ci il tarixli, 18 fevral 2022-ci il tarixli 2 nömrəli, 19 dekabr 2022-ci il tarixli 7 nömrəli, 20 fevral 2023-cü il tarixli 6 nömrəli, 20 fevral 2023-cü il tarixli 8 nömrəli, 20 fevral tarixli 9 nömrəli, 19 may 2023-cü il tarixli 11 nömrəli və s. Qərarları əsasən cinayət-hüquqi normaların tətbiqində məhkəmə təcrübəsinin vahidliyini təmin etmək məqsədilə qəbul olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, 20 fevral 2023-cü il tarixdə AR Ali Məhkəməsi Plenumu cinayət-hüquqi normaların tətbiqi ilə bağlı bir gündə 3 (üç) qərar qəbul etmişdir.

Son vaxtlar cinayət hüququnun hüquqi mənbələr sistemində özünəməxsus "hakimiyyət bölgüsü" baş verir: CM-nin progressiv deformasiyası fonunda digər mənbələrin əhəmiyyəti nəzərəçarpan dərəcədə artır (xüsusilə də Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları və Ali Məhkəmənin Plenumunun göstərişləri). Bir tərəfdən, bu, nəzərdən keçirilən sisteminin dayanıqlılığına, onun sistemqoruyucu mexanizminə şahidlik edir. Qeyd olunan xüsusiyyətlər sistem ünsürləri arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına və digər mənbələrin nəzərə alınması hesabına cinayət qanununun tənzimləmə ilə bağlı çatışmazlığının tamamlanmasına imkan verir. Digər tərəfdən, mövcud tendensiyaların saxlanılması ilə məcəllələşdirilmiş cinayət qanununun müstəsna funksiyalarının digər cinayət hüququ mənbələrinə müntəzəm şəkildə keçəcəyi təhlükəsi meydana gəlir. Cinayət hüququnun mənbələr sistemi isə mərkəzi xarakterini itirə bilər. Bu təhlükədən yayınmaq məqsədi ilə cinayət hüququ siyasətinin elmi əsaslı konsepsiyasına söykənən genişmiqyaslı cinayət hüququ islahatını həyata keçirmək zəruridir. Bu halda, yeni CM-nin qəbul edilməsi belə islahatlarda daha məqsədyönlü variant hesab edilir. Belə ki, qüvvədə olan kodeksləşdirilmiş cinayət qanunu təkcə texniki-hüquqi təkmilləşdirməni deyil, həmçinin daha dərin müasirləşdirməni tələb edir.

Yeni CM-ni konstitusiya qanunu formasında qəbul edərək onun hüquqi statusunu artırmaq lazımdır ki, bu da aşağıda qeyd olunanlara imkan verəcək: hüquq-mühafizə fəaliyyətlərinin daha repressiv vasitəsi kimi cinayət hüququnun sosial əhəmiyyəti və rolunu vurğulamaq; cinayətkarlıqla mübarizə çərçivəsində əsassız məhdudiyətlərdən insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə əlavə təminatları formalaşdırmaq; cinayət hüququ göstərişlərinin hazırlanmasında iştirak edən qanunvericilik prosesinin bütün subyektlərinin məsuliyyətini artırmaq; cinayət qanununun nəzərəçarpan dərəcədə sarsılmış nüfuzunu möhkəmləndirmək; ayrı-ayrı şəxslərin konstitusiya statusunu məhdudlaşdırma bilən cinayət hüququ qadağaları ilə onların əsaslandığı mənbələrin iyerarxik səviyyəsi arasındakı uyğunluğu təmin etmək; CM-nə dəyişikliklərin edilməsi qaydasını mürəkkəbləşdirmək, cinayət qanununun stabilliyini və cinayət

hüququ tənzimləmələrinin konkretliyini təmin etmək; kodeksləşdirilmiş cinayət qanununun hüquqi qüvvəsini artırmaqla özündə müstəqil cinayət hüququ göstərişlərini daşıyan digər sektorların qanunları ilə CM arasında olan uyğunsuzluqların həlli mexanizmini formalaşdırmaq.

Cinayət hüququ tənzimləmə fəaliyyətləri çərçivəsində tələb olunan hüquqi konkretliyi təmin etmək məqsədi ilə təkcə cinayət hüququ normalarının texniki-hüquqi strukturunun formalaşdırılması deyil, həmçinin cinayət hüququnun mövcud formal mənbələr sisteminin adekvat normativ inikasını yaratmaq zəruridir. Bununla da hər bir maraqlı tərəf cinayət hüququ normalarında mövcud olan hüquqi aktların tam siyahısını, eləcə də onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrini biləcək.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1) Dünyada bütün hüquq sistemləri üçün universal olan vahid yanaşma mövcud deyildir. Hər hansı hüquqi hadisənin hüququn mənbəsi hesab edilməsi konkret hüquq sistemində hüququn mənbələrinin qəbul edilmiş formalaşma üsulundan asılıdır. Hüquq nəzəriyyəsinə əsasən, hüququn mənbələri ilə bağlı suallar bütün digər hüquq institutları ilə bağlı məsələlərdə və hüququn özünün dərk edilməsi prosesində bir növ başlanğıc nöqtəsidir. Qeyd olunanlar cinayət hüququna tamamilə şamil edilir, çünki cinayət hüququnun mənbələri sisteminin aydın başa düşülməsi həm norma yaradıcılığı, həm də hüququ tətbiq etmə fəaliyyəti üçün zəruri şərtədir. Cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbələrinin başa düşülməsi, bir tərəfdən, ənənəvi ümumənəzəri problemdir, digər tərəfdən, göstərilən problem cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbələrinin dərk edilməsinin müxtəlif aspektləri və cəhətləri üzrə davam edən elmi diskussiyalar, cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbələri sisteminin dinamizmi ona qloballaşma proseslərinin təsiri fonunda aktual olaraq qalır. Cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbələrinin dinamizmi postsovet illərində əyani şəkildə təzahür edir. Bu, bir tərəfdən, postsovet dövlətlərinin hüquq sistemində, məsələn, sözügedən dövlətlərin qanunvericiliyinin formalaşması, sistemləşdirilməsi və məcəllələşdirilməsi, normativ hüquqi aktlar formasının inkişafı (konstitusiya

qanunlarının qəbulu, prezident fərmanlarının verilməsi və s.), beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin tanınması sahəsində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, hüquq mənbələrinin, o cümlədən cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbələrinin dinamizminə inteqrasiya prosesləri, hüquq ailələrinin qarşılıqlı təsiri, dövlətlərarası birliklərin hüquqlarının təşəkkülü və inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbələrinin dinamikliyi və onların varlıq formaları müvafiq olaraq onların öyrənilməsinin yeni dərk etmə yollarının və üsullarının axtarışını tələb edir.

2) Fikrimizcə, "cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbəyi" anlayışının terminoloji dəqiqliyinə nail olmağın ən optimal yolu onun konkretləşdirilməsi, yəni ona bu anlayışın əhatə dairəsini daraldan və bununla da hüquq yaradıcılığı arasındakı fərqi əks etdirməyə imkan verən əlavə təyinedici sözlərin, hüquq normalarının ifadə amilləri və formalarının əlavə edilməsi yolu ilə aydınlaşdırılmasıdır. Hesab edirik ki, cinayət hü-

ququnun formal (hüquqi) mənbələri dedikdə, dövlətin müəyyən etdiyi formalarda ifadə edilən və məcburetmə qüvvəsi ilə təminat verilən, obyektiv və subyektiv mövcüd olan, cinayət hüquq normalarını ehtiva edən hüquqi aktlar, habelə cinayət hüquq normalarına aid olan normativ göstərişlər başa düşülməlidir.

3) Cinayət hüququnun formal (hüquqi) mənbələri haqqında məsələ cinayət-hüquqi tənzimləmənin predmeti haqqında məsələ ilə sıx bağlıdır, çünki hüquq normasının cinayət-hüquqi mənsubiyyəti (deməli, həm də onun hüquqi akt tərkibinin cinayət hüququnun mənbəsi kimi tanınması imkanı) yalnız o halda müəyyən edilə bilər ki, müvafiq norma cinayət-hüquqi münasibətləri tənzimləsin. Zənnimizcə, cinayət qanunvericiliyinin tam tərkibini AR CM-nin 1-ci maddəsində əks etdirmək, cinayət hüquq göstərişlərini özündə ehtiva edən cinayət hüququnun digər formal mənbələrini sadalamaq, habelə onların iyerarxi əlaqələrini reqlamentləşdirmək məqsədəuyğun olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası: [Elektron resurs] / <https://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli Cinayət Məcəlləsi: [Elektron resurs] / <https://www.e-qanun.az/framework/46947>
3. "Normativ hüquqi aktlar haqqında" 21 dekabr 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu: [Elektron resurs] / <https://www.e-qanun.az/framework/21300>
4. Алексеев, С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва: Норма, - 2001. - 752 с.
5. Балданов, Б.Б. Система источников современного Российского права (теоретико-правовой аспект): Автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Санкт-Петербург, 2010. - 19 с.
6. Васильев, А.А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы: / Автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Красноярск, 2007. - 28 с.
7. Вопленко, Н.Н., Рожнов, А.П. Правоприменительная практика: понятие, основные черты и функции / Н.Н.Вопленко, А.П.Рожнов. - Волгоград: Изд-во ВолГУ, - 2004. - 205 с.
8. Гаджинова, Ф.М. Источники права и их система в современном Российском праве: / Автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Москва, 2004. - 28 с.
9. Гильмуллин, А.Р. Проявление правовой доктрины в механизме Российского государства: / Автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Казань, 2017. - 28 с.
10. Данцева, Т.Н. Формальные источники мира: / Автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Красноярск, 2007. - 25 с.
11. Евстигнеева, Г.Б. Судебные решения как источник права: / Автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Москва, 2007, -25 с.

12. Калинин, А.Ю., Комаров, С.А. Форма (источник) права как категория в теории государства и права // - Санкт-Петербург: Правоведение, - 2000. № 6, - с. 3-10.
13. Камолов, И.И. Источники права Республики Таджикистан: / Автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Душанбе, 2009. - 26 с.
14. Керимов, Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. Москва: Аванта+, 2000, - 560 с.
15. Марченко, М.Н. Источники права / М.Н.Марченко. - Москва: Норма, - 2021. - 672 с.
16. Морозова, Л.А. Теория государства и права. – Москва: Норма, - 2023. – 464 с.
17. Сипулин, С.В. Судебный прецедент как источник права: / Автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Краснодар, 2008. - 25 с.
18. Сырых, В.М. Теория государства и права / В.М. Сырых. - Москва: Юстицинформ, 2004. – 703 с.

Кенуль Гурбанова

Понятие формальных (юридических) источников уголовного права

В статье отмечается, что было бы целесообразно в статье 1 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики от 30 декабря 1999 года, указать иные формальные источники уголовного права, которые содержат уголовно-правовые предписания, а также регламентировать их иерархическое соотношение.

Konul Gurbanova

The concept of formal (legal) sources of criminal law

The article states that it would be appropriate to reflect the full content of criminal legislation in Article 1 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan dated December 30, 1990, and to list other formal sources of criminal law that contain criminal law instructions, as well as to regulate their hierarchical relationships.

Rəşid YUSİFOV

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
“Cinayət hüququ” kafedrasının müəllimi, polis leytenantı
e-mail: rashidyusifov98@gmail.com

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN ŞƏXSLƏR BARƏDƏ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs, cinayətin subyekti, yaş həddi, uşaq, gənc

Ключевые слова: несовершеннолетний, предмет преступления, возрастное ограничение, ребенок, молодой

Key words: Juvenile, the subject of the crime, age limit, child, youth

Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini əldə etməsindən sonra ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında sivil, demokratik dəyərlərə uyğun hüquqi dövlətin möhkəm, sarsılmaz təməlinin qoyulmasına yönəlmiş sistemli, geniş islahatlara başlanılmışdır. Bu islahatlar cəmiyyətin həyatının bütün istiqamətlərini əhatə etmiş və nəticədə dövlətimizin müstəqilliyi bütövlükdə bərqərar və dönməz olmuşdur.

Bu gün ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən dövlətimizin möhkəmləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi istiqamətində bütün sahələrdə proqram səciyyəli islahatlar uğurla davam etdirilir. Belə islahatlar sistemində demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin müasir tələblərə cavab verən qanunvericilik əsaslarının yaradılması, inkişaf etdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində dövlət və ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılmasına və s. xüsusi yer ayrılır. Məhz hüquq-mühafizə və qanunvericilik siyasətinə belə yanaşma XXI əsrin ən təhlükəli, cəmiyyət üçün hüquqazidd təzahürləri olan korrupsiya, terrorizm, narkotiklərin, silahların qanunsuz dövriyyəsi, insan alveri, o cümlədən ki-

bercinayətlərlə mübarizə aparmaq üçün əsas şərtlərdən biridir.

Dövlətimizin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri də yetkinlik yaşına

çatmayanların və gənclərin təlim-tərbiyəsi və perspektiv inkişafının təmin edilməsi üçün normal şəraitin yaradılmasıdır. Hər bir uşağın zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb tərbiyə olunması, mütərəqqi tələblər əsasında təhsil alması, layiqli vətəndaş kimi formalaşmasının təmin edilməsi uşaqlar barəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətidir.

“Uşaq hüquqları haqqında” 19 may 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən uşaqlar barəsində dövlət siyasəti milli və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yaradılmış məqsədli uşaq sosial proqramları əsasında həyata keçirilir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinə, Uşaq Hüquqlarına dair Konvensiya və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında uşaqların hüquqlarını və azadlıqlarını, uşaqlar barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, onların müdafiəsi sahəsində dövlət orqanlarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələrini müəyyən edir. [1]

Dövlət orqanları, bütün fiziki və hüquqi şəxslər öz fəaliyyətində uşaqların mənafələrini üstün tutmalı, onların hüquqlarının təmin olunmasına şərait yaratmalıdırlar. Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları və müvafiq orqanların qərarları uşaq mənafələrinə zidd olmamalı və onların icrası uşaqların həyatına, inkişafına və tərbiyəsinə zərər gətirməməlidir.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən cina-

yətlərin törədilməsi dözülməz hal olaraq qəbul edilməli və cəmiyyətimizin bütün sağlam qüvvələri bu hala qarşı mübarizədə səfərbər olunmalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı bu günümüz üçün aktualdır və bu problemə qarşı effektiv mübarizə aparılması üçün elmi tədqiqatların həyata keçirilməsi zəruridir.

“Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığı və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.1-ci maddəsində əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanlar on səkkiz yaşınadək olan şəxslərdir. “Uşaq hüquqları haqqında” Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, hər bir uşağın yaşamaq, normal şəraitdə fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən inkişaf etmək hüququ vardır. Dövlət bu şəraiti təmin edən iqtisadi, sosial-hüquqi və digər tədbirlər görməyi, sağlam və təhlükəsiz mühit yaratmağı öz öhdəsinə götürür. [2]

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 84-cü maddəsi “Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti” adlanır və həmin maddədə qeyd edilir: “Cinayət törədərkən on dörd yaş tamam olmuş, lakin on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab olunur. Yetkinlik yaşına çatmayanlar cinayət törətdikdə, onlara cəza təyin edilə bilər və ya tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər.”[3]

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 428.2-ci maddəsində qeyd edilir: “Cinayət prosesində yetkinlik yaşına çatmayanlar dedikdə, cinayətin törədilməsi anınadək on səkkiz yaşına çatmamış şəxslər başa düşülür.” Məcəllənin 430-cu maddəsində isə qeyd edilir: “Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətlər üzrə məhkəməyədək icraat yalnız ibtidai istintaq şəklində aparılır.”[4]

Dünya açıq ensiklopediyasında uşaqların hüquqları barədə qeyd edilir: “Uşaqların hüquqları insan hüquqlarının bir hissəsidir və burada diqqət xüsusilə mühafizə və qayğı məsələlərinə yönəlidir.[5] “1989-cu il “Uşaqların hüquqları haqqında Konvensiya “uşaq” anlayışını belə ifadə edir: “Qanunla tam fəaliyyət qabiliyyətini daha əvvəl əldə etməmiş, 18 yaşına qədər olan istənilən insan”. Uşaqların hüquqlarına hər iki valideynlə münasibət saxlamaq hüququ, şəxsiyyət kimi qə-

bul edilmək, müdafiə olunmaq, qidalanmaq, dövlət tərəfindən haqqı ödənilən təhsil almaq, sağlamlığın mühafizəsi, uşağın böyüməsi və inkişaf etməsini tənzimləyən qanunlar, vətəndaş hüquqları və irqinə, cinsinə, seksual oriyentasiyasına, etnik və milli mənsubiyyətinə görə ayrı-seçkiyə məruz qalmamaq hüquqları daxildir.[6]

“Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri barədə işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenum qərarında göstərilir: “Cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə, o cümlədən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin işləri üzrə icraatı tənzimləyən normalara (Azərbaycan Respublikası CPM-nin 428-435-ci maddələri) ciddi surətdə əməl edilməsi məqsədilə bu kateqoriyalı işlərə daha təcrübəli, peşəkarlıq səviyyəsi yüksək olan hakimlərin sədrliyi ilə baxılmalı, hər bir məhkəmə qərarının qanuni və əsaslı olmasında onların şəxsi məsuliyyəti artırılmalıdır. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 429-cu maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin yaşının dəqiq müəyyən olunması onun barəsindəki işlər üzrə icraat zamanı müəyyən edilməli məcburi hallardan biri hesab edilir. Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi cinayətə görə cəza təyin olunması haqqında məsələ həll edilərkən Azərbaycan Respublikası CM-nin 58-ci maddəsində qeyd olunan (törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti haqqında məlumatlar, cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar) hallardan başqa, həmçinin Azərbaycan Respublikası CM-nin 86-cı maddəsində nəzərdə tutulan şərtlər (yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin həyat və tərbiyə şəraiti, əqli və psixiki inkişaf səviyyəsi, şəxsiyyətlərinin digər xüsusiyyətləri, yetkinlik yaşına çatmış şəxslərin ona təsiri və s.) nəzərə alınmalıdır. Məhkəmə-tibb ekspertizasının rəyi ilə yetkinlik yaşına çatmayan təqsirləndirilən şəxsin yaşı müəyyən olunarkən onun doğum günü ekspertiza rəyində göstərilən ilin son günü hesab olunur. Belə şəxsin yaşı minimum və maksimum illər üzrə müəyyən edildikdə isə ekspertlərin təklif etdikləri minimum yaş əsas götürülür.” [7]

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 may 2003-cü il tarixli Qərarı ilə təstiqlənmiş

“Açıq və qapalı tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisələri haqqında Nümunəvi Nizamnamə”yə əsasən, açıq tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisəsi profilaktik müəssisə funksiyalarını yerinə yetirir. Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyanın qərarı ilə açıq tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisələrinə aşağıdakı şəxslər qəbul edirlər:

➤ on dörd yaşına çatmış yetkinlik yaşına çatmayanların, onların valideynlərinin və ya digər qanuni nümayəndələrinin razılığı ilə xüsusi pedaqoji yanaşma tələb olunan səkkiz yaşından on səkkiz yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar;

➤ böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət əlamətləri olan ictimai təhlükəli əməl törətmiş, lakin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar;

➤ valideynlərinin və ya digər qanuni nümayəndələrinin razılığı ilə çətin tərbiyə olunan hesab edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanlar;

➤ müxtəlif hüquqpozmalara görə daxili işlər orqanları tərəfindən qeydiyyata alınmış, lakin islah olunması mümkün olmayan şəxslər.

Qapalı tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisələrinə aşağıdakı yetkinlik yaşına çatmayanlar göndərilirlər:

➤ ağır və ya xüsusilə ağır cinayət əlamətləri olan ictimai təhlükəli əməl törətmiş, lakin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar;

➤ cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatmış az ağır cinayət törədən Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 89.2-ci maddəsinə uyğun olaraq məhkəmə tərəfindən cəzadan azad edilən yetkinlik yaşına çatmayanlar Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada.[8]

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istəyirəm ki, hal-hazırda ictimai təhlükəli əməl törətmiş, lakin törətdiyi əmələ görə subyekt olaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməyən yetkinlik yaşına çatmayanların açıq və ya qapalı tipli təlim-tərbiyə müəssisələrinə göndərilməsi təcrübəsinin yaxşılaşdırılması, həmçinin yaşı müəyyən olmayan və cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların yaşının ekspertiza vasitəsilə müəyyən edilməsi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədmüvafiqdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Uşaq hüquqları haqqında” 19 may 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
2. “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığı və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” 31 may 2020-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi;
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi;
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Children%27s_rights;
6. BMT-nin 1989-cu il “Uşaqların hüquqları haqqında Konvensiyası”;
7. “Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri barədə işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 30 iyun 2008-ci il tarixli Plenum qərarı;
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 may 2003-cü il tarixli Qərarı ilə təstiqlənmiş “Açıq və qapalı tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisələri haqqında Nümunəvi Nizamnamə”.

Рашид Юсифов**Современные проблемы уголовной ответственности несовершеннолетних**

Подводя итог, хотелось бы отметить, что как несовершеннолетние по закону дети не имеют автономии или права самостоятельно принимать решения ни в одной известной юрисдикции мира. Вместо этого их взрослые опекуны, в том числе родители, социальные работники, учителя, молодежные работники и другие, наделены такими полномочиями, в зависимости от обстоятельств. Некоторые считают, что такое положение дел дает детям недостаточный контроль над собственной жизнью и делает их уязвимыми. Интерпретации прав детей варьируются от предоставления детям возможности самостоятельных действий до принуждения детей к физической, умственной и эмоциональной свободе от жестокого обращения, хотя то, что представляет собой «жестокое обращение», является предметом споров. Дети, как правило, еще не считаются морально ответственными за то, что они делают, и хотя общепризнано, что принуждение ребенка к нормам может помочь ему развить способности, необходимые для ответственной деятельности, это не означает, что они уже несут ответственность.

Rəşid Yusifov**Modern problems of criminal liability of minors**

Summarizing, I would like to point out that as minors by law, children do not have autonomy or the right to make decisions on their own for themselves in any known jurisdiction of the world. Instead their adult caregivers, including parents, social workers, teachers, youth workers, and others, are vested with that authority, depending on the circumstances. Some believe that this state of affairs gives children insufficient control over their own lives and causes them to be vulnerable. Interpretations of children's rights range from allowing children the capacity for autonomous action to the enforcement of children being physically, mentally and emotionally free from abuse, though what constitutes "abuse" is a matter of debate. Children are typically not yet considered morally responsible for what they do, and although it is commonly accepted that holding a child to norms can help them to develop the capacities that are required for responsible agency, this is not to say that they are already responsible.

Elnur NƏCƏFOV

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının “Cinayət hüququ” kafedrasının
müəllimi, polis baş leytenantı
e-mail: najafow1313@gmail.com

MADDİ MƏHRUMİYYƏTLƏRLƏ BAĞLI CƏZALARIN SOSIAL ƏDALƏTİN BƏRPASINA YÖNƏLDİLMƏSİ

Açar sözlər: zərərçəkmiş, cinayət, cəza, hüquq, dövlət

Ключевые слова: жертва, преступник, наказание, права, состояние

Keywords: victim, criminal, punishment, law, state

Cinayət Məcəlləsinin 41.2-ci maddəsinə əsasən cəza sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir. Bütün dövrlərdə demək olar ki, cəza anlayışına hüquqi anlayış kimi baxılmışdır. Halbuki olduqca mürəkkəb hadisə olduğundan cəza sistemli araşdırılmalı və yalnız hüquq elmi çərçivəsində yox fəlsəfi mənada yanaşma tətbiq edilməlidir. Antik dövr filosofları cinayət törədən şəxsi cəzalanmalı olduğunu hətta ən ağır cəzaların belə verilməsinin mümkün olduğunu qeyd etsəldə, lakin bunun cinayətkarlığa təsirinin az olduğunda şahidi olmuşdurlar. Həmin dövr üçün alternativ cəza sistemi yaxud cinayətkarlığın sayını azalda biləcək başqa yollar təklif edə bilməsəldə, sonrakı dövrə cəza siyasəti ilə bağlı antik dövr araşdırmalarının böyük töhfə verdiyi danılmazdır. Cəzanın məcəllədə qeyd olunan məqsədləri 18-ci əsrdə yaşamış məşhur italyan hüquqşünas Cezare Bekkarianın cinayətlər və cəzalar haqqında kitabında qeyd edilmişdir. O cəzanın cinayət törətmiş şəxsdən intiqam almaqdan daha çox onu islah etməli olduğunu və digər şəxslərə təsir etmək gücünün olmalı olduğunu vurğulamışdır [11]. Cəzanın təyini və onun icrası ilə bağlı zəruri və kifayətləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi bir tərəfdən

cəzanın ümumi və xüsusi xəbərdarlığını təmin edir, digər tərəfdən cinayətkarın yenidən tərbiyə edilməsini və onun düzgün əmək və həyat yoluna qayıtmasına qayğı göstərilməsini nəzərdə tutur. Xüsusi xəbərdarlıq məhkuma cəzanın elə təsirini nəzərdə tutur ki, bunun da nəticəsində məhkum yenidən cinayət törətmir. Cəzanın tətbiqi ilə bağlı xüsusi xəbərdarlıq tədbirləri cəza çəkildikdən sonra da öz təsirini məhkumluq vasitəsi ilə də davam etdirir. Məhkumluq faktı yenidən cinayət törədiləcəyi təqdirdə məhkum üçün daha arzuolunmaz nəticələr yaranacağına dair potensial hədəni nəzərdə tutur. Buna görə də məhkumluq cəzanın əlaməti kimi özünün potensial hədəsi ilə şəxsə cinayətdən çəkindirici təsir göstərir [9].

Törədilən cinayətə görə cəzanın təyini faktının qeyri-sabit şəxslərə təsiri ilə onları cinayətdən çəkəndirmək cəzanın ümumi xəbərdaredici məqsədini təşkil edir. Cəza təyini fəaliyyətində cəzanın xüsusi və ümumi xəbərdaredici məqsədi vəhdətdə nəzərə alınır. Yeni törədilən cinayətə görə təyin edilən cəza cəzanın həm xüsusi. Həm də ümumi xəbərdaredici məqsədlərinə nail olunmasını təmin etməlidir. Cəzanın xüsusi xəbərdaredici məqsədindən fərqli olaraq ümumi xəbərdaredici məqsədi məhkumun islah olunmasına və yeni cinayətlərinin qarşısının alınmasına deyil, ümumiyyətlə cəmiyyətdəki qeyri-sabit, səbatsız şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını alınmasına xidmət edir.

Cəzanın cinayət törətmiş şəxsi islah etdirməsi mübahisəyə açıq və birmənalı olmayan anlayışdır. Çünki fərqli növdən olan cinayətlərdə, cinayətin xarakteri ictimai təhlükəliliyi, cinayət törətmiş şəxsin şəxsiyyəti nəzərə alınarsa verilən hər

hansı azadlıqdan məhrum etmə yaxud digər növ-dən olan cəzaların bəzən bu məqsədə nail olmadığını müşahidə edirik. Məsələn hər hansı qısqanclıq niyyəti ilə qəsdən adam öldürən şəxsə verilən 10 il azadlıqdan məhrum etmə cəzasının, xuliqanlıq niyyəti ilə qəsdən adam öldürən şəxsə verilən 20 il azadlıqdan məhrum etmə cəzasının məzmun baxımından heç bir fərqi yoxdur. Cinayət törətmiş şəxsin şəxsiyyəti məsələsi araşdırılarkən 20 ildən sonra hətta həmin şəxsin digərlərinin hüquqlarına hörmət etmək və birgəyayış qaydalarına riayət etmək kimi davranışının formalaşmadığının da, şahidi ola bilirik. Əksinə qısqanclıq niyyəti ilə qəsdən adam öldürən şəxsin öz əməlini hətta törətdikdən dərhal sonra istintaq müddətində peşman olması və məyusluğu, islah olunması hallarında mümkündür. Deməli cəza məsələsi araşdırılarkən kriminoloji biliklərə yiyələnmədən, cinayətkarın şəxsiyyəti araşdırılmadan ona daha effektiv islah oluna biləcəyi cəzanı vermək mümkün olmayacaq. Lakin cəzanın digər şəxsləri çəkindirmək və şəxsi islah etməsi baxımından daha məhsuldar alternativ sistem müəyyən olunmadığına görə bu kimi hallarda ən optimal həll yolu yenə şəxsi azadlıqdan məhrum etməkdir.

Cəzanın digər bir məqsədi sosial ədalətin bərpa edilməsidir. Sosial ədalət yalnız cinayət törədən şəxsə layiqli cəzanın verilməsi ilə bərpa olunaçaq bir anlayış deyildir. Sosial ədalət cinayət törədilməsi nəticəsində pozulan şəxsi, ictimai və dövlət mənafeyinin bərpasını nəzərdə tutur. Sosial ədalətin bərpa edilməsi bir tərəfdən zərərçəkənin bərsində ədalətin bərqərar olmasını, digər tərəfdən cinayət törədən şəxsə ədalətli cəza təyin edilməsini nəzərdə tutur. Tarixən cəzanın törədilən əməlin subyektlərinə qarşı tətbiqinə həmişə “bəraət” qazandırılıb, təqdir olunub. Müasir normativ nəzəriyyələrdə də, cəzanın məqsədi unudulan, əldən çıxan və həmişə axtarışında olduğumuz bəşəri bir dəyərin - ədalətin bərpası kimi xatırlanır. Sosial ədalət, yalnız ədalətli cəzanın tətbiqindən sonra bərpa olunur. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, məhkumun günahını anlayacağı və zərərçəkənlərin də cəzanın mütənasibliyindən məmnunluqlarını ifadə etdikləri təqdirdə sosial ədalət bərpa oluna bilər. Burada zərərçəkənlərin hüquq və azadlıqlarının ədalətli təmini, dəymiş

fiziki, maddi və mənəvi ziyanın kompensasiyası prioritet təşkil edir. Cinayət törədilməsi nəticəsində vurulan fiziki zərəri tam aradan qaldıraraq ədalətin bərpa edilməsi mümkün olmasada maddi vurulan ziyan ilə və fiziki ziyana görə qismən zərərçəkmişə dəyən ziyan kompensasiya olunaraq sosial ədaləti bərpa etmək mümkündür. Kriminologiyanın bir hissəsi kimi öyrənilən viktimologiya-yəni qurban haqqında elm, qurbanın hərəkətlərini, onun cinayətin törədilməsinə təsirini öyrənir. Xatırlatmaq lazımdır ki, viktimologiyanın hüquqi araşdırmalarında həmçinin onun zərərçəkmiş şəxslərin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsinə yönələn tərəfidə mövcuddur. Bu xüsusilə zərərçəkmişlərə maddi ziyanın ödənilməsi ilə bağlıdır. 1951-ci ildə İngiltərədə hakim Margery Fry cinayət törətmiş şəxslərin zərərçəkmiş şəxslərə kompensasiya ödəməyə məhkum edilmələrini təklif etmiş, bunun həm cinayət nəticəsində vurulmuş zərəri azaldacağını həm də, cinayət törətmiş şəxsləri islah edəcəyini düşünmüş lakin həmin illərdə qəbul edilməmişdir. Fry cinayət törətmiş şəxslərin çoxunun zərərçəkmişin zərərlərini qarşılıyaçaq maddi durumlarının olmayacağını düşünərək, 1950-ci illərin sonlarında zərərçəkmişlərə dövlətin kompensasiya verməsi fikrini irəli sürmüşdür. Bundan sonra növbə ilə Yeni Zelandiya, İngiltərə, Amerikanın Kaliforniya və başqa 25 ştatı, Avstralya cinayət nəticəsində zərər dəymiş şəxslərə təzminat ödənilməsi ilə bağlı qanunlar qəbul etmişdir. Daha sonra Avropa Konqresi 1985-ci ildə Cinayət hüququ və cinayət prosessi çərçivəsində zərərçəkmişin vəziyyəti ilə bağlı qərar qəbul edərək bu məsləni detallı bir şəkildə tənzimləmişdir [10].

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrdə cinayət törədilməsi nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi həm ibtidai araşdırma çərçivəsində həm də, iddia verməklə sonradan tələb etmə çərçivəsində həyata keçirilə bilər. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində öz əksini tapmış müəyyən növ cinayətlərin törədilməsi nəticəsində vurulmuş ziyanın cinayət törətmiş şəxs tərəfindən ödənməsi nəticəsində cinayət məsuliyyətindən azad etmə hallarında mümkündür. Məsələn, cinayət məəcəlləsinin 72,73-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş böyük ictimai

təhlükə törətməyən cinayətlərə görə cinayət törətmiş şəxs zərərçəkmiş şəxslə barışdıqdan sonra ödənilmiş və ya dövlət büdcəsinə köçürülmüş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etməni qeyd etmək olar. Belə hallara görə şəxs yalnız bir dəfə cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər. Təbii ki, araşdırmamızın mövzusu daha çox cinayət törətmiş şəxsin vurulan maddi ziyanı ödəmək iqtidarında olmadığı hallarla bağlıdır [2].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 12.2-ci maddəsinə əsasən cinayət nəticəsində zərərçəkmiş şəxsin vurulmuş maddi, mənəvi və fiziki ziyana görə kompensasiya almaq hüququ vardır. Bundan başqa həmin məcəllənin 87.6.8-ci maddəsinə görə zərərçəkmiş şəxsin bu ziyanı dövlət hesabına almaq hüququna təsbit edilmişdir. Ayrıca olaraq Cinayət Prosesual Məcəllənin 5-ci fəslə zərərçəkmiş şəxsə vurulan ziyana görə kompensasiyanın ödənilməsinə həsr olunmuşdur. Həmin fəsilə uyğun olaraq zərərçəkmiş şəxsə kompensasiyanın verilməsi ona qarşı bu əməlin törədilməsi məhkəmənin hökmü ilə və ya cinayət prosesini həyata keçirən şəxsin yekun qərarı ilə müəyyən edilsin [3]. Zərərçəkmiş şəxsə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına kompensasiya verilməsi haqqında qərarı ittiham hökmündə əks etdirərkən məhkəmə həmçinin kompensasiya qismində ayrılan pul məbləğinin məhkum edilmiş şəxsdən tutulub dövlət büdcəsinə qaytarılmasını da, hökmdə göstərir. Qanunun maddəsindən aydın olur ki, zərərçəkmiş şəxslərə cinayətin ağırlıq dərəcəsinə uyğun olaraq, on bir, elli beş, yüz altmış beş, üç yüz otuz manat məbləğində kompensasiya dövlət hesabına verilə bilər. Hesab edirik ki, qanunvericiliyin bu mövqeyi absurddur, əvvəla cinayət nəticəsində zərərçəkmiş şəxsin aldığı mənəvi yaxud maddi ziyan, qanunda göstərilən miqdarlarla mütənasiblik təşkil etmir. Bundan əlavə dövlət hesabına ödənilən maddi zərərin məhkumdan tutulması isə bir çox hallarda məhkumun ödəmə iqtidarında olmadığına görə, nəticə olaraq cinayət nəticəsində zərərçəkmiş şəxslərin, xüsusilə mülkiyyət əleyhinə cinayət nəticəsində zərər görmüş şəxslər baxımından ədalət təmin edilməmiş qalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət nəticəsində vurulmuş maddi ziyanın ödənilməsi demokratik hüquqi və sosial dövlət baxımından, vətəndaşlarına qarşı həssaslıqdan və qayğıdan irəli gəlir. Bunun üçün cinayət məəcəlləsində cərimə və islah işləri növündə cəzalara daha çox yer verilməsi, eyni zamanda tutulan məbləğlərin dövlət büdcəsində ayrıca fond təşkil edilərək orada cəmlənməsi, bundan sonra hər hansı cinayət nəticəsində vurulmuş maddi, mənəvi ziyanın ödənilməsinə həmin büdcədən məbləğin ayrılması, həm zərərçəkmişin pozulmuş hüquqlarını qismən təmin edə bilər, eyni zamanda dövlətin bu sahədəki yükünü xeyli azaltmış olar. Statistika fikri versək görərik ki, 2022-ci ildə məhkum edilən 16426 şəxsdən, 627 nəfərə cərimə cəza növü, 391 şəxsə isə islah işləri cəzaları verilmişdir. Bu növdən olan cəzaların daha çox tətbiq edilməsi və cərimə müəyyən edilərkən cinayət məəcəlləsində konkret olaraq aşağı və yuxarı məbləğlərin əvəzinə, cinayət törətmiş şəxsə təsir edə biləcək miqdarda, onun törətdiyi cinayətin miqyası və əmlak vəziyyəti nəzərə alınmaqla tətbiq edilməsi daha faydalı olacaqdır.

1990-cı ilin avqust ayında Havanada keçirilən BMT-nin Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar üzrə VIII Konqresi azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzalara dair BMT-nin minimal standartlarını qəbul etmişdir. Minimal standartlar Tokio şəhərində yerləşən BMT-nin Asiya və Uzaq Şərq İnstitutu tərəfindən hazırlanmışdır. “Tokio qaydaları” dünya dövlətlərinə məhkumu cəmiyyətdən təcrid edilməsi ilə bağlı olmayan cəza tədbirlərinin geniş tətbiq olunmasını tövsiyyə edirdi. Bu kimi beynəlxalq aktları rəhbər tutaraq, öz milli qanunvericiliyini təkmilləşdirən Azərbaycan Respublikası da qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinə azadlıqdan məhrum etməyə alternativ cəzaların dairəsini genişləndirməklə təcrübədə xeyli əlverişli şərait yaratmışdır.

Cinayət Məcəlləsinin 43.2-ci maddəsinə əsasən, cərimə təqsirləndirilən şəxsə həm əsas cəza kimi, həm də əlavə cəza növü kimi tətbiq edilə bilər. Əsas cəza – məhkəmə hökmü ilə müstəqil tətbiq edilə bilən cəza növüdür. Əsas cəza növü kimi cərimə cəzasının bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

siyyətləri vardır: Birincisi, cərimə bir dəfə tətbiq edilən haldır. İkincisi, cərimə məhkumun vəziyyətində maddi məhrumiyyətlərdən başqa hər hansı digər bir nəticəyə səbəb olmur. Üçüncüsü, cərimə şərti tətbiq edilə bilməz. Cərimə cəzasının islahedici funksiyasının səmərəliyini daha da artırmaq üçün, məhkəmə cinayət etmiş şəxsin maddi vəziyyətini mütləq nəzərə almalıdır. Zənnimcə maddi vəziyyəti qənaətbəxş olmayan şəxsə böyük miqdarda cərimənin təyin edilməsi, düzgün hal hesab edilə bilməz. Cinayət hüququ kursundan da bizə məlumdur ki, cəzanın əsas məqsədi – şəxsi müflis etmək deyil, islah etməkdən ibarətdir. Maddi vəziyyəti qənaətbəxş olan cinayət əməli törətmiş şəxsə isə, cərimənin az miqdarda təyin edilməsinin praktiki əhəmiyyəti yoxdur. Çünki, bu halda, məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş cərimənin, cinayəti törətmiş “imkanlı şəxs” üçün tərbiyəvi təsiri bir o qədər də effektiv olmayacaqdır. Cərimə - cinayət törətmiş şəxs üçün, hiss ediləcək səviyyədə olmalıdır ki, o həm islahedici funksiyanı yerinə yetirsin, həm də digər şəxsləri cinayət əməli törətməkdən çəkindirsin [4,5].

Cərimə - dövlət büdcəsinin artım mənbəyindən biridir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə elə hesab olunur ki, cərimə cəzasının tətbiq olunmasının dövlət üçün böyük bir xeyri vardır. Bundan başqa, dövlətin digər cəzaları çəkmək üçün büdcədən ayırdığı vəsaitə burada ehtiyac duyulmur. Qərbi Avropanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrinin məhkəmə təcrübəsində şəxsi azadlıqdan təcrid etməyə cəzaların tətbiqinə daha çox geniş yer verilir. Onlar elə hesab edirlər ki, cinayət törətmiş şəxsi cəmiyyətdən təcrid etməklə, cəzanın əsas məqsədinə nail olmaq olmaz. İngiltərənin cinayət qanununvericiliyində cərimə cəzası - həm əsas, həm də ki, əlavə cəza növü, kimi kifayət qədər geniş tətbiq edilən cəza növlərindən biridir. Qanunvericilik cərimənin minimum və maksimum məbləğini göstərməyərək, cərimənin məbləğinin müəyyən edilməsini məhkəmənin səlahiyyətlərinə aid edir. Bu hal kifayət qədər səmərəli hesab edilir, çünki bir çox hallarda cəzanın maksimum məbləğinin maddi imkanları güclü olan şəxslərə yaxud şirkətlərə islah edici təsiri olmur. 1973- cü ildə İngiltərədə qəbul edilmiş “Məhkəmələrin səlahiyyətləri haqqında” qanuna görə, məhkəmə ci-

nayət törətmiş şəxsə istənilən məbləğdə cərimə təyin edə, cərimənin hissə-hissə ödənilməsinə və müəyyən müddətə qədər təxirə salınmasını təmin edə bilər. Lakin, bu hallarda məhkəmə hökmün nəticə hissəsində cərimənin növbəti dəfə nə vaxt ödənilməsi tarixini göstərməlidir. İngiltərədə məhkəmələr, hər üçüncü cinayətə görə cərimə cəzasını tətbiq edir. Bununla da hər il məhkəmələr 1,5 milyondan çox cərimə cəzasını təyin edərək, dövlət büdcəsinə xeyli miqdarda pul göndərirlər. ABŞ-da ən geniş yayılmış cəza növü cərimə cəzası hesab edilir. Cərimə cəzası məhkəmələr tərəfindən həm fiziki şəxslərə, həm də ki, hüquqi şəxslərə 500 000 ABŞ dolları məbləğinə qədər təyin edilə bilər. Xülasə, qeyd etmək istərdik ki, dünyanın bir çox ölkələrində son dövrlərdə məhkəmə təcrübəsində cərimə cəzasının geniş həcmdə tətbiq olunması təqdirəlayiq hal hesab olunur və öz effektivliyini sübuta yetirmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının məhkəmə təcrübəsində azadlıqdan məhrum etməyə alternativ cəzaların, xüsusən məhkumu cəmiyyətdən təcrid etmədən cəza məqsədlərinə nail olmağa imkan verən cərimə, azadlığın məhdudlaşdırılması kimi cəzaların geniş tətbiq olunması müstəqil dövlətimizin cinayətkarlıqla mübarizə siyasətində diqqət mərkəzində olmalıdır [13].

Cinayətdən yaranan zərərin aradan qaldırılmasında dövlətin birbaşa məsuliyyət daşması ilə bağlı fikirlər bir tərəfdən sosial dövlət olma zərurətinin, digər tərəfdən isə cinayət qanunvericiliyinin aşkarlıq prinsipinin nəticəsidir. Zərər çəkmiş şəxsin və ya cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsin cinayət prosesinə çərçivəsində və ya xüsusi hüquq normaları çərçivəsində onlara dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün iddia qaldırmağa yönəldilməsi kifayət deyil. “Cinayət qurbanlarına yardım haqqında” Qanun layihəsi cinayət nəticəsində yaranan şikayətlərin dövlət tərəfindən ayrılan büdcə vəsaiti hesabına aradan qaldırılmasına imkan verir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Cinayət və Vəzifə səlahiyyətlərindən sui istifadə qurbanlarına ədalət mühakiməsinin təmin edilməsinə dair Əsas Prinsiplər Bəyannaməsi və Zorakılıq Cinayəti Qurbanlarına Təzminat üzrə Avropa Konvensiyasına uyğun olaraq hazırlanan qanun layihəsi cinayət qurbanlarını müdafiə etməyi hə-

dəfləyir. Çağımızın dövlət və cinayət hüququnun müasir anlayışı, törədilmiş cinayətin qurbanı olan şəxslə dövlət arasında birbaşa əlaqə quracaq baxışlara diqqət yetirməyi tələb edir. Bu anlayışa görə, cinayət qurbanı cinayət nəticəsində dəymiş zərərin əvəzini dövlətdən bilavasitə tələb edə bilməli, dövlət isə cinayət nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi öhdəliyini yerinə yetirməlidir. Cinayət prosesində cinayətin qurbanını təmin etmək və cinayət törədəninin hüquqlarını eyni dərəcədə qorumaq mümkün deyil. Cinayət qurbanı ilə cinayəti törədəninin maraqları həmişə bir-birinə ziddir. Digər tərəfdən, cinayət nəticəsində yaranan şikayətin aradan qaldırılmasının ictimai xarakter daşması fikri cinayət qurbanı ilə cinayəti törədən şəxs arasında deyil, cinayət qurbanı ilə dövlət arasında əlaqənin qurulmasını tələb edir. Bir çox hüquqşünaslar dövlətin hər il fond yaratmaq və büdcə ayırmaqla cinayət qurbanlarına kompensasiya verməsi zərurətinin tərəfdarıdır. XX Əsrin ikinci yarısından etibarən aktuallaşan qurbanın müdafiəsi zərurəti dövlətin öhdəliyini nəzərdə tutan tənzimləmələri zəruri etsə də, özəl sığorta sistemi və sosial təminat sistemi çərçivəsində edilən yeni tənzimləmələr cinayət hüququ sahəsində "cinayətə təşviq" kimi tənqid olunur. Bu səbəbdən təklif olunub ki, dövlətin rəhbərliyi altında cəmiyyətdəki qruplaşmaları əks etdirən, demokratiya prinsipinə əsaslanan, tərəfdaşlıq kimi hüquqi məsuliyyət daşıyan və bütün vətəndaşları əhatə edən yeni bir qurum dəymiş ziyanın ödənilməsinə təmin edə bilər. təqsirkarı tapmaq mümkün olmayan hallarda və təqsirkarın ödəyə bilmədiyi hallarda "həmrəylik sistemi" çərçivəsində ödənilir.

Ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, cəzanın təyin edilməsində dünya praktikasına uyğun olaraq azadlıqdan məhrumetmə ilə bağlı olmayan cəzaların tətbiq edilməsinə, xüsusilə maddi məhrumiyyətlər yaradacaq cəzalara geniş yer verilməsi vacibdir. Burada təbii ki, kriminoloji nöqtəyi nəzərdən cinayətkar şəxsiyyəti möhkəm köklü olan, törədilən əməlin ağır olması və şəxsin özünün azadlıqda qalması insanlar və cəmiyyət üçün təhlükə doğuran hallar istisna təşkil edir. Nəzərə alsaq ki, müasir dövrdə kifayət qədər vəzifə, korrupsiya, kiber, ləyaqət əleyhinə və iqtisadi fəaliyyət sahəsinə aid cinayətlər artmışdır, bu növdən olan cinayətlərə qarşı maddi məhrumiyyətlərlə bağlı cəzaların tətbiqi daha məqsəduyğun olardı. Həmçinin cərimə müəyyən edilərkən cinayət məəcəlləsində nəzərdə tutulmuş minimum və maksimum məbləğlər əvəzinə, şəxsin maddi imkanları və şəxsiyyəti nəzərə alınmalıdır. Təcrübə göstərir ki, bu üsul daha islahedici təsirə malik ola bilər. Bütün bunlardan əlavə həm maddi məhrumiyyətlərlə bağlı cəzaların daha çox tətbiq edilməsi, həm də məbləğin aşağı və yuxarı həddi deyil, şəxsin maddi imkanlarına uyğun müəyyən edilməsi nəticə olaraq zərərçəkmiş şəxsə dəyən ziyanın ödənilməsi üçün kömək olacaq. Dövlət tərəfindən cərimə və islah işlərində cəzalardan alınan məbləğlərin ayrıca fondla təşkil edilərək yığılması və hər hansı cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsə kompensasiyanın verilməsinə xərclənməsi, pozulmuş hüquqların qismən bərpa olunmasına və ədalətin təmin edilməsinə xidmət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <http://e-qanun.az/framework/46944>
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi.
4. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi.
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası.
6. Türkiyə Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237>
7. "Suç mağdurlarına tazminat ödənməsi anlayışının tarixi gelişimi"- Prof.Dr.Mustafa Avcı
8. "Ceza Siyasetinde Seçenek Yaptırımların Rasyonelliği"- Mustafa Tören YÜCEL
9. "Cinayətkarlıq və Cəza"- h.e.d, professor İlham Rəhimov
10. "Cərimə - cəzanın bir növü kimi"- Ceyhun Əziziov

11. “Suçlar ve Cezalar Hakkında” - Cesare Beccaria (çev.Sami Selçuk), İmge Yay, İstanbul 2004.
12. “Devlet ve Suç Mağduru İlişkisi” – Sulhi Dönmezer
13. “Şiddet Suçu mağdurlarına tazminat ödenmesine ilişkin AVRUPA SÖZLEŞMESİ”, <http://www.avrupakonseyi.org.tr/antlasma/aas187o.htm> (22 Mayıs 2012)

Эльнур Наджафов

**Направление наказаний, связанных с финансовыми лишениями,
на восстановление социальной справедливости**

Подводя итог, следует отметить, что в соответствии с мировой практикой важно предоставить широкое пространство применению наказаний, не связанных с лишением свободы, особенно тех, которые повлекут за собой финансовое лишение. Здесь, конечно, с криминологической точки зрения исключениями являются случаи, когда личность преступника прочно укоренилась, тяжесть совершенного деяния и факт нахождения лица на свободе представляют опасность для людей и общества. Если принять во внимание, что в современную эпоху наблюдается рост преступлений, связанных с обязанностями, коррупцией, кибер-, антидостоинством и экономической деятельностью, то к этим видам преступлений было бы целесообразнее применять наказания, связанные с финансовыми лишениями. Также при определении размера штрафа вместо минимальной и максимальной суммы, предусмотренной Уголовным кодексом, должны учитываться финансовые возможности и личность человека. Опыт показывает, что этот метод может иметь более корректирующий эффект. Помимо всего этого, компенсировать потерпевшему поможет как применение наказаний, связанных с финансовыми лишениями, так и определение суммы в соответствии с финансовыми возможностями человека, а не верхними и нижними пределами. Организация и сбор поступивших государству от штрафов и наказаний по исправительным делам сумм в отдельный фонд и расходование их на предоставление компенсаций лицу, пострадавшему в результате какого-либо преступления, послужит частичному восстановлению нарушенных прав и обеспечению справедливости.

Elnur Najafov

Directing punishments related to financial deprivation to restore social justice

Summarizing, it should be noted that in determining the implementation, it is important to give ample space to the application of those that are not related to the use of freedom, to the creation of material resources, in accordance with world practice. Of course, from the criminological point of view, the cases where the criminal personality is strongly rooted, where the commission of the committed act and his remaining at liberty pose a danger to people and society are exceptions. Taking into account that the situation in the modern era has increased the crimes of high positions, corruption, cyber, reputation control and assistance to economic activities, it would be more appropriate to apply them against crimes of this type in connection with financial goals. Also, the minimum and maximum means, financial capabilities and identity of the criminal code should be defined. Experience shows that this method can have a more corrective effect. In addition to all of these, more application of those related to financial capabilities will help to attract not only the lower and upper limit of the account, but also the result according to the financial capabilities. by organizing and collecting funds obtained from correctional state affairs in a separate fund and paying compensation to any victim, serving to restore violated rights and partially ensure justice.

UOT - 347.965.9

Aydın ƏLİYEV

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
publik hüquqi şəxsin ekspert şurasının üzvü,
e-mail: aydin.vk@gmail.com,

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VƏKİLLİK FƏALİYYƏTİNİN DAYANDIRILMASI PROBLEMİ

Açar sözlər: vəkil, vəkillik, vəkillin peşə fəaliyyəti, vəkillik fəaliyyətinin dayandırılması, vəkillik fəaliyyətinin dayandırılmasının əsasları.

Ключевые слова: адвокат, адвокатура, профессиональная деятельность адвоката, приостановление адвокатской деятельности, основания приостановления адвокатской деятельности.

Keywords: lawyer, advocacy, professional activity of a lawyer, suspension of activity of a lawyer, grounds for suspension of activity of a lawyer.

“Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda vəkilin peşə fəaliyyətinin dayandırılmasına əsas verən iki hal nəzərdə tutulur:

– dövlət qulluğuna qəbul edilmiş vəkilin peşə fəaliyyətinin dövlət qulluğundan azad olunana-dək dayandırılması («Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanunun 8-ci maddəsinin IV hissəsi);

– vəkilin peşə fəaliyyətinin intizam tənbehi qaydasında üç aydan bir il müddətində dayandırılması («Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanunun 22-ci maddəsinin VI hissəsinin 3-cü bəndi), yaxud Vəkillər Kollegiyasından xaric edilməyə səbəb ola biləcək əsaslar olduqda məsələnin qanunla müəyyən edilmiş məhkəmə qaydasında həllinədək vəkilin fəaliyyətini dayandırılması («Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında»

Qanunun 22-ci maddəsinin VIII hissəsi) [5].

Vəkilin peşə fəaliyyətinin müəyyən müddət ərzində, yəni müvəqqəti olaraq, buna səbəb olan hallar aradan qalxana-dək dayandırılması, onun vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmasına fasilə verilməsi və vəkillik fəaliyyəti haqqında qanunvericilikdə vəkillər üçün nəzərdə tutulmuş bütün hüquqlardan, imtiyazlardan və təminatlardan istifadə etməsinin istisna edilməsi deməkdir.

MDB üzvü olan dövlətlərin, demək olar ki, hamısının vəkillik fəaliyyətinə dair qanunvericilik aktlarının ayrıca maddəsində vəkillik fəaliyyətinin dayandırılmasına dair norma və bunun ayrı-ayrı halları nəzərdə tutulur. Məsələn,

«Vəkillik fəaliyyəti və hüquqi yardım haqqında» Qazağıstan Respublikası Qanununun «Vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziyanın dayandırılması» adlanan 43-cü maddəsinin 2-ci hissəsilə, Qazağıstan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş ümumi əsaslardan başqa, vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya aşağıdakı hallarda müvafiq dövr üçün dayandırılır:

- vəkil dövlət qulluğunda olduqda;
- vəkil Qazaxıstan Respublikası Parlamentinin deputatı və məsləhətçi deputatı səlahiyyətlərini daimi və ya azad olma əsasları ilə büdcə vəsaiti hesabına ödənilməklə həyata keçirdikdə;
- vəkil müddətli hərbi xidmət keçdikdə;
- vəkillər kollegiyasına verdiyi ərizəsi əsasında vəkil öz fəaliyyətini dayandırdıqda [10];

«Rusiya Federasiyasında vəkillik fəaliyyəti və vəkillik haqqında» Federal Qanunun «Vəkil sta-

tusunun dayandırılması» adlanan 16-cı maddəsinin 1-ci hissəsində vəkil statusunun dayandırılmasının aşağıdakı halları nəzərdə tutulur:

– vəkilin dövlət hakimiyyəti orqanına və ya yerli özünüidarə orqanına daimi əsaslarla işləmək üçün seçilməsi;

– vəkilin altı aydan artıq müddətdə öz peşə vəzifələrini yerinə yetirə bilməməsi;

– vəkilin hərbi xidmətə çağırılması;

– vəkilin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada itkin düşmüş hesab edilməsi [13];

«Vəkillik və vəkilik fəaliyyəti haqqında» Tacikistan Respublikası Qanununun «*Vəkil statusunun dayandırılması»* adlanan 21-ci maddəsinin 1-ci hissəsində vəkil statusunun dayandırılmasının aşağıdakı halları nəzərdə tutulur:

– fasiləsiz əmək fəaliyyəti dövründə vəkilin dövlət orqanlarına və (yaxud) qəsəbə və kəndlərin özünüidarə orqanlarına seçilməsi;

– vəkilin hərbi xidmətə çağırılması;

– vəkilin Tacikistan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada itkin düşmüş hesab edilməsi;

– vəkilin ərizəsi əsasında, Tacikistan Respublikasının və ya xarici ölkələrin təhsil müəssisələrinin aspirantura və doktoranturalarının qiyabi və ya əyani şöbəsində təhsil aldığı müddət ərzində [12];

«Vəkillik fəaliyyəti haqqında» Gürcüstan Qanununun «*Vəkillər Assosiasiyasına üzvlüyün dayandırılması adlanan»* 21-ci maddəsinin 1-ci hissəsilə müəyyən edildiyi kimi, vəkilin vəkillik fəaliyyəti hüququ həmin maddənin 2-ci bəndində müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq Assosiasiya İcraiyyə Şurasının qərarı ilə aşağıdakı hallarda dayandırılmalıdır:

– vəkilin şəxsi ərizəsi əsasında;

– vəkil 6 aydan 3 ilədək müddətə vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququndan məhrum edildikdə (Qanunun 34-cü maddəsinin 1-ci bəndinin «b» yarımbəndi);

– “Dövlət qulluğunda maraqların toqquşması və korrupsiya haqqında” Gürcüstan Qanununun 2-ci maddəsində nəzərdə tutulan rəsmi şəxs kimi, vəkilin eyni zamanda vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnun olmaması (Qanunun 10-cu maddəsinin 3-cü bəndi) [8];

«Vəkillik haqqında» Moldova Respublikası Qanununun «*Vəkillik fəaliyyətinin dayandırılması»* adlanan 13-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, vəkillik fəaliyyəti aşağıdakı hallarda dayandırılır:

– vəkilin yazılı ərizəsi üzrə – əsaslı səbəblər olduqda;

– uyğunsuzluq olduqda, belə vəziyyətin qüvvədə olduğu müddət ərzində;

– məhkəmə və ya intizam qaydasında qəbul olunmuş qərara əsasən belə fəaliyyətlə məşğul olmaq qadağan olunduğu müddət ərzində;

– vəkil müəyyən edilmiş ödəniş müddətindən altı ay keçdikdən sonra Vəkillər İttifaqının büdcəsinə üzvlük haqqı vermədikdə – borc tam ödənilənə qədər;

– cərimənin məbləği ödənilənə qədər – Qanunun 57-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin c) bəndində nəzərdə tutulmuş cərimə şəklində intizam tənbehi verilməsi haqqında qərar qəbul edildiyi gündən 30 günlük ödəmə müddəti bitdikdən sonra [11];

«Belarus Respublikasında vəkillik və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Belarus Respublikası Qanununun «*Vəkillik fəaliyyətinin dayandırılması»* adlanan 12-ci maddəsinin 1-ci hissəsində vəkillik fəaliyyətinin dayandırılmasının aşağıdakı əsasları nəzərdə tutulur:

– vəkilin müəyyən müddətə daimi əsaslarla işləməsi üçün dövlət orqanına və ya digər təşkilata seçilməsi;

– vəkilin hərbi xidmətə çağırılması;

– qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallarda vəkilin lisenziyasının dayandırılması [9].

Qeyd olunan obyektiv hallar MDB üzvü olan digər dövlətlərin müvafiq qanunvericilik aktlarında da nəzərdə tutulur. Həmin dövlətlərin qeyd edilən qanunvericilik aktlarının müvafiq normalarında vəkillik fəaliyyətinin dayandırılmasının əsası kimi nəzərdə tutulmuş ümumi xarakterli aşağıdakı halları qısa şəkildə nəzərdən keçirməyi lazım bilirik:

1) vəkilin müəyyən müddət ərzində işləməsi üçün dövlət hakimiyyəti orqanına, yaxud yerli özünüidarə orqanına seçilməsi.

Qeyd edildiyi kimi, vəkillik müstəqil təşkilat kimi dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları sisteminə daxil deyil.

Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyətlərinə münasibətdə müstəqil olan icra hakimiyyətidir.

Vəkillik hakimiyyətin qollarından heç birinin sistemində daxil deyil. Onun bir sıra konkret prinsiplərə (*müstəqillik, korporatizm, özünütəşkil və özünüidarə və s.*) əsaslanan fəaliyyətinin müstəqilliyi də məhz bununla təmin edilir.

Beləliklə, öz-özlüyündə vəkilin dövlət orqanına və ya yerli özünüidarə orqanına seçilməsi onun vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmasının mümkünlüyünü istisna edir. Belə ki, mahiyyətə bu vəkilliyin əsas prinsiplərindən birini olan müstəqilliyi prinsipinə ziddir. Lakin, eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, qanunla müəyyən edilmiş məhdudiyətlər vəkilə seçmək və seçilmək hüququndan məhrum etmir. Odur ki, vəkil müəyyən müddət ərzində işləməsi üçün dövlət hakimiyyəti orqanına, yaxud yerli özünüidarə orqanına seçilə və həmin orqanlarda ödənişli vəzifə tuta bilər. Ancaq belə halda onun seçkilə orqanlarda çalışdığı müddət ərzində vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olması yolverilməz olduğu üçün dayandırılır;

2) vəkilin altı aydan artıq müddətdə öz peşə vəzifələrini yerinə yetirə bilməməsi.

Bu halda qanunverici orqan vəkilin hansı səbəblərdən öz peşə fəaliyyətini həyata keçirə bilmədiyini dəqiq müəyyən etmir. Odur ki, belə səbəblərin vəkilin özü və üzvü olduğu vəkillik qurumu tərəfindən müəyyən edilməsi düzgün olar. Belə olan halda gələcək fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü dərk edən vəkil fəaliyyətinin dayandırılması barədə qərar qəbul edir, yaxud müvafiq vəkillik qurumunun səlahiyyətli orqanı tərəfindən belə qərar qəbul edilir.

Göstərilən vəziyyətdə ən çox ehtimal olunan səbəb vəkillik fəaliyyətinin (statusunun) hansısa xəstəliklə əlaqədar dayandırılmasıdır. Aydın məsələdir ki, belə halda vəkilin müalicə kursu keçməsi lazım gəlir və bu müddət ərzində o, öz peşə vəzifələrini yerinə yetirə bilmir. Bu kimi halda peşə fəaliyyətinin dayandırılmasının zəruriliyi vəkilin səhhətinin vəziyyətini təsdiq edən tibbi sənədlə (*şəhadətnamələr, xəstəlik məzuniyyəti, həkim rəyi, tibbi-sosial ekspertiza və s.*) təsdiq edilir.

Vəkillik fəaliyyətinin (statusunun) dayandırılmasının başqa bir səbəbi vəkilin ölkənin hüdudlarından kənara çıxması (*turist səfəri, təhsil və s.*), vəkilin qanunla müəyyən edilmiş məhdudiyətlərin mövcudluğuna görə vəkillik fəaliyyəti ilə bir araya sığmayan digər fəaliyyəti (*sahibkarlıq fəaliyyəti, müddətli əmək müqaviləsi üzrə iş və s.*) həyata keçirilməsi ola bilər. Belə halda vəkillik fəaliyyətinin dayandırılması haqqında qərar qəbul etmiş vəkil bu barədə vəkillər kollegiyasının müvafiq şurasına aşağıdakıları göstərməklə məlumat verir:

- vəkillik fəaliyyətini mümkünsüz edən halları;
- vəkillik fəaliyyətinin (statusunun) dayandırılması müddətini;

3) vəkilin şəxsi səbəblərə görə ərizə ilə müraciət etməsi.

Şəxsi səbəblərə görə vəkillik fəaliyyətinin (statusunun) dayandırılması ancaq vəkilin vəkillər kollegiyasının (vəkillər birliyinin, vəkillər palatasının) rəyasət heyətinə (müvafiq şurasına) təqdim etdiyi ərizə əsasında həyata keçirilə bilər.

Vəkil şəxsi səbəblərə görə vəkillik fəaliyyətinin (statusunun) dayandırılması barədə müvafiq vəkillik qurumuna ərizə ilə müraciət etdikdə ondan mövcud səbəblərin məzmununu, vəkillik fəaliyyətinin (statusunun) dayandırılmasının müddəti və digər əlaqəli məsələlər barədə məlumat, yaxud vəkillik fəaliyyətinin (statusunun) başqa əsaslarla dayandırılması üçün tələb olunan sübutları təqdim etmək tələb olunmur;

4) vəkilin hərbi xidmətə çağırılması.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələrdə vətəndaşların müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırılmasının əsasları və qaydaları müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunur və demək olar ki, onlar bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmir. Bunu Azərbaycan Respublikasının misalında aşağıdakı kimi şərh etmək olar.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 28-ci maddəsinə əsasən fiziki şəxsin mülki hüquq fəaliyyət qabiliyyəti (*öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək*) o, yetkinlik yaşına, yəni on səkkiz yaşına çatdığı halda tam həcmdə əmələ gəlir [2].

"Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında" Azər-

baycan Respublikası Qanununun 2.0.8-ci maddəsilə müəyyən edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının ilkin hərbi qeydiyyatata alınmış və ya alınmalı olan müddətli həqiqi hərbi xidmət keçməmiş 18 yaşından 35 yaşınadək kişi cinsli vətəndaşları çağırışçı hesab olunurlar.

Həmin Qanunun 3.2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının 18 yaşına çatmış və sağlamlıq vəziyyətinə görə hərbi xidmətə yararlı olan hər bir kişi cinsli vətəndaşı Azərbaycan Ordusunda və ya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə həmin qanunla müəyyən edilmiş qaydada müddətli həqiqi hərbi xidmət keçməlidir.

Həmin Qanunun 12.2.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının 18 yaşına çatmış, sağlamlıq vəziyyətinə görə hərbi xidmətə yararlı olan, çağırışa möhlət hüququ olmayan və ya çağırışdan azad edilməmiş kişi cinsli vətəndaşları müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırılırlar.

Həmin Qanunun 12.2.2-ci maddəsinə əsasən, müddətli həqiqi hərbi xidmət keçməmiş, yaşı 35-dən çox olmayan, sağlamlıq vəziyyətinə görə hərbi xidmətə yararlı olan, çağırışa möhlət hüququ olmayan və ya çağırışdan azad edilməmiş ehtiyatda olan zabitlər zabitlərin həqiqi hərbi xidmətinə çağırılırlar [4].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının digər vətəndaşları kimi, vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər də yuxarıda göstərilən əsaslarla həqiqi hərbi xidmətə çağırıla bilərlər. Belə olan halda, həqiqi hərbi xidmətə çağırılmış vəkilin vəkillik fəaliyyəti hərbi xidmət keçmə müddətində dayandırılmalıdır. Hərbi xidməti başa vurmuş vəkil müvafiq sənədləri (*şəxsi ərizə, hərbi xidmət keçmə haqqında hərbi komissarlığın verdiyi arayış*) vəkillik kollegiyasına təqdim etməklə yenidən vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnun bərpa edilməsinə nail olur;

5) vəkilin qanunla müəyyən edilmiş qaydada xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi.

Mülki qanunvericiliyə (*məsələn, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 40.1-ci maddəsi, Rusiya Federasiyası Mülki Məcəlləsinin 42-ci maddəsi*) əsasən, fiziki şəxsin olduğu yer məlum deyildirsə və qanunla müəyyən edilmiş müddət ərzində o, yaşayış yerində görünməmişdirsə, ma-

raqlı şəxslərin ərizəsinə əsasən məhkəmə fiziki şəxsi xəbərsiz itkin düşmüş hesab edə bilər [2; 6].

Mülki məhkəmə icraatı qaydasında şəxsin itkin düşmüş hesab edilməsi mülki prosessual qanunvericiliyə uyğun olaraq xüsusi icraat qaydasında baxılan işlər kateqoriyasına aid edilir (*Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 305.1.2-ci maddəsi, Rusiya Federasiyası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 262-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin 3-cü bəndi*) [3; 7].

Şəxsin itkin düşmüş hesab edilməsi haqqında ərizə müvafiq şəxsin yaşayış yeri və ya olduğu yer üzrə məhkəməyə verilir.

İtkin düşmüş hesab edilən şəxs gəldikdə və ya onun yaşayış yeri aşkar edildikdə, məhkəmə yeni qətnamə ilə özünün əvvəl çıxarmış olduğu qətnaməsini ləğv edir (*Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 316-cı maddəsi, Rusiya Federasiyası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 280-cı maddəsi*). Məhkəmənin yeni qərarı müvafiq olaraq vətəndaşın əmlakının idarə edilməsinin ləğvi üçün, baxılan halda isə vəkillik fəaliyyətinin bərpa edilməsi üçün əsasdır [3; 7].

Göründüyü kimi, göstərilənlər vəkillərin çoxunun öz peşə fəaliyyəti dövründə üzləşə biləcəyi hallardır. Odur ki, həmin halların MDB üzvü olan dövlətlərinin vəkillik fəaliyyətinə dair qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulması vətəndaşların Konstitusiyaya ilə müəyyən olunmuş müdafiə və hüquqi yardım almaq hüquqlarının müvafiq tələblər səviyyəsində təmin edilməsi üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən, bu, vəkillərin özlərinin belə peşə fəaliyyəti ilə bağlı olan hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün zəruri və vəkilliyin fəaliyyət prinsiplərinin təminatı üçün faydalıdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsinin IV hissəsində ancaq dövlət qulluğuna qəbul edilmiş vəkilin peşə fəaliyyətinin dövlət qulluğundan azad olunanadək dayandırılması nəzərdə tutulur. Vəkillərin dövlət qulluğuna qəbul olunmasının elə də geniş yayılmış hal olmadığını nəzərə alsaq bunun formal xarakter daşdığına əmin ola bilərik. Digər zəruri hallarda isə (*vəkilin təhsil alması, eimi və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olması, sağ-*

lamlıq və ailə vəziyyəti və s.) vəkillik fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılması ümumiyyətlə mümkün deyil. Zənnimizcə, bu təhlil olunan Qanunda yol verilmiş, aradan qaldırılması zəruri olan çox ciddi məsələdir. Belə ki, vəkillik fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılmasına əsas verən yuxarıda göstərilən hallar vəkillərin çoxunun həyatında baş verə bilər. Məsələn, Vəkillər Kollegiyasının üzvü olan bu sətirlərin müəllifi doktoranturada təhsil alması və doktorluq dissertasiyası üzərində işləməsi ilə bağlı olaraq üç ilə yaxın müddət ərzində faktiki olaraq vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmadığı halda hər ay üzvlük haqqı ödəməli olur. Zənnimizcə bu, hər şeydən əvvəl, vəkilliyin rəhbər tutduğu ədalət prinsipinə ziddir.

Hesab edirik ki, «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa zəruri hallarda vəkillik fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılmasına əsas verən normanın əlavə edilməsi yuxarıda göstərilən problemin aradan qaldırılmasına xidmət edər. Odur ki, «Vəkillik və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa aşağıdakı məzmununda yeni 8-1-ci maddənin əlavə edilməsini, əvvəlki 8-1-ci maddənin isə 8-2-ci maddə hesab edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

“Maddə 8-1.Vəkillik fəaliyyətinin dayandırılması

1. Vəkillik fəaliyyəti aşağıdakı hallarda müvafiq müddətə dayandırılır:

- 1) vəkil dövlət qulluğuna qəbul olunduqda;
- 2) vəkil Milli Məclisin deputatı, yaxud yerli özünüidarə orqanlarının üzvü seçilərək ödənişli qaydada fəaliyyət göstərdikdə;
- 3) vəkil hərbi xidmətə çağırıldıqda;
- 4) vəkil büdcədən maliyyələşdirilən idarə və təşkilatlarda (*pedaqoji, elmi və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla*) ödənişli əsasla işə qəbul olunduqda;
- 5) vəkil qanunla müəyyən edilmiş qaydada itkin düşmüş hesab edildikdə;
- 6) vəkil ərizə ilə müraciət edərək vəkillik fəaliyyətinin müəyyən müddətə dayandırılmasını xahiş etdikdə.

2. Vəkillik fəaliyyəti Vəkillər Kollegiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə dayandırılır. Vəkillik fəaliyyətinin dayandırılmasına əsas verən hallar aradan qalxdıqdan sonra vəkilin fəaliyyəti onun şəxsi müraciətinə əsasən, Vəkillər Kollegiyası Rəyasət Heyətinin müvafiq qərarı ilə bərpa olunur və ancaq bundan sonra vəkil öz peşə fəaliyyətini davam etdirmək hüququna malik olur.

3. Vəkillik fəaliyyəti dayandırılmış şəxsin həmin fəaliyyətlə məşğul olması və Vəkillər Kollegiyasının seçili orqanlarında vəzifə tutması yol-verilməzdir.

4. Vəkillik fəaliyyətinin dayandırılması və ya bərpa olunmasından imtina edilməsi barədə qərardan vəkil məhkəməyə şikayət verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: «Hüquq Yayın Evi», 2018. – 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi: [Elektron resurs] / URL: <https://eqanun.az/framework/46944> (istifadə tarixi – 7 may 2023-cü il).
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi: [Elektron resurs] / URL: <https://eqanun.az/framework/46945> (istifadə tarixi – 7 may 2023-cü il).
4. “Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / URL: https://mod.gov.az/images/pdf/f6b5c7c807f669eabd403fb70dc08f7_c.pdf (istifadə tarixi – 7 may 2023-cü il).
5. «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/257> (istifadə tarixi – 24 aprel 2023-ci il).
6. Гражданский Кодекс Российской Федерации: [Электронный ресурс] / URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/ (istifadə tarixi – 27 aprel 2023-cü il).

7. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации: [Электронный ресурс] / URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39570/ (istifadə tarixi – 27 aprel 2023-cü il).

8. Закон Грузии «Об адвокатской деятельности»: [Электронный ресурс] / URL: <http://www.eurasian-advocacy.ru/gruziya/608-zakon-gruzii-ob-advokatskoj-deyatelnosti> (istifadə tarixi – 24 aprel 2023-cü il).

9. Закон Республики Беларусь «Об адвокатуре и адвокатской деятельности в Республике Беларусь»: [Электронный ресурс] / URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=48853 (istifadə tarixi – 24 aprel 2023-cü il).

10. Закон Республики Казахстан «Об адвокатской деятельности и юридической помощи»: [Электронный ресурс] / URL: <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/Z1800000176> (istifadə tarixi – 24 aprel 2023-cü il).

11. Закон Республики Молдова «Об адвокатуре»: [Электронный ресурс] / URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=5110 (istifadə tarixi – 24 aprel 2023-cü il).

12. Закон Республики Таджикистан «Об адвокатуре и адвокатской деятельности»: [Электронный ресурс] / URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=74347 (istifadə tarixi – 24 aprel 2023-cü il).

13. Федеральный Закон Российской Федерации «Об адвокатской деятельности и адвокатуре в Российской Федерации»: [Электронный ресурс] / URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=1728 (istifadə tarixi – 24 aprel 2023-cü il).

Айдын Алиев

Проблема приостановления адвокатской деятельности в Азербайджанской Республике

По мнению автора, отсутствие в Законе Азербайджанской Республики «Об адвокатах и адвокатской деятельности» отдельной статьи, предусматривающей основания приостановления деятельности адвоката в необходимых случаях, является серьезным недостатком анализируемого Закона. В целях устранения указанного недостатка, автор предлагает внести в Закон Азербайджанской Республики «Об адвокатах и адвокатской деятельности» статью соответствующего содержания.

Aydin Aliyev

The problem of suspension of advocacy in the Republic of Azerbaijan

As a result of the study, the author comes to the conclusion that the lack of a separate article in the Law of the Republic of Azerbaijan "On Lawyers and Lawyers' Activities" providing for the grounds for suspension of the activities of a lawyer, if necessary, is a serious shortcoming of the analyzed Law. In order to eliminate this shortcoming, the author proposes to introduce an article of the appropriate content into the Law of the Republic of Azerbaijan "On Lawyers and Lawyers' Activity".

UDK 340.133

Səadət NOVRUZOVA

Bakı Dövlət Universitetinin

“Beynəlxalq Ümumi Hüquq” kafedrasının dissertantı

Xəzər Universitetinin hüquq kafedrasının müəllimi

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail:saadat_n@yahoo.com

İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN HÜQUQ YARADICILIĞI XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: Məhkəmə, Konvensiya, hüquq, presedent

Key words: Court, Convention, right, case law

Ключевые слова: Суд, Конвенция, право, прецедентное право.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (bundan sonra – Məhkəmə) üçün yeganə məcburi akt “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası (*bundan sonra* – Konvensiya) və onun Protokollarıdır. Məhkəmənin səlahiyyəti yalnız Konvensiya və Protokolları təfsir etməklə məhdudlaşır. Konvensiyanın on minlərlə iş üzrə ardıcıl təfsir praktikası “Konvensiya hüququ” adlanan unikal fenomenin, faktiki olaraq, yeni normalar sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu sistem ayrıca aktlarda kodəkləşdirilmir, presedent hüququ şəklində mövcuddur, yekun etibarını ilə Konvensiyanın detallandırılmış geniş sistemi kimi təsəvvür oluna bilər.

Məhkəmə Konvensiyanın “canlı sənəd” olduğunu dəfələrlə qeyd etməklə, habelə presedent hüququnun inkişafda olduğunu bildirməklə onu ifadə edir ki, bu normalar və təfsir praktikası Avropa Şurası məkanının sosial-mədəni-iqtisadi inkişafını müşayiət edir, mütərəqqi reallıqların axınına uyğun yenidən nəzərdən keçirilməyə açıqdır.

Məhkəmənin verdiyi təfsirlər bəzi hallarda Konvensiyanın ilkin mətnində nəzərdə tutulmuş niyyətlərdən uzağa gedir. Məsələn, “Hirst Birləşmiş Krallığa qarşı” işdə Məhkəmə azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar insanların aktiv seçki hüququnu avtomatik itirməsini Konvensiyaya zidd hesab etməklə qərara aldı ki, aktiv seçki hüququnun itirilməsi ayrı-ayrı cinayətkarlar üçün əlavə cəza qismində tətbiq oluna bilər, azadlıqdan məhrum edilmiş hər bir şəxs üçün avtomatik qaydada deyil [6]. Məhkəmə bu mənanın 1 sayılı Protokolun 3-cü maddəsindən irəli gəldiyini qeyd etmişdir. “Azad seçki hüququ” adlanan həmin maddəyə görə, Razılığa gələn Yüksək Tərəflər (bundan sonra müvafiq olaraq Tərəf və ya Tərəflər) qanunverici hakimiyyət orqanını seçərkən xalqın iradəsini sərbəst ifadə edə biləcəyi şəraitdə ağlabatan dövriliklə gizli azad seçkilər keçirməyi öhdələrinə götürürlər. Bu maddə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin aktiv seçki hüququ ilə bağlı konkret müddəə əks etdirməsə də, Məhkəmə öz nəticəsinin qeyd olunan maddədən irəli gəldiyini əsaslandırılmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi azadlıqdan məhrum etmə yerlərində olmaqla əlaqədar aktiv seçki hüququnun itirildiyini müəyyən etməmiş, bu məhdudiyyəti yalnız passiv seçki hüququna aid etmişdir (maddə 13).

Bu və digər halları nəzərə alaraq bəzi mütə-

xəssislər Məhkəmənin belə hallarda həqiqi qanunvericilik siyasəti yürütdüyünü qeyd edirlər [9, s.25] ki, fikrimizcə, belə qiymətləndirməyə kifayət qədər əsaslar var.

Konvensiya və onun Protokolları insan hüquqlarına dair normaları ümumi şəkildə müəyyən edir. Bu hüquqları milli qanunvericilikdə olduğu kimi detallı şəkildə ayrıca qanunlarda təsbit etmək Avropa Şurasının yarandığı ilk illərdə mümkün deyildi. Hər bir Tərəf dövlətin öz milli qanunvericilik xüsusiyyətləri vardır, bu üzədən, Tərəflərin hamılıqla qəbul edə biləcəyi tam təfərrüatlı aktlar hazırlamaq təbii ki mümkün deyildir. Məhkəmə vahid hüquqi anlayışların təşəkkül prosesini təcrübə gedişində xırda addımlarla, tədricən və ehtiyatla həyata keçirməkdədir.

Bu istiqamətdə qarşıya çıxan əsas problem Konvensiya anlayışlarının milli qanunvericilikdə olan analoqlarından fərqli olması, bəzi hallarda aşkar ziddiyyətlərin meydana çıxması, habelə Tərəflərin milli qanunvericiliklərinin öz aralarında müqayisəsində də fəqlərin olmasıdır. Məhkəmə fərqli görüşləri uzlaşdırmaq, ziddiyyətləri tədricən aradan qaldırmaq üçün “avtonom anlayışlar” (fr. notions autonomes) prinsipindən çıxış edir. Məsələn, fərdi şikayətlərin qəbul edilə bilənliyi üçün tələb olunan əsas şərtlərdən biri daxili hüquq müdafiə vasitələrinin tükənmiş olmasıdır (Konvensiyanın 35-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məhkəmə fəaliyyətinin ilk dövrləri baxılan işlərdə dövlətlər daxili vasitələrin tükənmədiyini dəfələrlə mübahisələndirmişdilər. Məhkəmə daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin və onların tükənməsinin nə demək olduğunu çox sayda işdə ardıcıl olaraq konkretləşdirmiş, qəti müəyyən presedent normaya çevirmişdir. Hazırda da bəzən mübahisələndirmə hallarına rast gəlinir, lakin Məhkəmə öz presedent hüququna istinad etməklə bu cür əsassız iddiaları asanlıqla rədd edir.

Altı dekadalıq fəaliyyətin yekunu olaraq Məhkəmə Konvensiyanın əksər terminlərini avtonom anlayışlar səviyyəsinə çatdırmışdır və yeni işlərdə bu anlayışlara (cinayət, cəza, ittiham, şahid, alçaldıcı rəftar, mülkiyyət və sair) dair irəli sürülən mübahisələndirici iddiaları əvvəlki analoji işlərə müraciət etməklə cavablandırır. Məsələn, “Sergey Zolotuxin Rusiya Federasiyasına qarşı”

[10] işdə Zolotuxin 7 sayılı Protokolun 4-cü maddəsinin əsas gətirərək, bir əmələ görə iki dəfə - birinci dəfə inzibati, ikinci dəfə cinayət məsuliyyətdə cəlb edilməsindən şikayət etmişdi. Məhkəmə bu işə Böyük Palatada baxaraq 7 sayılı Protokolun 4-cü maddəsinin pozuntusunu tanımışdı. Həmin maddəyə görə “1. Heç kəs hər hansı dövlətin qanunlarına və ya cinayət-prosesual normalarına müvafiq olaraq, artıq bəraət aldığı və ya məhkum edildiyi cinayətlərə görə həmin dövlətin yurisdiksiyası çərçivəsində cinayət qaydasında təkrar mühakimə edilə və ya cəzalandırıla bilməz”.

Böyük Palata şikayətçinin əməlinə görə ilk dəfə təyin edilmiş 3 sutkalıq inzibati həbs cəzasının “məhkum etmə” olduğunu və bundan sonra başlanmış cinayət işi üzrə şikayətçinin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin 4-cü maddənin mənasında “təkrar mühakimə” olduğunu isbatlamışdı.

Beləliklə, Tərəflər nəzərə almalıdırlar ki, əməlin birinci dəfə inzibati xəta kimi qiymətləndirilib inzibati həbslə cəzalandırılması, 7 sayılı Protokolun 4-cü maddəsinin 2-ci bəndində göstərilmiş şərtlər olmadan, yenidən baxılaraq bu dəfə cinayət hesab edilməsi Məhkəmənin presedent hüquq baxımından Konvensiya pozuntusudur.

Məhkəmənin genişləndirici təfsiri Konvensiya və onun Protokollarında bilavasitə nəzərdə tutulmayan hüquqları da əhatə edə bilər. Bu cür təfsir praktikası adətən Məhkəmə tərəfindən “törəmə” hüquqların formulə edilməsi ilə müşayiət olunur. Məsələn, Konvensiyanın 8-ci maddəsindən “təsvir hüququ”, “sağlam ətraf mühit hüququ” kimi anlayışlar doğulmuşdur. Bu cür təfsir praktikası ədəbiyyatda yanakı müdafiə (ing. indirect protection; fr. protection par ricochet) mexanizmi adlandırılır [11, s.418].

“Vasserman Rusiyaya qarşı” işdə Məhkəmə milli məhkəmə qərarının tərəflərdən birinin ziyanına icra edilmədən qalmasının Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin pozuntusu saymaqla qeyd edir ki, məhkəmə qərarının icrasının tərəflərdən birinin ziyanına olaraq uzadılması ədalətli məhkəmə hüququnun pozuntusudur, çünki “məhkəmə qərarlarının icra olunması hüququ” ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tərkib hissəsidir [15].

Konvensiya və Protokolların bir sıra maddələ-

ri müvafiq hüquq və azadlıqların dövlətlər tərəfindən hansı hallarda məhdudlaşdırıla biləcəyini müəyyən edir. Bundan başqa, Konvensiya hüququ çərçivəsində dövlətlərə hüquq və azadlıqların təfsiri üçün mülahizə azadlığı tanınır. Bunlar Tərəflərin milli qanunlarında xeyli fərqli həll olunan, qısa zamanda ortağ məxrəcə gətirilməsi mümkün olmayan məsələlərdir. Məhkəmə dəfələri qeyd etmişdir ki, fərdi hüquqların dövlət və ya cəmiyyət mənafeələrindən üstün tutulması yol-verilməzdir, Konvensiya hüququ maraqlar arasında mütərəqqi balanslaşdırma təmin etməyi hədəfləyir. Dövlətlərə tanınan mülahizə hüququ və onun hədləri mütərəqqi balans sisteminin yaranaçağına ümid verir.

Əslində, Məhkəmə Konvensiya normalarının pozulub-pozulmadığını Tərəflərin mülahizə azadlığı hədlərindən çıxış edərək araşdırır. Yəni, Tərəf dövlət işin milli qanunvericiliklə baxılması zamanı mülahizə azadlığı hədlərini pozmuşdur və ya bu hədlər daxilində qərar vermişdir – bu məsələni müəyyən etdikdən sonra Məhkəmə ikinci mərhələyə keçir: şikayət olunan Tərəfin qərarında Konvensiyanın pozuntu tərkibi varmı?

Mülahizə azadlığı hədləri Konvensiya və onun protokolları ilə, bu aktlarda bilavasitə nəzərdə tutulmayan hallarda isə Məhkəmənin presedent hüququ ilə əksər məsələlər üzrə qəti müəyyən edilmiş sayıla bilər. Konvensiya və Protokollarla nəzərdə tutulan mülahizə azadlığına aşağıdakı normalar aiddir:

1. Konvensiyanın 8, 9, 10, 11-ci maddələri, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi, 4 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi, 7 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi müvafiq hüququ və azadlıqların məhdudlaşdırılması üçün qəti müəyyən edilmiş əsaslar tanıyır. Bu əsaslardan qeyri hər hansı əsasla hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması Konvensiya pozuntusu doğurur. Başqa sözlə, Tərəflər bu məsələdə Konvensiya normalarının ciddi məhdud təfsirindən çıxış etməli, genişləndirici təfsirə yol verməməlidirlər. Məsələn, “Tayms Nyuspeypers Ltd və digərləri Birləşmiş Krallığa qarşı” 1974-cü il tarixli işdə qeyd olunur ki, məhdud təfsir – Konvensiyada sadalanmış meyarlardan başqa hər hansı digər meyarın hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasına əsas ola bilməməsi deməkdir.

Bundan əlavə, məhdudlaşdırma üçün müəyyən olunmuş Konvensional əsaslar sözlərin hamılıqla qəbul olunmuş mənafeələrindən kənara çıxılmamaqla tətbiq olunmalıdır [12].

Digər tərəfdən, Konvensiyanın 18-ci maddəsi qeyd olunan hüquq və azadlıqlarla bağlı bu Konvensiyada yol verilən məhdudiyyətlərin, nəzərdə tutulduğundan başqa, hər hansı digər məqsəd üçün tətbiq edilməməli olduğunu müəyyən edir.

Lakin məhdudiyyətlər dairəsinin müəyyən edilməsi təkcə qeyd olunan əsaslarla yekunlaşmır. İctimai təhlükəsizlik, ətraf mühitin qorunması, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində Avropa Şurası və Avropa Birliyi çərçivəsində qəbul olunmuş, habelə digər beynəlxalq aktların müddəaları məhdudiyyətlər dairəsinin müəyyən edilməsi, o cümlədən genişləndirilməsi üçün Məhkəmə üçün əsas götürülən daxili və xarici hüquq mənbələridir. Belə ki, məsələn, ifadə azadlığı və ya toplaşmaq azadlığı kimi hüquqların pozulduğuna dair şikayətlərə baxarkən Məhkəmə digər beynəlxalq aktlara da istinad etməklə Tərəfin tətbiq etmiş olduğu məhdudiyyətin mülahizə azadlığı hədləri daxilində olub-olmadığını təsdiq edir.

2. Konvensiyanın 15-ci maddəsi fəvqəladə hallar zamanı öhdəliklərdən geri çəkilmə qaydalarını təsbit edir. Konvensiyanın 2-ci və 3-cü maddələri (qanuni müharibə əməliyyatları istisna olmaqla), 4-cü maddənin 1-ci bəndi və 7-ci maddəsi ilə, habelə 6 sayılı Protokolun 3-cü maddəsi, 7 sayılı Protokolun 4-cü maddəsinin 3-cü bəndi, 13 sayılı protokolun 2-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlar üzrə öhdəliklərdən geri çəkilməyə yol verilmir, bunlar mütləq hüquqlar hesab olunur. Fəvqəladə hallar zamanı Tərəflər həmin hüquqlardan qeyri hər hansı hüquq və ya azadlığın məhdudlaşdırılmasını tətbiq edə bilərlər.

Fəvqəladə halların necə anlaşılmalı olduğu Məhkəmənin 1969-cu ildə çıxardığı qərarla müəyyən edilmişdir: a) təhlükə real və qaçılmaz olmalıdır; b) onun nəticələri milli ümumilikdə təhdid etməlidir; c) cəmiyyətin mütəşəkkil həyatının davam etməsinə təhdid mövcud olmalıdır; d) böhran və ya təhlükə müstəsna xarakter daşmalı, yəni Konvensiya ilə icazə verilən adi tədbir

və məhdudiyyətlər onun qarşısını almaqda aşkar yetərsiz olmalıdır [5].

Qeyd edək ki, konkret halın fəvqəladə olub-olmadığını müəyyən etmək, fəvqəladə hal tanınan işlərdə isə dövlətin tətbiq etmiş olduğu məhdudiyyətlərin mülahizə azadlığı hədlərini aşdığını sübut etmək olduqca qəliz məsələdir. Buna görə, belə işlərdə Məhkəmə dövlətlərin təqdim etdiyi versiyaları qəbul etməyə meyl göstərir. Çünki dövlətlərin zamanında qiymətləndirib tədbir aldığı reallığı Məhkəmə xeyli zaman sonra retrospektiv olaraq qiymətləndirmək məcburiyyətində qalır ki, belə hallarda olduqca detallı məlumatlar olmadan konkret qənaətə gəlmək imkan xaricindədir. Məhkəmə dəfələrlə qeyd etmişdir ki, şəraitin fəvqəladə olmasına dair dövlətin təqdim etdiyi versiya əsasdır, Məhkəmə öz versiyasını dövlətin təqdim etdiyindən üstün tutmağa haqlı deyil. Buna görə, Məhkəmə əsasən, dövlətin təqdim etdiyi versiya üzrə şəraitin fəvqəladəliyinin davamiyyətinə diqqət yetirir. Şəraitin fəvqəladə xarakterinin aradan qaldırıldığı andan etibarən dövlətin tətbiq etdiyi məhdudiyyətlər də aradan qalxmalıdır. İkinci əsas məsələ, fəvqəladə şəraitdə pozulduğu iddia edilən hüquq və azadlıqların mütləq hüquqlar qrupuna aid olub-olmamasıdır. Bu hüquqlar sırasında olmayan digər hüquqlar pozuntu mövzusu olduqda, Məhkəmə iddia olunan konkret pozuntunun şəraitin tələblərinə nə dərəcədə uyğun olduğuna qiymət verir.

3. Konvensiya və Protokolların bəzi maddələri “qanunla müəyyən edilmiş hallar” ifadəsi ilə milli qanunvericiliklərin müəyyən etdiyi halları nəzərdə tutur. Məsələn, insan həyatının hansı andan başlanması məsələsində Məhkəmə Tərəflərin mülahizəsini tanıyır. Avropa məkanında ümumi tarixi görüşlərə görə, insan həyatı doğulma anından başlayır. Dövlün inkişafının hansısa mərhələsində hüquq predmeti olaraq insan həyatından danışmaq olarmı sualı ilə bağlı Məhkəmə hesab edir ki, bu suala milli qanunvericilik səviyyəsində verilmiş cavab əsasdır və həmin cavab mübahisələndirilə bilməz. “Vo Fransaya qarşı” işdə şikayətçi hamiləlik dövründə həkim səhvi ucbatından dövlün itirilməsinin Fransa məhkəməsi tərəfindən ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə kimi tövsif edilməməsini, xüsusən, Fransa qanunvericiliyində

ana bətnində insanın ehtiyatsızlıq üzündən öldürülməsinə görə məsuliyyətin olmadığını Konvensiya pozuntusu iddia etmişdi. Məhkəmə şikayəti baxışa qəbul edilən səysə da, Böyük Palata Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozuntusunu tanıma- mışdı [13].

Aydınır ki, bu məsələdə Konvensiya pozuntusunun tanınması üçün heç bir hüquqi əsas yoxdur. Belə fundamental məsələlər elmdə və ardınca geniş ictimai rəydə başqa cür yanaşmanın dominant olmağa başlaması ilə hüquqda da başqa cür yanaşmanı meydana gətirə bilər. Ancaq qeyd olunanlar hər hansı Tərəf dövlətdə insanın doğulmadan, dövlün hər hansı inkişaf mərhələsində Konvensiyanın 2-ci maddəsinin mənasında yaşamaq hüququna malik olmasının təsbit edilməsinə mane olmur. Belə bir hal olarsa, bu yalnız həmin Tərəf üçün keçərli olacaqdır.

4. Pozitiv öhdəliklərlə bağlı effektiv tədbirlər müəyyən etmək Tərəflərin mülahizəsinə həvalə edilmişdir. Konvensiyanın ilkin niyyəti təsbit edilən hüquqların həyata keçirilməsinə dövlətlər tərəfindən maneə yaradılmayacağını təmin etməkdə, yəni neqativ öhdəliklərdə (ing. negative obligations) ehtiva olunmuşdu. Lakin təcrübə gəlmişdikcə Tərəflər üçün pozitiv öhdəliklərin (ing. positive obligations) vacib olduğunu tələb edən qərarlar da meydana çıxmağa başladı. Məsələn, “L.C.B Birləşmiş Krallığa qarşı” işində Məhkəmə Konvensiyanın 2-ci maddəsilə təsbit edilmiş yaşamaq hüququnun dövlətlər üçün pozitiv öhdəliklər doğurduğunu əsas gətirmişdir [8]. Yəni, Konvensiyanın 2-ci maddəsi üzrə Tərəflərin öhdəliyi sadəcə həmin maddənin normalarına riayət etməklə bitmir, bu maddənin mənasında onlar həmçinin yaşamaq hüququnun təmin edilməsi və onun pozulduğu halda təqsirkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün zəruri olan tədbirləri görmək vəzifələri daşıyırlar.

Aydınır ki, bu yanaşma təkcə yaşamaq hüququ ilə bağlı deyil, bütün digər hüquqlara da şamil olunur. Xüsusən, “Von Hannover Almaniya qarşı” işdə cavabdeh Tərəfin Konvensiyanın 8-ci maddəsinə pozması müəyyən edilmişdir. Qərara əsasən, “Konvensiyanın 8-ci maddəsi fərdləri hakimiyyətin özbaşına müdaxilələrindən qorumaq məqsədi qoysa da, dövlətlərə həmin müdaxi-

lələrdən çəkinmək tələbi sürməklə məhdudlaşmır: bu neqativ öhdəliyə fərdi və ailə həyatına effektiv hörmət üçün zəruri olan pozitiv öhdəliklər də əlavə oluna bilər” [14].

Beləliklə, başgənçidə Tərəflərin neqativ öhdəliklərindən çıxış edən Konvensiya hüququnun hazırda Tərəflərin neqativ və pozitiv öhdəliklərini birləşdirən sənəd halını aldığı qeyd etməliyik. Bununla belə, Məhkəmə Tərəflər üçün konkret öhdəliklər müəyyən etmir. Onun vəzifəsi Tərəflərin milli qanunvericiliklərində müəyyən edilmiş pozitiv öhdəliklərin Konvensiyanın məqsədləri baxımından kifayət olub-olmadığına qiymət verməkdir. “Kolozza İtaliyaya qarşı” işdə Məhkəmə qeyd edir ki, Tərəflər Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndindən irəli gələn tələbləri təmin etmək üçün vasitələr seçməkdə geniş mülahizə azadlığına malikdirlər. Hansı konkret tədbirlərin görülməli olduğunu müəyyən etmək Məhkəmənin səlahiyyətinə aid deyil. O, milli qanunlarla müəyyən olunmuş öhdəliklərin Konvensiya ilə tələb olunan nəticələri əldə etmək üçün konkret hal üçün kifayət olub-olmadığını qiymətləndirə bilər [4].

Nəhayət qeyd olunmalıdır ki, mülahizə azadlığının hədlərini məhz Məhkəmə müəyyən edir və zaman keçdikcə bu hədlər Avropa konsesusunun xeyrinə sıxışdırılır.

Bütün bu cəhətləri ilə Məhkəmə təcrübəsi norma yaradıcılığı prosesi kəsb edir. Qəti presedent təcrübəsindən doğulan normaların bir qismi zamanla Konvensiyaya əlavə olunan yeni Protokollarda həyata normativ vəsiqə qazanmışdır və bu proses davam edir. Digər normalar presedent hüququ çərçivəsində qalmaqla yeni işlərin baxılmasında normativ başlanğıclara çevrilir. Məhkəmə dəfələrlə qeyd etmişdir ki, presedent hüququ yalnız Məhkəmə baxışına çıxan işlər üçün əsas deyildir. Bu qərarlar həm də ümumən Konvensiya normalarının izahına, qorunmasına və inkişafına xidmət etmək, bununla da, dövlətlərin Tərəflər olaraq öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə riayət etməsinə dəstək vermək təyinatlıdır [7].

Milli qanunvericiliyin və məhkəmə təfsiri praktikasının İnsan haqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna uyğunlaşdırılması istiqamətində Azərbaycan Respublikasında görü-

lən işlər təəssüf ki, qənaətbəxş deyildir. Halbuki, ölkə Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə Ali Məhkəməyə, apellyasiya məhkəmələrinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etmək və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə almaq tövsiyə edilmişdir [3].

Fərmanın icarısını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi bir neçə qərarında Konvensiyanın tələblərinə ciddi əməl edilməsi və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinin nəzərə alınmalı olduğunu məhkəmələrin diqqətinə çatdırmışdır [1; 2]. Lakin milli məhkəmə təcrübəsinin bu istiqamətdə arzu olunan nəticələrə nail olduğunu söyləmək çətinidir. Xüsusən, Ali Məhkəmənin 25 may 2018-ci il tarixdə baş tutmuş Plenumunda Ədliyyə naziri Fikrət Məmmədov həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi və həbs müddətinin uzadılması ilə bağlı praktikada müəyyən müsbət irəliləyiş olmasına rəğmən vəziyyətin hələ də qənaətbəxş olmadığını məhkəmə statistikasına diqqətə çatdırmışdır.

Eyni zamanda, Məhkəmənin Azərbaycana qarşı çıxardığı qərarların bir qismi icra olunmadan qalır və Azərbaycana qarşı fərdi şikayətlər artan xətt dinamikasına malikdir. Bir çox şikayətlər məhkəmə zallarında metal qəfəslərin tətbiqi, zərurət olmadan həbs qətimkan tədbirinin və ya digər tədbirlərin seçilməsi, ibtidai araşdırma müddətinin əsassız uzadılması və bundan doğan məhdudiyətlərin əsassız uzanması kimi asanlıqla aradan qaldırıla bilən problemlərdir. Fikrimizcə, Konvensiya hüququnun tələblərini nəzərə almaq, ibtidai araşdırma və məhkəmə təcrübəsini həmin tələblərə uyğunlaşdırmaq bizim Avropa Şurası qarşısında öhdəliyimizdən daha çox, xalq və dövlət olaraq gələcək nəsillər qarşısında borcumuzdur. Ona görə, məhkəmə sisteminin Cənab Prezidentin qeyd olunan fərmanı və Ali Məhkəmə Plenumunun qərarları ilə verilmiş tövsiyələrin yerinə yetirilməsində daha ardıcıl və qətiyyətli olacağına ümid edirik.

Nəticə

Təqdim olunan məqalədə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquq yaradıcılığı prosesinin prinsipləri və onun unikal təbiətindən irəli

gələn xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Araşdırma nəticələri aşağıdakı kimi xülasə oluna bilər:

- Məhkəmə Avropa Şurası məkanında konvensional müddələrin hamılıqla dürüst və eyni cür anlaşılması, qəbul olunması və milli səviyyədə tətbiq edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir;

- konsensusun yaradılması mümkün görülmüş və ya görülməmiş məsələlər üzrə Məhkəmə konvensional anlayışları avtonomlaşdırır. Milli-mədəni xüsusiyyətlərin müəyyən məsələlərdə konsensusdan uzaq olduğu hallarda isə Məhkəmə daha çox milli qanunlara ağırlıq verir, yəni məsələnin həllini Tərəflərin mülahizə azadlığına həvalə etməyi məqsəduyğun sayır;

- Konvensiya hüququnun həyata keçməsi üçün Tərəflər qarşısında konkret pozitiv öhdəliklər qoymasa da, Məhkəmə milli qanunlarda pozitiv öhdəliklərin olmasını tələb etməklə Tərəfləri bu məsələdə effektiv olmağa vadar edir. Konkret işlərdə milli qanunların pozitiv öhdəliklər baxımın-

dan yetərli olmadığını təsdiq etməklə Məhkəmə, faktik olaraq, pozitiv öhdəliklərin necə müəyyən edilməli olduğunu nəzərə çatdırır;

- Məhkəmə öz praktikasında genişləndirici təfsir doktrinasına üstünlük verir. Konvensiya və Protokollarda birbaşa nəzərdə tutulmasa da, müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqların təbiətindən irəli gələn törəmə hüquqlarla bağlı şikayətləri qəbul etməklə, dolaylı müdafiə praktikasını inkişaf etdirir;

- təfsir praktikasından doğan presedent hüququ Məhkəmə üçün məcburi deyil, lakin zəruri hallar olmadan presedent hüququndan yayınma təmayülü izlənilmir. Eyni zamanda, presedent hüququnun inkişafa açıq olması və ümumiyyətlə Konvensiyanın "canlı sənəd" olması, dünyanın müxtəlif inkişafını izləməsi və lazım gəldikcə dəyişiklikləri qəbul etməsi Məhkəmə qərarlarında dəfələrlə vurğulanmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun "Ədalət Mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının müddələrinin və İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında" 30 mart 2006-cı il tarixli 5 sayılı qərarı - <https://e-qanun.az/framework/16701>

2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun "Təqsirləndirilən şəxslər barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi ilə bağlı təqdimatlara baxılarkən məhkəmələr tərəfindən qanunvericiliyin tətbiqi təcrübəsi haqqında" 3 noyabr 2009-cu il tarixli 2 sayılı qərarı - <https://justice.gov.az/news/1179>

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı - <https://e-qanun.az/framework/11357>

4. Colozza v. İtaly. (Application no. 9024/80) Judgment Strasbourg 12 February 1985.

5. Greece v Great Britain. Ap. No 176/56

6. Hirst v United Kingdom (No.2) 74025/01 [2005] ECHR

7. Ireland v UK 5310/71 [1978] ECHR

8. L.C.B. v. the United Kingdom - 23413/94. Judgment 9.6.1998

9. Matscher F., Les contraintes de l'interprétation juridictionnelle. Les méthodes d'interprétation de la Convention européenne Bruxelles: Bruylant, 1998. - 54 p.

10. Sergey Zolotukhin v. Russia [GC] - 14939/03 Judgment 10.2.2009

11. Sudre F. Droit international et européen des droits de l'homme. Presses Universitaires de France, - Paris, 16e édition, - 2023, - 1036 p

12. Times Newspapers Ltd. and others against United Kingdom. Ap. № 6538/74

13. VO v. France (Application no. 53924/00) Judgment Strasbourg 8 July 2004

14. Von Hannover v. Germany. App. No. 59320/00.2004

15. Wasserman v Russia (No. 2): ECHR 10 Apr 2008. 21071/05, [2008]

Саадат Новрузова

О правотворческих особенностях Европейского суда по правам человека

Тот факт, что Европейский суд по правам человека становился международным правотворческим органом в области прав человека, не вызывает споров в настоящее время. В данной статье исследуются принципы, используемые Судом при создании прецедентного права, особенности проведения политики баланса между правом Конвенции и национальными законодательствами, европейский консенсус и правовые механизмы его установления, свобода усмотрения государств в отношении Конвенционного права и его пределы, а также другие вопросы, необходимые, по мнению автора, для обобщенного анализа правотворческих особенностей практики Суда.

Seadət Novruzova

On the law-making specialties of the European Court of Human Rights

The fact that the European Court of Human Rights has become an international law-making body in the field of human rights does not cause disputes at the present time. In this article were considered the principles used by the Court in the creation of its case law, the peculiarities of the policy of balance between the law of the Convention and national legislations, the European consensus and the legal mechanisms of its establishment, the margin of appreciation of the States in relation to the Convention law and its limits, as well as other issues necessary, according to the author, for the general analysis of legislative features of the Court's practice.

Günay HACIYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
 “İnsan hüquqları və informasiya hüququ”
 UNESCO kafedrasının müəllimi
 agamirova-gadjyeva@mail.ru

AZADLIQDAN MƏHRUM ETMƏ CƏZASINA MƏHKUM EDİLMİŞ QADINLARIN HÜQUQİ VƏZİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

Açar sözlər: azadlıqdan məhrum etmə; məhkum qadınlar; həbsxana xidmətləri; xüsusi tibbi müalicə; müalicə-profilaktika müəssisələri; cəza-cəkmə müəssisələri; sosial-iqtisadi xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: лишение свободы; осужденные женщины; тюремные службы; специальное лечение; лечебно-профилактические учреждения; пенитенциарные учреждения; социально-экономическая характеристика.

Key words: deprivation of liberty; convicted women; prison services; special medical treatment; medical and preventive institutions; penitentiary institutions; socio-economic characteristics.

XIX əsrin ikinci yarısına qədər İngiltərədə qadın məhbuslar ümumiyyətlə ad hoc otaqlarda və ya kişi həbsxanalarının içəri-sindəki otaqlarda həbs edilirdilər. Ad hoc həbsxana binalarından ibarət Osmanlı qadın həbsxanalarında da vəziyyət belə idi. Başqa sözlə, həmin dövrdə qadınlar normal şəraitli həbsxanaya layiq görülürdülər. Bundan əlavə, patriarxal və paternalist münasibət qadın məhbusları yaxından yoxlayan və onlara nəzarət edən gözətçilər və nəzarətçilər kimi həbsxana işçilərinin rəftarı ilə xarakterizə olunurdu. Qadın məhbuslar və kişi həbsxana işçiləri arasında cinsi zorakılıq və məcburiyyət

hallarına çox rast gəlinirdi. Qadın məhbusların gündəlik yemək və həbsxana daxilində tibbi xidmət kimi həyatı ehtiyaclarını təmin etmək üçün imkanlar yox idi [18, p. 2-8].

XX əsrin ikinci yarısında həbsxana xidmətləri həbsxana binaları daxilində tibbi müalicə xidmətini də əhatə etməyə başladı. Pat Carlen Britaniya həbsxana sistemində tibbiləşdirmə yolu ilə reabilitasiyanın cinsiyyətə xas bir tədbir olduğunu vurğulamışdır: Bu cür tibbi müalicə qadın həbsxanalarının fundamental konsepsiyasına çevrildi. Həbsxana rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilən patoloji, bioloji, emosional və xüsusi tibbi müalicə qadın məhbuslara qarşı daha yumşaq idi. Bu cür yumşaqlığın əsas səbəbləri qadınların daha az ciddi cinayətlər törətmələri və kişilərə nisbətən residivistliyinin aşağı səviyyədə olması idi [19, p. 29].

Lakin onu da qeyd etməliyik ki, hətta hal-hazırda da İngilis və ya Amerika kimi müasir həbsxana sistemlərində qadın məhbuslar qadınlıqlarına və həssaslıqlarına görə məcburiyyət, zorakılıq və təcavüzə məruz qalırlar. Müasir dövlətlərin ən başlıca vəzifəsi qadın məhkumların belə zorakılıqdan qorunması və onların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi olmalıdır.

Qadınlar dünyada məhbusların çox kiçik bir hissəsini təşkil etməkdə davam edirlər. Adətən qadınlar ölkədəki bütün məhbusların 2-9%-ni təşkil edir, lakin bəzi hallarda bu rəqəm daha yüksək ola bilər [30]. Amma bir çox dövlətlərdə

məhkumların sayının artması ilə yanaşı, sadəcə qadın məhkumların sayının artması müşahidə olunmur, həm də bəzi ölkələrdə aparılan araşdırmalara görə, bu artım kişi məhkumların sayından daha sürətlə baş verir. Məsələn, ABŞ-da 1977-2004-cü illər əsasında təhlil aparılmış Hard Hit müəyyən etmişdi ki, 1977-ci ildə ölkə üzrə təxminən 11 212 qadın məhbus olmuşdur. 2004-cü ilə qədər bu rəqəm 757 faiz artaraq 96 125 məhbus qadına çatmışdır. Regional səviyədə də qadınların həbsdə olma nisbətində böyük fərqlər olmuşdur: 2004-cü ildə Oklahoma hər 100 000 qadın sakinədən 129-nu həbs edərəkən, Massaçusets və Rod-Aylend 100 000 qadın sakinə yalnız 11 qadını həbs etdirdiyini göstərirdi. Çünki Oklahomadakı qadınların Massaçusets və Rhode Islanddakı qadınlardan 10 dəfə çox cinayətkar olması ehtimalı yoxdur [11, 144 p.].

İngiltərə və Uels kimi digər ölkələrdə son on ildə həbsxanalarda qadınların sayı iki dəfədən çox, kişilərin sayı isə bir dəfə yarım artmışdır [7]. Oxşar tendensiya Meksika, Boliviya, Kolumbiya, Keniya, Yeni Zelandiya və Qırğızıstanda, həmçinin Kipr, Estoniya, Finlandiya, Yunanıstan və Hollandiya kimi bir sıra Avropa ölkələrində də mövcud olmuşdur [2, p. 1-2].

Qadın məhkumların hüquqi vəziyyəti və onların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı xarici dövlətlərin təcrübəsinə analiz və müqayisəli təhlil metodu əsasında nəzər salmaq.

Amerika kütləvi həbslər epidemiyasının ortasındadır. Tarixən qara və qəhvəyi fərdlər və yoxsullar həbsxana əhalisi arasında həddindən artıq təmsil olunub və bu demoqrafik göstəricilər bu günə qədər davam edir. Yoxsulluqla əlaqəli stres faktorları müəyyən cinayət növləri ilə yüksək korrelyasiyada olsa da, ədliyyə sisteminin hər səviyyəsinə xas olan həlləilməz qərəzlər sosial və iqtisadi bərabərsizliyi və irqçiliyi davam etdirir.

Kişilərlə müqayisədə qadınlar hazırda federal həbsxana əhalisinin 7%-ni və eyni zamanda əyalət və yerli müəssisələrdəki məhbusların daha kiçik faizini təşkil edir. Ümumi əhalidə kişi məhbuslardan qadınların sayı daha az olsa da, son 30 ildə daha çox qadının federal, əyalət və yerli islah müəssisələrinə məhkum edilməsi fenomeni hədsiz artmışdır. Belə ki, federal həbsxanalar bu

müddət ərzində məhbus qadınların sayında artım müşahidə etsə də, ən dramatik artım əyalət həbsxanalarında və yerli həbsxanalardadır. Zorakılıq cinayətlərinə görə məhkum olunan qadınların sayının artmasına baxmayaraq, həbsdə olan qadınların əksəriyyəti talama və narkotik cinayətlərinə görə cəza çəkirlər [3].

Ədliyyə Departamenti və bir sıra cinayət ədliyyəsinə müdafiə edən təşkilatlar tərəfindən tərtib edilən statistik məlumatlarda əks olunduğu kimi, qadın məhbuslar arasında qaradərili qadınlar daha çox təmsil olunur. Afrika əsilli Amerikalı qadınların həbs olunma ehtimalı ağdərili qadınlara nisbətən iki dəfə çoxdur. Hələ 2018-ci ildə qaradərili qadınlar 10000 əhaliyə nisbətdə 96 nəfər təşkil edirdisə, ağdərillilər 100000 əhaliyə nisbətdə 67 nəfər idi. Lakin zamanla bu rəqəmlər dəyişmişdir. Belə ki, 2020-ci ildə afroamerikalı qadınların həbs nisbəti ağdərili qadınlarınkindən təxminən iki dəfə artıq olsa da, bu bərabərsizlik qaradərili qadınların həbs olunma ehtimalının altı dəfə çox olduğu 2000-ci ildən kəskin azalmanı göstərir. O vaxtdan bəri qaradərili qadınların həbs nisbəti 68% azalmış, ağ qadınların nisbəti isə 12% artmışdır [10].

ABŞ cəzaçəkmə müəssisələrində qadınların əksəriyyəti yoxsulluq həddinin yüksək olması ilə xarakterizə olunurlar. Həbsdə olan qadınların 60%-dən çoxu 18 yaşından kiçik uşaq analarıdır. Həbs edilməmişdən əvvəl qadınların əksəriyyəti uşaqlarının təkbaşına baxıcıları olublar [12].

ABŞ-da federal səviyyədə yalnız cəza qanunvericiliyinin ümumi prinsipləri fəaliyyət göstərir, hər bir ştatın qanunverici orqanı tərəfindən tənzimlənən cəzaların icrası qanunu mövcuddur. ABŞ-da azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın icrası, müvafiq sisteminə federal həbsxanalar, ştat həbsxanaları və yerli dairə və bələdiyyə həbsxanaları daxil olan icra müəssisələrində həyata keçirilir.

ABŞ-ın federal penitensiar sistemi dörd növ müəssisədən ibarətdir: minimum təhlükəsizlik, orta təhlükəsizlik, maksimum təhlükəsizlik və həddindən artıq təhlükəsizlik.

ABŞ-da cəzanın kişi islah müəssisələrinin yaxınlığında çəkilməsi qadınlar üçün müəyyən risk daşıyır. Belə ki, cəzaçəkmə müəssisəsində rejii-

min kişi məhkumların ehtiyacları ilə müəyyən edilməsi səbəbindən qadınların xüsusi ehtiyacları nəzərə alınmaya bilər. Birləşmiş Ştatlarda qadın islah müəssisələri və kişi islah müəssisələrində ayrı-ayrı qadın bölmələri mövcuddur ki, onlar əsasən keçmiş yaşayış yerlərindən uzaqda olan kənd yerlərində yerləşirlər [35, c. 16.]. Başqa bir müəssisəyə köçürülmə imkanının olmaması və ya məhdudlaşdırılması səbəbindən qadınlar əlavə çətinliklər yaşayırlar, onların bir çoxu üçün evdən uzaqda həbsdə olmaq ailə üzvləri ilə daha az ünsiyyət deməkdir [5, p. 315.].

ABŞ-da hökumətin dəvəti ilə həbsxanada olan qadınların hüquqi vəziyyətini araşdırmaq məqsədilə tədqiqatlar aparılmışdır. Komissiya Vaşinqtonda, Kolumbiya dairəsində, Nyu-York, Konnektikut, Nyu-Cersi, Corciya, Kaliforniya, Miçiqan və Minnesota ştatlarında olmuşdur. Federal həbsxanalara və istintaq təcridxanalarına ziyarətlər zamanı aşağıdakı müəssisələrin rəhbərliyi ilə görüşlər təşkil edilmişdir: “Beyvyu” islah müəssisəsi və SİN “Varik Strit” həbsxanası (Nyu-York şəhəri); “Bedford Hillz” islah müəssisəsi (Nyu-York ştatı); “Denberi” federal islah müəssisəsi (Konnektikut ştatı); SİN “Elizabet” həbsxanası (Nyu-Cersi ştatı); “Pulaski” ştat həbsxanası (Vaşinqton) və Atlantadakı “Metro” ştat həbsxanası (Corciya ştatının cənubu) və s.

ABŞ həbsxanalarında azadlıqdan məhrum edilmiş qadınların hüquqi vəziyyəti son dərəcə fərqlidir. Qadın məhbuslara kişi əməkdaşlar nəzarət edir. Təcrübədə ABŞ-ın bəzi ştatlarında qadın həbsxanalarında məhbuslara nəzarət üçün kişi əməkdaşlara icazə verilir. Məsələn, 2007-ci ilə qədər Amerika qadın həbsxanalarında nəzarətçilərin təxminən 40%-i kişilər idi [24, p. 57.]. Məhkumlarla rəftar üzrə Minimum Standart Qaydalar (53-cü Qaydanın 2-ci bəndi) “kişi əməkdaşlar yalnız qadın əməkdaşlarla müşayiət olunduqda qadınlar bölməsinə buraxılır”, 3-cü bənd isə “həbsdə olan qadınlara nəzarət yalnız qadın əməkdaşlara həvalə olunur” qaydasını nəzərdə tutsa da, bu qaydalar pozulur. Bununla əlaqədar, BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi ABŞ həbsxanalarında qadın məhbusların kişi əməkdaşlar tərəfindən nəzarət olunmasının davam etməsindən narahatlığını ifadə etmişdir [15].

ABŞ-da tibbi xidmətin keyfiyyətinin idarə edilməsi idarədaxili (penitensiar müəssisələrin müdiriyyətinin tərkibində, həmçinin ayrı-ayrı müalicə-profilaktika müəssisələrinin tərkibində ayrıca keyfiyyət meneceri vəzifələri tətbiq olunur) və xarici (auditorlar hökumətlə müvafiq məqsədli müqavilələr bağlamış təşkilatlardır) olur. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ xüsusi olaraq həbsxana mühiti üçün nəzərdə tutulmuş xəstələrin idarə edilməsi standartlarından istifadə edən azsaylı dövlətlərdən biridir.

Qadın məhbuslar reproduktiv sağlamlıq problemləri baxımından yüksək risk qrupuna daxildir. Əksər həbsxanalarda ginekoloq həftədə cəmi bir dəfə həbsxanaya gəlir ki, bu da qadınların fikrincə, kifayət deyil. Abortun qadağan olunmadığı ştatlarda qadınlara abort kimi xidmətlərin göstərilməsindən imtina edilməsi halları mövcud olmuşdur. Bütün həbsxanalardan yalnız Konnektikut ştatının “Denberi” həbsxanasında zorakılığa məruz qalmış qadınlar üçün xüsusi proqramlar həyata keçirilmişdir. Kaliforniya ştatında ölüm-cül xəstəlikləri olan xəstələrə qeyri-bərabər rəftara yol verilir, QİÇS xəstələrinin xəstəxana çarpayılarında və ya kreslodada qandallanaraq saxlanması hallarına rast gəlinir [22].

Böyük Britaniyada da vəziyyətin kritik olduğu görünsə də, ABŞ qədər acınacaqlı deyil. Belə ki, məlumatlara görə, 17 iyun 2022-ci ildə İngiltərə və Uelsdə həbsxanada 3204 qadın məhkum olmuşdur. 2021-ci ildə həbsdə olan və ya cəza çəkmək üçün 4806 qadın həbsxanaya qəbul edilmişdir [21]. 2021-ci ilin sentyabr ayı üçün məlumatlar İngiltərədə qadınların ümumi yetkinlik yaşına çatmış həbsxana əhalisinin 4%-ni (74,994 nəfərdən 3,129) təşkil etdiyini göstərir. Onlardan 19%-inin (597 nəfər) barəsində həbs-qətimkan tədbiri seçilmiş, 11%-i (353 nəfər) həbsxanaya geri çağırılmışdır. Qadınların 9 faizi (288) 12 aydan az, 27 faizi (848) dörd ildən çox, 322 nəfəri (10%) isə qeyri-müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum edilmişdir [9].

İngiltərdə bütün məhbuslar üçün Məhkumlar üçün Məsləhət Xidməti (PAS) fəaliyyət göstərir və məhbusların həbsxanada müalicəsi ilə bağlı yardım çağırışlarını məsləhət və məlumat verməklə və lazım gəldikdə hüquqi tədbirlər gör-

məklə izləyir. Həmin xidmətin məlumatına görə, qadınların həbsxanada xüsusi diqqətə ehtiyacı vardır, çünki təxminən üçdə ikisinin himayəsində olan uşaqları var və bir çoxunun özləri cinayət və zorakılığın qurbanı olublar. Xidmətin qadın məhkumlarla işinin arzuolunan nəticəsi ondan ibarətdir ki, analar həbsdə olsalar da, uşaqları ilə bağlı qanuni hüquqlarını müdafiə edə bilirlər. Bu, öz növbəsində onlara uşaqlarının həyatında mümkün qədər aktiv rol oynamağa, psixi sağlamlığı gücləndirməyə imkan verəcək. Xidmət, həmçinin imkan daxilində həbsdən çıxan anaların uşaqları ilə birlikdə yerləşdirilməsini təmin edir [16].

2018-ci ilin fevral ayında PAS hüquqi təcrübəyə malik təşkilatların nümayəndələri ilə birgə Qadın Məhkumların Ədalət Qrupunu (WPJG) yaratdı. Qrup qadın məhkumların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, onların hüquqla bağlı biliklərini inkişaf etdirmək, onların hüquqi və insan hüquqlarının qorunmasını və hörmət edilməsini təmin etmək və ümumilikdə uzunmüddətli perspektivdə rəftara təsir etmək məqsədini daşıyır. WPJG qadın məhkumların kompleks ehtiyaclarına daha əhatəli cavab vermək üçün kollektiv şəkildə müdafiə etməklə bu məqsədlərə nail olmaq niyyətindədir. Müvafiq hallarda, o, bunu strateji məhkəmə çəkişmələri vasitəsilə həyata keçirəcəkdir. WPJG görüşləri müxtəlif nöqteyi-nəzərdən məlumatları bölüşmək, xüsusi işlərə diqqət yetirmək, konsensusa nail olmaq və xidmət təminatındaki hər hansı boşluqları aradan qaldırmaq üçün ideal fürsət təqdim edir [29].

Bundan başqa, Birləşmiş Krallıqda qadınları azadlığa hazırlamaqda yaxşı təcrübə kimi qadınları azadlığa hazırlayan və həmçinin məhbus qadınları məişət və ailə vəzifələrini yerinə yetirməyə hazırlamaqda praktiki yardım göstərməklə onlara dəstək verən "Qadınlar Həbsxanada" QHT-si qeyd olunmalıdır. Onun köməyi ilə həm həbsdə, həm də sonra (zəruri olduğu müddətcə) qadınlara vəkil xidməti, məsləhətlər və müxtəlif növ dəstək göstərilir. Qeyri-hökumət təşkilatının əməkdaşları qadının qanuni hüquqları ilə bağlı məsləhətlər verir, məişət işlərində, mənzil kirayəsi, vaxtı keçmiş icarə ödənişləri, mənzil güzəştləri məsələlərinin həllində məsləhətlər verir [26].

Araşdırmalar göstərir ki, qadın məhbuslar ara-

sında psixi xəstəlik halları kişi məhbuslara nisbətən daha çoxdur. İngiltərə və Amerika məhkəmə psixiatrlarının apardığı araşdırmaların nəticələri bunu bir daha təsdiq edir. Məsələn, İngiltərənin Holloyey həbsxanasında aparılan araşdırma 6 ay və ya daha çox cəza çəkən qadınların 48%-də psixi pozuntular aşkar etmişdir. Gibbens T.C.N. İngiltərədəki həbsxanalardakı bütün məhbusların (597 qadın və qız) 25%-də psixi pozuntular aşkar etmişdir. Eyni zamanda, yüksək dərəcədə şiddətli psixiatrik problemlər yaşla artaraq 50 yaşdan yuxarı qrupda 38%-ə çatır. Tədqiqat qrupundakı qadınların dörd-də birində psixiatriya xəstəxanalarında olma, 19%-də intihar cəhdləri anamnezdə göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, Gibbens T.C.N. qadınların 42%-də psixi pozuntunun hər hansı bir formasını müəyyən etmişdir ki, bu da Vudsaydın (Woodside) qadınlarda şəxsiyyət pozuntularının yayılmasına dair məlumatlarına uyğundur [32, c. 117].

Verilən məlumatlar kişilərlə müqayisədə psixi patologiyanın müxtəlif təzahürləri olan qadınların daha yüksək faizini göstərir. Eyni zamanda, məhkəməyəqədər mərhələdə vaxtında diaqnoz qoyulmayan yüksək səviyyəli ciddi psixi pozuntular aşkar edilmişdir ki, bu da V.P.Serbski adına Dövlət elmi sosial və məhkəmə psixiatriyası mərkəzinin qadın stasionarında çoxillik müşahidələrlə, həmçinin kişilərə nisbətən cinayət törədən qadınlar arasında psixi pozuntuların daha yüksək faizi haqqında məlumatlarla üst-üstə düşür [33, c. 118].

Kanadanın qalmaqallı işinin nümunəsində göstəriləyi kimi, qadınlar təkamül kamerasının mənfi psixi təsirlərinə xüsusilə həssasdırlar. Təkamül kamerasında və cərimə təcridxanasında saxlanma məhbuslara mənfi psixoloji, bəzən isə fizioloji təsir göstərir. Belə ki, Kanadanın Ontario şəhərində psixi pozuntudan əziyyət çəkən 19 yaşlı məhbus öz kamerasında intihar etmişdir, həbsxana nəzarətçiləri isə qapının qarşısında dayanaraq baş verənlərin videogörüntüsünü çəkmişlər. Nəzarətçilərə müdaxilə etməmək tapşırılmışdı, çünki həmin məhbusun özünə zərər vermə cəhdi ilk deyildi. Qız həyatının son ilini təkamül kamerasında keçirmiş və adekvat psixiatrik müalicə almadan 17 dəfə ölkənin beş əyalətindəki doqquz həbsxanaya köçürülmüşdür [8].

Ümumiyyətlə, hamilə qadınlar, süd verən ana-

lar və uşaqları həbsxanada onlarla birlikdə yaşayan məhbus qadınlara qarşı təkadamlıq kameranın tətbiqi təkcə qadınların deyil, həm də onların uşaqlarının psixi sağlamlığına ziyan vurur. Nəticədə, uşaqlar mümkün uzunmüddətli mənfi nəticələrlə analarla bərabər cəzalandırılır. Təkadamlıq kamerada saxlanma hamilə qadınların və yeni doğmuş anaların sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər [6].

Kanadada qadın analar “Ana-Uşaq” proqramında iştirak edə bilirlər və onların uşaqları həftə sonları, bayramlar, məktəb tətiləri zamanı həmişə və ya qismən müəssisədə yaşaya bilirlər. Belə icazə üçün atalar, ögey analar və ya uşaqların qəyyumluğuna məsul olan hər hansı digər kişi və ya qadın müraciət edə bilər. Ümumi və ya gücləndirilmiş rejimdə cəza çəkən məhbuslar belə hüquqa malikdir. Psixiatriya müayinəsi məhbusun uşaq üçün təhlükə yaratmadığını müəyyən etməzsə, uşaqlara qarşı cinayətlərə görə məhkum olunmuş qadınlar bu proqramda iştirak edə bilərlər. Uşağın həbsxanada daimi yaşamaq üçün yuxarı yaş həddi dörd il (dördüncü yaş gününə qədər), qismən yaşamaq üçün isə 12 ildir (on üçüncü yaş gününə qədər). Müstəsna hallarda Komissarın müavini alternativ yaş həddini təsdiq edə bilər. Kanadanın siyasi direktivində anaların eyni anda neçə uşaq üçün tam və ya qismən birlikdə yaşamaq icazəsi üçün müraciət edə biləcəyi göstərilir. Bu hal bununla bağlı heç bir məhdudiyyətin olmaması kimi şərh edilə bilər.

Kanada siyasəti “ana” anlayışını bioloji, himayədar, ögey ana və/və ya qanuni qəyyunları əhatə edən şəkildə genişləndirir. Lakin daha çox yayılmış hal ondan ibarətdir ki, uşaqlara həbsdə olan ataları ilə deyil, həbsdə olan anaları ilə yaşamağa icazə verilir.

Avropada məhkum qadınların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi Avropa Şurası, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi və bu kimi təsisatlar çərçivəsində aparılır. Avropa Şurasının sənədlərində cəzaçəkmə müəssisələrinin rejimlərinin kişi məhbuslar üçün nəzərdə tutulması və məhkumlar arasında qadınların azlıq təşkil etməsi əsas səbəb kimi göstərilərək, məhkum qadınlarla bağlı bir sıra problemlər sadalanır:

- Qadın məhkumların sayı daha az olduğuna görə, reabilitasiya və təlim proqramlarının və xü-

susi olaraq qadınların ehtiyacları üçün səhiyyə xidmətlərinin olmaması tendensiyası hökm sürür;

- Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində qadınların böyük əksəriyyətinin 16 yaşına çatmamış bir və ya bir neçə uşağı vardır və onların əsas himayəçiləri olan analarının həbsi nəticəsində bu uşaqlar əziyyət çəkirlər;

- Məhkum qadınlar üçün cəzaçəkmə müəssisələrinin sayının az olması səbəbindən onlar öz evlərindən uzaqda həbsdə saxlanılırlar və bu da nəticə etibarilə onların ailələrinə baş çəkmək çətinlik yaradır;

- Ehtiyaca mütənasib olaraq, hamilə və süd verən qadın məhkumlar (məsələn, körpələrin anaları ilə qala biləcəyi cəzaçəkmə müəssisələri) üçün çox az vəsait vardır;

- Günbəgün azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunan qadınların sayı artır və artımın bir hissəsi narkotik vasitələrin daşınmasına məcbur edilən və ya aldadılan qadınların xarici ölkələrdə saxlanması ilə bağlıdır. Bütün bu problemlər məhkəməni gözləyən həbsdə saxlanılan qadınlar üçün daha da ağırlaşır, çox vaxt uzun müddəti əhatə edir. Qadın məhbuslar tez-tez məhrum sosial təbəqələrdən gəlirlər və uşaqlıqda zorakılıq və məişət zorakılığına məruz qalmış ola bilərlər. Bu amillər xüsusi diqqət tələb edən qadın məhkumlar arasında narkotik və/və ya alkoqoldan sui-istifadənin və psixi xəstəliklərin yüksək yayılmasına kömək edə bilər [28, p. 3].

Maraqlı cəhət ondadır ki, Avropa Şurası öz sənədlərində azadlıqdan məhrum etmə cəzasının uğurlu tətbiq olmadığını dəstəkləyir. Çünki həbs təcrübəsi həm analar, həm də onların uşaqları üçün zərərli təsirlər göstərə bilər və həbsxanada olan qadınlar arasında psixi sağlamlıq problemlərini və ya problemlili narkotik və ya alkoqol asılılığını gücləndirə bilər. Nəticə olaraq, üzv dövlətlərə qadınlara, xüsusən də ictimaiyyət üçün təhlükə yaratmayan və/yaxud azyaşlı uşaqları olan qadınlara hökm çıxararkən azadlıqdan məhrum etməyə alternativləri ciddi şəkildə nəzərdən keçirmələri tövsiyə edilir [27, p. 3].

Fransada məhkum qadınların hüquqlarının müdafiəsində ən müsbət xüsusiyyət ondadır ki, burada uşağın yanında qalmaq-qalmamasına yalnız analar (atanın razılığı ilə) qərar verə bilər. Atanın

razılığının olması gender bərabərliyinin təminatına xidmət edir. Fransa Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 18 avqust 1999-cu ildə qəbul edilmiş 99-2296 nömrəli təlimatda təqdim olunan prinsiplər uşaqların müdafiəsi üçün adət hüququ normalarını xatırladır və sosial və sağlamlıq mexanizmlərinin ailələrin və uşaqların xeyrinə, habelə “valideyn səlahiyyətlərinə”, “valideynlərə” hörmət naminə tədbirlər görmək səlahiyyətini göstərir. Uşaqların həbsxanada qala biləcəyi yaş həddi 18 aya (Cinayət-Prosessual Məcəllə, maddə D 401). Bununla belə, ananın xahişi ilə Penitensiar Xidmətin regional direktorunun icazəsi ilə və bu məqsədlə çağırılan Məşvərət Komissiyasının tövsiyəsi ilə bəzi əsaslı istisnalar mümkündür. Siyasi sənədlərdə bir ananın onunla qala biləcək övladlarının sayına heç bir istinad yoxdur.

Türkiyənin qadın məhkumlarının hüquqi müdafiəsi ilə bağlı təcrübəsi təşkilati tədbirlərin davamlı aparılmasında ifadə olunur. Hazırda Türkiyədə beş qapalı qadın həbsxanası vardır ki, bunlar İstanbul, Ankara, İzmir, Adana və İzmitdə yerləşdirilib. Ankara Sincan Qadın Qapalı Həbsxanası Türkiyənin ilk tam təchizatlı həbsxanasıdır, təhsil, idman və mədəniyyət imkanları, o cümlədən peşə təhsili, rəssamlıq və ya musiqi təhsili, maaşlı iş, açıq və qapalı idman salonları ilə müasir standartlara uyğun dizayn edilmişdir. İzmitdə ikinci tam təchizatlı qadın həbsxanası tikilmişdir.

Türkiyə Statistika Qurumunun (TÜİK) Həbsxana Statistikasına görə [20], kişilər üçün ilk üç cinayət müflisləşmə və icra qanunlarına qarşı çıxmaq, yoxlama qanunlarına etiraz etmək və təcavüz, qadınlar üçün isə ilk üç cinayət müflisləşmə, icra və yoxlama qanunlarına etiraz və oğurluqdur. Bu statistika göstərir ki, kişilər və qadınlar ən çox mühakimə olunduqları cinayətlər baxımından əslində olduqca oxşarıdır və həm kişilər, həm də qadınlar ağır cinayətlərdən daha çox xırda mülkiyyət hüquqozmalarında iştirak edirlər. Bununla belə, fahişəlikdən başqa bütün cinayət kateqoriyalarına görə kişilər qadınlara nisbətən daha yüksək nisbətdə cinayət törədirlər. Cinayətdə bu gender fərqi ağır cinayətlər üçün maksimum, kiçik mülkiyyət cinayətləri üçün minimumdur.

Afrika regionunda mövcud olan iqtisadi və sosial problemlər qadın məhkumların hüquqi vəziyyətinə də öz təsirini göstərmişdir. Lakin XX əsrin sonlarından etibarən azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin müdafiəsi üçün regional normaların hazırlanması ilə bağlı müəyyən irəliləyişlər əldə edilmişdir. 1996-cı ildə Uqandada Afrikadakı həbsxana şəraiti ilə bağlı ilk PanAfrika seminarı keçirilmiş və Afrikadakı həbsxana şəraiti haqqında Kampala Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Bundan əlavə, Seminar iştirakçıları Afrika İnsan və Xalqların Hüquqları Komissiyasına Afrikada həbsxanalar və saxlanma şəraiti üzrə Xüsusi Məruzəçinin təyin edilməsini tövsiyə etmişdilər. Daha sonra 1996-cı ildə Xüsusi Məruzəçinin mandatı Afrikadakı həbsxana şəraitini qiymətləndirmək, əsas problemlər haqqında hesabat vermək və həbsxanaların və saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr vermək üçün təsis edilmişdir [25]. Mandat yaradıldıqdan bəri Xüsusi Məruzəçi həbsxana şəraitini öyrənmək və həbsxana sistemlərində əsas maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə yerli səviyyədə səlahiyyətli şəxslər və müvafiq qurumlarla dialoq aparmaq üçün bir neçə ölkə səfərləri həyata keçirmişdir. Bu ölkə səfərlərindən sonra Xüsusi Məruzəçi, həmçinin həbsxana şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı konkret tövsiyələr vermiş və bəzi hallarda həbsxanalardakı hamilə qadınların vəziyyəti ilə də məşğul olmuşdur.

Afrika regionu üzrə maraqlı təcrübə Kambocaya məxsusdur. Kambocada Sosial fəaliyyət, əmək və veteranların işləri Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmiş 15 sayılı S.K.A. Kambocanın “Həbs edilmiş qadınlar və uşaqla yaşayan məhbuslarla ünsiyyət” təlimatında (22 may 1995-ci il) qeyd edilir ki, analara ailələri, yaxın qohumları ilə və ya sığınacaq mərkəzlərində yaşamağa icazə verilə bilər. Bu məsələnin həlli faktiki hallardan asılıdır. Təlimatda göstərilir ki, körpələr altı aya çatdıqdan sonra, xüsusi hallarda isə hətta bu yaşa çatmamış anadan alınmalıdır. Kamboca Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən 31 mart 1998-ci ildə dərc edilmiş 217 sayılı Həbsxanaların İdarə Edilməsi haqqında Bəyannaməyə əsasən, uşaq və ya uşaqlar altı yaşına qədər anası ilə həbsxanada yaşaya bilərlər. Sosial fəaliyyət, əmək və veteranların iş-

ləri Nazirliyin Təlimatından fərqli olaraq, Daxili İşlər Nazirliyinin Bəyannaməsində göstərilir ki, uşaqlar analarının yanında qala bilirlər. Sənəddə, həmçinin “uşaq və ya uşaqlar”dan danışılır ki, bu da birdən çox uşağın ananın yanında qəyyumluqda qala bilməsi imkanını təqdim edir [13].

Dünya ölkələrindəki təcrübə göstərir ki, bəzi ölkələrdə məhdudlaşdırıcı vasitələrdən istifadə, xəstəxanaya aparılarkən, ginekoloji müayinələr və doğuş zamanı qandallardan istifadə ilə bağlı məhdudiyətlər müəyyən edən beynəlxalq normalara riayət edilməsi tövsiyələrə zidd olaraq pozulur. Məhkum qadınların sağlamlığının qorunması hüququ azadlıqdan məhrum etmə yerlərində tibbi yardımın göstərilməsi üçün zəruri olan dərman vasitələrinin və mütəxəssislərin olmaması səbəbindən həmişə həyata keçirilmir. Yeni doğulmuş və ya azyaşlı uşağı ilə həbsdə olan ananın vəziyyətinə gəlinə, burada daha mürəkkəb suallar yaranır, çünki bununla bağlı aydın şəkildə ifadə olunan beynəlxalq normalar yoxdur. Məsələn, cəzaçəkmə müəssisələrində yaşayan uşaqlar üçün yuxarı yaş həddi müəyyən olunmamışdır, bir ananın onunla birlikdə müəssisədə qala biləcək azyaşlı uşaqlarının sayı ilə bağlı tövsiyə yoxdur [34, c. 4–15].

Qeyd edək ki, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən qadınların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin pozulması və məhdudlaşdırılması onların müdafiəsi üçün hüquqi təminatların daim təkmilləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi və gücləndirilməsi zərurətindən xəbər verir ki, bunun da əsas növlərindən biri cəzani icra edən müəssisə və orqanlara nəzarət tədbirləridir.

Xarici təcrübədə qanunvericilik tənziqləməsinin düzgün düşünülmədiyini göstərən özəl, lakin əhəmiyyətli məsələlərdən biri də şəxsi müayinənin aparılması qaydalarıdır. Şəxsi müayinə bütün məhbuslar, xüsusən də qadınlar üçün son dərəcə həssas məsələdir, çünki bu, alçaldıcı və bəzən, xüsusən də əks cinsdən olan əməkdaş tərəfindən aparılıqda psixi travma yetirən vəziyyətdir. Qadınlar üçün həbsxana sisteminin qarışıq işçi heyətinin olduğu və ya kişi əməkdaşların qadın məhbuslara nəzarət etdiyi ölkələrdə qadın məhbuslara kişi əməkdaşlar tərəfindən baxış aparıla bilər. Belə hərəkətlərə cinsi sui-istifadə hallarına və həbs-

xanada olan qadınların ləyaqətinin alçaldılmasına səbəb ola biləcək şəxsi baxış da daxil ola bilər. Bəzi hallarda qadınlar invaziv müayinəyə məruz qala bilirlər [31].

Belə hərəkətlər qadın məhbuslarda, xüsusən də onların insan ləyaqətinə hörmət edilmədən müntəzəm və özbaşına bu cür prosedurlara məruz qaldıqları halda alçaldılma hissləri yarada bilər. Məsələn, 2012-ci ildə qadınlara qarşı zorakılıq üzrə Xüsusi Məruzəçi bildirmişdir ki, bir çox Avstraliya həbsxanalarında qadınların invaziv və çox zaman travma yetirən soyunmaqla baxışdan keçməsi tələb olunur. Farley Həbsxanasında bir qadın məhbus demişdir: “Yaxınlarımızın hər ziyarətindən sonra tam soyunmaqla baxışdan keçirik. Bizi çılpaq vəziyyətdə əyilməyə məcbur edirlər. Bütün bunlar alçaldıcı və təhqiredicidir. İmtina etsək, üç həftə ərzində yaxınlarımızın ziyarətindən məhrum oluruq [1].”

Yunanıstanda invaziv baxışdan imtina edən qadın məhbuslar həbsxanaya gəldikdən sonra bir neçə gün təkadamlıq kameraya salınmış və yumşaldıcı dərmanlar qəbul etməyə məcbur edilmişlər. 2011-ci ilin yanvarında İşgəncələrin Qarşısının Alınması üzrə Avropa Komitəsinin səfəri münasibətilə hakimiyyət nümayəndələri bu növ baxışların ləğv edildiyini və yalnız müstəsna hallarda və ixtisaslı həkimlər tərəfindən həyata keçirildiyini bildirmişdilər. Buna baxmayaraq, Avropa Komitəsi səfəri zamanı müəyyən etdi ki, bu təcrübə Yunanıstan həbsxanalarında bu günə qədər davam edir [23].

Azadlıqdan məhrum edilmiş qadın analar çox vaxt uşaqları həbsdə olduqları müddətdə onları öz yanında saxlamağa üstünlük verirlər. Qadın və uşaqları bir yerdə saxlamaq praktikasını müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Məsələn, Avstraliyada uşağın və ya uşaqların qəyyumluğuna və ya onlara qayğı göstərilməsinə cavabdeh məhkum şəxs olan ana və ya əsas qəyyum həbsxana rəisindən uşağı həbsxanada yanında saxlamaq üçün icazə istəyə bilər. Uşaqlara həbsxanada anaları ilə birlikdə, adətən, 12 aya qədər yaşamağa icazə verilir, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar isə gecələyə bilirlər. Müstəsna hallarda böyük uşaqlar da ananın yanında qala bilirlər. Ana və ya əsas qəyyum da övladı ilə gecələmək və ya əlavə görüş günləri

üçün icazə almaq məqsədilə müraciət edə bilər. Sənədlər açıq şəkildə göstərir ki, ata “əsas qəyyum” kimi tanına və uşağın onunla yaşaması üçün icazə tələb oluna bilər. Həbsxanada yaşayan uşağa gəlincə, belə bir icazənin verilməsinə baxılarkən əsas narahatlıq doğuran məsələlər həbsdə olan uşağın rifahı və statusu, habelə həbsxanada xüsusi nəzərdə tutulmuş uşaq otaqlarının olmasıdır. 14 may 2001-ci il tarixli 10 sayılı “Ana məhbuslar. İlk qəyyumlar və onların uşaqları” Siyasi Direktivində birdən çox uşağın həbsxanada qala biləcəyi dəqiqləşdirilmir, lakin “uşağa və ya uşaqlara qəyyumluq və ya qulluq üçün məsuliyyət daşıyan ...analar və ya əsas qəyyumlar üçün təsdiq alınmış biləcəyini” göstərdikdə uşaqlardan cəm şəklinə söz açıq [14, p. 34].

Bəzi ölkələrdə bu yanaşma qadın həbsxanalarında şəraitin “normallaşdırılması” baxımından həqiqətən də müəyyən üstünlüklərə malikdir. Lakin bu yanaşmanın uğuru daha çox lazımi təlim və hazırlıq keçmiş kifayət qədər əməkdaş heyətinin olmasından, təhlükəsizlik tədbirlərinə ciddi riayət olunmasından, şikayətlərin verilməsi və həllinin səmərəli mexanizmlərindən və müstəqil yoxlamaların aparılmasından asılıdır. “Nor-

ma”nın arzuolunan vəziyyətə uyğun gəlmədiyi (yəni ayrı-seçkilik mədəniyyətinin və gender əsaslı zorakılığın hökm sürdüyü) cəmiyyətlərdə həbsxanalarda insan hüquqlarının pozulmasının geniş yayıldığı və məhdud maliyyə və insan resurslarının həbsxana əməkdaşlarının adekvat təliminə mane olduğu sistemlərdə yuxarıda göstərilən yanaşma ilə bağlı risklər son dərəcə böyükdür və məhbuslar üçün dağıdıcı nəticələrə səbəb ola bilər. Məsələn, ABŞ-nin, bir qayda olaraq, qarışıq əməkdaşlar heyətinin çalışdığı həbsxanalarında kişi əməkdaşlar tərəfindən zorlama daxil olmaqla cinsi zorakılıq halları dəfələrlə sənədləşdirilmişdir [4, p. 45-87].

Xarici dövlətlərin ümumilikdə təcrübəsinin təhlili bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, qadın məhkumların azadlıqdan məhrum etmə yerlərində hüquqi müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi yalnız hüquqi tənzimləmələrin təhlili ilə mümkün ola bilməz. Çünki onlar qapalı məkanda saxlandığı üçün həmin mühitdə baş verənlərin araşdırılması təcrübənin öyrənilməsi ilə uğurlu nəticə əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Australian study tour report - Visit of the UN Special Rapporteur on violence against women. Australian Human Rights Commission, 2012, p. 16 38 p.
2. Bastick M. Women in prison: a commentary on the Standard Rules for the Treatment of Prisoners. Geneva: Quaker United Nations Office, 2008, p. 1-2. 122 p.
3. Beryl Ann Cowan. Incarcerated women: Poverty, trauma and unmet need, 2019. <https://www.apa.org/pi/ses/resources/indicator/2019/04/incarcerated-women>
4. Buchanan Kim Shayo. All too Familiar, Sexual Abuse of Women in U.S. State Prisons // Human Rights Watch. Impunity: Sexual Abuse in Women's Prisons, Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review, 1996, pp. 45–87.
5. Collica K. Surviving Incarceration: Two Prison-Based Peer Programs Build Communities of Support for Female Offenders // Deviant Behavior, 2010, Volume 31, Issue 4, p. 315. pp. 314–347
6. Commissioner's Directive 768 Institutional Mother-Child Program. <https://www.csc-ccc.gc.ca/politiques-et-lois/768-cd-en.shtml>
7. Data about legal status in places of deprivation of freedom. <http://www.prisonreformtrust.org.uk>
8. Dawn Moore. Our prison system was not designed for women. 2012. <http://www.cp24.com/news/ashleysmith-inquest-resumes-amid-legal-battles-1.1006497#ixzz2A7a3hLbH>
9. Focus on women's prisons. <https://www.justiceinspectores.gov.uk/hmiprisons/wp-content/uploads/sites/4/2022/02/Womens-briefing-paper.pdf>

10. Incarcerated women and girls (2018, May 10). The Sentencing Project. <https://www.sentencingproject.org/publications/incarcerated-women-and-girls/>.
11. Judith Greene; Kevin Pranis; Natasha A. Frost. Hard Hit: The Growth in the Imprisonment of Women, 1977-2004. New York, 2006, 144 p.
12. Kajstura A. Women's mass incarceration: The whole Pie. Prison Policy Initiative. 2017, Oct. 19. <https://www.prisonpolicy.org/reports/pie2017women.html>.
13. Marlene Alejos. Babies and Small Children Residing in Prisons. Quaker United Nations Office, 2005, p. 30. 77 p.
14. Marlene Alejos. Babies and Small Children Residing in Prisons. Quaker United Nations Office, 2005, p. 34. 77 p.
15. Official Records of the General Assembly, Fiftieth Session, Supplement № 40 (A/50/40). Vol. I. paras. 285, 299. https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_1995_v2_p1.pdf
16. PAS' work with women prisoners and dedicated freephone number. <http://www.prisonersadvice.org.uk/information/pas-work-with-women-prisoners/>
17. Pat Carlen and Anne Worrall. Analyzing of Women Imprisonment. Devon, UK: Willian Publishing, 2004, p. 9.
18. Pat Carlen and Anne Worrall. Analyzing of Women Imprisonment. Devon, UK: Willian Publishing, 2004, p. 2-8.
19. Pat Carlen and Anne Worrall. Analyzing of Women Imprisonment. Devon, UK: Willian Publishing, 2004, p. 29.
20. Prison Statistics, 2020. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Prison-Statistics-2020-37202>
21. Prison: the facts Bromley Briefings Summer 2022. <https://www.prisonersadvice.org.uk/wp-content/uploads/2023/01/Prison-the-facts-2022.pdf>
22. Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Ms. Radhika Coomaraswamy, in accordance with Commission on Human Rights resolution 1997/44. <https://digitallibrary.un.org/record/238264>
23. Report to the Government of Greece on the visit to Greece carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), 2011. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680696605>
24. Talvi Silja. Women Behind Bars: The Crisis of Women in the U.S. Prison System. Emeryville: Seal-Press, 2007, p. 57. 384 p.
25. The Kampala Declaration on Prison Conditions. ECOSOC Resolution 1997/36 of 21 July 1997. <https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2013/06/rep-1996-kampala-declaration-en.pdf>
26. Women in Prison. www.womeninprison.org.uk
27. Women in Prison: A Review of the Conditions in Member States of the Council of Europe. Executive Summary. Produced by the Quaker Council for European Affairs (QCEA), 2007, p. 3. 18 p.
28. Women in Prison: A Review of the Conditions in Member States of the Council of Europe. Executive Summary. Produced by the Quaker Council for European Affairs (QCEA), 2007, p. 3. 18 p.
29. WOMEN PRISONERS' JUSTICE GROUP (WPJG). <https://www.prisonersadvice.org.uk/information/women-prisoners-justice-group-wpjpg/>
30. World Female Imprisonment List. International Centre for Prison Studies. www.prisonstudies.org J.S.Peters, Andrea Wolper. Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives. 1st Edition, Routledge, 1994, 379 p.
31. Альперт Л.А. Рожали ли Вы в тюрьме? <http://old.prison.org/penal/women/mother001.htm>
32. Минстер М. В. Психофизиологические особенности женщин, осужденных к лишению

свободы // Вестник Томского государственного университета, 2009, № 2, с. 117 с. 117-119

33. Минстер М. В. Психологические особенности женщин, осужденных к лишению свободы // Вестник Томского государственного университета, 2009, № 2, с. 118 с. 117-119

34. Михлин А. С. Эксперимент в женских колониях // Социалистическая законность, 1991, № 10, с. 15–18

35. Руководство для администрации учреждений исполнения наказаний и других должностных лиц. Женщины в местах заключения. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 2008. с. 16. 117 с.

36. Темкина А.А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России // Социс, 2002, № 12, с. 4–15.

Гюнай Гаджиева

**Опыт зарубежных государств по регулированию правового
положения женщин, осужденных к лишению свободы**

Прежде чем анализировать опыт зарубежных государств, следует отметить, что в начале XX века важнейшей проблемой женщин-заключенных было наличие мужской тюремной системы. Эта система не позволяла заключенным женского пола участвовать в мероприятиях, предназначенных для реабилитации заключенных мужского и женского пола.

Анализ опыта зарубежных государств в целом позволяет сделать вывод о том, что совершенствование правовой защиты женщин-заключенных в местах лишения свободы возможно не только путем анализа правовых норм. Поскольку они хранятся в замкнутом пространстве, изучение того, что происходит в этой среде, может привести к успешному результату путем изучения опыта.

Gunay Hajiyeva

**The experience of foreign states in regulating the legal status
of women sentenced to imprisonment**

Before analyzing the experience of foreign states, we should note that at the beginning of the twentieth century, the most important problem with female prisoners arose from the presence of a male-based prison system. This system did not allow female prisoners to participate in events intended for the rehabilitation of both male and female prisoners.

An analysis of the experience of foreign states in general allows us to conclude that improving the legal protection of women convicts in places of deprivation of liberty cannot be possible only through an analysis of legal regulations. Because they are kept indoors, the investigation of what happens in that environment can lead to a successful result through the study of experience.

Aygül CAHANGİROVA

BDU-nun İnsan hüquqları və
YUNESCO kafedrasının doktorantı
e-mail: aygul.jahan@gmail.com

İNSAN HÜQUQLARI PRİNSİPLƏRİ SFERASINDA BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR

Açar sözlər: insan hüquqları, insan hüquqlarına hörmət, minimum standartlar, universal normalar, Avropa Şurası və s.

Ключевые слова: права человека, соблюдение прав человека, минимальные стандарты, универсальные нормы, Совет Европы и др.

Keywords: human rights, respect for human rights, minimum standards, universal norms, Council of Europe, etc.

İnsan hüquqları, şəxsin sırf insan deyilən ləyaqətli, şüurlu və sərbəst iradəli varlıq olduğuna görə, hər yerdə və hər kəsə qarşı yönəldilə bilən, şəxsin qorunan qalası olan və onu digər şəxslərə, cəmiyyətə və dövlətə qarşı qoruyan, bununla belə, həm dövlətə öhdəlik qoyan, həm də hüquq sahibinə də bəzi öhdəliklər yükləyən hüquqlardır. [6 s.17]

Müasir şəraitdə hər bir dövlətin demokratik xarakteri onun insan hüquqlarına münasibəti, həmin dövlətdə insan hüquqlarının vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Demokratiya və insan hüquqları bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır və biri digərini şərtləndirir. Yalnız cəmiyyətdə mövcud olan

demokratik mühit insan hüquqlarının qorunmasına real təminat verə bilər. Digər tərəfdən insanın hüquq və azadlıqlarının qanunvericilikdə və real həyatda təmin edilməsi cəmiyyətdə demokratiyanın təşəkkülü və geniş inkişafı üçün həlledici amil rolunu oynayır.

Eyni zamanda, beynəlxalq hüquqda insan hüquqları probleminin geniş yer alması və möhkəmlənməsi məhz insan hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətinin də beynəlxalq hüququn əsas

fəaliyyət sferasına daxil olduğunu və bu istiqamətdə ayrıca, müstəqil bir funksiyasının formalaşdığını (insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq) müəyyənləşdirir və qətiləşdirir. İnsan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normaların beynəlxalq normativ sistemdə böyük çəkiyə malik olması bu zaman əhəmiyyətli amil kimi çıxış edir. (3.s.13)

Azərbaycan Respublikası BMT-nin üzvü olaraq insan hüquq və azadlıqlarına dair əsas universal beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxmaqla yanaşı, həmçinin insan hüquq və azadlıqlarına dair Ümumavropa müqavilələrinin də əksəriyyətinə tərəfdar çıxmışdır. Hazırda Azərbaycan Dövləti insan hüquq və azadlıqlarına həm beynəlxalq, həm də ölkədaxili mexanizmlərlə təminat verir.

Qeyd olunmalıdır ki, insan hüquqlarının təminatı məsələsi hər bir dövlətin ən ümdə vəzifəsi olmaqla onun fəaliyyətinin əsas prioritetini təşkil edir. Bu fəaliyyət isə özünü insan hüquqlarına dair milli qanunvericilik bazasının yaradılmasında, bu sahədə beynəlxalq sənədlərin ratifikasiyası və orada nəzərdə tutulan beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqi implementasiyasında, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlığın qurulmasında və bu hüquqların təmin olunması üzrə işlək institusional mexanizmlərin təsis edilməsində büruzə verir. İnsan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrə onların implementasiyası ilə bağlı müddəaların daxil edilməsi daim inkişaf edir. Beynəlxalq-hüquqi aktların praktik icrası üçün dövlətdaxili orqanlar, müəyyən edilmiş mexanizmlər və onların prosedurları mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir .

Dövlətlər implementasiya normaları formalaşdıraraq, yalnız özləri üçün insan hüquqları haqqında razılaşmaların praktik həyata keçirilməsini yüngülləşdirməklə bərabər, həm də bu fəaliyyətin qanunauyğunluğunun təminatının əlavə hüquqi zəmanətlərini yaratmalıdır. [5; s.28-35]

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi sahəsində standartlara insan hüquqlarına hörmət prinsipini inkişaf etdirən və konkretləşdirən və dövlətlə insan arasında münasibətləri nizama salan qaydalar aid edilir. Burada faktiki olaraq insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi sferasında dövlətlərin beynəlxalq hüquq öhdəliklərini implementasiya edən dövlətdaxili hüquq normaları haqqında söhbət gedir. Beynəlxalq insan hüquqlarına görə “hər kəsin və hamının hamı qarşısında” obyektiv öhdəliyi mövcuddur. Bu obyektiv öhdəlik beynəlxalq insan hüquqlarının, ümumi qaydasını (ordre public) formalaşdırır və hər hansı bir istisna tanımır. İnsan hüquqlarına hörməti təmin etmək müasir dünyanın əsas global problemlərinin önündə gəlməkdədir. Qlobal problemlərin həllinin zəruri şərti kimi beynəlxalq qanunçuluğun və beynəlxalq hüququn üstünlüyünün tanınması vacib şərtlərdəndir.

İnsan hüquqları həm beynəlxalq, həm də milli hüquqda nəzərdə tutulur. Beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas sənədlərə aiddir: 1945-ci il BMT nizamnaməsi, 1948-ci il İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. Bərabərlik, bərabər hüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi insan

hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsasını təşkil edir. İnsan ləyaqəti anlayışını bu prinsip olmadan təsvir etmək qeyri-mümkündür. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi də məhz bu nöqteyi-nəzərdən çıxış etmişdir. Bəyannamənin Preambulasının 1-ci bəndinə əsasən dünya ailəsinin bütün üzvlərinin hüquq bərabərliyinin tanınması azadlıq, ədalət və dünyəvi sülhün əsasını təşkil edir. İnsan hüquqları sferasında bütün beynəlxalq müqavilələr onu imzalayan dövlətlərin həmin müqavilə üzrə öhdəliklərinin icrası

üzrə müddəaları müəyyən edir. Həmin müddəalar elə müvafiq müqavilələrin müxtəlif maddələrində təsbit edilir.

1990-cı il 21 noyabr tarixli Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında “dövlətlərin ən vacib öhdəliyi” kimi əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, “onlara əməl edilməsi və onların həyata keçirilməsi” vasitəsi qismində isə azadlığın əsası, ədalətlik və sülh göstərilir. [4.s.31]

Azərbaycan Respublikası 2 mart 1992-ci il tarixində BMT-nin üzvlüyünə qəbul edilmiş və 6 may 1992-ci il tarixində BMT nəzdində Daimi Nümayəndəliyi açılmışdır. Azərbaycan Respublikası 2006-cı ildən İnsan Hüquqları Komissiyasının əvəzinə təsis olunan İnsan Hüquqları Şurasının ilk üzvləri sırasında olmuş, həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilmişdir və BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının üzvüdür. Azərbaycan Respublikası həmçinin BMT tərəfindən qəbul olunmuş bir sıra beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən insan hüquq və azadlıqlarına dair beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısıdır. Bu baxımdan BMT-nin nəzarət mexanizmləri olan doqquz beynəlxalq müqaviləsindən səkkiz müqavilənin iştirakçısıdır. Azərbaycan Respublikası həmçinin bu müqavilələrə əlavə olunan fakultativ protokolların və ya beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan xüsusi prosedurların əksəriyyətini tanıyır və onlara qoşulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildə müstəqil Respublikanın Konstitusiyasını qəbul etmişdir. Konstitusiyanın II bölməsinin III fəslində insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müddəaları əhatə edir. Konstitusiyanın “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlanan III fəslində mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar əks olunmuşdur ki, bunlar da hamılıqla qəbul olunmuş insan hüquq və azadlıqlarına dair beynəlxalq standartları özündə ehtiva edir. AR konstitusiyasının 46-cı maddəsinə görə, hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır. Dövlət tərəfindən qorunan şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına heç bir halda yol verilə bilməz. Beynəlxalq sənədlər, onların tətbiqi təcrübəsi, müxtəlif beynəlxalq təşkilat, Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə yönələn qanunvericilik bazası və bu qa-

nunların tətbiqini təmin edən milli mexanizmlər Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən, Azərbaycan respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq etmə qaydası “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” 13 iyun 1995-ci il tarixli Qanunla müəyyən olunur. Həmin Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, hamılıqla tanınan beynəlxalq hüququn prinsiplərinə və normalarına müvafiq surətdə qanun, adından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının bütün yazılı beynəlxalq müqavilələrinin (müqavilə, saziş, konvensiya, pakt, protokol, məktubların və ya notaların mübadiləsi və başqa adlı beynəlxalq müqavilələr) bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsi, adından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla bu Qanunda müəyyənləşdirilmiş qaydada yazılı şəkildə bağlanan razılaşmasıdır. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq müqavilələrin onun üçün məcburiyyətinə razılığını müqavilənin imzalanması, müqaviləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi, müqavilənin ratifikasiyası, təsdiq edilməsi, ona qoşulma vasitəsilə və razılığa gələn tərəflərin şərtləşdiyi hər hansı başqa üsulla ifadə edə bilər.

İnsan hüquqları və azadlıqları ilə bağlı müasir tendensiyalar nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, habelə onların reallaşdırılması mexanizmləri geniş təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanın 10-cu maddəsi beynəlxalq münasibətlərin prinsiplərini müəyyən edir. Həmin maddəyə əsasən, Azər-

baycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanın 12-ci maddənin 1-ci hissəsində isə göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, AR vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. İnsanın layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququ sosial sferada ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi standartlarını müəyyən edən bir sıra hüquq sahələrinin kompleks institutu kimi çıxış edir. Buna görə də o, müxtəlif sahəvi aidiyyətə malik olan normalar vasitəsilə reallaşdırıla bilər.

Azərbaycan Respublikası həmçinin 25 yanvar 2001-ci il tarixində Avropa Şurasının üzvlüyünə qəbul olunmuş və insan hüquq və azadlıqlarına dair ÜmumAvropa beynəlxalq müqavilələrinin əksəriyyətinə tərəfdar çıxmışdır.

BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi heç bir fərq qoyulmadan insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmətin inkişafı və onların təşviqi məqsədilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi göstərilmişdir. Nizamnamənin 55-ci maddəsi də insan hüquqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında xalqların hüquqbərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə; iqtisadi, sosial, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa; irqinə, cinsinə, dilinə və yadını mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsi və riayət olunmasına, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə dəstək verir.

BMT Nizamnaməsinin 56-cı maddəsində göstərilir ki, “Bütün üzvlər 55-ci maddədə göstərilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün Təşkilatla əməkdaşlıq etməklə birgə və müstəqil hərəkət edəcəklərinə dair öhdəlik götürür.” BMT Nizamnaməsinin 68-ci maddəsinə əsasən, “İqtisadi və Sosial

Şura iqtisadi və sosial sahələrdə və insan hüquqlarına dəstək vermək üçün komissiyalar və habelə öz funksiyalarının icrası üçün tələb olunan digər komissiyalar təsis edir". İnsanın layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququ sosial sferada ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi standartlarını müəyyən edən bir sıra hüquq sahələrinin kompleks institutu kimi çıxış edir. Buna görə də o, müxtəlif sahəvi aidiyyətə malik olan normalar vasitəsilə reallaşdırıla bilər.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı törədilmiş vəhşiliklər mütərəqqi dövlətləri ümumdünya ədalət meyarını müəyyən etməyə sövq etdi. 1945-ci ildə yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin müqəddiməsində insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqətinə, kişi və qadının, böyük və kiçik millətlərin hüquq bərabərliyinə inam ifadə olunmuşdu. 1946-cı ildə çıxarılmış Nurnberq tribunalının qərarlarında isə müəyyən edilmişdi ki, insan hüquqları artıq heç bir dövlətin müstəsna daxili məsələsi deyil və heç bir dövlət suverenliyini bəhanə gətirərək vətəndaşları ilə istədiyi kimi rəftar edə bilməz. Lakin, bütün bunlar nə qədər vacib olsa da, kifayət etmirdi. İnsan hüquqlarının ümumbəşəri dəyərə çevrilməsi üçün vahid yazılı sənədə çox böyük ehtiyac var idi. Məhz belə bir sənəd "İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə" oldu.

10 dekabr 1946-cı ildə BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının (EKOSOC) ilk iclasında təsis olunmuş İnsan Hüquqları Komissiyası məhz BMT Nizamnaməsinin 68-ci maddəsinə istinadən yaradılmışdır. Komissiyanın ilk fəaliyyəti "İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə"nin layihəsini hazırlamaq olmuşdur. İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə (Universal Declaration on Human Rights) İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə BMT Baş Məclisinin 10 dekabr 1948-ci il tarixli qətnaməsi ilə qəbul olunmuşdur. Hazırda bütün dünyada 10 dekabr Ümumdünya İnsan Hüquqları günü kimi qeyd olunur. Bəyannamədə mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar əks olunur. Bəyannamə BMT üzv dövlətləri üçün tövsiyə xarakteri daşmasına baxmayaraq insan hüquq və azadlıqlarına dair universal standartları müəyyən etdi. Bu baxımdan bu sənədin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Hazırda dünyanın bir çox dövlətlərinin konstitusiyaları Bəyannamədə əks olunan hüquq və azadlıqları özündə əks etdirərək onu daxili normaya çevirmişlər. İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin müddəaları tədricən beynəlxalq adətlərə çevrildi. [7,c.311]

Qeyd etmək lazımdır ki, 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi və 1966-cı il Beynəlxalq Paktları fərdə daha əlverişlilik ideyası üzərində qurulmuşdur. İlk öncə, 1948-ci il Bəyannaməsində və 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarında qeyd olunur ki, azadlıq, ədalət və ümumdünyəvi sülhün əsasını bəşər cəmiyyətinin bütün üzvlərinə məxsus olan ləyaqətin və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınması təşkil edir. Artıq Bəyannamə və Paktların müvafiq məzmunundan aydın olur ki, insan şəxsiyyətinin ləyaqəti bütün hüquq və azadlıqların kompleksi vasitəsilə açılır, lakin bunun özünü də heç bir halda tam hesab etmək olmaz. Ümumən qəbul olunmuşdur ki, insan hüquq və azadlıqlarına dair standartların əsasını İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə təşkil edir. 10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş bu sənəd sonradan qəbul olunmuş və dövlətlər tərəfindən tanınmış insan hüquq və azadlıqlarına dair çoxsaylı beynəlxalq razılaşmalarda əks olunan hüquq və azadlıqların əsasını təşkil edir. Bizim ölkənin də daxil olduğu region üçün insan hüquq və azadlıqlarına dair əsas sənədlərə BMT-nin nizamnaməsi, İnsan Hüquqlarına dair Beynəlxalq Bili təşkil edən sənədlər, eləcə də BMT-nin himayəsi altında qəbul olunmuş nəzarət mexanizmləri olan digər konvensiyalar, İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsinə dair Avropa Konvensiyası, Avropa Sosial Xartiyasını aid etmək olar. BMT fəaliyyəti dövründə insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına yönələn çoxsaylı mexanizmlər yaratmışdır. Bu mexanizmlər BMT nizamnaməsi və ya BMT-nin himayəsi altında qəbul olunmuş müxtəlif dövlətlərarası müqavilələrin nəzarət sistemlərindən ibarətdir.

İnsan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəliklər, əsas etibarilə müqavilə mənşəlidir. Müqavilənin üstünlüyü ondadır ki, o, dövlətlərin konkret insan hüquqları ilə bağlı öhdəliyini dəqiq və ət-

raflı müəyyən edir, eyni zamanda bu öhdəliklərin yerinə yetirilmələrini təmin etməli olan xüsusi mexanizm və prosedurları nəzərdə tutur. [2,s.52]

Müasir beynəlxalq hüquq bunu əsas götürür ki, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət probleminin həll edilməsi üçün təkə dövlətlərin öz aralarında əməkdaşlığının fəallaşdırılması kifayət deyil. Bundan ötrü dövlətlərin həm universal, həm də regional xarakterli müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlığı zəruridir və təbii ki, bu cür təşkilatlar sırasına Avropa Şurası da daxildir. Bizim fikrimizcə, bir tərəfdən, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin dəstəklənməsi və qorunub saxlanması, digər tərəfdən insanın əsas hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsi arasında sıx əlaqə olması bu cür əməkdaşlığın obyektiv ilkin şərtlərindən biridir. Beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərindən biri olan əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipinin insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsiplərinə təsirini nəzərə alaraq, bu istiqamətdə müvafiq prinsiplərin (rəhbər başlanğıcların) təhlilini məqsədmüvafiq hesab etmək olar. İnsan hüquqları nəzəriyyəsində aşağıdakı əsas prinsiplər fərqləndirilir: humanizm prinsipi; azadlıq prinsipi; bərabərlik və bərabər hüquqluluq prinsipi, şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipi [8, 19-21].

BMT-nin Nizamnaməsi də bunu tələb edir. Məlum olduğu kimi, həmin Nizamnamədə insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət prinsip və bu prinsipin inkişaf etdirilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın zəruri olması barədə hüquqi cəhətdən məcburi olan ümumi müddəalar da öz əksini tapmışdır.

Müasir dövlətlərin bu sahədə əməkdaşlığının digər obyektiv ilkin şərti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq hüququn universal normalarının bir sıra mühüm aktlarına uyğun olaraq, dövlətlər insanların irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, hamı üçün mövcud olan bu hüquq və azadlıqlara hörmət bəsləməli və onlara riayət etməlidirlər. Dövlətlərin öhdəsinə qoyulan bu vəzifə mütləq və ümumi xarakter daşıyır, yəni insan hüquqlarına və azadlıqlarına bütün dövlətlərdə riayət edilməli, hər hansı ayn-seçkiliyə yol verilmədən, dövlətin yurisdiksiyasında olan bütün

şəxslərin barəsində qüvvədə olmalıdır. Müasir beynəlxalq hüquq bu sahədə müvafiq minimum standartlar müəyyən edib. Azərbaycan Respublikasının bu sahədə apardığı islahatlar təqdirəlayiqdir.

Beynəlxalq hüququn dövlətlərin təkə insan hüquqları və azadlıqları sahəsində deyil, digər həyati-mühüm sahələrdə də əməkdaşlığının təşkil edilməsində nüfuzu və rolu getdikcə artmaqdadır, belə ki, beynəlxalq münasibətlərin inkişafının indiki mərhələsində ticarət, mədəniyyət, elm və başqa sahələrdə beynəlxalq mübadilələr aparmayan hər hansı dövlətin normal mövcudluğunu təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Müasir dövlətlər bu məsələlər barədə çoxsaylı ikitərəfli, regional və universal müqavilə və sazişlər, o cümlədən bu sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla müvafiq müqavilə və sazişlər imzalayırlar.

Müasir dövlətlərin istər bir-biri ilə, istərsə də dövlətlərlə iri beynəlxalq təşkilatlar arasında insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi obyektiv zərurətdir. Bu zərurət ondan irəli gəlir ki, üçüncü minilliyin astanasında insan şəxsiyyətinin dəyərinin, onun üstünlüklərinin nisbətən yüksək səviyyədə anlaşılması ilə fərdin mövcudluğu və sərbəst inkişafı üçün minimum zəmanətin təmin edilməsinin vacibliyi arasında qırılmaz əlaqə vardır. Bu fakt praktikada özünü onda ifadə etmişdir ki, müasir dövlətlərin, o cümlədən yeni suveren dövlətlərin böyük əksəriyyəti həmin hüquq və azadlıqların hər bir ölkədə və hər bir insan üçün real təmin edilə biləcək ümumbəşəri minimumunu müəyyən etməyə çalışır. Bu hüquq və azadlıqların bərqərar olmasının əsas vasitəsi - onların hüquqi, siyasi və mənəvi qüvvəsini könüllü olaraq etiraf etmiş dövlətlər tərəfindən, o cümlədən Azərbaycan Respublikası tərəfindən icra edilməsi məcburi olan müvafiq beynəlxalq hüquqi aktların işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsidir.

Beynəlxalq əməkdaşlığı obyektiv zərurətə çevirmiş mühüm amillərdən biri də insan hüquqları və azadlıqları barədə beynəlxalq konvensiyalarda təsbit olunmuş hüquqi normaların dövlətin daxili həyatında reallaşdırılması, bu hüquq və azadlıqların məzmununun milli qanunvericilikdə əks etdi-

rikməsidir. Təbii ki, həmin normalarda təsbit olunmuş tələblərin faktiki həyata keçirilməsi üçün müvafiq şərait yaradılmasına yönəldilmiş sosial-iqtisadi siyasət yeridilmədən bu amili gerçəkləşdirmək mümkün deyil. Bu amil Azərbaycan Respublikasında xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılır.

Buna görə bu cür əməkdaşlığın nəticələri, o cümlədən, əksəriyyət tərəfindən qəbul edilmiş insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq konvensiyaların müddəaları getdikcə daha çox hallarda milli məhkəmə orqanları üçün örnək olur, müasir beynəlxalq hüququn əsaslarına dair biliklərə yiyələnmək isə bütün məhkəmə instansiyalarının və hüququ tətbiq edən digər orqanların əməkdaşları üçün qaçılmaz zərurətə çevrilir.

Bu cür əməkdaşlığın nəticələri, o cümlədən, insan hüquqları və azadlıqları sahəsində geniş tanınmış beynəlxalq konvensiyaların müddəaları getdikcə daha tez-tez milli məhkəmə orqanlarının qərarları üçün əsasə çevrilir, müasir beynəlxalq hüququn əsaslarının əhəmiyyəti isə bütün məhkəmə instansiyaları, habelə digər hüquq-mühafizə orqanları üçün böyük zərurətə çevrilir. Məlumdur ki, bəzən insan hüquqları və azadlıqlarından süni şəkildə istifadə edərək, öz müqəddəratının təyin etmə hüququnun və onun ən ifrat forması olan ayrılma hüququnu həyata keçirmək məqsədilə yersiz iddia və tələblər irəli sürməyə çalışırlar. Beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq bu cür cəhdləri istisna etməlidir, çünki bunlar dövlətlərin ərazi bütövlüyünə qəsdə çevrilir, fəlakətlərə gətirib çıxarır və nəhayət, müəyyən regionlarda insan hüquqları və azadlıqları sahəsində vəziyyətin kəskin pisləşməsinə səbəb olur. Azərbaycan ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğal olunmasına, respublikamızda bir milyona qədər qaçqının yaranmasına gətirib çıxarmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar vəziyyət buna konkret misaldır.

İnsan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edilməsi, hüququn aliliyi barədə Avropa Şurasının Nizamnaməsində təsbit olunmuş və dövlətimizdə geniş tətbiq edilən prinsiplər formalaşmaqda olan hüquqi dövlət çərçivəsində insan ləyaqətinə və şəxsiyyətin azadlığına hörmət prinsipinin müdafiə edilməsi və ona riayət olunması deməkdir. Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvləri olan digər

dövlətlər kimi Azərbaycan Respublikası da özünün əsas azadlıqlara sədaqətini dəfələrlə təsdiq etmişdir. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının preambulasında qeyd edildiyi kimi, bu azadlıqlar «dünyada ədalətin və sülhün təntənəsinə» zəmanət verir. Dünyada sülhün qorunub saxlanması isə, bir tərəfdən, əsl demokratik siyasi sistemin köməyiylə, digər tərəfdən, insan hüquqlarına hörmət bəslənməsi və onlara riayət olunması ilə təmin edilir.

Hər bir dövlətin insan hüquqlarına hörmət və əməl etmək öhdəliyi bilavasitə müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipindən irəli gəlir. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipinin məzmunu isə, ilk növbədə, dövlətlərin onların yurisdiksiyası sferasında yerləşən bütün şəxslərə münasibətdə hər hansı ayrıseçkilik olmadan bu hüquqlara hörmət və əməl etmək öhdəliyi təşkil edir. Bununla da, insan hüquqları sahəsində dövlətlərin üzərinə mühüm öhdəliklər qoyulur və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir. Bundan başqa, müasir beynəlxalq hüququn inkişafı həmin normaların dövlətdaxili münasibətlər sferasında təsbit edilməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir [9, 383].

Azərbaycanda demokratik islahatların həyata keçirilməsi həm də ona görə mümkün olmuşdur ki, dövlətimiz öz inkişafı yolunda qarşılaşdığı obyektiv çətinliklərə baxmayaraq Avropa Şurası qarşısında öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmişdir. Nəticə etibarilə Azərbaycan Respublikası indiyədək 30-a qədər Avropa konvensiyasına qoşulmuşdur.

Müasir dövrdə Avropa Şurası yeni suveren ölkələrlə milli qanunvericiliyin yeniləşdirilməsi və unifikasiyası, məhkəmə icraatının təkmilləşdirilməsi və insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müştərək və daha mükəmməl qərarların axtarışı hesabına ədalət mühakiməsi orqanlarının işinin səmərəsinin yüksəldilməsi kimi sahələrdə müstəsna rol oynayır. Avropa Şurası ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın əsas beynəlxalq-hüquqi forması konvensiya və tövsiyələrdir. Bu halda Konvensiya subyektlər

arasında münasibətləri tənzimləyən və həmin konvensiyaları ratifikasiya etmiş dövlətlər üçün məcburi qüvvəyə malik olan beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığın əsas forması olaraq qalmaqdadır.

Avropa Şurasının çoxtərəfli konvensiyalarının beynəlxalq-hüquqi əhəmiyyəti, xüsusən bu konvensiyaların əməkdaşlığa nəinki şərait yaratması, həm də bu əməkdaşlığı sadələşdirməsi onun səmərəsini daha da artırır. Çünki müasir dövlətlərə-rası münasibətlər praktikası göstərir ki, bir konvensiya faktiki olaraq üzv-dövlətlər arasında çoxsaylı ikitərəfli sazişləri əvəz etməyə qabildir. Bu məsələnin digər mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Avropa Şurasının Nizamnaməsi, eləcə də onun əksər konvensiyaları üzv-dövlətlər üçün təkcə ümumiyyətlə hüquq sahəsində deyil, həm də insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartların təmin edilməsi işində demokratik təsisatların möhkəmləndirilməsi nəminə onların əməkdaşlığı üçün geniş imkanlar yaradır. Bərabərlik, bərabər hüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, humanitar məsələlərdə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsasını təşkil edir. İnsan ləyaqəti anlayışını bu prinsip olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi də məhz bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış etmişdir.

Bəyannamənin Preambulasının 1-ci bəndinə əsasən bəşər ailəsinin bütün üzvlərinin hüquq bərabərliyinin tanınması azadlıq, ədalət və dünyəvi sülhün əsasını təşkil edir. 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının müddəalarında bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi daha ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Pakt yalnız dövlətlərin cəhd etməli olduqları məqsədə çatmağa dair standartları müəyyən edir [10, 34].

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktının 2-ci, 3-cü və 26-cı maddələri qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı beş prinsipi müəyyən etmişdir: hüquqlardan bərabər istifadə edilməsi prinsipi; kişi və qadının bərabərliyi prinsipindən irəli gələn ümumi bərabərlik prinsipi; hüquq norması və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi; qanun tərəfindən bərabər müdafiə prinsipi; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi.

Mövcud hal təkcə Azərbaycan Respublikasının müvafiq müddələrinin Beynəlxalq Paktın normalarına uyğunluğu probleminin həlli üçün deyil, həm də insan hüquqlarının və əsas azadlıqların həyata keçirilməsi baxımından prinsiplərin əhəmiyyətə malikdir, belə ki, bu hüquq və azadlıqlar hüququn hakimiyyəti, qanunun aliliyi və effektivliyi mənbəyinin inikası və təcəssümüdür. Bu anlayışların qarşılıqlı əlaqəsi milli hüquq sistemlərinin qurulması üçün müəyyən zəmin yaradır. Bu hüquq sistemlərinin əsasını isə o cümlədən cəmiyyətdə insan hüquqlarının təminatı və demokratiyanın müdafiəsi arasındakı bərabərlik təşkil edir. Bu cür qarşılıqlı əlaqə dövlətdə əsas insan hüquqları və azadlıqlarının ardıcıl həyata keçirilməsinin təminatı və demokratik institutların normal fəaliyyəti üçün zəruridir.

1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 26-cı maddəsində insanların qanun qarşısında bərabərliyi göstərilir. Qanun qarşısında bərabərlik təkcə ölkə vətəndaşlarına deyil, həm də istənilən dövlət və qeyri-dövlət orqanlarına münasibətdə tətbiq edilir. Hər hansı bir ölkədə qanun, konvensiya, qayda və adətdən irəli gələn insan hüquqlarının müvafiq sənədlərdə həmin hüquqların tanınması və ya daha az tanınmasını bəhanə gətirərək, bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırılması və azaldılması qadağandır. [11, 139-146].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: Bakı, 2022, 92 səh.
2. Əliyev Ə. İnsan hüquqları. Bakı, 2019, 352 səh.
3. Əliyev Ə. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquq müdafiəsi. Bakı, 2009, 490 səh.
4. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Bakı, 2013, s. 506 səh .
5. Əliyev S. F. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi üzrə

- beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsi problemi. "Qanun".-2015.-№ 2(244).-S.28-35.
6. Mehdiyev F. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Bakı, 2013, 405 səh.
  7. Kovaleva A.A., Çernişenko C.B. Mejdunarodnoye pravo. M. 2011, 831 s.
  8. Саидов А.Х. Общепризнанные права человека. Учебное пособие. М.: МЗ ПРЕСС, 2004, 273 с.
  9. Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Том 2: Старые и новые теоретические проблемы. М.: НИМПИ, 1999, 531 с.
  10. Vasak K. A 30-year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of Law. M. 1977, 148 s.
  11. Карташкин В.А. Правовые последствия ратификации Россией Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Российской ежегодник международного права, 1995. СПб., «Россия-Нева», 1996, с. 139-146.

Айгуль Джахангирова

**Развитие международно-правового сотрудничества в сфере принципов
прав человека и актуальные проблемы**

В статье отмечается, что Азербайджанская Республика приняла такие универсальные стандарты и механизмы, поддержав универсальные документы о правах и свободах человека, принятые под эгидой ООН. Азербайджанская Республика также является участником ряда международных соглашений, принятых ООН, в том числе международных соглашений о правах и свободах человека. Отмечается, что еще одной объективной предпосылкой сотрудничества современных государств в этой сфере является то, что в соответствии с рядом важных актов универсальных норм международного права государства должны уважать эти права и свободы, существующие для всех, независимо от расы, пола, язык и религия, и должны их придерживаться. Современное международное право установило соответствующие минимальные стандарты в этой области. Реформы, проведенные Азербайджанской Республикой в этой области, заслуживают высокой оценки.

Aygül Cahangirova

**Development of international legal cooperation in the sphere of
human rights principles and current problems**

It is mentioned in the article that the Republic of Azerbaijan adopted such universal standards and mechanisms by supporting the universal documents on human rights and freedoms adopted under the auspices of the UN. The Republic of Azerbaijan is also a party to a number of international agreements adopted by the UN, including international agreements on human rights and freedoms. It is noted that another objective precondition for the cooperation of modern states in this field is that, in accordance with a number of important acts of the universal norms of international law, states must respect these rights and freedoms that exist for everyone, regardless of race, gender, language, and religion. and must adhere to them. Modern international law has established relevant minimum standards in this field. The reforms carried out by the Republic of Azerbaijan in this field are commendable.

UOT 34:349.2

Kamran AĞAMOĞLANOV

Bakı Dövlət Universitetinin

“Əmək və ekologiya hüququ

kafedrası”nın doktorantı

e-mail: kmrnkmrn300@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL TƏMİNAT SİSTEMİNDƏ MƏCBURİ DÖVLƏT SOSIAL SİĞORTASININ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: hüquq, sosial, dövlət, sığorta, forma, məcburi.

Ключевые слова: право, социальное, государство, страхование, форма, обязательное.

Keywords: law, social, state, insurance, form, compulsory.

18 oktyabr 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktının qəbulundan sonra Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan sosial sığortanın sisteminin tərkib hissəsi kimi sosial sığortanın əsas forması olan məcburi dövlət sosial sığortası mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırkı məqalə çərçivəsində məhz Azərbaycan Respublikasının məcburi dövlət sosial sığortasının tətbiqi məsələlərindən bəhs olunacaqdır.

Qeyd olunmalıdır ki, tarixən müxtəlif dövlətlərdə əhalinin böyük əksəriyyətini əhatə edən sosial təminat hüququ institutu olması səbəbi ilə sosial sığortanın formalaşması hüquqşünaslarla yanaşı, iqtisadçı və sosioloqların da araşdırma predmeti olmuşdur. Əgər hüquq, iqtisadi ədəbiyyatlarda sosial təminatın hüququnun yaranmasının insan cəmiyyətinin formalaşması ilə eyni zamanda baş verməsinə dair fikrlər irəli sürülürsə [22, s. 16; 21, s.35], onun mühüm institutu kimi sosial (icbari) sığortanın əsasən kapitalizmin (bazar iqtisadiyyatının) inkişafı ilə əlaqədar yaranan sosial risklərin ortaya çıxması və artması səbəbilə formalaşdığına dair mövqelər mövcud olduğunu de-

yə bilərik [20, s. 5].

Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta münasibətlərinin tənzimlənməsi ilkin başlanğıcları (prinsipləri) deyə biləcəyimiz müddəalar məhz 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş (1995-ci il noyabrın 27-dən qüvvəyə minmiş) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsinə əsaslanmışdır [1]. Qeyd olunan maddəyə əsasən hər kəsin sosial təminat hüququnun olması, eləcə də dövlət tərəfindən könnüllü sosial sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaratması müəyyən edilmişdir.

Öz növbəsində, sosial sığorta münasibətlərinin bilavasitə tənzimlənməsi sosial sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarının müəyyən edildiyi 18 fevral 1997-ci tarixli “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə bağlı olmuşdur. Həmin Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən sosial sığortanın **məcburi dövlət sığortası** və **könnüllü (əlavə) sığorta** adlı iki formada həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir [2].

Məcburi dövlət sosial sığortasının bilavasitə tətbiqilə bağlı məsələlərinin təhlilinə keçməzdən öncə, qısa olaraq məcburi dövlət sosial sığortasının könnüllü sosial sığortadan əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri kimi məcburi sosial sığortanın sığorta haqlarının ödənilməsindəki icbariliyi, mütləq sosial həmrəylik və universallıq prinsiplərinə əsaslanmaqla sığorta risklərinin və sığortaolunan-

ların geniş dairəsini əhatə etməsi, eləcə də əvvəlcədən müəyyən edilən qaydaya əsasən hesablanmaqla və ya konkret məbləğlərdə müəyyən olunmaqla “təminat verilən hüquq” şəklində sığorta ödənişlərinin aparılması qeyd oluna bilər. Məcburi sosial sığortadan fərqli olaraq könüllü sosial sığorta mülki-hüquqi prinsiplərə əsaslanan forma olaraq çıxış etməklə, sığorta risklərinin dairəsi, sığorta subyektlərinin müqavilə şərtlərinin müəyyən edilməsindəki müqavilə sərbəstliyi ilə xarakterizə olunur.

Məcburi dövlət sosial sığortası formasının araşdırılması zamanı, hesab edirik ki, ilk öncə onun hüquqi anlayışı ilə bağlı məsələyə toxunmalıdır. Qeyd edək ki, “Sosial sığorta haqqında” AR Qanununun qüvvədə olan redaksiyasının 1-ci maddəsində sosial sığortaya, onun *“bu Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki şəxslərin itirilmiş əməkhaqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat forması”* olması şəklində ümumi anlayış verilmiş olsa da, məcburi dövlət sosial sığortasının həmin Qanunda anlayışı nəzərdə tutulmamışdır. Nəticə etibarilə isə, bu hal Qanunun 1-ci maddəsində öz əksini tapmış sosial sığorta anlayışın özündə sosial sığortanın hər iki formasına münasibətdə tətbiq edilməklə ümumi xarakter daşdığı barədə qənatə gəlməyə əsas verir. Başqa sözlə, istər məcburi, istərsə də könüllü (əlavə) sosial sığortanın sığortaolunanın itirilmiş əməkhaqları, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş sosial təminat növü olduğunu söyləmək olar.

Buna baxmayaraq, qeyd olunan sosial sığorta formalarının oxşar olmaqla yanaşı, eyni zamanda bir-birindən fərqli və spesifik əlamətlərinin əks olunduğu hüquqi anlayışların verilməsinin hüquqtətbiqetmə təcrübəsi baxımdan səmərəli olacağını düşünürük.

Müqayisə üçün qeyd edilə bilər ki, əksər MDB təşkilatı ölkələrinin qanunvericilik aktlarında icbari sosial sığortanın hüquqi anlayışı müəyyən edilmişdir.

Belə ki, Rusiya Federasiyasının “İcbari sosial sığortanın əsasları haqqında” 16 iyul 1999-cu il

tarixli federal qanunun 1-ci maddəsinə əsasən “icbari sosial sığorta – federal qanunvericiliyə uyğun olaraq məşğul vətəndaşların maddi və (və ya) sosial vəziyyətlərinin, o cümlədən onlardan asılı olmayan səbəblərdən mümkün dəyişməsi hallarından sığortalanmasın nəzərdə tutan əhəlinin sosial müdafiəsi üzrə dövlət sisteminin tərkib hissəsi” olaraq müəyyən edilir [16]. Həmçinin, Qazaxıstan Respublikasının 20 aprel 2023-cü il tarixli (01 iyul 2023-cü il tarixindən qüvvəyə minib) Sosial Məcəlləsinin 1-ci maddəsinin 111-ci bəndinə əsasən “icbari sosial sığorta – bu Məcəllə ilə müəyyən olunan sosial risk hadisəsinin baş verməsi halında sosial ödəmələrin verilməsi məqsədilə hesablanmış sosial sığorta haqlarının obyektini olaraq gəlirin müvafiq hissəsinin kompensasiyası üzrə təşkilatı, nəzarət və təminat tədbirlərinin məcmusu” [13] olaraq müəyyən edilir.

Eks-üzv (iştirakçı) dövlətlər olaraq Gürcüstan Respublikasının qüvvədə olmuş “Sosial sığorta haqqında” Qanunun 4-cü maddəsinin “a” bəndinə görə “icbari sosial sığorta – dövlət tərəfindən bu Qanunla müəyyən olunan sığorta hadisələrinin baş verməsi halında sığortaolunanların sığorta ödənişləri təmin edilməsinə yönələn dövlət tərəfindən həyata keçirilən hüquqi, iqtisadi və təşkilatı tədbirlər sistemi” [14] olaraq və öz növbəsində, Ukrayna Respublikası Ali Sovetinin 14 yanvar 1998-ci il tarixli qərarı ilə qəbul edilən “Sosial sığorta üzrə Ukrayna qanunvericiliyinin Əsasları”nın 1-ci maddəsində “ümum icbari dövlət sosial sığortası – xəstəlik, əmək qabiliyyətinin tam, qismən və ya müvəqqəti itirilməsi, ailə başçısının itirilməsi, şəxsin özündən asılı olmayan səbəblərdən işsiz qalması, yaşlılıq və qanunvericiliklə müəyyən olunan digər hallarda mülkiyyətçi və ya səlahiyyətli orqanlar (işəgötürən), vətəndaşlar tərəfindən ödənilən sosial sığorta haqları, eləcə də büdcə və digər qanunla müəyyənləşdirilən mənbələr hesabına formalaşan maliyyə fondları vasitəsilə vətəndaşların maddi təminatı da daxil olmaqla sosial müdafiəsinin təmin olunmasına yönələn hüquq, vəzifə və təminatlar sistemi” [15] olaraq müəyyən edilmişdir.

Odur ki, “Sosial sığorta haqqında” AR Qanununa məcburi dövlət sosial sığortasına aşağıdakı məzmununda hüquqi anlayışın verilməsi mümkün

dür: **“Məcburi dövlət sosial sığortası - bu Qanunla müəyyən olunmuş sosial sığorta prinsiplərinə uyğun olaraq sığortaolunanların sığorta stajına əsaslanan və bu Qanunla müəyyən olunan sığorta hadisələrinin baş verməsi halında sığortaolunanların itirilmiş əməkhaqqı və gəlirlərinin, habelə əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsi və (və ya) onların itirilməsinin (çəkilməsinin) qarşısının alınması məqsədilə sosial sığorta ödənişlərinin aparılmasına yönələn dövlətin təminat verdiyi hüquqi, iqtisadi və təşkilati tədbirlər sisteminə malik sosial sığorta formasıdır.”**

Təklif edilən anlayışda öz əksini tapan məcburi dövlət sosial sığortası ilə bağlı müəyyən etdiyimiz xarakterik əlamətlərin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi və digər ölkələrin qanunvericilikləri ilə müqayisəli araşdırılması elmi işin məqsədləri baxımından məqsədəuyğun olardı.

İlkin olaraq, sosial sığortanın prinsiplərinin nəzərdən keçirilməsi mühümdür. Belə ki, “Sosial sığorta haqqında” AR Qanunun 3-cü maddəsində sosial sığortanın prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Qeyd olunan prinsiplərin sosial sığortanın hər iki formasına münasibətdə ümumi müddəalar olaraq müəyyən edilməsinə baxmayaraq, tarixi və sosial-hüquqi baxımdan əsasən məcburi dövlət sosial sığortasının formalaşması prosesi ilə əlaqədar ortaya çıxan başlanğıclar olması ilə səciyyələnir. Belə ki, sosial sığortanın *“ümumiliyi (və ya universallığı)”*, onun eyni və bərabər şərtlər altında geniş dairədən olan əhali kateqoriyasını əhatə etməsində, *“müntəzəmliyi”*, sığortaolunanların mənafeələrinin qorunması və icbari sığortanın əsas məqsədi olan sığorta hadisələrinin baş verməsi zamanı sığortaolunanların davamlı (müntəzəm) olaraq maddi və (və ya) qeyri-maddi qaydada təminatlar verilməsinə dövlətin zəmanət durmasında, sosial sığortanın *“icbariliyi”* isə sığortaedən və sığortaolunanların sosial sığortanın vəsaitlərinin formalaşdırılmasında əsas mənbə rolunu oynayan gəlirlərinin müəyyən hissəsi həcmində sığorta haqqı ödənmələri öhdəliyində, sosial sığorta subyektlərinin *“hüquq bərabərliyi”* isə sosial sığorta ilə əhatə edilən şəxslərin hər hansı ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan sosial sığorta sistemində iştirakı, müxtəlif sığorta ödəmələri-

nə hüquqların yaranması və onların realizəsi imkanının təminində ifadə olunur.

Yuxarıda qeyd edilən və ümumsahəvi əhəmiyyət kəsb edən sosial sığorta prinsiplərindən fərqli olaraq, *“sosial sığortanın işçilərə əmək qabiliyyətinin itirildiyi hər bir halda təminat verməsi”* və *“məcburi dövlət sosial sığortasının idarə edilməsində ictimai təşkilatların iştirakının təmin olunması”* prinsipləri spesifik xarakter daşımaqla sığortaolunanların əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsi ilə bağlı sığorta hadisələrində maddi və ya qeyri-maddi formada təminatın olmasını, habelə sığortaedən və sığortaolunanların öz hüquqlarının effektiv realizəsi və müdafiəsinin təminatı baxımından təşkilatlanmaq və ictimai təşkilatlarda birləşmək imkanını müəyyən edir.

Məcburi dövlət sosial sığortası üçün digər mühüm əlamət olaraq sığortaolunanların xeyrinə sosial sığorta haqlarının ödənilməsinə əsaslanan və sığorta ödəmələrinin verilməsi üçün əsas hüquqi faktlardan biri kimi çıxış edən *“sosial sığorta stajı”* xüsusilə qeyd olunmalıdır. Belə ki, 16 noyabr 2001-ci il № 216-IIQD nömrəli AR Qanunu ilə *“Sosial sığorta haqqında”* AR Qanunun 8-ci maddəsinə *“sosial sığorta stajı”* anlayışının daxil edilmişdir. Məcburi dövlət sosial sığortasının mövcud sistemi çərçivəsində olduqca mühüm müəyyənedici əlamət (şərt) rolunu oynayan sosial sığorta stajı sığortaolunanın Qanunun 6-cı maddəsi üzrə müəyyən olunan sığorta ödəmələrinə hüququnun yaranması, o cümlədən pensiya ödənişlərinin təyinatı baxımından mühüm rol oynamaqdadır.

Müvafiq dəyişikliyə əsasən sosial sığorta stajı sığortaolunanın xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti dövrlərinin ümumi müddəti olaraq müəyyən edilmiş olsa da, hesab edirik ki, sığorta stajına verilən anlayışın düzəlişə ehtiyacı vardır. Belə ki, *“Sosial sığorta haqqında”* AR Qanuna əsasən ölkədə məcburi dövlət sosial sığortası ilə əhatə olunan şəxslərin dairəsinə əmək münasibətlərinin iştirakçısı olmayan, lakin sosial sığorta haqqı ödəyən digər növ sığortaolunanlar da daxildir. Bu baxımdan, sosial sığorta stajı anlayışında yer alan *“əmək fəaliyyəti dövrlərinin ümumi müddəti”* ifadəsinin *“sığortaolunanın xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi, habelə müvafiq qanunveri-*

ciliklə sığorta stajına daxil edilən digər dövrlərin məcmusu” olaraq dəyişdirilməsinin hüquqi müəyyənlik və qanunvericilik sistemində daxil olan digər normativ hüquqi aktlarla uyğunluğun təmini baxımından vacibdir. Bu baxımdan, “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanununun 1.0.2-ci maddəsində də öz əksini tapan sosial sığorta stajına verilən aşağıdakı anlayışın hüquqi baxımdan daha dəqiq olduğu qənaətinə gəlməliyik: “əmək pensiyası hüququnun müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınan iş və ya digər fəaliyyət dövrlərinin (müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödəmək şərtilə) və eləcə də müvafiq qanunvericiliklə sığorta stajına daxil edilən digər dövrlərin məcmusu” [4] olaraq müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, mövcud qanunvericiliyimiz baxımından sosial sığorta stajının əmək münasibəti iştirakçısı olan işçi ilə yanaşı digər kateqoriyalardan olan sığortaolunanları da əhatə edən və sığorta haqqı ödənilən, eləcə də ödənilməyən müəyyən ictimai-faydalı fəaliyyət dövrlərinin [19. s. 200] ehtiva edildiyi bir hüquqi anlayış olaraq çıxış etməsi mühümdür.

Bu xüsusda qeyd olunmalıdır ki, “Sosial sığorta haqqında” AR Qanuna edilən dəyişikliyə dair 7 mart 2023-cü il tarixli № 835-VIQD AR Qanununa əsasən “sosial sığorta stajı” anlayışı Qanunun yenilənmiş 1-ci maddəsinin 1.1.9-cü bəndi olaraq müəyyən edilsə də, yuxarıda təklif olunan dəyişikliklər təəssüf ki, hələ də nəzərə alınmamışdır.

Sosial sığorta stajı ilə bağlı önəmli olan bir məsələ olaraq AR Əmək Məcəlləsinin 87.6-cı maddəsinə əsasən xarici ölkədə işləmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşının əmək kitabçasında onun xarici ölkədəki əmək fəaliyyəti ilə bağlı qeydlərin xarici işəgötürənlə bağladığı əmək müqaviləsi və məcburi dövlət sığortasının həyata keçirildiyini təsdiq edən sənəd əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən aparılır və təsdiq edilməsi müəyyən olunmuşdur. Bu isə, nəinki ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində yaşayan və qazanca malik vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının məcburi dövlət sosial sığorta sistemində iştirakının, başqa sözlə, əmək pensiyası və digər sosial sığorta ödənişlərinə hüquqlarının realizəsi

üçün hüquqi fakt olan sosial sığorta stajının formalaşmasının təminin hüquqi əsası rolunu oynamaqdadır. Buna müvafiq olaraq, “Sosial sığorta haqqında” AR Qanunun 14-cü maddəsinin 01 yanvar 2019-cü ilədək olan redaksiyasında xarici ölkələrdə haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə və ya fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və həmin ölkələrdə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəməyən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum aylıq əmək haqqının 80 faizi həddində sosial sığorta haqqı ödənilməsi mümkünlüyü nəzərdə tutulurdu. Odur ki, xarici ölkədə yaşayan və işləyən vətəndaşların sığorta haqlarını ödəməsi və nəticə etibarilə xarici ölkədəki əmək fəaliyyəti dövrlərinin həm əmək kitabçalarında qeydi, həm də sosial sığorta stajlarının formalaşması baxımından mövcud hüquqi imkanın təcürbi olaraq işlək mexanizminin çevrilməsi vacib olduğu halda, qeyd olunan hüquqi imkanın “Sosial sığorta haqqında” AR Qanundan çıxarılması səbəbindən faktiki olaraq AR Əmək Məcəlləsinin 87.6-cı maddəsi qeyri-ışlək və əhəmiyyətsiz bir müddəəyə çevrilmişdir.

Odur ki, sığorta stajının hüquqi anlayışı və xarici ölkədəki əmək fəaliyyətinin (sığorta haqlarının ödənilməsi imkanın) “Sosial sığorta haqqında” AR Qanuna dair növbəti dəyişiklik layihələri çərçivəsində nəzərə alınmasının və təcürbi tətbiqinə şərait yaradılmasının önəmli olduğunu qeyd etmək istərdik.

Məcburi dövlət sosial sığortasının tətbiqinin digər mühüm və əsas əlaməti (təminat şərti) *sığorta hadisələrinin (risklərinin)* dairəsi ilə bağlıdır. “Sosial sığorta haqqında” AR Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən sosial sığorta hadisələrinə aşağıdakılar daxildir: *pensiya yaşına çatmaq, əlilliyin müəyyən edilməsi, ailə başçısını itirmək, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi (qanunvericiliklə müəyyən olunmuş dövr üçün), hamiləlik və doğum, uşağın anadan olması, uşağa qulluq, ölüm, sanatoriya-kurort müalicəsi zərurəti.*

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 1952-ci il tarixli “Sosial Təminatın Minimum Standardları” haqqında 102 sayılı Konvensiyası, eləcə də Avropa Şurasının 1964-cü il tarixli “Avropa Sosial

Təminat Məcəlləsi” sosial sığorta ödəmələrinin aparılması əsası kimi yaşlılıq, əlillik, xəstəlik, analıq, işsizlik, əmək xəsarəti, ailə başçısını itirmək, tibbi yardım və ailə yardımını olmaqla doqquz əsas üzrə sosial sığorta hadisələrini müəyyən etməkdədir. Qeyd olunmalıdır ki, BƏT-in 102 sayılı Konvensiyası və Avropa Sosial Təminat Məcəlləsinin Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilməmişdir.

Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının müxtəlif illərdə qoşulduğu “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” 1966-cı il Paktın 9-cü maddəsi, 1996-cı il 3 may tarixli “Dəyişdirilmiş Avropa Sosial Xartiyası”nın 12-14-cü maddələrində təsbit edilmiş üstün beynəlxalq təcrübəni əks etdirən vahid normalar ölkənin sosial təminatı (o cümlədən sosial sığorta) qanunvericiliyin formalaşdırılmasına öz müsbət təsirini göstərmiş, “Dəyişdirilmiş Avropa Sosial Xartiyası”nın 12-ci maddəsi ilə Azərbaycan Respublikası iştirakçı dövlət olaraq öz müstəqil sosial təminat sisteminin yaradılması, onun qənaətbəxş səviyyədə saxlanılması, habelə təminat sisteminin tədricən yüksək səviyyəyə qaldırılması öhdəliyini öz üzərində götürmüşdür[12]. Odur ki, hesab edirik ki, sosial təminat hüquq sahəsində olduqca mühüm əhəmiyyətə malik olan BƏT-in 102 sayılı Konvensiyasının və (və ya) 1964-cü il tarixli Avropa Sosial Təminat Məcəlləsinin Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilməsi, ümumilikdə, ölkənin mövcud sosial təminat sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi səbəb olmaqla, sosial sığorta hadisələrinin dairəsinin genişləndirilməsi və təminatı şərtlərinin asanlaşdırılmasına yönələn islahatlarla insanların layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququnun effektiv olaraq həyata keçirilməsinə dəstək olacaqdır.

Bununla belə, həmçinin göstərməlidir ki, BƏT-in 102 sayılı Konvensiya, eləcə də Avropa Sosial Təminat Məcəlləsi ilə təsbit olunan və müəyyən şərtlər daxilində sosial təminatı nəzərdə tutulan sosial sığorta hadisələri əsasən (ailə yardımını qismən olmaqla) müxtəlif qanunvericilik aktları səviyyəsində, məsələn, pensiya yaşına çatmaq, əlillik və ailə başçısını itirmə kimi sığorta hadisələri “Sosial sığorta haqqında”, “Əmək pensiyaları haqqında” və “Sosial müavinətlər haqqında” AR

Qanunları ilə əhatə edilməkdədir. Eyni zamanda, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, hamiləlik və doğum, uşağın anadan olması, uşağa qulluq, ölüm və sanatoriya-kurort müalicəsi müalicəsi üzrə sığorta riskləri üzrə təminat şərtləri və ödənişlərin xüsusiyyətləri bu sahədə əsas normativ akt olan AR Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 15 sentyabr tarixli 189 №-li qərarı ilə təsdiq edilən “Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə sığortaedənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında Əsasnamə” ilə tənzimlənir. Digər iki sosial sığorta hadisəsi olan işsizlik və tibbi yardım üzrə sığorta isə, müvafiq olaraq, “İşsizlikdən sığorta haqqında” 30 iyun 2017-ci il tarixli AR Qanunu və “Tibbi sığorta haqqında” 28 oktyabr 1999-cu il tarixli AR Qanunları ilə tənzimlənməkdədir.

Göründüyü kimi, “Sosial sığorta haqqında” AR Qanunu ilə müəyyən olunan sosial sığorta hadisələri müxtəlif qanunvericilik aktları ilə tənzimlənmiş olsa da, aşağıda barəsində müqayisəli təhlilin aparıldığı bir sıra sığorta hadisələri (riskləri) üzrə yerli qanunvericiliyin çatışmazlıqlarına toxunulması və sığortaolunanların maraq və mənafeələrinin üstün səviyyədə təmin olunmasına yönələn dəyişikliklərin təklif edilməsinin önəmli olduğu düşüncəsindəyik.

Barəsində bəhs etmək istədiyimiz ilk məsələ pensiya yaşına çatma, əlillik və ailə başçısını itirmə kimi sığorta hadisələrinin baş verməsi hallarında təyin edilən əmək pensiyalarının (müvafiq olaraq, sığortaolunanın fərdi hesabının) yığım hissəsi və onun tənzimlənməsi ilə əlaqədardır.

Belə ki, “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanununun qüvvəyə mindiyi 01 yanvar 2006-cı il tarixindən “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” 10 mart 2017-ci il tarixli AR Qanununun (01 iyul 2017-ci ildən qüvvəyə minən) qəbuluna qədər olan müddət ərzində Qanunun 1.0.5-ci və 1.0.6-cı maddələri ilə sığortaolunanların fərdi hesabının sığorta və yığım hissələrinin, sığortaolunanlar üzrə müəyyən edilmiş nisbətlərdə ödənilmiş və əmək pensiyasının müvafiq olaraq sığorta və yığım hissəsinin hesablanması üçün nəzərə alınan “məcburi dövlət sosial sığorta

haqlarından” (yığım hissəsinə münasibətdə isə həmçinin, belə vəsaitlərin dövryyəsinə əldə edilən gəlirlərdən) ibarət olması öz əksini tapmaqda idi. Öz növbəsində, Qanunun 1.0.8-ci maddəsinə əsasən əmək pensiyasının baza hissəsi əmək pensiyasının birinci pilləsi olaraq təsbit olunmaqla əmək pensiyaçıların sosial müdafiəsinin dövlət təminatı olaraq müəyyən edilirdi. Beləliklə, qeyd olunan maddələrin mahiyyətinə uyğun olaraq əmək pensiyasının baza hissəsi dövlət tərəfindən təminat verilən və icbari döblət sosial sığorta haqları ilə bağlı olmayan müəyyən edilmiş məbləğ olduğu halda, əmək pensiyasının sığorta və yığım hissələrinin hesablanması məqsədilə formalaşdırılmalı olan pensiya kapitalının isə məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına təmin edilməli olması müəyyən edilirdi.

“Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanuna dəyişikliklər barədə 10 mart 2017-ci il tarixli AR Qanunun qüvvəyə minməsi ilə “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun yenilənmiş 1.0.8-ci və 1.0.9-cu maddələrinə müvafiq olaraq, *“fərdi hesabın sığorta hissəsi - əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması üçün nəzərə alınan, sığortaolunanlar üzrə ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının 90 faizinin və xüsusi hesabdakı vəsaitin qeydə alındığı subhesab”* və *“fərdi hesabın yığım hissəsi - sığortaolunanlar üzrə ödənilmiş və əmək pensiyasının yığım hissəsinin hesablanması üçün nəzərə alınan könüllü sosial sığorta haqlarının, eləcə də bu vəsaitlərin dövryyəsinə əldə edilən gəlirlərin toplandığı subhesab”* [4, 5] olaraq müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, qeyd olunan dəyişikliyə qədər olan müddət ərzində məcburi dövlət sosial sığorta haqları və onların dövryyəsinə əldə olunmalı olan gəlirlər hesabına formalaşdırılması nəzərdə tutulan fərdi hesabın yığım hissəsinin, artıq 01 iyul 2017-ci il tarixindən könüllü sosial sığorta haqları və onların dövryyəsinə əldə ediləcək gəlirlər hesabına formalaşdırılacağı, məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının isə yalnız fərdi hesabın sığorta hissəsi üzrə pensiya kapitalının toplanmasına yönəldilməsi müəyyən edildi. Lakin, “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanunun qüvvəyə mindiyi 01 yanvar 2006-cı il tarixindən dəyişikliyin edildiyi 01 iyul 2017-ci il tarixədək

olan müddət ərzində bilavasitə bu sahədə səlahiyyətli müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (AR ƏƏSMN-nin Dövlət Sosial Müdafiə Fondu) nəzarəti və idarəçiliyi altında olmaqla sığortaolunanların xeyrinə, onların fərdi hesablarının yığım hissəsində toplanmalı və dövryyəyə buraxılmaqla gəlir əldə edilməli olan məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının fərdi hesabın yığım hissəsinə ümumiyyətlə ayrılıb-ayrılmaması və əgər ayrılırsa, bunun hansı nisbətdə aparılması və ayrılan vəsaitin hüquqi müqəddaratı barədə hər hansı inzibati və ya qanunvericilik tənzimlənməsi, başqa sözlə, həmin vəsaitlərdən sığortaolunanların hansı qaydada və ya formada yararlanacağı məsələsi müəyyən olunmamışdır. Halbuki, yuxarıda da qeyd olunduğu üzrə Qanunun 01 iyul 2017-ci il tarixli dəyişikliyə qədər olan redaksiyasında fərdi hesabın sığorta və yığım hissələrinin ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına formalaşdırılmalı olduğu müəyyən edilirdi.

Digər tərəfdən, fərdi hesabın yığım hissəsi ilə bağlı az əhəmiyyətli olmayan bir məsələ olaraq qeyd etmək istərdik ki, “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanununun 10 mart 2017-ci il tarixli dəyişiklikdən sonrakı redaksiyasında “fərdi hesabın yığım hissəsi”nə verilən anlayışın “pensiya kapitalı” anlayışı, eləcə də Qanunun 10-cü maddəsi ilə müəyyən olunan yaşa görə əmək pensiyasının sığorta və yığım hissələrinin hesablanması qaydası ilə natamamlıq təşkil etdiyi qənaətimizdir.

Belə ki, “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanununun 1.0.10-cü maddəsinə əsasən *“pensiya kapitalı müvafiq olaraq fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə alınan və fərdi hesabın yığım hissəsində toplanan vəsaitlərin məbləği”* olaraq müəyyən edilmiş və Qanunun 10-cü maddəsinə əsasən yaşa görə əmək pensiyasının həm sığorta, həm də yığım hissələrinin hesablanmasında istifadə edilən əsas elementlərdən biri olaraq çıxış etməkdədir. Nəzərə alaraq ki, qeyd olunan pensiya kapitalı anlayışı toplanan vəsaitin “fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə alınması” tələbini müəyyən edir və fərdi hesabın sığorta hissəsində yalnız məcburi dövlət sosial sığorta haqları və xüsusi hesaba ödənilən vəsaitlər qeydə alınmalıdır, o zaman fərdi hesabın yığım hissəsini forma-

laşdırılmalı olan könüllü sosial sığorta haqları və onların dövriyyəsinə əldə edilməli gəlirlər hesabına formalaşacaq pensiya kapitalı ilə bağlı məsələ qeyri-müəyyən qalmaqdadır. Başqa sözlə, əgər “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanununun 10-cü maddəsinə əsasən yaşa görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması istifadə olunan “pensiya kapitalı” anlayışı özündə fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə alınmış yığım hissəsində toplanan məcburi dövlət sosial sığorta haqları və xüsusi hesaba ödənilən vəsaitləri ifadə edirsə, o zaman pensiyanın yığım hissəsinin hesablanması zamanı istifadə olunan “pensiya kapitalı” anlayışının özündə nəyi ifadə etdiyi, əgər könüllü sosial sığorta haqları və onların dövriyyəsinə əldə ediləcək gəlirlər nəzərdə tutulursa, onların harada və necə qeydə alınması (toplanması) sualı ortaya çıxır. Bu isə, “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanununun 1.0.10-cü maddəsi üzrə pensiya kapitalı anlayışına düzəliş edilməsinin və fərdi hesabın yığım və sığorta hissələri üzrə ayrı-ayrılıqda kapitalın formalaşdırılmasının vacibliyini göstərməkdədir.

Odur ki, fikrimizcə, pensiya kapitalına aşağıdakı qaydada hüquqi anlayışın verilməsi daha düzgün olardı: *“pensiya kapitalı - bu Qanunun 1.0.8-ci və 1.0.9-cü maddələrinə müvafiq olaraq fərdi hesabın sığorta və yığım hissələrində ayrı-ayrılıqda qeydə alınan və əmək pensiyasının müvafiq olaraq sığorta və yığım hissələrinin hesablanması istifadə olunan vəsaitlərin məbləğidir.”* Öz növbəsində, təklif edilən dəyişikliklə əlaqədar, fərdi hesabın və əmək pensiyasının sığorta və yığım hissələri ilə bağlı anlayışlara da müvafiq düzəlişlərin edilməsi tələb olunacaqdır.

Həmçinin, vurğulanmalıdır ki, “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanunun mövcud redaksiyası fərdi hesabın hüquqi tənzimlənməsi baxımından yetərli olmamaqla, fərdi hesabın yığım hissəsinə könüllü sığorta haqlarının toplanması, onların dövriyyəyə buraxılması və onlardan istifadə qaydaları ilə bağlı əlavə və ətraflı qanunvericilik tənzimlənməsi tələb etməkdədir. Belə bir tənzimləmənin hal-hazırda mövcud olmaması hüquqi və faktiki olaraq sığortaolunanın əmək pensiyasının yığım hissəsinə formalaşdırmaq hüququndan məhrum etməklə, mövcud yığım me-

xanizminin qeyri-effektiv qalmasına səbəb olmaqdadır.

Digər tərəfdən, fərdi hesabın yığım hissəsində toplanan vəsaitlər barəsində sığortalının sərəncam vermək imkanlarının da olduqca məhdud olması qeyd olunmalıdır. Belə ki, “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanunun ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasını tənzimləyən 18.5-ci və 18.6-cı maddələrinə əsasən *“vəfat etmiş sığortaolunanın və əmək pensiyasının yığım hissəsi təyin olunmamış əmək pensiyaçısının fərdi hesabının yığım hissəsində olan vəsaitlər qanunvericiliyə uyğun qaydada onun varisləri arasında bərabər bölünür. Sığortaolunanın və ya əmək pensiyasının yığım hissəsi təyin olunmamış əmək pensiyaçısının varisləri olmadıqda, onun fərdi hesabının yığım hissəsində olan vəsaitlər və əmək pensiyasının yığım hissəsi üzrə alınmamış vəsaitlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanının büdcəsinin gəlirlərinə aid edilir.”* [4]

Qanunun qeyd olunan maddələrinin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, şəxsin istər sığortaolunan, istərsə də əmək pensiyasının yığım hissəsi təyin olunmamış əmək pensiyaçısı kateqoriyasında aid olduğu müddət ərzində fərdi hesabının yığım hissəsində toplanmış pensiya kapitalından (və ya ən azından onun müəyyən hissəsindən) öz sərəncamı ilə istədiyi qaydada və vaxtda istifadə etmək imkanına malik deyildir və bu vəsaitlərdən istifadə yalnız onun vəfatı halında varislərinə münasibətdə müəyyən edilmişdir. Fikrimizcə, bu hal sığortaolunanın həmin vəsaitlərdən bilavasitə özünün və sağlığında ikən istifadə edə bilmək imkanının əsassız olaraq məhdudlaşdırılmasıdır. Yuxarıda da qeyd olunduğu üzrə “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanuna dair 01 iyul 2017-ci il tarixindən edilən dəyişikliklər nəticəsində fərdi hesabın yığım hissəsinin könüllü sosial sığorta haqları hesabına formalaşdırılması müəyyən edilmiş, yəni sığortaolunana, özünün və (və ya) onun xeyrinə sığortaedənin əlavə sığorta haqqı ödəməsi hesabına yüksək məbləğdə pensiya təminatı almaq imkanı verilmişdir. Başqa sözlə, bu vəsaitlər sosial həmrəylik prinsipi çərçivəsində yaşlı nəslin pensiya təminatının maddi bazasının formalaşdırılması məqsədilə deyil, təyinatı etibarilə sığortaolunanın bilavasitə öz maddi

mənafeyinin təminatına yönəlmişdir. Odur ki, Qanuna əsasən fərdi hesabın yığım hissəsində toplanan pensiya kapitalından faktiki olaraq sığortaolunanın özünün istifadə imkanları müəyyən edilmədən, sadəcə onun vəfatı halında varislərinin həmin vəsaitlərdən yararlanması ilə bağlı hüquqi tənzimləmənin mövcudluğu sosial sığorta münasibətinin əsas subyekti olan sığortaolunana münasibətdə sosial baxımdan ədalətli sayıla bilməz. Bu baxımdan, hesab edirik ki, “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanununun 18.5-ci və 18.6-cı maddələrinə əmək pensiyaçısı olmayan sığortaolunanın, eləcə də əmək pensiyasının yığım hissəsi təyin edilməmiş pensiyaçının fərdi hesabının yığım hissəsindəki vəsaitlərdən öz sağlığında, habelə onun vəfat etməsi halında sərəncam verilməsi ilə bağlı ətraflı və sığortaolunanın maraq və mənafehlərinin üstün tutulduğu hüquqi tənzimləmənin müəyyən olunması olduqca vacibdir.

Əmək pensiyasının yığım hissəsi və pensiya kapitalı ilə bağlı təkliflərlə yanaşı, AR Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 15 sentyabr tarixli 189 №-li qərarı ilə təsdiq edilən “Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə sığortaədən vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında Əsasnamə”yə (sonradan “Əsasnamə”) uyğun olaraq əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, hamiləlik və doğum, uşağın anadan olması, uşağa qulluq, ölüm, sanatoriya-kurort müalicəsi ilə bağlı sığorta hadisələrinin baş verməsi zamanı sığorta təminatı şərtlərindən də bəhs etmək istərdik.

Əsasnamə müvafiq sahədə olduqca mühüm tənzimləmə əhəmiyyətinə malik olmaqla yanaşı müəyyən çatışmazlıqları (uyğunsuzluqları) da ehtiva etməkdədir.

Sığorta stajı ilə bağlı yuxarıda da göstəriləndiyi üzrə Əsasnaməyə görə müvafiq sığorta hadisələri zamanı təminat sığortaolunanın sosial sığorta stajına əsaslanmaqla yalnız məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan şəxslərin sığorta ödəmələrini almaq hüququna malik olması ilə müəyyən olunmaqdadır. Başqa sözlə, xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta fəaliyyəti həyata keçirilməyən şəxslərin (qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla) sosial sığorta ödəmələrini

(pensiya, müavinət) almaq hüququ istisna olunur. Odur ki, bu xüsusda, ilk növbədə, qeyd etmək istədiyimiz məsələ Əsasnamənin 3-cü bəndinin 4-cü abzasında təsbit olunmuş “*əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə, eləcə də hamiləliyə və doğuma görə müavinət almaq hüququ üçün sığortaolunanın azı 6 aylıq sosial sığorta stajına malik olması*” tələbidir[6]. Buna müvafiq olaraq isə sığortaolunanın altı aylıq minimal sosial sığorta stajına malik olmaması özülüyündə əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə müavinətin verilməsindən imtina əsası olaraq təsbit edilmişdir [6, 25-ci bənd].

AR Nazirlər Kabinetinin 10 fevral 2007-ci il tarixli 28 nömrəli qərarı ilə mövcud 6 aylıq sığorta stajı tələbinin Əsasnaməyə daxil edilməsində [7], Əsasnamənin 3-cü bəndində “*məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələri almaq hüququ sığortaədən (idarə, müəssisə, təşkilat və s.) və sığorta olunanlar tərəfindən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu orqanlarına ödənilməsi halında yarandığı*” nəzərdə tutulmaqla sığortaolunanın istər əmək qabiliyyətinin itirilməsi, istərsə də hamiləlik və doğumla bağlı əmək qabiliyyətsizliyi dövrü üzrə müavinət ödənişinə hüququnun yaranması üçün əvvəlcədən qazanılmış müəyyən sığorta stajına malik olma tələbi mövcud deyildi. Ümumi olan isə ondan ibarətdir ki, Əsasnamənin ilkin redaksiyasında olduğu kimi hazırki redaksiyasında da əmək qabiliyyətinin itirilməsi, hamiləlik və doğum kimi sığorta risklərinin baş verməsi halında müavinətlərin hesablanması və ödənilməsi sığortaolunan məcburi sosial sığortaya cəlb edilən qazancına əsaslanmaqdadır. Belə olan təqdirdə, müavinət təyini üçün azı 6 aylıq sığorta stajı tələbinin sosial-hüquqi və ya məntiqi baxımdan əhəmiyyətini anlamaq mümkün deyildir. Belə ki, təcrübi olaraq sığortaolunanın hətta 6 aydan az müddətdə sığorta stajı (yəni, xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən əmək və ya digər fəaliyyət dövrü olmuşdursa) olsa belə, bu halda onun həmin dövr üzrə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanan qazancına nisbətə müavinət almaq hüququnun təmin edilməsi mümkündür və bu sosial sığorta qanunvericiliyinin və onun forması kimi məcburi

ri dövlət sosial sığortasının məqsəd və təyinatına zidd deyildir.

Müqayisə üçün qeyd oluna bilər ki, Rusiya Federasiyasının “Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi və analıqla əlaqədar məcburi sosial sığorta haqqında” [17] 29 dekabr 2006-cı il tarixli Qanununun əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi 5-9-cu maddələri, eləcə də “Uşağı olan və təndəşlərə dövlət müavinətləri haqqında” [18] Qanununun 6-8-cü maddələri üzrə sığortaolunanların əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi zamanı icbari sosial sığorta ilə əhatə edilmiş olması müavinət ödənişinin təyini üçün yetərli olub sığortaolunanın əvvəlcədən hər hansı müddətə sığorta stajının olması tələbi mövcud deyildir. Eyni zamanda, Qazaxıstan Respublikasının Sosial Məcəlləsinin əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi məsələlərinin tənzimləndiyi 6-cı paragrafına (180-182-ci maddələr) əsasən müavinət ödənişinin təyini üçün şəxsin sığorta stajına malik olması kimi ön şərt nəzərdə tutulmamış, sadəcə müavinətin məbləği şəxsin icbari sosial sığorta sistemində iştirak stajına görə müəyyən edilən əmsallar əsasında hesablanmaqdadır.

Beləliklə, fikrimizcə, Əsasnamənin mövcud redaksiyasında əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə, eləcə də hamiləliyə və doğuma görə müavinət almaq üçün sığortaolunanın azı 6 aylıq sosial sığorta stajına malik olması tələbinin saxlanması və bunun müavinət ödənişindən imtina əsası olaraq müəyyən edilməsi sosial sığortanın “sosial sığortanın işçilərə əmək qabiliyyətinin itirildiyi hər bir halda təminat verməsi” prinsipinə uyğun deyildir və bu səbəbdən həmin tələbin ləğv edilməsi mühümdür.

Toxunmaq istədiyimiz növbəti bir mühüm məsələ Əsasnamənin 28-ci bəndinin 9-cü abzasına və 41-ci bəndinə əsasən, müvafiq olaraq, “*sığortaolunanın müavinətin hesablanmasında istehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi, hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətdən başqa, qalan bütün hallarda faktiki qazancın sığortalının iki aylıq vəzifə maaşı və ya ikiqat tarif dərəcəsi məbləğindən və buna müvafiq olaraq müavinətin aylıq məbləğinin də sığortalının iki aylıq vəzifə maaşı və ya ikiqat tarif dərəcəsi məbləğindən ar-*

tiq olmaması məhdudiyəti; eləcə də işçinin həm əsas, həm də əlavə iş yeri olması halında müavinətin məbləğinin əsas iş yerində müəyyən olunmuş tarif maaşının (stavkanın) ikiqat məbləğindən artıq olmaması” [6] tələbi ilə bağlıdır.

Qeyd olunmalıdır ki, “Sosial sığorta haqqında” AR Qanununun 6-cı maddəsi və Əsasnamənin 3-cü bəndinə əsasən əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət və hamiləliyə və doğuma görə müavinətin aylıq maksimal həddinin “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-1-ci maddəsinə uyğun olaraq əmək pensiyasının minimum məbləğinin 25 misindən (2023-cü il fevralın 1-dən bu məbləğ 7000 AZN (280 AZN*25 misli) təşkil edir) artıq ola bilməməsi kimi bir hüquqi məhdudiyət artıq mövcuddur. Odur ki, sığortaolunana hesablanan müavinətin aylıq (və ya müvafiq olaraq müavinətin hesablandığı ay üzrə gündəlik) məbləğinə münasibətdə hüquqi məhdudiyət (tənzimləmə) artıq müəyyən edilmişdir. Odur ki, işçinin məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilən faktiki aylıq qazancının onun vəzifə (tarif) maaşının ikiqat məbləğindən çox olması halında belə, müavinətin icazə verilən aylıq maksimal həddi olaraq “minimum əmək pensiyasının 25 misli” məhdudiyəti öz hüquqi əhəmiyyətini itirmədiyi halda, qeyd olunan “ikiqat vəzifə (tarif) maaşı” məhdudiyətinin əlavə olaraq müəyyən edilməsinin təcrübi olaraq sığortaolunanın marağına zidd olması halı mümkündür. Çünki, işçinin aylıq faktiki qazancına onun vəzifə (tarif) maaşından əlavə məbləğlərin (məsələn, işçiyə müvafiq ayda (aylarda) mükafat, əlavə, əlavə işə görə ödəniş və s. əmək fəaliyyəti ilə bağlı ödənişlər) nəzərə alınmaması, yaxud işçinin həm əsas, həm də əlavə iş yeri olması halında, faktiki qazancının əsas iş yeri üzrə ikiqat vəzifə (tarif) maaşından çox olmasına icazə verilməməsi, nəticə etibarilə, müavinətin faktiki qazanca əsasən hesablanmış aylıq (və ya bir iş gününə düşən orta gündəlik) məbləği ilə Əsasnamə üzrə icazə verilən “minimum əmək pensiyasının 25 misli”nə əsaslanan maksimal aylıq (və ya bir iş gününə düşən orta gündəlik) məbləği arasındakı intervalda sığortaolunanın daha az müavinət ödənişi almasına gətirib çıxara bilər.

Məsələnin daha aydın şəkildə başa düşülməsi üçün aşağıdakı misallara müraciət edə bilərik.

Hesab etsək ki, sığortaolunanın aylıq vəzifə maaşı 1500 AZN-dir və əmək qabiliyyətinin itirildiyi 2023-cü ilin oktyabr ayından əvvəlki 12 aylıq dövrdə məcburi sosial sığortaya cəlb edilən ümumi faktiki qazancı 40000 AZN təşkil etmişdir, bu halda orta hesabla əvvəlki 12 aylıq dövrün hər ayına 3333 AZN qazanc məbləği düşməkdədir. Lakin, ikiqat vəzifə (tarif) maaşı məhdudiyətinin olması səbəbindən 12 aylıq dövr üzrə aylıq olaraq maksimum 3000 AZN-dən artıq məbləğin hesablamaya məqsədilə götürməsinə icazə verilmir ki, bu da nəticədə hesablanan orta gündəlik qazancın və sonda isə müavinətin yekun məbləğinin azalması ilə nəticələnəcəkdir.

Öz növbəsində, Əsasnamənin 41-ci bəndi ilə müəyyən edilən məhdudiyətə münasibətdə, məsələn, işçinin əsas iş yeri üzrə 1000 AZN və əlavə iş yeri üzrə 1100 AZN vəzifə maaşı olarsa, bu halda, əsas iş yeri üzrə vəzifə maaşının ikiqat məbləğindən, yəni 2000 AZN-dən artıq olmayan məbləğin hesablamaya məqsədilə götürülməsi tələb edildiyindən orta gündəlik qazanc məbləği və nəticə etibarı ilə, müavinətin yekun məbləği azalmış olacaqdır.

Beləliklə, müavinətin hesablanması üzrə faktiki qazanca, eləcə də müavinətin aylıq məbləğinə münasibətdə əlavə olaraq “ikiqat vəzifə (tarif) maaşı” məhdudiyətinin müəyyən olunmasının sığortaolunanların mənafeləri baxımından ədalətli hesab edilə bilməz. Odur ki, yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, hesab edirik ki, Əsasnamənin 28-ci bəndinin 9-cu abzasına və 41-ci bəndinə əsasən müəyyən edilən məhdudiyətlər sığortaolunanların icbari sosial sığorta ödənişinə olan hüquqlarını əsassız olaraq təkrarən məhdudlaşdırdığı və bu baxımdan icbari sosial sığortanın məqsəd və mahiyyətinə uyğun olmaması səbəbindən ləğv edilməlidir.

Əsasnamə ilə əlaqədar son olaraq vurğulamaq

istərdik ki, AR Nazirlər Kabinetinin 19 avqust 2022-ci il tarixli № 320 sayılı qərarı ilə Əsasnamənin 28-ci bəndinin 4-cü abzasına edilən dəyişikliklə müavinətin məbləğinin müəyyən edilməsi üçün orta gündəlik qazancın hesablanması zamanı əvvəlki 12 aylıq dövr üzrə iş günlərinin sayından “əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirildiyi dövr, hamiləliyə və doğuma görə verilən məzuniyyət dövrü, uşağın 3 yaşına çatana qədər ona qulluq edilməsinə görə verilən məzuniyyət dövrünə düşən iş günlərinin çıxılması” tələbləri saxlanıldığı halda, “məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmayan digər dövrlər” tələbi ləğv edilmişdir. İndiki vəziyyətdə, bu dəyişiklik nəzəri olaraq ona imkan verir ki, sığortaolunanın hesablamaya məqsədilə götürülən əvvəlki 12 aylıq dövrdəki faktiki qazancı həmin dövrdə baş verən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmayan iş günləri də daxil olmaqla ümumi iş günlərinin sayına bölünsün, hansı ki, bu da öz növbəsində orta gündəlik qazancın məbləğinin azalmasına səbəb olacaqdır.

Odur ki, hesab edirik ki, təcrübi olaraq mübahisəli vəziyyətin yaranmaması baxımından orta gündəlik qazancın hesablanması zamanı əvvəlki 12 aylıq dövr üzrə iş günlərinin sayından “məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmayan digər dövrlərin” çıxarılmalı olması tələbi Əsasnamənin 28-ci bəndinin 4-cü abzasına yenidən düzəliş edilməklə bərpa olunmalıdır.

Beləliklə, hazırki məqalə çərçivəsində mövcud sosial sığorta qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan məcburi dövlət sosial sığortası və onun əhatə etdiyi sığorta hadisələri üzrə təminat şərtləri ilə bağlı nöqsanlı hesab etdiyimiz müəyyən məsələlər barədə danışıldı. Odur ki, mövcud çatışmazlıq və qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı etdiyimiz təkliflərin qanunvericinin təkmləşdirilməsi məqsədilə ediləcək növbəti qanunvericilik dəyişikləri zamanı nəzərə alınacağına ümid edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (2002-ci il avqustun 24-də, 2009-cu il martın 18-də və 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə). <https://e-qanun.az/framework/897>

2. “Sosial sığorta haqqında” AR Qanunu (18 fevral 1997-ci il, № 250-IQ). https://e-qanun.az/framework/3813#_ednref13
3. "Sosial sığorta haqqında" AR Qanununa dəyişiklik edilməsinə dair 16 noyabr 2001-ci il № 216-IIQD nömrəli AR Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/2829>
4. “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanunu (7 fevral 2006-cı il, № 54-IIIQ) <https://e-qanun.az/framework/11566>
5. “Əmək pensiyaları haqqında” AR Qanuna dəyişikliklər edilməsinə dair 10 mart 2017-ci il tarixli № 543-VQD nömrəli AR Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/35345>
6. “Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə sığortaedənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında Əsasnamə” (AR NK-nın 15 sentyabr 1998-ci il, 189 №-li qərarı). https://e-qanun.az/framework/3468#_ednref44
7. “Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə işəgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” AR NK-nın 1998-ci il 15 sentyabr tarixli 189 nömrəli qərarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında AR NK-nın 10 fevral 2007-ci il № 28 qərarı. <https://e-qanun.az/framework/12847>
8. “Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə işəgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” AR NK-nın 1998-ci il 15 sentyabr tarixli 189 nömrəli qərarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında AR NK-nın 19 avqust 2022-ci il tarixli № 320 sayılı qərarı. <https://e-qanun.az/framework/51253>
9. BƏT-in “Sosial Təminatın Minimum Standardları”na dair 102 sayılı Konvensiyası (1952-ci il tarixli)
10. Avropa Şurasının “Avropa Sosial Təminat Məcəlləsi” (1964-cü il tarixli)
11. BMT-nin “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt (1966-cı il tarixli) <https://www.coe.int/az/web/compass/international-covenant-on-economic-social-and-cultural-rights>
12. Avropa Şurasının “Dəyişdirilmiş Avropa Sosial Xartiyası”nın (3 may 1996-cı il tarixli) təsdiq edilməsi barədə 6 yanvar 2004-cü il № 575-IIQ AR Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/5409>
13. Социальный Кодекс Республики Казахстан от 20 апреля 2023 года № 224-VII ЗРК. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224>
14. Закон Грузии “Об обязательном социальном страховании” 20 июня 2003 г. № 2416-II <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/12610?publication=4>
15. “Основы законодательства Украины об общеобязательном государственном социальном страховании”. (Ведомости Верховной Рады Украины (ВВР), 1998, N 23, ст.121) <http://consultant.parus.ua/?doc=0AFMX1F48E>
16. Федеральный закон РФ "Об основах обязательного социального страхования" от 16.07.1999 N 165-ФЗ (ред. от 14.07.2022) https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_4059/
17. Федеральный закон РФ "Об обязательном социальном страховании на случай временной нетрудоспособности и в связи с материнством" от 29.12.2006 N 255-ФЗ https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_64871/
18. Федеральный закон РФ "О государственных пособиях гражданам, имеющим детей" от 19.05.1995 N 81-ФЗ https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6659/
19. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ: Dərslik. Bakı: “Adiloğlu” Nəşr. 2007. 464 səh.
20. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Перспективы развития. М., 2000. 144 с.
21. Федорова М.Ю. Понятие социальное страхование. Журнал российское право. 2001. №1. с. 35-43.

22. Захаров М.Л. Социальное страхование в России: прошлое, настоящее и перспективы развития (трудовые пенсии, пособия, выплаты пострадавшим на производстве) Монография. – Москва. Проспект, 2013. – 312 с.

Кямран Агамогланов

**Вопросы внедрения обязательного социального страхования в
система социальной защиты Азербайджанской Республики**

В данной статье подробно рассмотрено действующее законодательство Азербайджанской Республики об обязательном социальном страховании с особым акцентом на на регулирование различных форм социальных рисков (событий социального страхования), а также предложены рекомендации и необходимые изменения в соответствующие части законодательных актов во избежание «серые зоны» (недостатки) в реализации программ обязательного социального страхования, а также улучшение предоставления пособий по социальному страхованию.

Kamran Aghamoghlanov

**Matters of implementation of the compulsory social insurance in the
system of social protection of the Republic of Azerbaijan**

This article elaborates existing legislation of the Republic of Azerbaijan concerning to compulsory social insurance with a particular focus on regulation of various forms of social risks (social insurance events) and suggest recommendations and necessary changes to the relevant parts of the legislative acts for avoidance of grey areas (shortages) in implementation of insurance schemes as well as improvement of the provision of compulsory social insurance allowance and benefits.

Ata VƏLİYEV

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər
Nazirliyinin Polis Akademiyasının “Mülki
hüquq” kafedrasının baş müəllimi, Bakı Dövlət
Universitetinin “Əmək və ekologiya hüququ”
kafedrasının doktorantı, polis kapitanı
Orcid ID: 0000-0002-9717-2102
e-mail: valiyevala@gmail.com

VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ İNSTİTUTLARI VƏ SOSIAL XİDMƏT

Açar sözlər: sosial xidmət, hüquq, vətəndaş cəmiyyəti, icma, təşkilat, həssas əhali qrupu

Ключевые слова: социальная служба, право, гражданское общество, сообщество, организация, уязвимая группа населения

Keywords: social service, law, civil society, community, organization, vulnerable population group

Vətəndaş cəmiyyəti institutları dedikdə, hökumətdən və özəl sektordan müstəqil fəaliyyət göstərən mütəşəkkil qruplar, birliklər və təşkilatlar nəzərdə tutulur. Bu qurumlar öz üzvlərinin ümumi maraqları, dəyərləri və məqsədləri ətrafında birləşərək vətəndaşların mənafelərinin təmsil olunmasında, müxtəlif azadlıqların müdafiəsində, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin rifahına töhfə verməkdə həlledici rol oynayırlar.

Vətəndaş cəmiyyəti institutları demokratik cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi olmaqla fərdlərlə dövlət arasında körpü rolunu oynayır. Onların əsas məqsədi insanların ümumi maraqlar ətrafında bir araya gəlməsinə, öz fikirlərini rahat şəkildə ifadə etməsinə, birgə kollektiv fəaliyyətin həyata keçirilməsinə, həmçinin, dövlət siyasətinə və hökumət tərəfindən qəbul ediləcək qərarlara təsir etməkdən ibarətdir.

Vətəndaş cəmiyyəti institutları çox vaxt hüquqi müdafiə, insan hüquqları, sosial xidmətlər, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, ətraf mühit və s. kimi

sahələrdə fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan da demokratik hüquqi dövlətin əsas atributlarından olan vətəndaş cəmiyyəti institutlarının xarakterik əlamətlərinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- könüllülük - vətəndaş cəmiyyəti institutları könüllü olaraq ümumi narahatlıqları və ya problemləri həll etmək, həmçinin maraqları ifadə etmək üçün bir araya gələn şəxslər tərəfindən formalaşır. Üzvlük adətən təşkilatın məqsədlərinə uyğun fəaliyyət göstərmək istəyən hər kəs üçün açıq olur.

- müstəqillik - bu qurumlar hökumət nəzarətindən və ya hər hansı kommisiya maraqlarından asılı olmayaraq müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Onlar mənfəət motivləri ilə deyil, sosial, mədəni və ya siyasi məqsədlərlə idarə olunurlar.

- müdafiə və nümayəndəlik - vətəndaş cəmiyyəti institutları çox vaxt cəmiyyətdə mövcud olan müəyyən tendensiyaları, hər hansı bir siyasi addımları və ya dəyişiklikləri müdafiə edirlər. Onlar vətəndaşların birləşdiyi təsisat kimi üzvlərini təmsil etməklə yanaşı, ictimai rəyə və ya dövlətin qəbul edəcəyi qərarlara da təsir göstərməyə çalışırlar.

- sosial təsir - vətəndaş cəmiyyəti institutları müsbət sosial dəyişiklik yaratmaq və cəmiyyətin inkişafına töhfə vermək məqsədi ilə yaradılırlar. Onlar əsas missiyası sosial ədalətsizliklərin aradan qaldırılması, insan hüquqlarının təbliği və vətəndaşların hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsi, təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin inkişafı və

ən əsası həssas, eləcə də sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan əhali qruplarına dəstək verməkdən ibarətdir.

- şəffaflıq və hesabatlılıq - bir çox vətəndaş cəmiyyəti institutları öz maliyyə əməliyyatlarında, resurslarından istifadədə və həyata keçirdiyi tədbirlərdə şəffaflığı ön plana çəkir. Onlar öz üzvləri, tərəfdarları və ictimaiyyət qarşısında cavabdehlik daşımaqla dövrü olaraq gördüyü işlər və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər barədə mütəmadi hesab verirlər. Həmçinin, öz fəaliyyəti ilə əlaqədar üzvlərdə və ya digər yollarla daxil olmuş vəsaitlərin hansı istiqamətdə xərclənməsi, əldə olunmuş nailiyyətlər barədə də üzvlərin məlumatlandırılması həyata keçilir.

Göstərilən əlamətlər vətəndaş cəmiyyəti institutlarının ən ümumi əlamətləri olmaqla, dmeək olar ki, onların hamısını xarakterizə edir. Dünyada və ölkəmizdə müxtəlif sosial problemlərin həlli, həssas əhali qruplarının dəstəklənməsi, həmçinin insanların ümumi rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində yorulmadan çalışan çoxsaylı sosial xidmət və vətəndaş cəmiyyəti institutları mövcuddur. Bu təşkilatlar hökumətin səylərini tamamlamaqda və vətəndaşların rifahının təmin edilməsində mühüm rol oynamaqdadırlar. Bu vətəndaş cəmiyyəti institutlarına aşağıdakıları aid edə bilərik:

- qeyri-kommersiya əsaslı xeyriyyə təşkilatları - dünyada olan yoxsulluq, evsizlik, təhsil və səhiyyə sahəsində çatışmazlıqlar, eləcə də əlillərə dəstək və s. kimi geniş spektrli problemləri həll edən minlərlə xeyriyyə və qeyri-kommersiya sosial xidmət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Məsələn, Böyük Britaniyada “Oxfam”, “Save the Children”, “British Red Cross” və “Cancer Research UK” və ya ABŞ-də “American Red Cross”, “Feeding America”, “Habitat for Humanity, and Teach for America” kimi tanınmış xeyriyyə təşkilatları vətəndaş cəmiyyəti institutları olaraq insanların sosial rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində əvəzolunmaz fəaliyyət həyata keçirirlər.

- icma inkişafı təşkilatları (korporasiyaları) - bu qurumların əsas fəaliyyəti müxtəlif yerli icmaların səlahiyyətlərinin artırılması və dəstəklənməsinə, sosial birliyi təşviq etməyə və icmanın rəhbərlik etdiyi layihələrə köməklik etməkdən ibar

rətdir. Bu cür təşkilatlar əsasən iqtisadi cəhətdən əlverişsiz ərazilərdə fəaliyyət göstərirlər və əlverişli mənzil şəraitinin yaradılması, iş təlimlərinin keçirilməsi, kiçik biznesin inkişafı kimi layihələr irəli sürürlər. Bununla yanaşı icma inkişafı təşkilatları icma mərkəzləri, gənclər klubları, yerli məşğulluq planları və başqa proqramlarına dair layihələr üzərində də işləyirlər.

- könüllü təşkilatları - müxtəlif sosial qruplarında (təşkilatlarda) könüllülük prinsipi əsasında birləşən və öz vaxtlarını, imkan və bacarıqlarını başqa şəxslərə kömək etməyə sərf edən insanlar könüllü təşkilatları təsis edirlər. Onlar ictimai xidmət layihələrində, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılmasında və zərərçəkmişlərə yardım göstərilməsində iştirak etməklə vətəndaş cəmiyyəti institutu olaraq bilavasitə öz fəaliyyətləri ilə sosial xidmətə dəstək verirlər.

- vəkillik və insan hüquqları qrupları - vətəndaş cəmiyyəti institutları insan hüquqları, vətəndaş azadlıqları, gender bərabərliyi, cinsi azlıqların hüquqları, irqi ədalət və ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması və digər sosial ədalət məsələlərin həllini sürətləndirmək və insanların hüquqi savadlılığını artırmaq, hüquqi müdafiə vasitələrindən daha çevik və operativ istifadə imkanlarını təmin etmək məqsədilə vəkillik və hüquqi maarifləndirmə fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. “American Civil Liberties Union” (ACLU) və ya “Human Rights Campaign” kimi təşkilatlar ABŞ-də bu sahə üzrə ixtisaslaşmış qurumlar kimi tanınırlar.

- beyin mərkəzləri - bu mərkəzlər iqtisadiyyat, dövlət siyasəti, beynəlxalq əlaqələr, səhiyyə, təhsil və sosial məsələlər daxil olmaqla müxtəlif mövzular üzrə araşdırmalar aparan, mövcud ictimai-siyasi vəziyyəti təhlil edən və bu sahələrin inkişaf üzrə təkliflər verən tədqiqat təşkilatlarıdır. ABŞ-də “Brookings Institution”, “The Heritage Foundation” və ya “The Urban Institute” kimi beyin mərkəzləri daha öndə gedən təsisatlar kimi qiymətləndirilir.

- ətraf mühitin mühafizəsi təşkilatları - bu qurumlar ətraf mühitin qorunmasına, davamlılığın təşviqinə və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı problemlərin həllinə diqqət yetirir.

- dini qurumlar və icma əsaslı təşkilatlar -

dünyanın müxtəlif ölkələrində orta q dini inanca sahib insanların birləşərək yaratdıqları bir çox dini qurumlar və icma əsaslı qruplar öz icmaları daxilində insanların (öz icmalarına üzv olan şəxslərin) müxtəlif ehtiyaclarına cavab verən xeyriyyəçilik, icma dəstəyi və sosial yardımla bağlı fəaliyyətlə məşğul olurlar. Bu qrupların yuxarıda qeyd edilən icma inkişafı təşkilatlarından fərqi ondan ibarətdir ki, burada toplanan insanları birləşdirən orta q dəyər dini inanc və ya etiqad olduğu halda, icma inkişafı təşkilatlarında insanlar daha çox irqi, cinsi, milli, sosial və digər əsaslarla birləşirlər.

- sosial müəssisələr - sosial müəssisələr sosial və ya ətraf mühitə müsbət təsir göstərməyi əsas məqsəd kimi müəyyən etmiş müəssisələrdir. Bu müəssisələr öz fəaliyyətlərindən, yəni göstərdikləri xidmətlərdən və ya istehsal etdikləri məhsullardan (əmtədən) əldə etdikləri mənfəəti yenidən sosial missiyalarının inkişafı istiqamətində xərcləyirlər.

Müasir vətəndaş cəmiyyəti dövlətlərində sosial xidmətlərin həyata keçirilməsində dövlətlə yanaşı yuxarıda sadalanan vətəndaş cəmiyyəti institutları da fəal iştirak edirlər. Bununla bağlı belə bir sual ortaya çıxır ki, vətəndaş cəmiyyəti institutları olmadan sosial xidmətin həyata keçirilməsi mümkündürmü? Cavab olaraq qeyd edə bilərik ki, bəli, bu institutlar olmadan da sosial xidmət həyata keçirilməsinin mümkün olmasına baxmayaraq, bu cür səylərin əhatə dairəsi və effektivliyi məhdud ola bilər.

Belə ki, vətəndaş cəmiyyəti institutları çox vaxt bu səylərin (tədbirlərin) təşkilində və əlaqələndirilməsində mühüm rol oynasalar da, fərdlər, eləcə də qeyri-rəsmi qruplar və ya dövlət qurumları vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları olmadan sosial xidmətlə məşğul ola bilərlər. Vətəndaş cəmiyyəti institutları olmadan sosial xidmət aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

- fərdi xeyirxahlıq hərəkətləri - fərdlər ehtiyacı olan qonşularına, dostlarına və ya mənsub olduqları icma üzvlərinə kömək etməklə sosial xidmətlə məşğul ola bilərlər. Bu, yemək, geyim, sığınacaq və ya mənəvi (emosional) dəstək vermək formasında edilə bilər.

- dövlət təşəbbüsləri - dövlət qurumları və ya

hakimiyyət səlahiyyətli orqanlar ictimai səhiyyə, təhsil, sosial rifah və ya fərdlərə yardım göstərilməsi kimi proqramlar vasitəsilə vətəndaşlara birbaşa sosial xidmətlər göstərə bilərlər.

- icma səyləri (cəhdləri) - icmalar rəsmi institutlar yaratmadan yerli problemləri həll etmək üçün bir araya gələ bilərlər. Bu, təmizlik kampaniyalarının, müxtəlif ictimai aksiyaların və ya təhsil seminarlarının təşkili ilə əhatə oluna bilər.

- “ad-hoc” (müvəqqəti) qrupların fəaliyyəti – müəyyən bir sosial problemlə əlaqədar vətəndaşların qeyri-rəsmi qruplarının könüllü şəkildə toplaşdığı və spesifik məsələləri həll etmək üçün kortəbii şəkildə təşkilatlanmadır. Məsələn, hansısa ailəyə birdəfəlik yardım göstərmək üçün bir rayon əhalisinin toplaşaraq vəsait toplaması buna misal ola bilər.

- dini inanca və ya etiqada əsaslanan səylər - dini qrupların üzvləri tez-tez öz missiyalarının bir hissəsi kimi sosial xidmətlə məşğul olur, həssas və təcrid olunmuş insanlara dəstək verirlər. Məlum olduğu kimi bütün səmavi dinlərin təməlinə insanlara qarşı sevgi və humanizm prinsipləri dayanır. Belə ki, bir çox dinlər gücsüzlərə, uşaqlara, qocalara, yoxsullara, xəstələrə və s. bu qəlibdən olan həssas təbəqəyə mənsub şəxslərə qayğıni və yardımı ön plana çəkir. Məsələn, islam dini yardıma möhtac insanlara sədəqə verilməsini və maddi cəhətdən imkanı olan şəxslərin imkanı olmayanlara, yoxsullara yardım etməsini əmr edir. Dinin bu mənada göstərişi insanlar tərəfindən həyata keçirildikdə cəmiyyətdə yoxsullara müəyyən qədər köməklik və yardım göstərilmiş olur ki, bu da son nəticədə mahiyyət etibarilə sosial xidmətin həyata keçirilməsinin fərqli bir formasıdır. Eləcə də müxtəlif insan qrupları tərəfindən həyata keçirilən xeyriyyəçilik tədbirlərinin məqsədi ilə də sosial xidmət institutunun məqsədləri üst-üstə düşür – sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərə yardım etmək. Lakin, dinin və ya fərdlərin bu məsələlərə müdaxiləsi çox məhdud mənədadır və dini göstərişlər insanların hamısına yardım göstərilməsini özündə ehtiva edə bilmir (6, s.103).

- onlayn və sosial media fəallığı - rəqəmsal əsr fərdlərə sosial media platformaları, sosial şəbəkələr və ya internet informasiya resursları vasitəsilə sosial xidmət səylərini əlaqələndirməyə və daha geniş insan kütləsinə çatdırmağa imkan verir.

Beləliklə vətəndaş cəmiyyəti institutları olmadan həyata keçirilə bilən yuxarıda qeyd edilən sosial xidmət formaları ümumilikdə aşağıdakı məhdudluqlarla müşayiət olunacaqdır:

- davamlılıq – yuxarıda qeyd edilən qeyri-rəsmi səylərin bir çoxu davamlı və uzunmüddətli təsir üçün lazım olan təşkilati struktura və resurslara malik olmur. Bu baxımdan da bu tədbirlərə davamlı yox epizodik xarakter daşır.

- koordinasiya - rəsmi vətəndaş cəmiyyəti institutları həm daha çox insanı özündə birləşdirən, həm də digər qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqələri olan genişmiqyaslı təşkilatdır. Bu təşkilatlar sosial xidmət tədbirlərinin effektivliyini artırma bilən müxtəlif resursları, maddi-texniki bazanı və şəbəkələri bir araya gətirmək imkanına malikdir. Fərdi və ya digər formalarda həyata keçirilən sosial xidmətlər isə bu imkanlardan məhrum olurlar.

- təsir imkanı və miqyası – vətəndaş cəmiyyəti institutları bir çox hallarda dövlətin siyasi addımlar atmağa məcbur etməklə, hökuməti müəyyən qərarlar qəbul etməyə vadar etməklə və ya qanunvericilik aktlarının qəbul olunmamasına nail olmaqla məsələni “kökündən” həllinə nail olurlar. Lakin, fərdi və ya müvəqqəti olaraq həyata keçirilən tədbirlərdə buna nail olmaq mümkün olmur.

Ölkəmizdə sosial xidmətin həyata keçirilməsində dövlət orqanları ilə yanaşı, vətəndaş cəmiyyəti institutları – xüsusilə də qeyri-hökumət təşkilatlarının bir növü olan ictimai birliklər fəal iştirak edirlər. “Sosial xidmət haqqında” 30 dekabr 2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsində qeyd edilir ki, sosial xidmət sistemi sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müvafiq icra hakimiyyəti orqanından, dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələrindən, sosial işçilərdən və sosial xidmətçilərdən, eləcə də öz vəsaitləri və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hökumət təşkilatlarından, könüllülərdən ibarətdir. 6.0.2-ci maddəyə əsasən, sosial xidmət sahəsində dövlətin vəzifələrindən biri də sosial xidmətə ehtiyacı olan şəxslərə sosial xidmətin göstərilməsi sahəsindəki fəaliyyətdə bələdiyyələrin, qeyri-hökumət təşkilatlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin iştirakının dəstəklənməsidir (3.).

Göstərilənlərlə yanaşı, “Sosial xidmət haqqın-

da” AR Qanununun 5.0.6-cı maddəsində sosial xidmət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi “ictimai iştirakçılığın təmin olunması” prinsipi təsbit edilmişdir (3.). “İctimai iştirakçılıq haqqında” 22 noyabr 2013-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, ictimai iştirakçılıq - dövlət və cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində dövlət siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, ümumdövlət və yerli səviyyədə qərarların qəbulunda, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin təşkilində vətəndaşların və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının iştirakı, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının ictimaiyyətlə məsləhətləşməsi və ictimai rəyin nəzərə alınmasıdır (1.).

Ölkəmizdə sosial xidmətlər sahəsində əsas dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, daha konkret olaraq Nazirliyin tabeliyində qurum olan Sosial Xidmətlər Agentliyi tərəfindən həyata keçirilir (5, s.290).

Həm sosial xidmətlərin həyata keçirilməsində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyətinə nəzarət etmək, həm də bu sahədə ictimai iştirakçılığın təmin etmək, həm də hüquqi aktların qəbulunda və fəaliyyət istiqamətləri ilə bağlı ictimai nəzarətin təşkilində (və digər nazirliyin səlahiyyətinə dair məsələlər üzrə) vətəndaş cəmiyyəti institutlarının iştirakının təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında İctimai şura fəaliyyət göstərir.

Göründüyü kimi, qeyri-hökumət təşkilatları ölkəmizdə həm faktiki olaraq, həm də qanunvericilik sistemində sosial xidmət sisteminin ayrılmaz tərkib hissələrindən biridir. Hal-hazırda ölkəmizdə 4000-dən artıq vətəndaş cəmiyyəti institutlarında olan qeyri hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən ictimai birliklərə “Sosial hüquqların araşdırılması” İctimai Birliyini, “Mərhəmət” Kimsəzilərə Yardım” İctimai Birliyini, “Vətəndaşların Sosial Rifahı Naminə” İctimai Birliyini, “İnklüziv Cəmiyyət Naminə Əlilliyi Olan Şəxslə-

rə Dəstək” İctimai Birliyini, “Ümman” Əliliyi olan Uşaqlara Qayğı” İctimai Birliyini və digər ictimai birlikləri misal göstərə bilirik ki, həmin ictimai birlikdə əhaliyə sosial xidmətin göstərilməsi sahəsində Sosial Xidmətlər Agentliyi ilə birlikdə, eləcə də fərdi qaydada bir sıra tədbirlər həyata keçirirlər. Həmin təşkilatlar öz fəaliyyətlərini “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununa, “İctimai iştirakçılıq haqqında” Qanuna, “Sosial xidmət haqqında” Qanuna və digər sahəvi qanunvericilik aktlarına uyğun həyata keçirirlər (2.).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 avqust 2023-cü il tarixli 4059 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı” ilə qarşıdakı 3 il ərzində ölkəmizdə sosial xidmətin inkişaf perspektivlərini müəyyən edilmişdir (4.). Lakin, həmin dövlət proqramına əsasən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər planında qeyri-hökumət təşkilatlarının və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyəti ilə bağlı heç bir müddəa nəzərdə tutulmamışdır. Halbuki, qeyd etdiyimiz kimi müasir dövrdə sosial xidmətin həyata keçirilməsini vətəndaş cəmiyyəti institutları olmadan təsəvvür etmək çə-

tindir. Fikrimizcə, həmin dövlət proqramın əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan müəyyən qrup tədbirlərin icrasına vətəndaş cəmiyyəti institutlarının cəlb edilməsi həm sosial xidmətin ölkəmizdə inkişafına və bu sahədə işin səmərəliliyinin artmasına, həm də vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb ola bilər.

Son olaraq hesab edirik ki, vətəndaş cəmiyyəti institutları sosial xidmət sisteminin mühüm elementlərindən biri olsa da, onların fəaliyyətlərinin bugünkü vəziyyəti elə də ürəkəçən deyil. Xarici dövlətlərin təcrübəsində mövcud olan yuxarıda qeyd edilən vətəndaş cəmiyyəti institutların demək olar ki, bir çoxu ölkəmizdə fəaliyyət göstərmir. Vətəndaş cəmiyyəti institutların ölkəmizdə ən geniş yayılmış forması ictimai birliklərdir ki, həmin birliklərin də fəaliyyəti əsas etibarilə Sosial Xidmətlər Agentliyinin sifarişləri əsasında formalaşır. Bu səbəbdən də fikrimizcə, daha müxtəlif və rəngarəng vətəndaş cəmiyyəti institutlarının təsis edilməsi, kütləvi tədbirlərin təşkili və vətəndaşlara sosial xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı digər mədəni, kütləvi tədbirlərin və proqramların işlənilib hazırlanması bu sahənin inkişafına təkan verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “İctimai iştirakçılıq haqqında” 22 noyabr 2013-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu - <https://e-qanun.az/framework/26879>
2. “Qeyri-hökumət təşkilatları haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu - <https://e-qanun.az/framework/511>
3. “Sosial xidmət haqqında” 30 dekabr 2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu - <https://e-qanun.az/framework/23195>
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 avqust 2023-cü il tarixli 4059 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı”
5. Vəliyev A.T. Sosial dövlət və sosial xidmət. “Müasir dövrdə insan hüquqlarının aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı. 2022. s. 287-292
6. Vəliyev A.T. Sosial xidmət - sosial ədalət nəzəriyyəsi kontekstində. “Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri” Elmi Hüquq Jurnalı. Bakı. 2022. № 4 (36). s. 101-105

Ата Велиев**Институты гражданского общества и социальные услуги**

В статье говорится о роли институтов гражданского общества в реализации «социального обслуживания», которое является одним из важных институтов «права социального обеспечения» в современное время. Таким образом, в статье институты гражданского общества были проанализированы в общем контексте и изучена эффективность их совместного с государством участия в реализации социальных услуг. В итоге были проанализированы отечественные институты гражданского общества и правовые основы их деятельности.

Ata Valiyev**Civil society institutions and social service**

The article talks about the role of civil society institutions in the implementation of "social service", which is one of the important institutions of "social security law" in modern times. Thus, in the article, civil society institutions were analyzed in the general context and the effectiveness of their joint participation with the state in the implementation of social services was studied. In the end, domestic civil society institutions and the legal bases of their activities were analyzed

Ayişə ƏLİYEVƏ

Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının
2-ci kurs magistrı, polis leytenantı
e-mail: ayisha.aliyeva19@gmail.com

ƏQLİ MÜLKİYYƏTİN MÜHAFİZƏSİNİN CİNAYƏT HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ, əqli mülkiyyət, kriminogen amil

Ключевые слова: авторское право, изобретательское право, интеллектуальная собственность, криминогенный фактор.

Keywords: author's right, inventor's right, intellectual property, criminogenic factor

Bəşər cəmiyyətinin inkişafının bütün mərhələlərində, intellektin, elmin, mədəniyyətin, texnikanın inkişafına böyük önəm verilib. Təbii ki, ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi inkişafı da məhz əhəmiyyətli dərəcədə yuxarıda göstərilən amillərdən asılıdır. Bu kontekstə demokratik, hüquqi dövlətdə əqli mülkiyyətin tənziminə, mühafizəsinə hər zaman xüsusi diqqət olmuşdur.

Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əqli mülkiyyət hüququnu tanıyır və bütün şəxslərin əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına təminat verir. Konstitusiyanın normasını aydınlaşdırmaq və əqli mülkiyyət hüququnun qorunmasının hüquqi bazasını formalaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bir sıra qanunlar qəbul edib və bir çox beynəlxalq razılaşmaları təsdiq edib. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 30-cu maddəsində qeyd olunur ki, hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır [1, maddə 30].

Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur. Bu konstitusiya normalarının təminatı məqsədilə Azərbaycan Respublikasında müvafiq qanunvericilik bazası və həmin qanunun icrasının təmin edən mexanizmlər yaradılmışdır. Əqli mül-

kiyyət hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı müvafiq maddələr «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» və əqli mülkiyyətə aid digər qanunlarla yanaşı, Mülki Məcəllədə, Mülki Prosesual Məcəllədə, İnzibati Xətalər Məcəlləsində, Cinayət Məcəlləsində və Gömrük Məcəlləsində öz əksini tapmışdır.

8 oktyabr 1996-cı il tarixdən qüvvəyə minən «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu [2] bütövlükdə müəllif hüquqlarının qorunması və idarə edilməsi sistemində əhəmiyyətli yeniliklər gətirməklə bərabər, pozulmuş müəllif hüquqlarının müdafiəsi üzrə məhkəmə işlərinə baxılması məsələlərinə də prinsiplial dəyişikliklər etmişdir. Bu Qanun mütəxəssislərin və beynəlxalq ekspertlərin fikrinə görə, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin demokratik cəmiyyətlər üçün ümumqəbul edilmiş yüksək qorunma səviyyəsinin bütün tələblərinə cavab verir. Qanunun tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 oktyabr 1996-cı il tarixli Fərmanı, həmçinin yeni qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə, Mülki Prosesual Məcəlləsinə, Cinayət Məcəlləsinə və bir sıra digər qanunvericilik aktlarına müəllif hüququ və əlaqəli hüquqlar üzrə dünya standartlarına uyğun olan müddəaların daxil edilməsi də intellektual mülkiyyət hüquqlarına Azərbaycan dövlətində yüksək qiymət verilməsinin təzahürlərindəndir.

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜQMT) əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsini təbliğ edir və bütün dünya ölkələrinin effektiv əqli mülkiyyət sistemindən istifadəsini təmin edir. Əqli mülkiyyət, mahiyyət etibarilə ixtiraçı

və yaradıcıların bacarıqlarının ictimai marağı nəzərə almaqla tanınması və mükafatlandırılması mexanizmidir. Əqli mülkiyyət sisteminin hüquqların müdafiəsi insanın yaradıcı potensialını stimullaşdırır, elm və texnologiyanın sərhədlərini daha da genişləndirməyə və ədəbiyyat və incəsənət dünyamızı zənginləşdirməyə imkan verir.

Müasir dövrdə ölkənin sosial, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni inkişaf səviyyəsi, ictimai həyatını bütün sahələrində, o cümlədən əqli mülkiyyətin mühafizəsi qanunvericilik və institusional islahatların davamlı olmasını zəruri edir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı, rəqəmsallaşma proseslərindən qaynaqlanan bir çox sualların nəzəri ədəbiyyatda cavabını tapmaq çətin olur. Mövcud dinamiklik, tədqiqatların sayının az olması bir çox məqamların təhlilini zəruri edir. Xüsusilə də elektron cəmiyyətdə insan hüquqlarının inkişaf tendensiyası dəyişdiyi üçün bəzi münasibətlər tənzimlənməmiş qalır. Qeyd olunanları əqli mülkiyyət hüquqlarına da şamil etmək olar. Yeni texnologiyalar vasitəsilə piratçılıq və plagiatlıq kimi pozuntular asanlaşdığı üçün müəlliflik hüquqlarının qorunması dövrümüzün aktual problemlərindən sayılır. Bundan əlavə, informasiyanın əlyətərliyinin tələb olunduğu bir cəmiyyətdə istənilən informasiyanın ötürülməsi və yayılması ilə bağlı müəlliflik hüquqlarının pozulması zamanı təcrübi ziddiyyətlər meydana çıxır. Təbii ki, bu, müəlliflik və informasiya hüquqları arasında qarşıdurma kimi qiymətləndirilə bilməz. Çünki insan hüquq və azadlıqlarının sistemi universal vahid çərçivəni təşkil edir ki, burada bütün hüquq və azadlıqlar bərabər formada qarşılıqlı əlaqədədirlər. Deməli, mövcud problemlər təcrübədə və hüquqi tənzimləmələrdə olan çatışmazlıqlardan irəli gəlir və bu sahədə tədqiqatların aparılmasına, təkliflərin verilməsinə ehtiyac vardır.

Müasir Azərbaycan dövlətinin və cəmiyyətinin inkişafında ən vacib amillərdən biri əqli mülkiyyət institutunun modernləşdirilməsidir, çünki bu, ölkənin dünya miqyasında rəqabət qabiliyyətinin göstəricisidir. Məlumdur ki, müasir dünya birliyində əqli mülkiyyət bazarının formalaşması daha çox elmin, texnikanın inkişaf tempi və mədəniyyət nailiyyətlərindən ölkənin iqtisadi və so-

sial inkişafı maraqları naminə istifadənin səmərəliliyi ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasında hüquq sahibinin əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması halında müdafiəsi milli qanunvericiliyin normaları və beynəlxalq müqavilələrin normaları ilə həyata keçirilir.

“Əqli” və “mülkiyyət” sözlərinin birləşməsi nəticəsində formalaşmış “əqli mülkiyyət” məfhumu mürəkkəb anlayışdır. Birləşmənin mahiyyətindən görüldüyü kimi, bu məfhum insan intellektinin, zəkasının məhsuludur. Bəs yeni texnologiyaların inkişaf etdiyi bir dövrdə yaradılmış ağıllı maşınların, yəni süni intellekt sistemlərinin yaratdığı informasiya məhsulları da əqli mülkiyyət termini ilə ehtiva oluna bilərmi? – Bu sualın cavablandırılması üçün ilk növbədə, əqli mülkiyyətin nəzəri və hüquqi anlayışı və mahiyyətinə nəzər salmaq lazımdır.

İntellektual fəaliyyətin ilk əlamətləri insan cəmiyyətinin inkişafının lap əvvəlində meydana çıxdı. Ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin ictimai, siyasi, daha sonra isə iqtisadi əhəmiyyəti artıq Qədim Yunanıstan dövründə də tanınırdı. Lakin əqli mülkiyyət anlayışının nə vaxt yarandığını heç kim dəqiq bilmir. Onun ilk nümunələrindən biri də Roma şairi Martialın (m. 40-104-cü illər) müəyyən bir Fidentinə ünvanladığı aşağıdakı ifadəsidir: “Bir söz-söhbət var, Fidentin, mənim şeirlərimi oxuyanda sən onları ötürəsən; əgər onları mənim üçün qoyub getmək istəsən, səni pulsuz göndərəm; onların sənin olmasını istəyirsənsə, onları al - onlar artıq mənim olmayacaq. Bu sətirlər Roma qanunvericiliyinin özəlliyini əks etdirir. Fidentin Martialın şeirlərini pulsuz oxuya bilərdi, lakin pul müqabilində onların müəllifliyini ala bilərdi (bu gün belə bir alış qanunlaşdırılmış plagiatla eyniləşdiriləcək). Üstəlik, Qədim Romada başqasının yazı materialına yazılmış şeir və ya başqasının lövhəsində çəkilmiş şəkil şairə və ya rəssama deyil, bu materialın sahibinə, yəni müəlliflər hüququ əldə etmədi. öz işlərinə. Bu qayda sonralar imperator Yustinian tərəfindən ləğv edildi. Beləliklə, meydana çıxan əqli mülkiyyət hüququnun əsasını əqli hüquqlarının deyil, istehsalçıların müstəsna mülkiyyət maraqlarının müdafiəsi ideyası təşkil edirdi.

Qeyd olunan müxtəlif nəzəriyyə və yanaşmaları ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “əqli mülkiyyət” termini fərdi mülkiyyətdən sonra formalaşsa belə, onun hüquq kimi tanınması və qorunması əksər nəzəriyyəçilər tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu tendensiya müasir dövrdə də davam etməkdədir. Əgər əvvəlki yanaşmalarda əqli mülkiyyətin tanınması daha çox diqqət mərkəzində idisə, müasir alimlər əqli mülkiyyətin məzmununu və hüquqı tənzimlənməsini ön plana çəkirlər. Məsələn, professor Kamran İmanov qeyd edir ki, qeyri-maddi və maddi nemətlərdən ibarət olan biliklər dövründə əqli fəaliyyət obyektiv formada əks olunur və əqli fəaliyyət nəticələrini formalaşdırır ki, bu da əqli mülkiyyəti yaradır [5, s. 11].

“Əqli mülkiyyət” ənənəvi olaraq “sənaye mülkiyyəti” və “müəlliflik hüququ” olmaqla iki qola bölünür. Ədəbi, bədii və elmi əsərlər olaraq göstərilən sahələr əqli mülkiyyətin müəlliflik hüquqları sahəsinə aiddir. İfaçı sənətçilərin çıxışları, fonogramlar və yayımlar kimi göstərilən sahələrə ümumiyyətlə “əlaqəli hüquqlar” deyilir. “Sənaye mülkiyyəti” ifadəsi isə ixtiraları və sənaye nümunələrini əhatə edir.

Əqli mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində və digər normativ-hüquqi aktlarda bilavasitə əqli mülkiyyətə anlayış verilməsə də, “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” 22 may 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun [3] 1-ci maddəsinin məzmununa əsasən, əqli mülkiyyətə aid edilən obyektləri müəyyən etmək olar. Həmin maddədə əqli mülkiyyət hüquqları – müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərlərə, ifalara, fonogramlara, yayım təşkilatlarının verilişlərinə, inteqral sxem topologiyalarına, məlumat toplularına, folklor nümunələrinə (ənənəvi mədəni nümunələrə), ixtirlərə, faydalı modellərə, sənaye nümunələrinə, əmtəə nişanlarına, coğrafi göstəricilərə hüquqları əhatə edir. Məhz bu obyektlər “əqli mülkiyyət” termini ilə ehtiva olunur.

Əqli mülkiyyət hüquqları əsasən milli səviyyədə tənzimlənir. Beynəlxalq səviyyədə belə hüquqlar nisbətən az dərəcədə tənzimlənir: əsasən digər ölkələrin hüquq istifadəçilərinə münasibət-

də milli qanunvericiliyin tətbiqi qaydası, habelə əqli mülkiyyət obyektlərinə hüquqların beynəlxalq dövriyyəsi şərtləri müəyyən edilir.

Əqli mülkiyyətin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq hüquq normaları aşağıdakı sahələrlə təmsil olunur:

- müəllif hüquqlarının qorunması (müdafiə beynəlxalq müqavilə və konvensiyaların iştirakçısı olan bütün ölkələrin ərazisində obyektin yaradılması faktı ilə təmin edilir);
- sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi (müəyyən ərazidə mühafizə tələb olunur);
- qeyri-ənənəvi obyektlərin mühafizəsi - istehsal sirləri (nou-hau), kommertiya təyinatı.

Əqli mülkiyyət hüquqları sahəsində ilk beynəlxalq müqavilə - Sənaye Mülkiyyətinin Mühafizəsi üzrə 1883-cü il Paris Konvensiyası imzalanmışdır. Bu konvensiyanın qəbul edilməsində məqsəd müstəsna hüquqların müdafiəsinin və əqli mülkiyyət hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin ərazi təsirini aradan qaldırmaq idi. Müəlliflik hüququ müqaviləsi 1886-cı il Ədəbi və İncəsənət Əsərlərinin Mühafizəsi üzrə Bern Konvensiyasıdır. Bu, müəlliflik hüququ sahəsində əsas standartları təsbit edən ilk vahid beynəlxalq normativ hüquqi aktdır. Konvensiyada iştirakçı dövlətlər ədəbi-bədii əsərlərə müəlliflərin hüquqlarını ən səmərəli və vahid şəkildə qorumaq niyyətlərini müəyyən ediblər.

Son onilliklər ölkələrin inkişafında əqli mülkiyyətin geniş miqyasda tətbiqi və texnologiyaların qlobal inkişafı ilə yadda qaldı. Ayrı-ayrı ölkələrdə və qlobal miqyasda əqli mülkiyyət hüquqlarını qorumaq və qorumaq üçün tədbirlər sisteminin təminatçısı dövlətdir. Əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı hər hansı mübahisəyə səbəb olan işlərin çoxu müddətin uzadılmasını tələb edir.

Elmi-texniki sahənin sürətli inkişafı elmi-texniki tərəqqidə və tədqiqatın perspektivli sahələrində getdikcə daha çox yeni müəllif işlərinin tətbiqini tələb etdiyi üçün bir insanın və bu gün yaradılan əqli mülkiyyət korporasiyalarının intellektual fəaliyyəti getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dünyada intellektual fəaliyyətin nəticələri həm mənəvi sferada, həm də maddi istehsal

sferasında tələb olunur və bütün növ intellektual məhsul və intellektual fəaliyyət hazırda iki kateqoriya kimi xidmət edir: a) iqtisadi, çünki əqli mülkiyyət hüquqları bazar iştirakçılarına müxtəlif səviyyələrdə gəlir əldə etməyə imkan verir; b) əqli fəaliyyətin nəticələrinə hüquqi, yəni müstəsna hüquqlar.

Məlumdur ki, əqli fəaliyyətin nəticələrinə dair belə hüquqlar əqli mülkiyyətin sahibinə məxsusdur. Yalnız o, onlarla qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı hərəkətləri edə bilər, yəni onlardan öz mülahizəsinə uyğun istifadə edə və sərəncam verə bilər, təhvil-təslim müqaviləsi bağlamaq yolu ilə onlara olan hüquqlarını istifadə üçün başqa şəxslərə verə, hüquqlarını sata, üçüncü şəxslərə qadağan edə bilər, onun (hüquq sahibinin) razılığı olmadan eyni hərəkətləri edə bilər.

Əqli mülkiyyət obyektlərinin mühafizəsi sahəsində dövlət dəstəyi xüsusi dövlət orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Müdafiənin inzibati-hüquqi, mülki-hüquqi və cinayət-hüquqi formaları mövcuddur. Müəlliflik hüquqlarını və ya əlaqəli hüquqları pozma Cinayət Məcəlləsinin 165-ci maddəsinə əsasən cinayət məsuliyyəti yaranır.

Cinayət Məcəlləsinin 165.1-ci maddəsinə əsasən müəlliflik hüququ və ya əlaqəli hüquq obyektlərindən qanunsuz istifadə etmə, yəni özgənini elmi, ədəbi, bədii və ya başqa əsərini öz adı ilə nəşr etdirmə və ya özgənin müəllifliyini başqa cür mənimsəmə, bu cür əsəri qanunsuz olaraq yenidən dərc etmə və ya yayma, habelə şərikli müəllifliyə məcbur etmə, əgər bu əməllər nəticəsində xeyli miqdarda ziyan vurulmuşsa şəxs min manatdan iki min manatadək miqdarda cərimə və ya üç yüz iyirmi saatdan dörd yüz səksən saatadək ictimai işlər ilə cəzalandırılır.

Şərh edilən cinayətin obyekti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 30-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş əqli mülkiyyət hüququ və 51-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş yaradıcılıq azadlığıdır. CM-in 165-ci maddəsi müəlliflik hüquqlarını və ya əlaqəli hüquqları pozmağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutmaqla vətəndaşların əqli mülkiyyət hüququ və yaradıcılıq azadlığının cinayət-hüquqi mühafizəsinə təminat verir.

Təhlil edilən cinayətin predmeti müəlliflik hüququ və ya əqli hüquq obyektləridir. Müəlliflik

hüququnun obyektlərinə təyinatından, dəyərindən və məzmunundan, habelə ifadə formasından və üsulundan asılı olmayaraq yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan həm açıqlanmış və həm də açıqlanmamış və müəyyən obyektiv formada (yazılı, şifahi, təsviri, səsli və s.) mövcud olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri aiddir («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının 5 iyun 1996-cı il tarixli Qanununun 5-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Müəlliflik hüququnun obyekti olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin siyahısı «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının 5 iyun 1996-cı il tarixli Qanununun 6-cı maddəsi ilə müəyyən edilir. Həmin obyektlərə Qanun aid edir: ədəbi əsərlər (kitablar, broşuralar, məqalələr, mühazirələr və çıxışlar, kompyuter proqramları və s.); dram, musiqili-dram və başqa səhnə əsərləri; xoreoqrafiya əsərləri və pantomimalar; mətnli və ya mətnsiz musiqi əsərləri; audiovizual əsərlər (kino-, televideo- filmlər, slaydfilmlər, diafilmlər və başqa kino və teleəsərlər); heykəltəraşlıq, rəngkarlıq, qrafika, dizayn, litoqrafiya əsərləri, qrafik hekayələr, komikslər və digər təsviri sənət əsərləri; dekorativ tətbiqi və səhnə tərtibatı sənəti əsərləri, əl ilə toxunan xalçalar; memarlıq, şəhərsalma və bağ-park sənəti əsərləri; fotoqrafiya əsərləri və ona oxşar üsulla yaradılmış əsərlər; coğrafiyaya, topoqrafiyaya və digər elmlərə aid olan xəritələr, planlar, eskizlər, illüstrasiyalar və plastik əsərlər; törəmə əsərlər (tərcümələr, dəyişdirmələr, iqtibaslar, annotasiyalar, referatlar, xülasələr, icmallar, səhnələşdirmələr, aranjemanlar, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yenidən işlənməsi); toplular; teleradio verilişlərinin proqramları, kataloqlar, bukletlər, fotoalbomlar, mündəricatlar, multimedia məhsulları (əsərləri) və digər əsərlər. Törəmə əsərlərə və toplulara müəlliflik hüququ onların əsaslandığı və ya onlara daxil edilən əsərlərin müəlliflik hüququ obyektləri olmasından asılı olmayaraq qorunur. Kompyuter proqramları ədəbi əsərlər kimi qorunur. Kompyuter proqramlarının qorunması ilkin mətn və obyekt kodu da daxil olmaqla istənilən dildə və formada ifadə edilən proqramların bütün növlərinə, o cümlədən əməliyyat sistemlərinə şamil edilir.

Əlaqəli hüquq obyektlərinə isə ifalar, fonogramlar və yayımlar (efir və ya kabel yayımı təşkilatının verilişləri) aiddir.

Bu cinayətdən zərərçəkmiş şəxs qismində elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müəllifləri, ifaçılar, fonogram istehsalçıları və yayım təşkilatları çıxış edirlər.

CM-in 165-ci maddəsinin dispozisiyası blanket xarakterli olduğu üçün bu maddənin tətbiqi zamanı müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında qanunvericiliyin müddələrinin nəzərə alınması zəruridir.

Şərh edilən cinayətin obyektiv cəhəti müəlliflik hüquqlarını və ya əlaqəli hüquqları pozmaqdan, bu əməllərin nəticəsində xeyli miqdarda ziyan vurulmasında və törədilmiş əməllə vurulmuş ziyan arasında səbəbli əlaqənin olmasından ibarətdir.

CM-in 165-ci maddəsinin dispozisiyasında müəlliflik hüquqlarını və ya əlaqəli hüquqları pozmanın aşağıdakı növləri göstərilmişdir: 1) özgənin elmi, ədəbi, bədii və ya başqa əsərini öz adı ilə nəşr etdirmə və ya özgənin müəllifliyini başqa cür mənimsəmə; 2) özgənin əsərini qanunsuz olaraq yenidən dərc etmə və ya yayma; 3) şərikli müəllifliyə məcbur etmə.

Özgənin əsərini öz adı ilə nəşr etdirmə dedikdə, müəllifin yaratdığı elmi, ədəbi, bədii və ya sərin bu əsərin yaradılmasında özünün yaradıcı əməyi ilə iştirak etməyən şəxs tərəfindən öz adı və ya qeyri-müəyyən dairə də məlum olan təxəllüsü ilə dərc edilməsi, təqdim olunması və sair üsullarla istifadəyə (dövriyyəyə) buraxılması başa düşülür. Özgənin əsərini öz adı ilə nəşr etdirmə cinayətin predmeti olan əsərə bütövlükdə müəlliflik hüququnu mənimsəməni nəzərdə tutur.

Özgənin müəllifliyini başqa cür mənimsəmə dedikdə, şərikli əsərin müəlliflərindən hər hansı birinin adının və ya soyadının göstərilməməsi, digər şəxslərin əsərlərindən istinad mənbəyi göstərilmədən elmi yaradıcılıq fəaliyyətində istifadə olunması, şərikli müəlliflər tərəfindən yaradılmış əsərin həmin müəlliflərdən yalnız birinin adı ilə nəşr edilməsi və ya yenidən nəşr edilməsi və özgə əsərini öz adı ilə nəşr etdirməklə əlaqədar olmayan sair formada müəllifliyin mənimsənilməsi başa düşülür.

Özgənin əsərini qanunsuz olaraq yenidən dərc etmə və ya yaymanın qanunsuzluğu onda ifadə olunur ki, əsərin yenidən dərc olunmasında və ya yayılmasında onun müəllifinin razılığı tələb olunduğu halda, əsər belə razılıq olmadan yenidən dərc olunur və ya yayılır.

Əsərin qanunsuz olaraq yenidən dərc olunmasının və ya yayılmasının üsulları müxtəlif ola bilər (məsələn, surətin çıxarılması, nəşr olunması, əsərin nüsxələrinin yayılması, kirayəyə verilməsi, kütləvi nümayiş etdirilməsi və s.) və onlar təhlil olunan cinayət tərkibinin zəruri əlaməti hesab olunmur.

Özgənin əsərini onun müəllifinin və ya həmin əsərə müəlliflik hüququnun digər sahibinin razılığı ilə dərc etdirmə, habelə ictimai varidatda keçmiş əsəri yenidən dərc etdirmə və ya yayma bu cinayətin tərkibini yaratmır.

Özgənin əsərini qanunsuz olaraq yenidən dərc etmə və ya yaymağa görə cinayət məsuliyyəti haqqında məsələni həll edərkən təqsirkarın əməlinin qanunsuzluğunun nədən ibarət olması müəyyənləşdirilməlidir.

Şərikli müəllifliyə məcbur etmə dedikdə, əsərin müəllifinə və ya müəlliflərinə həmin əsərin yaradılmasında yaradıcı əməyi ilə iştirak etməyən şəxsinə ya təqsirkarın özünün müəlliflər sırasına daxil edilməsi məqsədi ilə hər hansı qanunsuz təsir başa düşülür. Belə qanunsuz təsir həm psixi, həm də fiziki formada mövcud ola bilər.

Şərikli müəllifliyə məcbur etmə zamanı təqsirkar özünün vəzifələrindən sui-istifadə edərsə, onun əməli cinayətlərin məcmusu qaydasında CM-in 165-ci və 308-ci maddələri üzrə tövsiyə edilməlidir.

CM-in 165.1-ci maddəsi ilə cinayətin başa çatması üçün nəticənin – xeyli miqdarda ziyanın baş verməsi tələb olunur. Cinayətin obyektiv cəhətinin iki əlaməti – əməl və onun nəticəsi arasında səbəbli əlaqənin olması da zəruridir.

Xeyli miqdarda ziyan dedikdə, min manatdan artıq olan məbləğ başa düşülür. Vurulmuş ziyan əsl müəllifin almalı olduğu, lakin əldən çıxmış qonorar, əsərin yaradılmasına çəkilməmiş xərc və sərf edilmiş əmək və s. Formasında ola bilər. Ziyan həm maddi və həm də mənəvi ola bilər.

Ziyanın xeyli miqdarda olub-olmaması işin

konkret halları – zərərçəkmiş şəxsin fikri, ziyanın həcmi, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulması dərəcəsi, alınacaq qonorarın məbləği, zərərçəkmiş şəxsin maddi təminatlığı, mənəvi ziyanın ağırlığı və s. nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

CM-in 165.1.-ci maddəsinin dispozisiyasında sadalanan əməllər həm müəlliflik hüququ, həm də əlaqəli hüquq obyektlərinə münasibətdə törədilə bilər.

Subyektiv cəhətdən bu cinayət birbaşa və ya dolaylı qəsdlə törədilir.

Cinayətin subyektı 16 yaşına çatmış anlaqlı fiziki şəxslər ola bilər.

CM-in 165.2-ci maddəsi eyni əməllərin təkrar, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsini təhlil edilən cinayətin ağırlaşdırıcı tərkib əlamətləri kimi nəzərdə tutmuşdur.

Əməlin təkrar törədilməsinin anlayışı CM-in 16-cı maddəsinin şərhində, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsinin anlayışı isə 34-cü maddənin şərhində verilmişdir.

CM-in 165.2-ci maddəsi üzrə cinayətin başa çatması üçün nəticənin baş verməsi tələb olunmur. Ziyanın vurulub-vurulmamasından asılı olmayaraq CM-in 165.1-ci maddəsində sadalanan əməllərin təkrar, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsi CM-in 165.2-ci maddəsi üzrə tövsif olunacaqdır. Təqsirkar özgənin müəlliflik hüquqlarını və ya əlaqəli hüquqlarını təhlil edilən maddənin dispozisiyasında göstərilmiş əməllərdən biri ilə poz-

duğunu dərk edir, bunun xeyli miqdarda ziyan vuracağını qabaqcadan görür və bunu arzu edir (birbaşa qəsd) və ya bunun baş verməsinə şüurlu surətdə yol verir (dolaylı qəsd) [6, səh. 639-642].

Beləliklə, qeyd edirik ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət hüquqi doktrinasında əqli mülkiyyətin mühafizəsi az tədqiq olunan mövzulardan biridir. Baxmayaraq ki, əqli mülkiyyətin cinayət hüquqi mühafizəsi sahəsində müəyyən problemlər də müşahidə olunur. Əqli mülkiyyətə qəsd edən cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normaların tətbiqi prosesində HMO praktikasında müəyyən problemlər yaranır. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi bu kateqoriya cinayətin əlamətləri barədə cinayət hüquq elmində və təcrübədə vahid yanaşmanın olmamasıdır. Bundan başqa nəzərə alsaq ki, bu növ kateqoriya cinayətlər Azərbaycan Respublikasında nisbətən yenidir, xarici ölkələrin təcrübəsini öyrənmək pozitiv ola bilərdi.

Bir çox tədqiqatçılar hesab edir ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 165-166 maddələrində “xeyli miqdar” əlamətinin olması, tətbiqetmə praktikasında problemlər yara- dır. Düzdür, Cinayət Məcəlləsində “xeyli miq- dar” açıqlanır. Lakin təcrübədə mülkiyyətçiyə vurulan real zərəri müəyyən etmək bəzən çətin olur, bu da ibtidai araşdırmanı ləngidir.

Müasir dünyanın intellekt əsrinə uyğun inkişaf perspektivini nəzərə alaraq bəzi ölkələrin (İspaniya, Estoniya) Cinayət Məcəllələrində olduğu kimi ayrıca – əqli mülkiyyət əleyhinə cinayətlər ad- lı fəslin yaradılması məqsədəuyğun olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, "Hüquq Yayın Evi", 2023.
2. "Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının 8 oktyabr 1996-cı il tarixli Qanunu.
3. "Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının 22 may 2012-ci il tarixli Qanunu.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq Yayın Evi", 2023, 908 səh.
5. İmanov K.S. Əqli mülkiyyət dünən, bu gün və sabah. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi, 2019, 48 s.
6. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, 2023-cü il, 788 səh.

Айша Алиева**Уголовно-правовые аспекты защиты интеллектуальной собственности**

Права интеллектуальной собственности в основном регулируются на национальном уровне. На международном уровне такие права регулируются в относительно низкой степени: в основном определяется порядок применения национального законодательства в отношении пользователей прав из других стран, а также условия международного оборота прав на объекты интеллектуальной собственности.

Государственная поддержка в сфере охраны объектов интеллектуальной собственности осуществляется через специальные государственные органы. Различают административно-правовую, гражданско-правовую и уголовно-правовую формы защиты.

В статье упоминаются национальные и международные правовые нормы в сфере защиты интеллектуальной собственности, а также рассматриваются уголовно-правовые аспекты защиты интеллектуальной собственности.

Ayisha Aliyeva**Criminal legal aspects of intellectual property protection**

Intellectual property rights are mainly regulated at the national level. At the international level, such rights are regulated to a relatively low degree: mainly, the procedure for applying national legislation in relation to users of rights from other countries, as well as the conditions for the international circulation of rights to intellectual property objects are determined.

State support in the field of protection of intellectual property objects is carried out through special state bodies. There are administrative-legal, civil-legal and criminal-legal forms of protection.

The article mentions national and international legal norms in the field of intellectual property protection, and also examines the criminal legal aspects of intellectual property protection.

Rəyçi: h.ü.f.d., dosent İmrəli Məmmədli

UOT:34.343.10

Nail ABBASOV

h.ü.f.d., Nəsimi Rayon Məhkəməsinin hakimi

e-mail:n_abbasov81@yahoo.com

Aysel KİŞİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti doktorant

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi, baş eksperti

e-mail:kisiyeva.aysel89@gmail.com

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFININ STRATEJİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: məhkəmə ekspertizası, məhkəmə eksperti, beynəlxalq əməkdaşlıq, ekspert proqramları, beynəlxalq təşkilatlar

Ключевые слова: судебная экспертиза, судебный эксперт, международное сотрудничество, экспертные программы, международные организации

Key words: forensic expertise, forensic expert, international cooperation, expert programs, international organizations

Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq məsələləri ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində həmişə aktualıq kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu sahədə beynəlxalq təcrübənin genişləndirilməsinə tələbat 1995-ci ildən başlayaraq həyata keçirilən, son illərdə isə daha da sürətlənən məhkəmə-hüquq islahatlarının tətbiqi nəticəsində xeyli artmışdır.

Beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini doğuran əsas səbəblər sırasına insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin qloballaşmasını, kommunikasiya vasitələrinin, beynəlxalq elmi əlaqələrin sürətli inkişafını, əhalinin miqrasiyasının əhəmiyyətli artımını, beynəlxalq transmilli cinayətkarlığın və beynəlxalq terrorizmin sayının artmasını göstərmək olar.

Qeyd edək ki, “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 42-ci maddəsi bilavasitə məhkəmə ekspertizasının aparılması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərinə həsr olunmuşdur. Belə ki, Qanunun bu maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində Azərbaycan Respublikasının məhkəmə ekspertizası idarələri xarici dövlətlərin müvafiq orqanları ilə, habelə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

Son illərdə istər Azərbaycanda, istərsə də Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Belarus və digər MDB ölkələrində məhkəmə ekspertizası sahəsində xeyli sayda elmi əsərlərin və araşdırmaların işlənilməsinə baxmayaraq bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın bir çox məsələləri kifayət qədər işlənilməmişdir. Beynəlxalq əməkdaşlıqla bağlı məsələlər əsasən regional xarakterli əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə münasibətdə işlənilməyindən daha çox praktiki xarakter daşmışdır. 2011-ci ildə İ.E.Nikitinin “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində Avropa əməkdaşlığı” mövzusunda dissertasiya işində başlıca olaraq ekspertizaların icraatı və xüsusi tədqiqatlar zamanı Rusiya və Avropa ittifaqının üzv ölkələri arasında polis əməkdaşlığının hüquqi tənzimlənməsi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir [4; 12].

Qeyd edək ki, məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf tarixinin tədqiqi nəticəsində bu əməkdaşlığın əsas inkişaf mərhələlərini müəyyən etmək mümkündür.

Məsələn, keçmiş SSRİ-də beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafını iki əsas mərhələyə ayırmaq olar.

Birinci mərhələ – birinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq təmasların bərpası ilə səciyyələnir (1918-1938-ci illər). Bu dövrdə kriminalistik ədəbiyyatın və məhkəmə ekspertizası sahəsində elmi işlərin tərcüməsi və nəşri həyata keçirilir, ekspert avadanlığı və materialların istehsalı üzrə firmalar şəbəkəsi genişlənir, məhkəmə ekspertizası idarələri və polis kriminalistik laboratoriyalarının əməkdaşlarının qabaqcıl xarici təcrübə ilə tanış olmaları daha da aktivləşir, bir sıra beynəlxalq məhkəmə ekspertizası təşkilatları təsis edilir. Bunlara Kriminalistika Elmlərinin Beynəlxalq Akademiyası (1929), Ayaq izlərinin və ayaqqabıların tədqiqatını aparanların Beynəlxalq Assosiasiyası (1929), Məhkəmə-tibb ekspertlərinin Beynəlxalq Assosiasiyası (1938), Məhkəmə təbabəti üzrə Beynəlxalq Akademiya (1938) məhkəmə ekspertlərinin beynəlxalq təmaslarının genişlənməsinə, həmçinin 1923-cü ildə Beynəlxalq Cinayət Polisi Komissiyasının (İnterpolun) yaradılmasına kömək etmişdir [7;42-43].

İkinci mərhələnin (1945-1991-ci illər) əsas xarakterik xüsusiyyətləri II Dünya müharibəsinin qurtarması, 1945-ci ildə Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının, 1949-cu ildə Avropa Şurasının təsis edilməsi, 1946-cı ildə İnterpolun yenidən yaradılması ilə bağlıdır. Bu dövrdə 33 beynəlxalq qeyri-hökumət məhkəmə-ekspert təşkilatı yaradılmışdır.

Eyni zamanda, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığının inkişafı sosialist və kapitalist sistemlərinin qarşıdurması şəraitində baş verirdi ki, bu da ekspertlər arasında geniş təmas və əlaqələrin imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salırdı. Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində ən sıx əməkdaşlıq sosialist düşərgəsi ölkələri arasında mövcud idi. Sosialist ölkələrin məhkəmə ekspertlərinin vaxtaşırı elmi konfransları keçirilir, sovet mütəxəssisləri sosialist düşərgəsindən olan xarici ölkə ekspertlərinə metodiki köməklik göstərir, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün məhkəmə eks-

pertlərinin hazırlığını təşkil edir və ekspertlərin ali məktəblərdə təhsil almaları üçün geniş imkanlar yaradırdılar.

Beynəlxalq əməkdaşlığın müasir mərhələsi SSRİ və onun müttəfiqləri ilə, ABŞ və onun müttəfiqləri arasında dağıdıcı qlobal, geosiyasi hərbi, iqtisadi və ideoloji qarşıdurma dövrünün başa çatması ilə səciyyələnən 1991-ci ildən başlamışdır.

Bu dövr beynəlxalq münasibətlərdə qloballaşma və regionallaşma proseslərinin güclənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələyə vahid informasiya məkanının təşəkkülü xasdır. Məhz vahid informasiya məkanı şəraitində hüquq-mühafizə orqanlarının, hüquq müdafiə təşkilatlarının, məhkəmə ekspertizası idarələrinin və ayrı-ayrı ekspertlərin, həmçinin məhkəmə ekspertizası məsələləri üzrə ixtisaslaşan alimlərin transmilli əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdir.

Hazırda BMT, İnterpol, Avropol, ASEANA-POL kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda məhkəmə-ekspert xidməti mövcuddur.

Müxtəlif hüquq sistemlərinə məxsus ölkələrdə məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin təşkili və hüquqi əsaslarında yaxınlaşma baş verir. Məhkəmə ekspertizalarının keyfiyyətinin, elmi əsaslılığının və mötəbərliyinin yüksəldilməsi məsələləri üzrə məhkəmə ekspertlərinin və hüquqşünas alimlərin konsepsiyası inkişaf edir [6; 390-393].

Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində BMT-nin artmaqda olan rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, bu sahədə BMT-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri qismində cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində beynəlxalq müəssisələrin məhkəmə-ekspert təminatı; inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhkəmə-ekspert müəssisələrinin yaradılmasına və ekspertlərin hazırlanmasına köməklik göstərilməsi; məhkəmə ekspertizası elminin və təcrübəsinin prioritet inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi; insan hüquqlarının müdafiəsinin məhkəmə-ekspert təminatını göstərmək olar.

İnterpolun fəaliyyətində məhkəmə-ekspert təminatı üzrə qabaqcıl təcrübənin ümumiləşdirilməsi, həmçinin İnterpolun kriminalistik bölmələrinin elmi və metodiki işləri də məhkəmə ekspertizası idarələri üçün olduqca dəyərlidir. Bununla bağlı Azərbaycanın bütün məhkəmə ekspertizası

idarələrinin İnterpolun kriminalistik bölmələri tərəfindən hazırlanmış elmi və metodiki işlərlə, standartlarla təmin edilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilməlidir. İnterpolun məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq tədbirlərində Azərbaycan Respublikasının məhkəmə ekspertizası idarələrinin nümayəndələri daha aktiv iştirak etməlidirlər.

Dövlətlərarası münasibətlərin regionallaşmasının ümumi meylinin nəticəsi kimi məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında regional beynəlxalq təşkilatların rolu da artmaqdadır. Hazırda bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq ən aktiv şəkildə MDB, Avropa Polis Təşkilatı (Avropol), Avropa İttifaqının məhkəmə əməkdaşlığı (Avroyust), Məhkəmə təbabəti üzrə Avropa Şurası, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi, Cənub-Şərqi Asiya Dövlətləri Assosiasiyası, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Afrika İttifaqı kimi regional təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir [2; 14-16].

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində səmərəliliyin artırılması, həmçinin vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məhkəmə ekspertizası sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın rolunun dönmədən artması təkcə məhkəmə ekspertlərinin və məhkəmə ekspertizası idarələrinin beynəlxalq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsini deyil, həm də bu sahədəki əməkdaşlığın formalarının böyük rəngarəngliyini doğurmuşdur.

Beynəlxalq əməkdaşlığın vəziyyəti və dinamikasının analizi bu sahədə dörd əsas meylin mövcudluğundan danışmağa imkan verir:

1. Beynəlxalq əməkdaşlığın təşkili sahəsində əsas meyllər (məhkəmə ekspertizası sahəsində regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi; beynəlxalq məhkəmə-ekspert komandalarının yaradılması; məhkəmə ekspertizası idarələri arasında kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi; birləşmiş məlumat banklarının və bazalarının yaradılması).

2. Məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin elmi təminatı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsas meyilləri (məhkəmə ekspertizası sahəsində elmi nailiyyətlərlə bağlı mübadilənin aktivləşdirilməsi; məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin

aktual məsələlərinin işlənilib hazırlanmasında beynəlxalq cəmiyyətin səylərinin birləşdirilməsi; məhkəmə ekspertizası ümumi nəzəriyyəsinə marağın artması; məhkəmə ekspertizası icraatı zamanı insan hüquqlarının daha effektiv təmini məsələlərinin işlənilib hazırlanması).

3. Məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin metodiki təminatı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas meyilləri (ekspert metodikalarının unifikasiyasına səy göstərilməsi; məhkəmə ekspertizası laboratoriyalarının beynəlxalq akkreditasiyası; məhkəmə ekspertlərinin beynəlxalq peşəkar testləşdirilməsi; peşə etikası sahəsində ekspertlərə irəli sürülən tələblərin unifikasiyası; müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin mübadiləsinin aktivləşməsi).

4. Məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin texniki təminatı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas meyilləri (məhkəmə ekspertizası sahəsində texniki vasitələrin istehsalının əhəmiyyətli artımı; məhkəmə ekspertizası icraatında istifadə olunan rəqəmsal foto və video təsvirlərə dair irəli sürülən vahid tələblərin işlənilib hazırlanmasına səy göstərilməsi, məhkəmə kompüter-texniki ekspertizası sahəsində tədqiqatların geniş inkişaf etməsi) [2; 71-73].

Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalan dinamik inkişaf edən sistem kimi təsəvvür edilə bilər. Belə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi məhkəmə ekspertlərinin, məhkəmə ekspertizası idarələrinin, məhkəmə sisteminin, hüquq-mühafizə orqanlarının və vətəndaş cəmiyyətinin maraqlarına cavab verir. Azərbaycanda beynəlxalq təmasların inkişaf etdirilməsi məqsədilə xarici və beynəlxalq institutların birgə fəaliyyəti elmi-əsaslı strateji planlaşdırma əsasında həyata keçirilməlidir.

Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın strategiyası – məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsas məqsədlərinə, vəzifələrinə, prinsiplərinə, istiqamətlərinə, forma və mexanizmlərinə razılaşdırılmış yanaşmaların məcmusudur. Stratejiya məhkəmə ekspertizası sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının konseptual əsaslarını, dövlətlərarası münasibətlə-

rin əsas inkişaf meyllərini, həmçinin transmilli cinayətkarlığın strukturu və dinamikası nəzərə alınmaqla uzunmüddətli və qısamüddətli perspektivdə onun təkmilləşdirilməsinin prioritetlərini müəyyən etməlidir.

Məhkəmə ekspertizası sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsas məqsədləri məhkəmə ekspertizalarının keyfiyyətinin və məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi, bu sahədə elmi nailiyyətlərin və praktiki təcrübənin beynəlxalq mübadiləsi üçün əlverişli şərtlərin və şəraitlərin yaradılmasıdır.

Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas vəzifələri olaraq göstərilə bilər:

- məhkəmə ekspertlərinin beynəlxalq birliklərində Azərbaycan Respublikasının mövqelərinin möhkəmləndirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi regional və beynəlxalq təşkilatlarda məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində inteqrasiya proseslərinin inkişafına kömək göstərilməsi.

Yaxın gələcəkdə məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti üzrə metodiki təminat və elmi tədqiqatlar sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın xüsusi strateji istiqamətləri sırasında aşağıdakılar qeyd oluna bilər:

1. Milli və xarici təcrübədən istifadə etməklə kibercinayətkarlığın, transmilli və ekoloji cinayətlərin, habelə narkotik və dərman vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin və digər ictimai təhlükəliliyi yüksək olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq xarakter daşıyan kriminal əməllərin istintaqı və qarşısının alınmasının elmi, metodiki və təşkilati əsaslarının yaradılması zamanı beynəlxalq əməkdaşlığın nəticələrindən istifadə edilməsi.

2. Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində tədqiqatlar üçün zəruri olan avadanlıqların və reaktivlərin alınması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı strateji istiqamət statusu almalıdır. Hazırda məhkəmə ekspertizası tədqiqatları üçün avadanlıqların və materialların əhəmiyyətli hissəsi xaricdən alınır. Uyğun texnikanın və materialların yaradılması üzrə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərində iştirak zəruri hesab edilməli, mümkün olduqca bu sa-

hədə beynəlxalq kooperasiyaya qoşulmalı və yaxın perspektivdə məhkəmə ekspertizası idarələrinin zəruri cihaz, qurğu və avadanlıqlar kompleksi ilə təmini üçün öz istehsalat müəssisələrimiz yaradılmalıdır.

3. Məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsi sahəsində məhkəmə ekspertizası idarələri ilə xarici və beynəlxalq məhkəmə ekspertizası idarələri arasında əməkdaşlıq mühüm istiqamətlərdən biri hesab edilməlidir. Hazırda dünyada bu məsələlər üzrə ixtisaslaşmış hər hansı bir beynəlxalq elmi təşkilat və ya ekspertlər birliyinin olmadığı da qeyd edilməlidir.

Bu məsələlər məhkəmə ekspertizası üzrə bəzi beynəlxalq konfranslarda dövrü olaraq diskussiya problemi olsa da, onlar yalnız kriminalistika və məhkəmə ekspertizasının dar və praktiki xarakter daşıyan məsələlərlə yanaşı müzakirə olunur. "Məhkəmə ekspertologiyası" termini bəzi xarici ölkələrdə (Bolqarıstan, Polşa, Litva) istifadə olunsa da, bu istifadə onun Azərbaycan və bir sıra digər MDB ölkələrinin məhkəmə ekspertizası elmində müəyyən olunan ilkin mənasına uyğun gəlmir.

Məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsinin aktual problemləri O.E.Kutafin adına Moskva Dövlət Hüquq Universiteti tərəfindən artıq ənənəvi olan "Müasir şəraitlərdə məhkəmə ekspertizasının nəzəriyyəsi və təcrübəsi" beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarda aktiv müzakirə olunur. Rusiyada məhkəmə ekspertizasının nəzəri əsaslarına həsr olunmuş bir sıra fundamental əsərlər də nəşr olunmuşdur [1; 46].

Maraqlıdır ki, Rusiyada Peterburq beynəlxalq hüquq forumu çərçivəsində 2013-cü ildən, yəni 3-cü forumdan başlayaraq hər il məhkəmə ekspertizası məsələləri üzrə dəyirmi masalar keçirilir və onlarda həmişə məhkəmə ekspertizası sahəsində xarici ölkələrin alimləri və praktiki işçiləri iştirak edir [5; 164-169]. Məhz bu dövrdən başlayaraq hər forumda məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsinin aktual problemlərinin və beynəlxalq əməkdaşlığın nəzərdən keçirilməsi ənənə halını almışdır.

Strategiyanın məqsəd və vəzifələrinin effektiv reallaşdırılması beynəlxalq əməkdaşlığın in-

formasiya infrastrukturunun yaradılmasına da kömək edəcəkdir.

Hesab edirik ki, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı üzrə uzunmüddətli strateji planların praktiki reallaşdırılması üzrə işin koordinasiyası, həmçinin onların icrasının monitorinqi Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə həvalə edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi ilə bir çox dövlətlərin Ədliyyə Nazirliklərinin məhkəmə ekspertizası fəaliyyətini həyata keçirən qurumları arasında əlaqələrin dərinləşdirilməsi məqsədi ilə sazişlər imzalanmışdır.

Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi ilə 08.03.1996-cı il tarixdə Gürcüstanın, 24.03.1997-ci ildə Ukraynanın, 23.04.1997-ci ildə Qırğızıstan Respublikasının, 10.06.1997-ci ildə Qazaxıstan Respublikasının, 18.06.1997-ci ildə Özbəkistan Respublikasının, 28.08.2012-ci ildə Belarus Respublikasının Ədliyyə Nazirlikləri ilə, 15.03.2016-cı ildə Türkiyə Respublikasının DİN-i arasında məhkəmə ekspertizası sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişlər imzalanmışdır.

“Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi ilə Belarus Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi arasında məhkəmə ekspertizası sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Sazişin preambulasında məhkəmə ekspertizası sahəsində əlaqələrin qurulmasına səy göstərilməsinin; məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın müasir metodlarından və vasitələrindən fəal istifadə etməklə cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə mövcud dostluq və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinin hər iki ölkənin milli maraqlarına uyğun olduğu qeyd edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi arasında məhkəmə ekspertizası sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Sazişin 3-cü maddəsində tərəflərin, milli qanunvericiliyə uyğun olaraq və öz səlahiyyətləri çərçivəsində aşağıda qeyd olunan sahələrdə əməkdaşlıq etdikləri qeyd olunmuşdur:

1. Elmi metodika və informasiya üzrə tədbirlərin təşkili, məhkəmə ekspertizası və krimina-

listika sahəsində birgə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması və məhkəmə ekspertizası ilə əlaqədar metod və materialların mübadiləsi üzrə elmi-praktiki tədbirlərin təşkili;

2. Tərəflərdən birinin sorğusu əsasında məhkəmə ekspertizası sahəsində məhkəmə ekspertizasının metodika və üsullarının tətbiq edilməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə əməkdaşlıq edilməsi, məhkəmə ekspertizası praktikasında yeni metodların tətbiq edilməsi üzrə mütəxəssis dəstəyinin və əlaqələndirmənin təmin olunması;

3. Mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarının tətbiqi ilə bağlı vərdişlərə yiyələnməsi üçün imkan yaradılması, məhkəmə ekspertizasının yeni ixtisaslaşma sahələrinin təqdim edilməsi və mütəxəssislərin ixtisaslarının artırılması;

4. Məhkəmə ekspertizası fəaliyyətində keyfiyyətin təmin olunması üçün test və tədbirlərin keçirilməsi, məhkəmə ekspertizası üzrə ekspertlərdən ibarət birgə işçi qrupların yaradılması, beynəlxalq tədbirlər ilə bağlı fəaliyyətin həyata keçirilməsi;

5. Tərəflərin hazırladığı yeni məhkəmə ekspertizası metodlarının və texniki vasitələrin test və nəzarət işləri;

6. Elmi işlərdə və məhkəmə ekspertizasında bir-birinə elmi metodologiyanın, konsultasiyanın və texniki yardımın təmin edilməsi.

Həmin sənədlərdə, məhkəmə ekspertizası sahəsində aktual problemlər üzrə müştərək elmi işlərin aparılması, mövcud tədqiqat metodlarının təkmilləşdirilməsi və yenilərinin yaradılması, ekspertlərin təcrübə mübadiləsinin təşkili, birgə elmi-praktik tədbirlərin keçirilməsi və sair nəzərdə tutulmuşdur. Məhkəmə ekspertizası sahəsində əməkdaşlığın keyfiyyətcə yeni, qarşılıqlı əlverişli səviyyəyə yüksəldilməsinə xidmət edən həmin sazişlər ölkələr arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərini, o cümlədən hüquqi əlaqələri daha da zənginləşdirməklə məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın müasir metodları və vasitələrindən fəal istifadə etmək yolu ilə cinayətkarlığa qarşı mübarizənin möhkəmləndirilməsinə mühüm töhfədir.

Beləliklə, məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas strateji

məqsədləri qismində məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin effektivliyinin və məhkəmə ekspertizalarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, bu sahədə elmi nailiyyətlərlə və praktiki təcrübə ilə beynəlxalq mübadilə üçün əlverişli şəraitlərin yaradılması çıxış edir.

Bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq müxtəlif ölkələrin məhkəmə ekspertləri və məhkəmə ekspertizası idarələri arasında təmasların aktivləşdirilməsi və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinin təşviq edilməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində ümumi informasiya məkanının yaradılması, beynəlxalq və regional məhkəmə-ekspert şəbəkələrinin yaradılmasının dəstəklənməsi, məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq akademiya işində iştirakın inkişafı istiqamətlərində inkişaf etməlidir.

Dünya təcrübəsinin öyrənilməsi məhkəmə ekspertlərinin hazırlanması və ixtisaslaşması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının bir sıra meyllərini üzə çıxarmağa imkan vermişdir: xarici məhkəmə ekspertlərinin hazırlanması və ixtisaslaşmasını həyata keçirən təhsil müəssisələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi; məhkəmə ekspertləri üçün distant təhsil proqramlarının sayının və keyfiyyətinin artırılması; milli və xarici məhkəmə ekspertləri üçün öyrədici proqramların reallaşdırılması üzrə ixtisaslaşan özəl şirkətlərin meydana gəlməsi; daha

çox tələbat duyulan ekspert ixtisasları (məhkəmə təbabəti, məhkəmə antropologiyası, məhkəmə toksikologiyası, məhkəmə kompüter-texniki ekspertizası və s.) üzrə məhkəmə ekspertlərinin hazırlanmasında BMT-nin rolunun yüksəldilməsi; beynəlxalq polis təşkilatının (İnterpol, Avropol) tədris-metodiki fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi; məhkəmə ekspertizası məsələləri üzrə beynəlxalq tədris və metodiki vəsaitlərin hazırlanması və nəşr edilməsi; məhkəmə ekspertlərinin ixtisaslarının yüksəldilməsində beynəlxalq hüquq müdafiə təşkilatlarının fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi.

Lakin məhkəmə ekspertlərinin hazırlığı və ixtisas artırmaları beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində əhəmiyyətli tərəqqiyə baxmayaraq, belə əməkdaşlıq hələ lazımı səviyyəyə çatmamışdır. Azərbaycanda məhkəmə ekspertlərinin və məhkəmə ekspertizası idarələrinin beynəlxalq əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsinə mane olan əsas maneələrə xarici dillər üzrə kifayətdici hazırlığın olmamasını; mütəmadi xarici təhsil ezamiyyətlərinə imkan verməyən maliyyə çətinliklərini; ekspertlərin xarici təhsil və tədris-metodiki mərkəzlər barədə kifayət qədər məlumatlı olmamalarını; məhkəmə ekspertizası məsələləri üzrə xarici ədəbiyyat üzrə referativ sistemin inkişaf etməməsini və s. göstərmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. М., 2009, 476 с.
3. Винберг А.И., Малаховская Н.Т. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз). Волгоград, 1979, 379 с.
4. Никитина И.Э. Европейское сотрудничество в сфере судебно-экспертной деятельности. Автореф. дис. к. ю. н. М., 2011, 148 с.
5. Смирнова С.А. Круглый стол по судебной экспертизе на 3-й Петербургском международном юридическом форуме // Теория и практика судебной экспертизы. 2013. №3(31), с.164-169.
6. Хавлла Х.М., Хасан Х.А. Международное сотрудничество в рамках развития института судебной экспертизы // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. 2013. №4-2, с.390-393
7. Хазиев Ш.Н. Теоретические основы и организация международного сотрудничества в области судебно-экспертной деятельности. Дисс. докт. юрид. наук. М., 2016, 162 с.

Наиль Аббасов, Айсель Кишиева

**Стратегические направления развития международных
отношений в сфере судебной экспертизы**

Вопросы международного сотрудничества в области судебной экспертизы являются одними из вопросов, всегда актуальных при осуществлении правосудия. Среди основных причин важности международного сотрудничества можно назвать глобализацию всех сфер человеческой деятельности, бурное развитие средств коммуникации, международных научных связей, значительный рост миграции населения, рост числа международных транснациональных преступлений и международного терроризма.

Nail Abbasov, Aysel Kishiyeva

**Strategic directions of the development of international relations
in the field of forensic expertise**

Issues of international cooperation in the field of forensic expertise are one of the issues that are always relevant in the implementation of justice. Globalization of all areas of human activity, rapid development of communication tools, international scientific relations, significant increase in population migration, increase in the number of international transnational crimes and international terrorism can be mentioned among the main reasons for the importance of international cooperation.

Sima SÜLEYMANLI

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Hüquq fakültəsinin doktorantı

e-mail: s.suleymanli@hotmail.com

MƏDƏNİ İRS OBYEKTlərİNİN QANUNSUZ DÖVRIYYƏSİNİN TRANSMİLLİ CİNAYƏTKARLIQ KONTEKSTİNDƏ TÖVSİFİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: mədəni irs obyektləri, qanunsuz dövriyyə, transmilli cinayətkarlıq, hüquq pozuntusu, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq müqavilə, qanunvericilik.

Ключевые слова: объекты культурного наследия, незаконный оборот, транснациональная преступность, правонарушение, международное право, международный договор, национальное законодательство.

Keywords: cultural heritage objects, illegal circulation, transnational crime, violation of rights, international law, international treaty, legislation.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilk növbədə mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın məqsədləri ilə ziddiyyət təşkil etməklə, beynəlxalq ticarət maraqlarına zərər vurur və beynəlxalq münasibətlərin inkişafına mane olur. Bu kontekstdə mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi beynəlxalq xarakterli (və ya transmilli) hüquq pozuntuları sırasına daxildir. Beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq bu cinayətlərin necə adlandırılması ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında fərqli yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində “beynəlxalq hüquqa qarşı cinayətlər” (*crime against international law*), “beynəlxalq hüquqa uyğun (və ya üzrə) cinayətlər” (*crime under international law*) və “beynəlxalq xarakterli cinayətlər” eyni mənalı terminlər kimi istifadə edilir [15, s.410]. Bəzən

hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq xarakterli cinayətlər konvension cinayətlər adlandırılır [14, s.52; 2, s.379]. Əslində bununla razılaşımaq olar. Çünki, qeyd olunan əməllərin hər birisi bu və ya digər beynəlxalq müqavilədə təsbit olunur. Yəni həmin əməllərlə mübarizə beynəlxalq müqavilənin göstərişlərinə uyğun aparılır. Bəzən isə beynəlxalq xarakterli cinayətlər “öz hüquqi təbiətinə görə xarici elementli (ünsürlü) cinayətlər” kimi də müəyyən olunur [2, s.369-370]. Bu cinayətlərdə xarici ünsür qismində cinayətin subyekt, qəsdin obyekt, cinayətin obyektiv tərəfi çıxış edir. Qeyd olunan yanaşmada iki cəhət müəyyən mübahisə doğura bilər: 1) cinayət subyektinin xarici vətəndaş olması, hər bir halda cinayəti transmilli etməyə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ərazisində mədəni irs obyektlərinin xarici vətəndaş tərəfindən oğurlanması, özlüyündə bu əməli transmilli etmir. Hərçənd mədəni irs obyektlərinin qanunsuz idxal və ixracında bu cəhət bir o qədər əhəmiyyət kəsb etmir; 2) yalnız qəsd obyektinə bağlı “cinayətlərin transmilli cinayət adlandırılması” fikri ilə razılaşımaq düzgün olmazdı. Bununla yanaşı, hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq cinayət hüququnun predmet sferasına düşməyən, lakin müəyyən beynəlmiləl cəhətlərə malik olan (*əslində xarici ünsürlü – müəllif*) ümumi cinayətlərin ayrıca qrupa ayrılması [14, s.50], da xarici ünsürlü cinayətlərlə bağlı müəyyən tərəddüdlər yaradır. Qeyd olunan əməllərdə transmilli cinayətlər üçün xarakterik olan cəhətlərin olması, onlarla mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığının (*hü-*

quqi yardım formasında olsa belə - müəllif) zəruriliyi və s. qeyd etdiyimiz tərəddüdü artırır.

Hesab edirik ki, fərqli terminlərdən istifadə edilməsi, qeyd olunan əməllərin xarakterik xüsusiyyətlərini və onunla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın zəruri olması tələbini dəyişmir. Bu kontekstdə həmin əməllərin beynəlxalq xarakterli (transmilli) cinayətlər adlandırılması düzgündür. Qeyd olunan fərqli yanaşmalar fonunda mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin bu qrupda hansı yer tutması ilə bağlı mövqelər də eyni deyildir. Belə ki, bu əməllər “mədəni sərvətlərlə qanunsuz əməliyyatlar” [2, s.399] adı ilə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin, yaxud “transmilli qanunsuz dövriyyə” [9, s.486] adı altında transmilli cinayətlərin müstəqil növü olaraq müəyyən edilir. Bəzən isə “mədəni sərvətlərin oğurlanması” adı ilə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin “dövlətlərin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına zərər vuran” [8, s.731] qrupuna daxil edilir. Bu məsələyə aydınlıq gətirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli ola biləcək bəzi məqamlara diqqət etmək lazımdır.

Birincisi, “yaranan hüquqi məsuliyyətin xarakterindən irəli gələrək” [12, s.24] beynəlxalq hüquq pozuntusunun cinayət və digər hüquq pozuntusu (“beynəlxalq delikt”) [8, s.618] kimi fərqləndirilməsi şübhəsizdir. Bu kontekstdə “Mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında” 1970-ci il UNESCO Konvensiyasının cinayət və inzibati məsuliyyətlə bağlı 8-ci maddəsinə müvafiq olaraq, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı hüquq pozuntularının cinayət və xəta formasında törədilə bilməsi qənaətinə gəlmək olar. Əlbəttə qeyd olunan hüquq pozuntusu bir qayda olaraq cinayət formasında baş verir. Bu baxımdan “Mədəni sərvətlərlə bağlı hüquq pozuntuları haqqında” 1985-ci il Avropa Konvensiyasından fərqli olaraq Avropa Şurası çərçivəsində 2017-ci ildə qəbul edilən Nikosiya Konvensiyasının “Mədəni sərvətlərlə bağlı cinayətlər haqqında” adlanması da təsadüfi deyildir. Göründüyü kimi, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin hüquq pozuntusu olaraq

təsvif edilməsində beynəlxalq sənədlərin mövqeyi, bir tərəfdən, bu əməllərin ciddi cinayət olaraq cəzalandırılmasını təsdiq edir, digər tərəfdən, əməlin inzibati hüquq pozuntusu olaraq müəyyən edilməsini istisna etmir. Məsələn, BMT Baş Məclisinin 18 dekabr 2014-cü il tarixli 69-cu sessiyasında (89/196 sayılı Qətnamə) qəbul edilən “Cinayətkarlığın qarşısının alınması üzrə tədbirlər alınmasının və mədəni sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsi və onunla bağlı digər cinayətlərə münasibətdə cinayət mühakiməsinin beynəlxalq rəhbər prinsiplərinin” (bundan sonra – Rəhbər prinsiplər) [23] “cinayətlər və inzibati hüquq pozuntusu” adlanan bölməsində mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi və onunla bağlı olan əməllərin ciddi cinayətlər olaraq tanınmasını (prinsip 16), digər tərəfdən, əlavə tədbir olaraq müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququnun ləğv edilməsi və ya lisenziyanın geri alınması növündə cinayət və ya inzibati cəzanın verilə bilməsini müəyyən edir (prinsip 22).

İkincisi, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin digər beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə əlaqəli olmasıdır. Bu zaman beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunan “mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi və onunla əlaqədar digər cinayətlər” ifadəsi, heç də qeyd etdiyimiz “digər beynəlxalq xarakterli cinayətlər”i ehtiva etmir. Rəhbər prinsiplərdə təsbit olunduğu kimi buraya, aşağıdakı cinayətlər aid edilir: 1) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz idxal və ixrac edilməsi; 2) mədəni irs obyektlərinin oğurlanması; 3) mədəni irs obyektlərinin qarət edilməsi və ya qanunsuz qazıntılar aparmaq; 4) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi məqsədilə mütəşəkkil cinayətkar qruplarda iştirak etmək və ya danışıqlar aparmaq; 5) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə əldə edilən gəlirlərin yuyulması (prinsip 16). Amma qeyd olunanlardan belə bir ilkin nəticəyə gəlmək olar ki: 1) son illərdə mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə mütəşəkkil cinayətkar qrupların mütəmadi iştirak etməsi, qanunsuz dövriyyənin mütəşəkkil cinayətkarlığın ünsürü olmasını şərtləndirir; 2) “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 2000-ci il BMT Konvensiyasının (Azərbaycan Respublikası 2003-cü ildən tərəfdardır) [3, s.310-

343] və “Cinayət fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılması, aşkar olunması, götürülməsi və müsadirə edilməsi haqqında” 1990-cı il Strasburq Konvensiyasının (Azərbaycan Respublikası 2003-cü ildən tərəfdardır) [3, s.274-303] 6-cı maddələrinə müvafiq olaraq, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi cinayət fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin yuyulmasında “əsas hüquqpozuntusu” qismində çıxış edir; 3) təcrübədə mədəni irs obyektləri qaçaqmalçılıq predmeti qismində çıxış edir. Sonuncu halda mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qaçaqmalçılıq olaraq tövsif edilməsi problemi yaranır. Problemin yaranmasına qaçaqmalçılıqla bağlı bəzi beynəlxalq müqavilələrdə “mədəni irs obyektlərinin qaçaqmalçılığı” ifadəsindən istiadə edilməsi də təsir edə bilər. Məsələn, “Gömrük hüquqpozumalarının qarşısının alınması, təhqiq edilməsi və aradan qaldırılmasına dair qarşılıqlı inzibati hüquqi yardım haqqında” 1977-ci il Beynəlxalq Konvensiyasını göstərmək olar. Belə ki, bu Konvensiyaya edilən XI Əlavə “İncəsənət əsərlərinin, antikvariatların və digər mədəni sərvətlərin qaçaqmalçılığına qarşı aparılan fəaliyyətə yardım” adlanır (Azərbaycan Respublikası yalnız bu Əlavədə iştirak etmir). Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin [20] 206-cı maddəsində qaçaqmalçılıq predmetlərinin adlarının konkret olaraq sadalanması, həmin predmetlərə uyğun qaçaqmalçılıq növlərinin, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qaçaqmalçılığının fərqləndirilməsi üçün şərait yaradır [5, s.137].

Üçüncüsü, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin hüquq pozuntusu olaraq tövsüfi, hərəkətin nə zaman baş verməsindən, obyektiv cəhəti təşkil edən hərəkətlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqli ola bilər. İlk olaraq qeyd edək ki, “Mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında” 1970-ci il UNESCO Konvensiyasının 11-ci maddəsinə müvafiq olaraq, həmin hərəkətlər beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasının nəticəsi olaraq müharibə cinayəti olaraq tövsüf olunmalıdır. He-

sab edirik ki, bunun üçün müvafiq beynəlxalq hüquqi və milli hüquqi əsaslar mövcuddur. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində bunun üçün hüquqi əsaslar, 11 dekabr 2012-ci il tarixli 493-IVQD nömrəli Azərbaycan Respublikası Qanunu [20] ilə Cinayət Məcəlləsinin 116.0.8-ci maddəsinə müvafiq əlavələrin edilməsi ilə yaradılmışdır. Həmin əlavələrə əsasən: 1) mədəni sərvəti qəsdən böyük həcmdə dağıtma və ya mənimləmə, yaxud mədəni sərvətə münasibətdə oğurluq, soyğunçuluq, qanunsuz mənimləmə və ya vandalizm aktları törətmə (m. 116.0.8-2); 2) mədəni sərvəti işğal edilmiş ərazidən qanunsuz çıxarma, yaxud həmin ərazidə olan mədəni sərvətə mülkiyyət hüququnu başqasına vermə və ya ona xitam vermə; mədəni sərvətin bilavasitə qorunması, uçotu və ya saxlanması tələb edildiyi hallar istisna olmaqla, işğal edilmiş ərazidə hər hansı arxeoloji qazıntı aparma; mədəni sərvətin mədəni, tarixi və ya elmi xarakterini gizlətmək və ya məhv etmək məqsədi ilə onu modifikasiya etmə və ya ondan istifadə növünü dəyişdirmə (m. 116.0.8-3) silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozuntusu hesab edilərək müharibə cinayət kimi müəyyən edilir.

Göründüyü kimi, qanunverici Cinayət Məcəlləsinin 116-cı maddəsinə “Silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma” adlandırmaqla, bir tərəfdən, bu “cinayətin obyektinin beynəlxalq hüquq normalarla tənzimlənən beynəlxalq münasibətlər” [1, s.424] olmasını vurğulayır, digər tərəfdən, beynəlxalq humanitar hüquq normalarına istinad edir. Əslində “Mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında” 1970-ci il UNESCO Konvensiyası da 11-ci maddə vasitəsilə beynəlxalq humanitar hüquq normalarına istinad edir. Bu normaları özündə təsbit edən beynəlxalq hüquqi aktlar da, beynəlxalq xarakterli olmasından asılı olmayaraq, istənilən hərbi münaqişə zamanı mədəni irs obyektlərinin məqsədli olaraq məhv edilməsi və ya aparılmasını beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulması hesab edir. Belə ki, “Silahlı münaqişə qurbanlarının hüquqi müdafiəsinə aid

1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına əlavə olunan 1977-ci il I Protokolun [7, s.328-330] 85-ci maddəsinin 5-ci bəndinə müvafiq olaraq, Cenevrə Konvensiyalarının və 1977-ci il tarixli I Protokolun ciddi pozuntuları müharibə cinayəti sayılır. Qeyd olunan maddənin 4-cü bəndinin (d) yarım-bəndinə əsasən, xalqların mədəni və ya dini irsini təşkil edən və xüsusi sazişlə, məsələn, səlahiyyətli beynəlxalq təşkilat çərçivəsində bağlanmış sazişlə (*burada 1954-cü il Konvensiyası nəzərdə tutulur – müəllif*) xüsusi himayə olunan aydın seçilən tarixi abidələrin, incəsənət əsərlərinin və ya ibadətgahların, düşmən tərəfin 53-cü maddənin (b) yarım-bəndini pozduğuna dair sübutlar olmadan və belə tarixi abidələr, incəsənət əsərləri və ya ibadətgahlar hərbi obyektlərin bilavasitə yaxınlığında yerləşmədiyi halda böyük dağıntılara məruz qoyulması, Cenevrə Konvensiyalarının və 1977-ci il tarixli I Protokolun ciddi pozuntusu sayılır. Qeyd olunan pozuntuların məhz müharibə cinayəti olaraq tövsüf edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının (TŞ) Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi ilə bağlı 24 mart 2017-ci il tarixli 2347 sayılı Qətnaməsində [19] də nəzərdə tutulur.

Əlbəttə mədəni irs obyektləri ilə bağlı beynəlxalq humanitar hüququn normalarının tətbiqinin xüsusiyyətləri, bu sahədə xüsusi beynəlxalq saziş hesab edilən “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və ona əlavə edilən I Protokol və II Protokolla müəyyən edilir. AR 1993-cü ildə bu Konvensiyaya və I Protokola [11, s.30-34], 2000-ci ildə isə II Protokola [11, s.34-55] tərəfdar çıxmışdır. “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının 4-cü maddəsinə (b.3) görə, *“istənilən düşmənçilik aktından çəkinmək”* öhdəliyi yalnız mədəni irs obyektlərinin dağıdılması və zədələnməsinin yol verilməz olduğunu deyil, həmçinin bu obyektlərə ziyan vura biləcək hər hansı hərəkətlərin edilməməsini nəzərdə tutur. Yəni Konvensiyaya əsasən, hansı formada olmasından asılı olmayaraq, mədəni irs obyektlərinin oğurlanması, qarət edilməsi və ya qanunsuz mənimsənilməsi, II Protokola əsasən (m.9), mədəni irs obyektlərinin işğalçı tərəfindən işğal edil-

miş ərazilərdən istənilən formada çıxarılması, hər hansı formada götürülməsi və ya mülkiyyət hüququnun verilməsi, qanunsuz qazıntı aparılması, mədəni irs obyektlərinin mədəni, tarixi və elmi xarakterini gizlətmək və ya məhv etmək məqsədilə onlardan istifadənin dəyişdirilməsi qadağan olunur. II Protokol (m.15) mədəni irs obyektlərinə qarşı yönələn qeyri-hüquqi hərəkətləri Konvensiyanın və Protokolun ciddi pozuntusu kimi qiymətləndirir və onları cinayət olaraq müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının 4-cü və II Protokolun 9-cu maddəsinin müddəalarını bir qədər də konkretləşdirir. Qeyd olunanlarla bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: 1) Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin mövqeyi beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən olunan müddəaların məzmununa tam uyğundur; 2) mövcud hüquqi əsaslara dayanaraq, Ermənistanın 30 il müddətində işğal altında saxladığı Azərbaycan Respublikası ərazisindəki mədəni irs obyektləri ilə bağlı həyata keçirdiyi hərəkətlər məhz müharibə cinayəti olaraq tövsüf edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir “Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin Siyahısı”na daxil edilmiş və UNESCO tərəfindən tərtib edilən “Ümumdünya mədəni irs Siyahısı”na daxil edilmək üçün adı Müvəqqəti Namizədlər Siyahısında olan Şuşa Tarix-Memarıq Qoruğu nümunəsində bu hərəkətlərə aşağıdakıları göstərmək olar: 1) mədəni irs obyektlərinin fiziki olaraq məhv edilməsi. Belə ki, Şuşa qalasına aid memarlıq abidəsi sayılan 170-dən çox yaşayış binası və 160-dək mədəniyyət və tarixi abidə, o cümlədən 8 muzey, 31 kitabxana, 17 klub, 8 mədəniyyət evi dağıdılıb; 2) mədəni irs obyektlərinin məqsədli olaraq bərpa edilmək adı altında başqa xalqlara aid olan (*daha çox “erməniləşdirilən”* - müəllif) mədəni irs nümunəsi olaraq təqdim edilməsi. Məsələn, Qarabağ hökmdarı İbrahim xanın qızı Gövhərağanın sifarişi ilə tikilən Yuxarı Gövhərağa (Cümə) məscidinin “bərpa” olunaraq fars məscidi kimi qələmə verilməsi; 3) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz ola-

raq aparılması və onların milli mənsubiyyətinin dəyişdirilərək nümayiş olunması. Belə ki, Şuşa Dövlət Qarabağ Tarixi muzeyinin, Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət muzeyinin Şuşa filialının 1000-dək, Şuşa şəhəri tarixi muzeyinin 5000-dək, Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyinə aid 300-dən çox, Mir Mövsüm Nəvvabın ev muzeyinə aid 100-dən çox, Bülbülün ev muzeyinə aid 400-dək eksponatının taleyi, demək olar ki, məlum deyildir. Onların əksəriyyətinin məhv edilməyərək oğurlanması, heç şübhəsizdir. İşğal edilmiş ərazilərdən qanunsuz olaraq aparılan mədəni irs obyektləri dünyanın müxtəlif yerlərindəki auksionlarda və mağazalarda satılmış [16], yaxud da başqa adla (milli mənsubiyyəti dəyişdirilərək – müəllif) nümayiş edilir. Məsələn, Şuşa Xalça Muzeyindən oğurlanmış 160 xalçadan 71-i Yerevandakı Aleksandr Tamanyan adına Milli Memarlıq Muzey-İnstitutunda keçirilən sərgidə nümayiş olunub [4].

Qeyd olunan hərəkətlərin beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozması Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda [6, s.202-205] və presedent təcrübəsində də nəzərdə tutulur. Statutun 8-ci maddəsinin 2-ci bəndinin (b(ix)) və (e(iv)) yarıməndlərinə də əsasən, istər beynəlxalq, istərsə də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı hərbi məqsədlərlə istifadə edilməyən dini, təhsil, incəsənət, elmi və yaxud xeyriyyəçilik məqsədləri üçün təyin olunmuş binalara, tarixi abidələrə, xəstəxanalara və ya yaralılardan və xəstələrin cəmləşdikləri yerlərə zərbələr endirmək müharibə cinayəti hesab edilir və bu cinayətlərin planlı və ya siyasət çərçivəsində və ya genişmiqyaslı törədilməsi (*hansı ki bu əlamətlər Ermənistanın Qarabağdakı mədəni irs obyektlərinə qarşı əməllərdə tam olaraq özünü ifadə edirmüəllif*) halında Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyası altına düşür. Məsələn, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin VIII Məhkəmə Palatasının “*Ahmad Al Faki Al Mahdi işi üzrə*” (ICC-01/12-01/15) 27 sentyabr 2016-cı ildə qəbul etdiyi qərarında [17], 2012-ci il 30 iyun - 11 iyul aralığında Mali Respublikasında baş verən daxili silahlı toqquşmalar zamanı Timbuktu şəhərindəki tarixi abidələrə, o cümlədən 9 məqbərə və bir məscidə qarşı qəsdən edilən hücumlar müharibə

cinayəti olaraq tövsüf olunur. Mövcud Beynəlxalq Cinayət Tribunalı da öz qərarlarında (məsələn, Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Tixomir Blaškiça qarşı 2000-ci il, Dyujirio Kordič və Mario Tserkeza qarşı 2001-ci il, Mladena Naletiliç və vinko Martinoviçə qarşı 2003-cü il qərarları) [287] Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin bu mövqeyindən çıxış edir. Ermənistanın qeyd olunan hərəkətlərinin 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının və ona edilən Protokolların, o cümlədən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 8-ci maddəsinin müddəalarını pozmaqla müharibə cinayəti olması, beynəlxalq hüquq doktrinasında da qeyd edilir [18]. Yadda saxlamaq lazımdır ki, işğal rejimi müvəqqəti olsa da, *humanitar hüququn* normalarının müvafiq pozulması müharibə cinayəti olaraq tövsif edilir [10, s.43-44].

Göründüyü kimi, silahlı münaqişələr dövrü istisna edilməklə, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə transmilli (beynəlxalq xarakterli) cinayət olaraq qiymətləndirmək olar. Bunu ilk növbədə mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 2000-ci il BMT Konvensiyasının tətbiq sferasına düşməsi ilə izah etmək olar. Bunu isə aşağıdakılarla əsaslandırmaq olar: 1) son dövrlərin təcrübəsində mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin bir qayda olaraq transmilli mütəşəkkil cinayətkar qruplar tərəfindən həyata keçirilməsi; 2) “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 2000-ci il BMT Konvensiyasının 2-ci maddəsinə əsaslanmaqla mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin “ciddi cinayətlər” sırasına daxil olması. Yeri gəlmişkən. BMT Baş Məclisinin mədəni irs obyektləri ilə bağlı cinayətkarlığın qarşısının alınması ilə bağlı qəbul etdiyi 2012-ci il tarixli 66/180 sayılı Qətnamədə [21], 2013-cü il tarixli 68/188 sayılı Qətnamədə [22], 2014-cü il tarixli 69/196 sayılı Qətnamədə [23] mədəni irs obyektləri ilə bağlı əməllərin tövsüf edilməsi məqsədilə məhz “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 2000-ci il BMT Konvensiyasının 2-ci maddəsinə istinad edilir; 3) qeyd olunan Qətnamələrdə mədəni irs obyektləri ilə bağlı cinayətlərlə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı”

şı” 2000-ci il BMT Konvensiyasından istifadə edilməsi nəzərdə tutulur; 4) “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 2000-ci il BMT Konvensiyasının 5-ci (mütəşəkkil cinayətkar qruplarda iştirak), 6-cı (cinayətkar fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlərin yuyulması), 8-ci (korrupsiya), 23-cü (ədalət mühakiməsinin həyat keçirilməsinə mane olma) maddələrinin müddəalarını bu və ya digər dərəcədə mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi cinayətinə də şamil etmək olar. Bu kontekstdə “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 2000-ci il BMT Konvensiyasına “Mədəni irs obyektlərinin (mədəni sərvətlərin) qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması haqqında” Əlavə Protokolun qəbul edilməsi ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında səsləndirilən fikir [13] zamanın tələbindən irəli gəlir.

Digər tərəfdən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi transmilli cinayətlər üçün xarakterik olan əlamətləri özündə ehtiva edir: 1) bu cinayətlər yalnız mənşə dövlətinin maraqlarına deyil, eyni zamanda xalqlar arasında mədəni əməkdaşlığı pozmaqla beynəlxalq münasibətlərə zərər vurur. Bu hər hansı milli mənsubiyyətə malik olmasından asılı olmayaraq, mədəni irs obyektlərinin bütövlükdə ümumbəşəri irsə aid olmasından irəli gəlir. Bu kontekstdə harada yerləşməsindən asılı olmayaraq hər hansı mədəni irs obyektlərinə qarşı yönələn qeyri-hüquqi hərəkət, hansı dövlətdə yaşamasından asılı olmayaraq hər bir kəsin müvafiq mədəni irs obyektlərindən istifadə etmək və ya zövq almaq hüququnun pozulmasına səbəb olur. Qanunsuz dövriyyə isə nəticə etibarilə dünya dövlətlərinin bunun qarşısını almaq öhdəliyinin pozulmasının nəticəsidir; 2) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin cinayət olması beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunur. Bu kontekstdə “Mədəni sərvətlərin qa-

nunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında” 1970-ci il UNESCO Konvensiyasını, “Mədəni sərvətlərlə bağlı hüquq pozuntuları haqqında” 1985-ci il Delfi Konvensiyasını, “Mədəni sərvətlərlə bağlı cinayətlər haqqında” 2017-ci il Nikosiya Konvensiyasını nümunə göstərmək olar. Cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizəyə həsr olunan bir sıra müqavilələrdə, məsələn, “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığı haqqında” 2004-cü il Moskva Sazişində [3, s.1028-1035] (m. 2) və “Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin hökumətləri arasında cinayətkarlığa, xüsusən onun mütəşəkkil formalarına qarşı mübarizədə əməkdaşlıq haqqında” 1998-ci il Kerkira Sazişində (m.1) [3, s.194-199] mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ayrıca cinayət kimi müəyyən edilir; 3) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin subyekt qismində bir qayda olaraq fiziki şəxslər çıxış edir. Amma bu: a) hüquqi şəxslərin hüquqi məsuliyyətini istisna etmir; b) bu cinayət dövlət siyasəti ilə bağlı olmadan törədilir. Əks halda, əməl silahlı münaqişələr dövründə baş verəndə müharibə cinayətidir, dinc dövrdə isə mədəni soyqırımı (*kulturosid*) kimi tövsüf edilə bilər; 4) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə görə hüquqi məsuliyyət beynəlxalq müqavilənin göstərişlərinə uyğun olaraq milli qanunvericiliklə müəyyən olunur. Beləliklə, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi - mədəni irs obyektlərinin dövriyyəsi ilə bağlı müəyyən edilmiş qaydaların pozulmasında ifadə olunan hüquq pozuntusudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. I hissə / h.e.d., prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə - Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2015. - 752 s.
2. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslük / E.Ə.Əliyevin ümumi red. ilə . 2 cildə. II cild. Xüsusi hissə. – Bakı: Cünəş-B, 2018. - 704 s.
3. Beynəlxalq sənədlər toplusu. III cild. – Bakı: Qanun, 2008. - 1064 s.
4. Ermənistanın Azərbaycanlılara məxsus mədəni və tarixi irsi mənimsəməsi. Hesabat. – Bakı, 2021, (40s.), s. // <https://aircenter.az/uploads/files/HESABAT%20AZ.pdf>

5. Məcidov, R.A. Gömrük işi sferasında cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq: / hüquq üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, 2010. - 207 s.
6. Məmmədov, R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. – Bakı: NAT Co MMC, 2012. – 312 s.
7. 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollar. Bakı, 2005, s.328-330
8. Международное публичное право: Учебник. – 5-е изд., перер. и доп. / под. ред. К.А. Бекяшева, – М.: изд. Проспект, - 2013. - 1008 с.
9. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – 496 с.
10. Мережко, А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право / А.А.Мережко. – К: Изд. Дом Дмитриии Бураго, 2013, - 208 с.
11. Нормативные и практические меры по охране культуры. Справочник ЮНЕСКО. Алматы, 2008, - 310 с.
12. Ромашев Ю.С. Международное правоохранительное право / Ю.С.Ромашев. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – 368 с.
13. Рындин С.С. Международно-правовое сотрудничество государств в сфере борьбы с незаконным вывозом культурных ценностей // Авто. дис. на соис. уч. степ. канд. юрид. наук. М. 2010. - 28 с.
14. Уткин В.А. Международное право борьбы с преступностью: учебное пособие. – Томск: Изд-во НТЛ, 2017. – 216 с.
15. Черниченко, С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Том 2: Старые и новые теоретические проблемы. – М.: Изд. НИМЛ, 1999. - 531 с.
16. A/58/594–S/2003/1090 // file:///C:/Users/ACER/Downloads/A_58_594--S_2003_1090-EN.pdf
17. Case Information Sheet. International Criminal Court. Situation in the Republic of Mali. The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi. ICC-01/12-01/15. CC-PIDS-CIS-MAL-01-08/16_Eng. 07 October 2016. [Elektron resurs] URL: <https://www.icccpi.int/mali/al-mahdi/Documents/AlMahdi-Eng.pdf>
18. Malcolm Shaw and Naomi Hart. Report on war crimes in the occupied territories of the republic of Azerbaijan and the republic of Armenias responsibility. – Baku? Published by Red N Line LLC, - 2020. - 124 p.
19. S/RES/2347 (2017) // https://www.unodc.org/documents/organized-crime/mandates_on_trafficking_in_cultural_property/resolution_2347/N1707908_R.pdf
20. <http://e-qanun.az/framework/46947>
21. https://www.unodc.org/documents/organized-crime/UNODC_CCPCJ_EG.1_2012A_RES_66_180_R.pdf
22. https://www.unodc.org/documents/congress/background/information/Transnational_Organized_CrimeA_RES_68_186_R.pdf
23. https://www.unodc.org/documents/organized-crime/trafficking_in_cultural/RES-681-86A_RES_69_196_R.pdf

Сима Сулейманлы

Некоторые вопросы квалификации незаконного оборота объектов культурного наследия в контексте транснациональной преступности

В статье рассматривается проблема квалификации незаконного оборота объектов культурного наследия и связанных с ним деяний. Здесь незаконного оборота объектов культурного наследия квалифицируется в контексте транснациональной преступности. В этом направлении проводится сравнительный анализ международно-правовых актов. Следовательно, незаконный оборот объектов культурного наследия определяется как преступление международного характера или транснациональное. Отмечается, что юридическая ответственность за незаконный оборот объектов культурного наследия определяется национальным законодательством в соответствии с предписаниями международного договора.

Sima Suleymanli

Some issues of qualification of illegal trafficking of cultural heritage objects in the context of transnational crime

The article deals with the problem of qualification of illegal trafficking of cultural heritage objects and related acts. Here, the illegal trafficking of cultural heritage objects is qualified in the context of transnational crime. In this direction, a comparative analysis of international legal acts is carried out. Consequently, illegal trafficking of cultural heritage objects is defined as an international or transnational crime. It is noted that the legal responsibility for the illegal trafficking of cultural heritage objects is determined by national legislation in accordance with the provisions of an international treaty.

UOT 342.7

Davud DAVUDOV

Milli Aviasiya Akademiyasının
“Hüquq” kafedrasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASININ 29-CU MADDƏSİNİN (MÜLKİYYƏT HÜQUQU) DOKTRİNAL TƏFSİRİ

Açar sözlər: konstitusiya, mülkiyyət hüququ, doktrinal təfsir, qanun, kommentariya, sistemli yanaşma, məntiqi metod, təhlil.

Ключевые слова: конституция, право на собственность, доктринальное толкование, закон, комментарий, системный подход, логический метод, анализ.

Key words: constitution, right to property, doctrinal interpretation, law, commentary, systematic approach, logical method, analysis.

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixində ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Konstitusiyasının (bundan sonra – Konstitusiya) 29-cu maddəsi “Mülkiyyət hüququ” adlanır. Həmin maddə Konstitusiyanın “Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr” adlı II Bölməsinin “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlı III Fəslinin sisteminə aiddir.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları məzmun meyarına görə aşağıdakı növlərə bölünür:

- şəxsi hüquq və azadlıqlar – onlar mahiyyətə ayırılmaz, təbii insan hüquqlarıdır, hər bir insana məxsus olmaqla, hansısa dövlətin vətəndaşı olmaqla əlaqəli deyildir;

- siyasi hüquq və azadlıqlar – onlar dövlətin vətəndaşlığına malik olmaqla bağlıdır və konstitusiyada hər kəsə ünvanlanan şəxsi hüquqlardan fərqli olaraq, ancaq vətəndaşlara məxsusdur; bu hüquqların realizəsi vətəndaşlara cəmiyyətin si-

yasi həyatında, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək imkanı verir;

- sosial-iqtisadi hüquqlar – onlar şəxsiyyətin maddi, mənəvi, fiziki və digər sosial əhəmiyyətli tələbat və maraqlarının təmin olunmasına xidmət edir; onların reallığı dövlətin sosial, insanın layiqli və kifayət qədər yüksək həyat səviyyəsini təmin edən, onun azad inkişafının qayğısına qalan dövlət olduğundan xəbər verir.

Yuxarıda qeyd edilən təsnifat kontekstində mülkiyyət hüququ sosial-iqtisadi hüquqlar sisteminə aiddir [9, s. 89-93].

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin I hissəsinə əsasən, hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır. Ş.M. Əliyev qeyd edilən norması şərh edərək göstərir ki, mülkiyyət hüququnun kəsə aid edilməsi, onun həm vətəndaşlara, həm əcnəbilərə, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslərə məxsus olması anlamı verir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, torpaq üzərində mülkiyyət hüququna münasibətdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən məhdudiyətlər nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Torpaq Məcəlləsinin 48-ci maddəsinin müddəalarına əsasən, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və hüquqi şəxsləri torpaq sahələrini mülkiyyət, istifadə və icarə hüququnda əldə edə bilirlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, habelə xarici dövlətlər Azərbaycan Respublikasında torpaq sahələrini yalnız icarə hüququ əsasında əldə edə bilirlər [10, s. 100].

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin II hissəsi-

nin birinci cümləsinə əsasən, mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Konstitusiyanın 13-cü maddəsinin II hissəsinə əsasən, mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər. Sadalanan mülkiyyət növlərindən heç birinə üstünlük verilməməsi onların müdafiəsinə bərabər dərəcədə təminatların verilməsini nəzərdə tutur.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin II hissəsinin ikinci cümləsinə əsasən, mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur. Ş.M. Əliyevin verdiyi şərhə görə, bu normadan iki məna irəli gəlir. Birincisi, xüsusi mülkiyyət hüququ insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının bir növü kimi hüquq sisteminə yalnız qanunla daxil edilə bilər. Digər orqanın qəbul etdiyi başqa bir akt belə hüquqi qüvvəyə malik deyildir. İkincisi, xüsusi mülkiyyət hüququ qanunun mühafizəsi altındadır. Xüsusi mülkiyyət hüququnun qanunun mühafizəsi altında olması haqqında konstitusion müddəa digər qanunlarda (cinayət, mülki, inzibati və s. qanunvericilikdə) öz inkişafını tapmalıdır [10, s. 102].

İstənilən hüququn, o cümlədən mülkiyyət hüququnun real olması üçün dövlət tərəfindən onun mühafizə və müdafiə mexanizmləri nəzərdə tutulmalıdır. Hüququn mühafizə mexanizmi müxtəlif hüquqi sanksiyalar təhdidi altında onun pozulması və məhdudlaşdırılmasını xəbərdar etməli, bu hüququn pozulması və ya məhdudlaşdırılmasından öncə işləməli və ümumiyyətlə, hüquq pozuntularına qabaqlayıcı təsir göstərməlidir. Hüquq müdafiə mexanizmləri isə artıq pozulmuş və ya qanunsuz olaraq məhdudlaşdırılmış hüququn bərpa edilməsi üçün zəruri hüquqi vasitə və imkanları təmin etməlidir.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin III hissəsinin birinci cümləsinə əsasən, hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər.

Əmlakın daşınar və daşınmaz əmlak növlərinə bölgüsünün əsasını əmlakın (əşyanın) torpaq sahəsi ilə bağlılığı təşkil edir. Torpaq sahəsinə bağlı olmayan, təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olan, daşınmaz əmlaka aid edilə bilməyən obyektlər daşınar əmlak hesab edilir [5, s. 364].

Daşınmaz əmlak dedikdə, torpaq sahələri, yer

təki sahələri, ayrıca su obyektləri, meşələr, çoxillik əkmələr, binalar, qurğular və torpaqla möhkəm bağlı olan (ondan ayrılı bilməyən) digər əşyalar, yəni təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlər başa düşülür. Torpaq sahəsi və torpaqla möhkəm bağlı olan (ondan ayrılı bilməyən) əmlak vahid daşınmaz əmlak və vahid mülkiyyət obyekti hesab edilir.

Bununla belə, Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin III hissəsinin birinci cümləsindən heç də belə məna çıxmır ki, hər kəs hər cür daşınar və daşınmaz əmlaka sahib ola bilər. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin III hissəsinin birinci cümləsi təfsir edilərkən əmlakın mülki dövriyyədə olması, onun mülki dövriyyəsinin məhdudlaşdırılması və mülki dövriyyədən çıxarılması institutlarına da mütləq müraciət edilməlidir. Mülki dövriyyə dedikdə, əmlakın (əmlak hüquqlarının) əqdlər və ya hüquqi faktlar əsasında, yaxud digər qanuni əsaslarla bir subyektdən digər subyektə keçməsi prosesi başa düşülür. Əgər daşınar, yaxud daşınmaz əmlak sərbəst mülki dövriyyədədirsə, o, qanuni əsaslarla əldə edilə və özgəninkiləşdirilə bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hüquqi rejimi baxımından heç də bütün əmlak növlərinin mülki dövriyyəsi sərbəst deyildir. Belə ki, sərbəst mülki dövriyyədə olan əmlakla yanaşı, mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış və mülki dövriyyədən çıxarılmış əmlak növləri də mövcuddur ki, bu əmlak növlərinə sahib olmaq hüququ heç də hər kəsə məxsus deyildir.

Dövlət tərəfindən mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış və mülki dövriyyədən çıxarılmış əmlakların dairəsinin müəyyən edilməsi müxtəlif fəaliyyət sahələrinin xüsusi nizamlama metodları (qadağaların, xüsusi şərtlərin, tələblərin, müəyyən məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi) tələb etməsi, ictimai qaydanın, hüquq qaydasının, dövlət təhlükəsizliyinin, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, əhalinin həyat və sağlamlığının qorunması və s. ilə bağlıdır.

Mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əmlak dedikdə, yalnız xüsusi icazə əsasında müəyyən subyektlərin malik ola biləcəyi əmlak başa düşülür. Belə hüquqi rejimi olan əmlak növlərinin siyahısı Azərbaycan Respublikasının "Mülki döv-

riyyənin müəyyən iştirakçılarna mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı haqqında” 23 dekabr 2003-cü il Qanunu ilə müəyyən edilir. Mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əmlakın siyahısı qapalı xarakter kəsb etsə də, zamanla qanun əsasında genişləndirilə, yaxud daraldırla da bilər. Hazırda bu siyahının genişləndirilməsi tendensiyası müşahidə olunur. Belə ki, müvafiq qanun qəbul ediləndə mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış 14 növdə əşyanının siyahısını ehtiva edirdisə, hazırda həmin siyahı 19 növdə əşyanının siyahısını ehtiva edir.

Mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılarna mənsub ola bilən və mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyaların dövriyyəsinə xüsusi icazə verilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 sentyabr 2005-ci il tarixli, 292 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş müvafiq Qaydalar əsasında nizamlanır.

Əşyaların dövriyyəsinə xarici dövlətlər tərəfindən verilmiş xüsusi icazələrin Azərbaycan Respublikasında tanınması Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr ilə müəyyən edilir. Qeyd edilən dövlətlərarası müqavilələr olmadığı halda əşyaların dövriyyəsi üçün tələb olunan xüsusi icazə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq alınmalıdır.

Konkret situasiyadan asılı olaraq, mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyaların qanunsuz əldə edilməsi, onlardan istifadə edilməsi və s. İnzibati Xətalar Məcəlləsi əsasında intizam məsuliyyətinə (məsələn, İXM-in 592-1-ci maddəsinə görə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının xüsusi icazəsi olmadan məsafədən idarə edilən pilotsuz uçan aparatların əldə edilməsi və ya satılmasına görə inzibati məsuliyyət yaranır), yaxud Cinayət Məcəlləsi əsasında cinayət məsuliyyətinə (məsələn, CM-in 192.1-ci maddəsinə görə, xüsusi icazə olmadan mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalardan istifadə etməklə həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma fiziki və ya hüquqi şəxslərə, yaxud dövlətə xeyli miqdarda ziyan vurduqda habelə xeyli miqdarda gəlir əldə etməklə törədildikdə cinayət məsuliyyəti yaradır) səbəb olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əşyaların dövriyyəsi üçün verilmiş xüsusi icazənin sahibi ona verilən xüsusi icazədən yalnız özü istifadə edə bilər və onu başqa şəxsə verə bilməz. Əşyaların dövriyyəsinə verilmiş xüsusi icazənin qüvvəsi xüsusi icazə sahibinin təsisçisi olduğu hüquqi şəxslərə, habelə xüsusi icazə sahibi ilə birgə fəaliyyət, o cümlədən onunla əməkdaşlıq barədə bağlanmış müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən başqa şəxslərə şamil edilmir. Başqa sözlə, hüquqi şəxsin təsərrüfat fəaliyyətində mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əmlakdan istifadə edilməsi nəzərdə tutulursa, bununla əlaqədar xüsusi icazə həmin hüquqi şəxs tərəfindən alınmalıdır.

Mülki dövriyyədən çıxarılmış əmlak dedikdə isə, ümumiyyətlə, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən alınıb-satılmasına, əldə edilməsinə, özgənlikləşdirilməsinə yol verilməyən əmlak başa düşülür. Belə hüquqi rejimə malik əmlakın dairəsi Azərbaycan Respublikasının “Mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən (mülki dövriyyədən çıxarılmış) əşyaların siyahısı haqqında” 23 dekabr 2003-cü il tarixli Qanunu ilə nizamlanır. Bu siyahı *numerus clausus* xarakterlidir, yəni dəqiq və qapalıdır. Buna rəğmən, həmin siyahı müəyyən fəaliyyət növlərinin nizamlanması sahəsində dövlət siyasətinin sərtləşdirilməsi, yaxud əksinə, yumşaldılmasından asılı olaraq, genişləndirilə, yaxud daraldıla bilər. Məsələn, xammal şəklində olan qiymətli metallar 17 aprel 2007-ci il tarixinə qədər mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən əşyaların siyahısında mövcud idi, qeyd edilən tarixdə isə onlar həmin siyahıdan çıxarıldı, yaxud Azərbaycan Respublikasının milli mədəniyyət əmlakının Dövlət Siyahısına daxil edilmiş obyektlər 29 oktyabr 2013-cü il tarixinə qədər mülki dövriyyədən çıxarılmış əşyaların siyahısında idi, qeyd edilən tarixdən etibarən isə həmin obyektlər mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən əşyaların siyahısından çıxarılmışdır. Eləcə də, əksinə olan misallar çəkmək mümkündür. Məsələn, hazırlanmasının və ya uyğunlaşdırılmasının əsas məqsədi kibercinayətlər törətmək olan qurğular və ya kompyuter proqramları 23 dekabr 2003-cü il tarixində müvafiq Qanun qəbul edilərkən mülki dövriyyədən çıxarılmış əşyaların siyahısında mövcud deyildi, belə proqramlar müvafiq

siyahıya yalnız 29 iyun 2012-ci il tarixində əlavə edilmişdir.

Qanunla mülki dövriyyədə olmasına yol veril-məyən (mülki dövriyyədən çıxarılmış) əşyaları qanunsuz olaraq hazırlama, əldə etmə, saxlama, daşıma, gəzdirmə, başqasına vermə və ya satma konkret situasiyalarda İnzibati Xətalər Məcəlləsi əsasında inzibati məsuliyyətə (məsələn, İXM-in 206-cı maddəsi və s.), yaxud Cinayət Məcəlləsi əsasında cinayət məsuliyyətinə (məsələn, CM-in 233-1-ci maddəsi və s.) səbəb olur.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin III hissəsi-nin ikinci cümləsinə əsasən, mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təkbaşına və ya başqaları ilə bir-likdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə et-mək və onun barəsində sərəncam vermək hüquq-larından ibarətdir.

Mülkiyyət hüququ subyektin ona mənsub olan əmlaka (əşyaya) öz istədiyi kimi sahib olmaq, on-dan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək üzrə dövlət tərəfindən tanınan hüquqdur. Mül-kiyyət hüququ üç ünsürdən ibarətdir: sahiblik, is-tifadə və sərəncam hüququndan. Sahiblik hüququ əmlaka faktiki sahibliyi həyata keçirməyin hüqu-qi cəhətdən təmin edilmiş imkanındır. İstifadə hü-ququ əmlakdan (əşyadan) onun faydalı təbii xas-sələrini hasil etməyin, habelə ondan fayda götür-məyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanındır. İstifadədən fayda – gəlir, artım, bəhər, törəmə şəklində və başqa formalarda ola bilər. Sərəncam hüququ əmlakın (əşyanın) hüquqi müqəddəratını təyin etməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş im-kanındır. Bu üç elementdən birinin olmaması mül-kiyyətə tam sahiblik hüququnun olmaması de-məkdir [4, s. 154; 8, s. 211].

MM-in 213.1-ci maddəsinə əsasən, iki və ya bir neçə şəxsin mülkiyyətində olan əşya onlara ümu-mi mülkiyyət hüququ əsasında mənsubdur. MM-in 213.2-ci maddəsinə görə isə əşya mülkiyyət hüququnda mülkiyyətçilərin hər birinin payı mü-əyyənləşdirilməklə (paylı mülkiyyət) və ya belə paylar müəyyənləşdirilmədən (birgə mülkiyyət) ümumi mülkiyyətdə ola bilər.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, ümumi mülkiyyətin hər bir iştirakçısı mülkiyyətçi kimi ümumi mülkiyyətdə olan əmlakın saxlanma yü-künü daşımaqla bərabər, eyni zamanda MM-in

152 və 215-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş müəyyən səlahiyyətlərə də malikdir. Ümumi mülkiyyətin iştirakçısı ümumi mülkiyyətdə olan əmlaka sahiblik, ondan istifadə etmək və ona sərəncam vermək hüququna malik olmaqla yanaşı, həmin əmlaka başqa şəxslərin sahibliyinə yol verməyə bilər, habelə həmin əşya barəsində üçüncü şəxslərə qarşı tələblər irəli sürə bilər. Bu tələblər həm xəbərdarediri, həm də müdafiə xarak-terli ola bilər. Ümumi mülkiyyətin hər bir mülki-yətçisi əmlakı yalnız öz xeyrinə deyil, bütün mül-kiyyətçilərin xeyrinə tələb edə bilər [5, s. 527]. Paylı mülkiyyətdə olan əmlaka sahiblik, ondan is-tifadə və ona dair sərəncam verilməsi qaydaları isə MM-in 215-ci maddəsi ilə nizamlanır.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin IV hissəsi-nin birinci cümləsinə əsasən, heç kəs məhkəmə-nin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

MM-in 203-cü maddəsinə əsasən, qanunveri-cilikdə nəzərdə tutulmuş əsaslarla həyata keçiri-lən aşağıdakı tədbirlərdən başqa, əmlakın mül-kiyyətçidən məcburi alınmasına yol verilmir:

- öhdəliklər üzrə tutmanın əmlaka yönəldilməsi (MM-in 205.1-ci maddəsinə əsasən, “Daşınar əmlakın yüklülüyü haqqında” Azərbaycan Res-publikasının Qanununa və ya məhkəmə qərarına əsasən həyata keçirilir);

- qanuna görə həmin şəxsə mənsub ola bilmə-yən əmlakın özgəninkiləşdirilməsi (MM-in 206.2-ci maddəsinə əsasən, dövlət orqanının əri-zəsi üzrə məhkəmənin çıxardığı qərara əsasən məcburi satılaraq satış pulu keçmiş mülkiyyətçi-yə verilməli və ya dövlət mülkiyyətinə verilərək dəyəri keçmiş mülkiyyətçiyə ödənilməlidir);

- sahənin alınması ilə əlaqədar daşınmaz əmla-kın özgəninkiləşdirilməsi (MM-in 207.1-ci mad-dəsinə görə, torpaq sahəsində olan binalara, qurğu-lara və ya digər daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüqu-quna xitam verilmədən həmin sahənin dövlət ehti-yacları üçün alınmasının mümkün olmadığı hallar-da dövlət bu əmlakı satınalma yolu ilə ala bilər);

- təsərrüfatsızcasına saxlanan mədəni sərvətlə-rin satın alınması (MM-in 208.1-ci maddəsinə görə, belə sərvətlər məhkəmənin qərarına əsasən dövlət tərəfindən satınalma yolu ilə mülkiyyətçi-dən alınır);

- rekvizisiya (MM-in 209.1-ci maddəsinə görə, rekvizisiya qaydasında mülkiyyətçidən əmlak müvafiq dövlət orqanlarının qərarı ilə alına bilər);

- müsadirə (MM-in 212-ci maddəsinə əsasən, CM-də və İXM-də nəzərdə tutulmuş hallarda məhkəmə qərarı ilə həyata keçirilir).

Göründüyü kimi, MM-də əmlakın mülkiyyətçidən məcburi alınmasına yol verilən halların heç də hamısı məhkəmə qərarı ilə bağlı deyildir. Bunun ən bariz nümunəsi rekvizisiya institutudur, çünki MM-ə görə, o, müvafiq dövlət orqanlarının qərarı əsasında həyata keçirilə bilər. Rekvizisiya institutu MM-in 209-cu maddəsi ilə nizamlanır. Hüquq ədəbiyyatında qanunun bu müddəası birmənalı qarşılanmır. Bəziləri bu müddəanın Konstitusiyanın 29-cu maddəsində bəyan edilmiş “heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz” tezisinə zidd olduğunu iddia edirlər. Digərləri isə göstərir ki, bu müddəa Konstitusiyanın 24-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş “hüquqlar və azadlıqlar başqa şəxslər qarşısında vəzifələri də əhatə edir” tezisi ilə həməhəngdir. Həqiqətən bir nəfərin hüququnun gözlənilməsi naminə çoxsaylı başqa şəxslərin hüquqlarının pozulmasına yol vermək olmaz. Məhz bu baxımdan rekvizisiyanın cəmiyyətin mənafeyi üçün həyata keçirilməsini nəzərdə tutan şərh olunan maddədə (MM-in 209-cu maddəsi nəzərdə tutulur) müəyyən edilmiş norma Konstitusiyaya zidd deyildir [6, s. 419].

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin IV hissəsinin ikinci cümləsinə əsasən, əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Azərbaycan Respublikasının cari qanunvericiliyində müsadirə institunun iki növü mövcuddur: inzibati tənbeh növü kimi inzibati xətanın törədilməsində alət və ya inzibati xətanın bilavasitə obyekt olmuş predmetin müsadirəsi və cinayət-hüquqi xarakterli tədbir kimi xüsusi müsadirə.

İXM-in 26-cı maddəsinin müddəalarına görə, inzibati xəta törətmiş şəxsin xüsusi mülkiyyətində olan, inzibati xətanın törədilməsində alət və ya inzibati xətanın bilavasitə obyekt olmuş predmetin müsadirəsi İXM-in Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulmuş hallarda həmin predmetin məcburi qaydada və ödənişsiz dövlətin mülkiyyətinə keçməsinə ibarətdir. İnzibati xətanın törədilməsində

alət və ya inzibati xətanın bilavasitə obyekt olmuş predmetin müsadirəsi yalnız hakim tərəfindən tətbiq edilir. Əsas dolanacaq mənbəyi ov olan şəxslərin odlu silahı, döyüş sursatı və digər ov alətləri müsadirə edilə bilməz.

CM-in 99-1-ci və 99-2-ci maddələrinin müddəalarına əsasən, xüsusi müsadirə cinayət-hüquqi tədbiri aşağıda göstərilən əmlakın məhkəmənin yekun qərarı ilə məcburi qaydada və əvəzsiz olaraq dövlət nəfinə alınmasıdır:

- şəxsin cinayət törədilərkən istifadə etdiyi alət və vasitələr (qanuni sahibinə qaytarılmalı olan alət və vasitələr istisna olmaqla);

- şəxsin cinayət yolu ilə əldə etdiyi əmlak, habelə həmin əmlak hesabına əldə edilmiş gəlirlər (qanuni sahibinə qaytarılmalı olan əmlak və ondan əldə edilmiş gəlirlər istisna olmaqla);

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın mülki-hüquqi əqdlərin bağlanması və ya digər üsullarla tam və ya qismən çevrildiyi digər əmlak və ya onun müvafiq hissəsi;

- terrorçuluğun, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələrin və ya qrupların, mütəşəkkil dəstələrin və ya cinayətkar birliklərin (cinayətkar təşkilatların) maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan və ya istifadə olunan əmlak.

Yuxarıda sadalanan əmlak istifadə edildiyi, özgəninkiləşdirildiyi və ya başqa səbəblərdən dövlət nəfinə alına bilinmədiyi halda həmin əmlakın dəyəri məbləğində cinayət törətmiş şəxsə məxsus olan digər əmlak məhkəmənin yekun qərarı ilə xüsusi müsadirə edilir. Xüsusi müsadirə edilməli olan əmlakın başqa səbəblərdən dövlət nəfinə alına bilinmədiyi hallar dedikdə, belə əmlakın məhv edilməsi, istifadəyə yararsız vəziyyətə düşməsi və s. hallar başa düşülür [3, s. 332].

Xüsusi müsadirə ilə bağlı ətraflı açıqlama Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “İXM-in 183.2-ci maddəsinin CPM-in 142.1, 383.1, 408.3-cü maddələri və MPM-in 82.4-cü maddəsi ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 24 fevral 2022-ci il tarixli Qərarında verilmişdir. Həmin Qərarla göstərilmişdir ki, cinayət əməlinin törədilməsindən əvvəl əldə edilmiş və ya bu əməl nəticəsində əldə edilməmiş təqsirləndirilən şəxsə və ya digər şəxslərə məxsus əmlaka münasibətdə məcburi cinayət-hüquqi tədbir olaraq müsadirə

tətbiq edilə bilməz. Lakin cinayət əməli nəticəsində əldə edilmiş ümumi birgə və ya paylı mülkiyyətdə olan əmlaka xüsusi müsadirənin tətbiqi mümkündür. Bu qayda CPM-in 248.3-cü maddəsinin tələblərindən irəli gəlir. Həmin maddəyə əsasən, həbs təqsirləndirilən şəxsin ər-arvadın birgə mülkiyyəti və ya onun digər şəxslərlə mülkiyyətindəki payı üzərinə qoyulur. Əmlakın cinayətin törədilməsində alət və ya vasitə kimi istifadə edilməsinə, cinayətin predmeti olmasına, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak hesabına əldə edilməsinə və ya artırılmasına kifayət qədər sübutlar olduqda, həbs bütün əmlakın, yaxud onun çox hissəsinin üzərinə qoyulur. Lakin bu cinayəthüquqi tədbir tətbiq edilərkən ümumi əmlak üzərində cinayət törədən şəxslə birlikdə birgə və ya paylı mülkiyyət hüququna malik olan şəxslərin, habelə cinayət törədən şəxsin ailə üzvlərinin qanuni mənafələrinin qorunması təmin edilməlidir.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin IV hissəsinin üçüncü cümləsinə əsasən, dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər. 2009-cu il martın 18-də keçirilmiş ümumxalq səsverməsinin (referendumun) nəticəsində Konstitusiyanın 29-cu maddənin IV hissəsindən “dövlət ehtiyacları” sözlərindən sonra “və ya ictimai ehtiyaclar” sözləri çıxarılmışdır.

Konstitusiyanın bu müddəasını şərh edərkən İ.M. Cəfərov göstərmişdir ki, istər Konstitusiyada, istərsə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında “dövlət ehtiyacları” anlayışı açıqlanmır. Belə bir vəziyyət hüququn tətbiqi prosesində göstərilən anlayışın genişləndirici təfsirinə şərait yaradır ki, bu da öz növbəsində vətəndaşların mülkiyyət hüququnun pozulmasına səbəb ola bilər. Mülkiyyət hüququ ilə bağlı belə təhlükələrin aradan qaldırılması məqsədilə, dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması həddlərini müəyyən edən xüsusi qanunun qəbul edilməsinə böyük ehtiyac vardır [4, s. 156].

Qeyd etmək lazımdır ki, 20 aprel 2010-cu il tarixində Azərbaycan Respublikasının “Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması haqqında” Qanunu qəbul edilmişdir. Həmin Qanun Azər-

baycan Respublikasında torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması, bununla bağlı kompensasiyanın məbləğinin hesablanması və ödənilməsi qaydalarını, habelə bu sahədə tərəflər arasında yaranan digər münasibətləri tənzimləyir. Bununla belə, digər daşınar və daşınmaz əmlakların dövlət ehtiyacları üçün alınması prosedurlarını nizamlayan sahəvi qanunvericilik hələki mövcud deyildir.

Konstitusiyanın özündə mülkiyyətin dövlət ehtiyacları üçün özgəninkiləşdirilməsinin yeganə şərti qismində onun dəyərinin ödənilməli olması göstərilmişdir. Bu şərtin özünün isə iki meyarı müəyyən edilmişdir:

- dəyər qabaqcadan ödənilməlidir;
- dəyər ədalətli olmalıdır.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin V hissəsinə əsasən, xüsusi mülkiyyət sosial öhdəliklərə səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsverməsinin (referendumun) nəticəsində Konstitusiyanın 29-cu maddəsində V hissə VII hissə hesab edilmişdir və yeni məzmununda V və VI hissələr əlavə edilmişdir. Xüsusi mülkiyyətin sosial öhdəliyə səbəb olması xüsusi mülkiyyətin sosial funksiyasından irəli gəlir. Bu funksiyaya görə, mülkiyyətçi özünün xüsusi mülkiyyətində olan əmlakdan elə bir tərzdə istifadə etməlidir ki, bu istifadə cəmiyyətin ümumi rifahına xidmət etsin.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin VI hissəsinə əsasən, sosial ədalət və torpaqlardan səmərəli istifadə məqsədi ilə torpaq üzərində mülkiyyət hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər.

MM-in 169.2-ci maddəsinə əsasən, əgər quyuların qazılması, drenaj, qaz və başqa boruların, habelə yerüstü və yeraltı elektrik xətlərinin çəkilməsi mülkiyyətçinin torpaq sahəsindən istifadə edilmədən qətiyyənlə mümkün deyildirsə və ya hədsiz yüksək məsrəflər hesabına mümkündürsə, bununla əlaqədar dəyən zərərin əvəzinin qabaqcadan tam ödənilməsi şərti ilə mülkiyyətçi həmin tədbirlərin həyata keçirilməsinə icazə verməlidir.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin VII hissəsinə əsasən, dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir. Sahəvi qanunda – MM-in 1133.1-ci maddəsində vərəsəliyə, müəyyən anlamda, leqal an-

layış verilmişdir. Hüquq ədəbiyyatında MM-in 1133-cü maddəsinə münasibət bildirilərkən qeyd edilir ki, həmin maddədə vərəsəliyə verilmiş anlayışda çatışmazlığa yol verilmişdir. Belə ki, maddənin məzmunundan belə çıxır ki, vərəsəlik ölənxəşsin yalnız əmlakının vərəsələrə keçməsinini ehtiva edir. Nəzərə almaqlazımdır ki, vərəsələrə ölmüş şəxsin miras əmlakı keçir. MM-in 1151-ci maddəsinə əsasən, miras əmlaka miras qoyanın öldüyü məqamədək malik olduğu əmlak hüquqlarının və vəzifələrinin toplusu daxildir. Beləliklə, vərəsələrə ölmüş şəxsin əmlakı ilə yanaşı, onunla bağlı vəzifələri də keçir və MM-in 1306.1-ci maddəsinə əsasən, onlar vərəsəlik üzrə almış olduqları paylara mütənasib surətdə kreditorların maraqlarını tam ödəməlidirlər. Eləcə də qeyd etmək lazımdır ki, maddədə yalnız ölmüş şəxsin əmlakının vərəsələrə keçməsi nəzərdə tutulmuş olsa da, MM-in 1145-ci maddəsinə əsasən, miras fiziki şəxsin ölümü və ya məhkəmə tərəfindən ölmüş elan edilməsi ilə açılır. Beləliklə, ölmüş şəxsin miras əmlakı kimi, məhkəmə tərəfindən ölmüş elan edilmiş şəxsin də miras əmlakı onun vərəsələrinə keçir [7, s. 820].

Milli hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, vərəsəlik hüququ çoxmənalı anlayış olub, obyektiv mənada, subyektiv mənada, hətta vərəsəlik haqqında qanunvericilik mənasında da başa düşülə bilər. Odur ki, Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin VII hissəsində vərəsəlik hüququndan hansı mənada bəhs edildiyinin izah edilməsi həmin maddənin düzgün təfsiri baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, obyektiv mənada vərəsəlik hüququ dedikdə, ölümündən sonra fiziki şəxsin başqa şəxslərə verilə bilən əmlak hüququ və vəzifələrinin, həmçinin bəzi qeyri-əmlak hüquqlarının digər şəxslərə keçməsi zamanı yaranan ictimai münasibətləri, habelə vərəsəliklə bağlı olan digər münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Subyektiv mənada vərəsəlik hüququ dedikdə, konkret şəxsin vərəsə kimi mümkün olan davranış ölçüsü başa düşülür. Söhbət konkret şəxsin vərəsə olmaq, vərəsəliyə çağırılmaq hüququndan, bir sözlə, ölənxəşsin əmlakını əldə etmək hüququndan gedir. Bu hüquq isə vərəsənin hüquqi vəziyyətini müəy-

yənləşdirir. Subyektiv mənada vərəsəlik hüququ subyektiv vərəsəlik hüququ deməkdir. Subyektiv vərəsəlik hüququ isə subyektiv mülki hüququn bir növü hesab edilir. Buna görə o, subyektiv mülki hüququ kimi məzmununa malik olub, müəyyən səlahiyyətlərdən (hüquqi imkanlardan) ibarətdir. Bu səlahiyyətlərin (hüquqi imkanların) məcmusu subyektiv vərəsəlik hüququnun məzmununu təşkil edir. Onlara aiddir: ölənxəşsin əmlakını qəbul etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı); ölənxəşsin əmlakını qəbul etməkdən imtina etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı); ölənxəşsin əmlakını bölüşdürmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı); ölənxəşsin əmlakını qorumaq səlahiyyəti (hüquqi imkanı); vərəsəlik hüququnu müdafiə etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı). Göstərilən səlahiyyətlərin məcmusu subyektiv vərəsəlik hüququnun (subyektiv mənada vərəsəlik hüququnun) məzmununu təşkil edir. Üçüncü mənada vərəsəlik hüququ vərəsəlik qanunvericiliyi mənasında işlədilir. Vərəsəlik qanunvericiliyi və ya vərəsəlik haqqında qanunvericilik dedikdə, vərəsəlik münasibətlərini, eləcə də, vərəsəliklə bağlı olan digər münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktların məcmusu başa düşülür [2, s. 515-516].

Bu anlamda, Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin VII hissəsində vərəsəlik hüququndan ikinci mənada, yəni subyektiv vərəsəlik hüququndan bəhs edilir. Bununla yanaşı, nəzərə almaqlazımdır ki, Konstitusiyada vərəsəlik hüququna təminat verilməsi qaydası miras qoymağı, vəsiyyətdə bilməyi təminat altına aldığı qədər, vərəsə ola bilməyi də təminat altına alır. Başqa sözlə, Konstitusiyanın 29-cu maddəsi vəsiyyət etmə və miras alma hüquqlarının hər ikisinə də təminat verir. Ancaq mülkiyyət hüququ kimi, vəsiyyət etmə hüququ və vərəsə olma hüququnun da sosial hədləri, sərhədləri vardır. Bunlara qoyulan hədd və sərhədlər hər bir qanunverici orqanın hüquq siyasətinə görə müxtəlif şəkillərdə olur. Vərəsəliyi qəbul edən sistemlər, vərəsənin müəyyən olunması baxımından fərdiyyətçi və ailə qoruyucu sistemlərə bölünür. Fərdiyyətçi sistemdə fərdin mənafeyi daha üstün tutulur və vərəsəliyin tamamilə mirasqoyanın iradəsi ilə bağlı olduğu qəbul edilir. Fərdiyyətçilik sisteminə gö-

rə, insan çalışıb səy göstərmiş və bu zəhmətinin nəticəsində də əmlak nemətləri əldə etdikdən sonra özü həyatda olduğu dövrdə necə bu əmlak nemətlərinin hüquqi müqəddəratını müəyyən etmək səlahiyyətinə sahibdirsə, öldükdən sonra da əmlakının aqibətini müəyyən etmək səlahiyyətinə sahib olmalıdır. Bu yanaşmada mülkiyyət hüququnun daimiliyi təmin edilir. Ailə qoruyucu sistem isə cəmiyyətin özəyini təşkil edən ailənin mənafeyinin artıq mövcud olmayan (ölmüş) şəxsin mənafeyindən üstün tutulmasının lazım gəldiyini qəbul edir. Bu sistemə görə, əsasən qanbağlı ilə miras qoyana bağlı olan şəxslər, miras qoyanın iradəsindən asılı olmayaraq, vərəsə olmalıdır. Bu yanaşma onunla əsaslandırılır ki, cəmiyyətin özəyini təşkil edən ailənin mənafeyinin

artıq mövcud olmayan (ölmüş) şəxsin mənafeyindən üstün tutulması əslində, cəmiyyətin, yəni bütövlükdə insanların xeyrinədir, çünki həyatı və yaşamağı onlar üçün daha əlverişli hala gətirir. Vərəsənin təyin olunması baxımından bizim ölkəmizdə hər iki prinsipə də bir bütövlük təşkil edən şəkildə yer verilmişdir. Belə ki, həm ailənin qanuni vərəsəliyi, həm də miras qoyanın ölümə bağlı sərəncam verə bilməsi qəbul edilmişdir. Hər iki prinsipə də bəzi məhdudiyətlər qoyulmaqla, onlar uzlaşdırılmış və vərəsənin təyin olunması baxımından ortaqlıq bir sistem qurulmuşdur. Belə yanaşma əksər hüquq sistemlərinin, xüsusilə qitə Avropası ölkələrinin hüquq sistemlərinə uyğundur [1, s. 177-179].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. 2 cild. II cild. Bakı, 2018, 572 s.
2. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. 4 cild. IV cild. Bakı: Digesta, 2009, 708 s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası / elmi redaktor F.Y. Səməndərov. 2 cild. I cild. Bakı: Hüquq yayınevi, 2021, 712 s.
4. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2013, 724 s.
5. Əsədov B.H., Vəliyev İ.Ə., Hacıbəyli Ə.B. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası. 5 cild. I cild. Bakı: Hüquq yayınevi, 2017, 896 s.
6. Əsgərov İ.Q. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin Kommentariyası. 2 cild. I cild. Bakı: Qanun, 2014, 948 s.
7. Əsgərov İ.Q. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin Kommentariyası. 2 cild. II cild. Bakı: Qanun, 2015, 1120 s.
8. Əsgərov Z.A. Konstitusiyası hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.
9. Nağıyev F.T. Konstitusiyası hüququ. Mühazirə mətnləri. Bakı: Qanun, 2014, 240 s.
10. Алиев Ш.М. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. Баку: Юридическая Литература, 2000, 728 с.

Давуд Давудов

Доктринальное толкование статьи 29 (право на собственность) Конституции Азербайджанской Республики

В статье автор предпринял попытку подготовить доктринальное толкование статьи 29 (Право на собственность) Конституции Азербайджанской Республики. При толковании соответствующей статьи в основном были применены методы системного толкования норм права и логического толкования. Необходимость применения системного толкования заключалась в том, что конституционное право является системой норм, в которой место, значение и содер-

жание каждой отдельной нормы обусловлено другими нормами. Метод логического толкования в свою очередь позволил уяснить смысл нормы права путем анализа логической связи между соединенными в одно предложение понятиями, а также логической конструкции нормы в целом при помощи приемов и законов формальной логики.

Davud Davudov

**Doctrinal interpretation of article 29 (right to property)
of the Constitution of the Republic of Azerbaijan**

In the article, the author made an attempt to prepare a doctrinal interpretation of Article 29 (Right to property) of the Constitution of the Republic of Azerbaijan. In the interpretation of the relevant article, methods of systematic interpretation of the rules of law and logical interpretation were mainly applied. The need to apply systemic interpretation was that constitutional law is a system of norms in which the place, meaning and content of each individual norm is determined by other norms. The method of logical interpretation, in turn, made it possible to understand the meaning of the rule of law by analyzing the logical connection between the concepts connected into one sentence, as well as the logical construction of the rule as a whole, using the techniques and laws of formal logic.

UOT: 34. 342. 324.4; 342.5;

Araz QƏDİMƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Hüquq kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: arazqadimaliyev@mail.ru

"İSLAHAT" KATEQORİYASININ SOSIAL-HÜQUQİ GERÇƏKLİYİN DƏYİŞDİRİLMƏSİ FORMASI KİMİ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Açar sözlər: Konstisiya hüququ, konstitusiya islahatları, konstitusiya dinamikası.

Ключевые слова: конституционное право, конституционные реформы, конституционная динамика

Key words: constitutional law, constitutional reforms, constitutional dynamics

Bu gün tarixi inkişafın və dəyişikliklərin zəngin təcrübəsinə baxmayaraq, "islahat və ya islahatlar" kateqoriyası zəif öyrənilib, yəni cəmiyyətin dəyişiklik proseslərində özəlliklər və islahatların yerinin müəyyənəndirilməsi, struktur komponentlərin ayrılması, islahat prosesinin mənbəyinin müəyyən edilməsi, cəmiyyətin islahatının dinamikası və texnologiyasının öyrənilməsi nəzərə alınmır, islahatların normativ-konseptual tərəfləri araşdırılmamışdır. Bu cür boşluqlar bizim məqalədə diqqətimizi təkcə islahatların ontoloji, qnesioloji və aksioloji mahiyyətinin aşkara çıxarılması ilə deyil, həm də cəmiyyətin islah olunmasının praktiki modelini təsvir etmək zərurəti ilə çəkir. Bu, bizə islahatlar və islahat aparma kimi bir fenomenin məzmununa daha dərinə nüfuz etməyə kömək edəcəkdir.

Təhsil islahatları – təhsilin məzmununu, quruluşunu, metodlarını, formalarını dəyişdirmək üzrə sosial layihə şəklində genişmiqyaslı fəaliyyətin

göstərilməsi deməkdir; adətən belə fəaliyyət dövlətdaxili, son zamanlarda isə dövlətlərarası xarakter daşıyır. [12, s. 217]

Beləliklə, əvvəlcə qeyd edək ki, cəmiyyətsünaşlıqda "islahat" termininin mənşəyi latın dilindən gəlir (latınca reformo, reformare - çevirmək; Fransızca réforme – dəyişiklik, dəyişmə, dəyişdirmə, çevirmə) və aşağıdakı mənələrə malikdir: ictimai həyatda və ya quruluşda dəyişiklik, dəyişmə və ya yenidən qurma (qurulma); islah etmək – köklü surətdə dəyişmək, yenidən qurmaq, islahatlar yolu ilə dəyişmək (dəyişdirmək). [9, s. 700]

İslahat həm də funksional əsaslara toxunmayan həyatın hər hansı bir sahəsindəki dəyişmələr və ya qanunvericilik ilə nəzərdə tutulan üsullarla həyata keçirilən bir dəyişiklik kimi başa düşülür.

Bu aspektdə "islahat" termini bu sözün morfoloji təhlilindən çıxış edərək şərh edilir: "re" önşəkilinin mənası - "geri, yenidən" mənasını daşıyır, "formare" – formalaşdırmaq, təşkil etmək, "forma" sözü isə "forma, növ" – nəinsə (islahatın həyata keçirilməsinin hər hansı bir obyektinin) formasının, məzmununun və ya mahiyyətinin dəyişməsi, bu isə "islahat" terminini forma dəyişikliyi, təkmilləşdirilməsi kimi şərh etməyə imkan yaradır. Öz növbəsində, "Vikipediya" lüğəti bizə "İslahat" kateqoriyasının yığcam tərifini verir - funksional əsaslara toxunmayan insan həyatı sahəsində qaydaların dəyişdirilməsi və ya qanunve-

rici yolla qəbul olunan dəyişiklik.

Xüsusən, zəruru hallarda hakimiyyət tərəfindən başladılan dövlətin yenidən qurulması prosesi. İslahat “re-” və “form”, yəni nəinsə (islahatının həyata keçirilməsinin hər hansı bir obyektinin) formasının dəyişməsi, mahiyyətinin və ya məzmununun dəyişməsi kimi şərh oluna bilər. Bu lüğətə görə islahat obyektin fəaliyyət göstərməsi mexanizmində mühüm, əhəmiyyətli dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur, prinsipcə yeni nəticəyə və prinsipcə yeni obyektin alınmasına aparən əsasverici prinsiplərin dəyişdirilməsi mümkündür. [11]

"İslahat" və "təkmilləşmə" və ya "modernləşmə" anlayışlarını qarışdırmaq olmaz. Bu halda islahat, mahiyyət etibarilə, bərqərar olunmuş proseslərin, ənənələrin və s. köklü dönüşü, dəyişikliyi deməkdir.

Fikrimizcə, “islahat” termininin bu cür tərifini universal, təsviri xarakter daşıyır və onun ontoloji mahiyyətini yalnız qismən, yəni həyat fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsinin dəyişdirilməsinə yönəlmiş bir kateqoriya kimi müəyyən edir. Bizim elmi tədqiqatımızda araşdırılan predmetin tədqiq edilməsində əsas diqqət islahatların sosial-hüquqi hadisə kimi təqdim olunmasına yönəldilir. Ontoloji mahiyyət bir sosial hadisə kimi, ilk növbədə, birbaşa onun əlamətlərində qoyulub.

İslahat kateqoriyası sosial-fəlsəfi doktrinada geniş şəkildə əks olunub. Belə ki, sosial fəlsəfədə “islahat” anlayışı islahat mexanizminin obyektini üçün ixtisaslaşdırılmış əsasda hakimiyyət subyekti tərəfindən həyata keçirilən ictimai münasibətlərin, institutların, cəmiyyətin altsistemləri obyektlərinin quruluşunun və funksiyalarının dəyişdirilməsi vasitəsi kimi şərh olunur. [7, s. 12]

İ.İ.Kravçenkonun fikrinə əsasən, islahat - sosial dəyişikliyin zəruri elementi, ictimai prosesin təkamül mərhələsidir. İslahatların məzmunluğu onların radikallığını, dərinliyini və səmərəliliyini müəyyənləşdirir. İslahat - innovasiyaların yeridilməsi, cəmiyyətin yeniləşdirilməsi, modernləşdirilməsi vasitəsidir. Bu alim qeyd edir ki, islahatların miqyası və dərinliyi cəmiyyətə xas olan dinamikanı, onun uyğunlaşma qabiliyyətini, artım templərini və inkişaf potensialını, həmçinin ziddiyyətlərin və münaqişələrin qarşısının alınması-

nın və aradan qaldırılmasının mövcud vasitələrini səciyyələndirir. [8, s. 450]

İslahata sistemyaradan bir hadisə kimi nəzərdən keçirərək, İ.İ.Kravçenko göstərir ki, o, inqilabın (və ya əksinqilabın) alternativini kimi çıxış edə bilər, inqilabqabağı vəziyyəti aradan qaldıraraq onun qarşısını ala və ya onu əvəz edə bilər, lakin islahatların əsas funksiyası – inqilabla (əgər islahatlar mütərəqqi olarsa) və ya təkamüllə (əgər islahatlar mühafizəkar və ya mürtəcə olarsa) qarşılıqlı əlaqədə olmaqdan ibarətdir.

Bəzi alimlərin fikrincə, islahatın strukturuna obyektin əvvəlcədən tərtib edilən dəyişmə mexanizmi daxildir. O tək və unikaldir, çünki onun doğuluşu və gerçəkləşməsi həmişə təkrar olunmaz sosial-tarixi vəziyyətdə baş verir. Şəkil dəyişmə üsulu qurulur, gözlənilən dəyişikliyin ideal surəti yaradılır, prosesi həyata keçirən insanların fəaliyyəti təşkil olunur. Lakin buna baxmayaraq, qoyulmuş məqsədlərə nail olunmasında islahat prosesləri gözlənilməzliyin müəyyən dərəcəsi ilə və nəinki insanların davranışlarının idarə olunmaz halları, həm də bütün prosesin həyata keçirilməsində mərhələlər ilə də səciyyələnir. Ölkələrin hər birində aparılan islahatlar təcrübəsi tarixi cəhətdən unikal idi, lakin sürətli iqtisadi və ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticəsində yaranan proseslərin sosial nəticələri bir çox hallarda eyni idi – cinayətkarlığın artması, əhali arasında doğumun aşağı düşməsi, özlərin sayının artması, mənəvi dəyərlərin hamarlanması, gənclər arasında təhsil göstəricilərin aşağı düşməsi, əhəlinin əsas hissəsinin yoxsullaşması, siyasi və iqtisadi elitanın sərvətinin kəskin sürətdə artması. [6, s. 46]

Dəyişikliklərin qarşıya qoyulmuş məqsədlərinin əldə edilmiş nəticələrə uyğun olmaması kifayət qədər ciddi bir problemin olmasına – islahat prosesinin qeyri-müəyyənliyi və idarə olunma probleminə işarə edir. Məqsədlərə nail olunmasında ikili standartların həyata keçirilməsi üçün açıq imkanlar problemi də açıq-aşkar özünü büruzə verir. Seçilmiş obyektin islahat olunması texnologiyasının seçiminə həmişə hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizə təsir göstərir. Sosial münasibətlər sistemində dəyişdirilən obyektin necə olacağı haqqında qərar, islahatın fərqli məqsədlərini güdən iki və ya daha çox tərəfin maraqlarının toq-

quşduğu bir vəziyyətdə qəbul edilir.

İslahat məqsədlərinin ifadə olunması mexanizmlərinin öyrənilməsi vacibliyi, əvvəlcədən bəyan edilmiş və əldə edilmiş nəticələrin müqayisə edilməsi iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial islahatların variantlığı fenomeninin təhlilinin xüsusi aktuallığını formalaşdırır. İslahatların dəyişdirici mexanizmlərinin tədqiq edilməsi onun zəif tərəflərinin müəyyən edilməsinə, ictimaiyyət tərəfindən islahat prosesi üzərində monitoring və nəzarət vasitələrinin yaradılması zərurətini dərk etməyə, qeyri-müəyyənlik dərəcəsinin azaldılmasına imkan verəcək. [7, s. 5]

Bununla yanaşı, “dünya öz-özlüyündə” kimi bir sosial reallıq obyektinin islahat olunmasının necə baş verməsini, sosial gerçəklik haqqında islahatçıda məna-anlayışın formalaşdırılmasını əks etdirməyə imkan verən islahatın subyekt-obyekt qnoseoloji dispoziyasının necə olmasını başa düşmək lazımdır. İslahat qarşısında qoyulmuş məqsədlərə çatmaqda razılaşıdırılmış birgə fəaliyyət əsasında islahat prosesinin həyata keçirilməsinə imkan verən subyektlərin bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi mexanizmlərin dərk edilməsi “islahatçı” və “islahat subyektini” anlayışları arasında fərqi təhlilində heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Subyektin fərdi və sosial-rol xüsusiyyətlərinin təhlilinin aktuallığı islahatçının şəxsiyyətindəki fərdi və sosial əlamətlər nisbəti problemini ayırır. Heç də hər bir fəaliyyət subyektini islahat apara bilməz və heç də hər hansı bir məqsədyönlü fəaliyyət islahat sayıla bilməz.

Bununla əlaqədar, islahatçılıq kimi müəyyənləşdirilən və dəyərləndirilən dəyişdirici fəaliyyətin xüsusiyyətlərini, şərtlərini və meyarlarını müəyyən etmək olduqca vacibdir. Bu anlayışın sosial-fəlsəfi məzmununun təhlili obyektə dəyişdirici təsir göstərmə mexanizminin tədqiq edilməsi problemləri ilə, islahat obyektlərinin xüsusiyyətləri və növləri ilə, sosial fəaliyyət subyektlərinin islahat fəallığına səbəb olan sosial obyektlərin həyat fəaliyyətinin dinamikasının öyrənilməsi ilə bağlıdır.

“İslahat” kateqoriyasının mahiyyət məzmunu probleminin tədqiq edilməsinə iqtisadi elmlər sahəsində də çoxlu sayda əsərlər həsr edilib. Bu tədqiqatların nəticələri də islahatlar fenomeninin ontoloji, qnoseoloji və aksioloji məzmununun ba-

şa düşülməsi üçün böyük nəzəri-metodoloji əhəmiyyətə malikdir. Bir qayda olaraq, iqtisadçı alimlər islahatların müasir məzmununu qloballaşma prosesləri ilə əlaqələndirirlər.

Həqiqətən də, XXI əsrdə qloballaşma prosesləri ən çox tələb olunan və kəskin hala çevrilir, bu da dəyişikliklərin bütün növlərinə, o cümlədən siyasi və hüquqi xarakterli dəyişikliklərə də öz təsirini göstərir.

İslahatların ontoloji məzmununu axtarıqda və növlərini səciyyələndirdikdə cəmiyyət inkişafının ilk növbədə dövrü xarakter daşmasına dair ictimai qanunlara məhəl qoymamaq olmaz. İslahatın qarşısında qoyulan vəzifə isə müəyyən tərəqqinin əldə edilməsidir. Buradan islahatın inversiya tərəfinə sorulması, növbəti dövrün ünsuru, onun təzahür forması olması təhlükəsi yaranır. Onun niyyəti özünün əksinə çevrilə bilər, yəni əksislahata yol açar. Belə ki, A.L.Yanov öz tədqiqatları ilə göstərmişdir ki, islahatlar həmişə əksislahatlara çevrilmişdir. Lakin bu qorxunc hal islahatçılar arasında lazımı narahatçılıq yaratmırdı. [13, s. 48]

Tarixi müstəvidə islahatın və tərəqqinin nəticələri başlanğıc nöqtəsinə qayıdırdı. Bununla əlaqədar, islahat prosesi islahatın həyata keçirilməsi ilə bağlı xüsusi hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik bütün proses iştirakçıları tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən vahid prosesual hərəkətlər sistemi olan bir neçə ardıcıl mərhələlər şəklində baş verir. Onun strukturu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan beş ünsürdən ibarətdir: fəaliyyət subyektini; subyektiv tərəf (göstərilən fəaliyyətə psixi münasibət); islahat obyekti; prosesin obyektiv tərəfi və subyekt və dəyişikliklərin həyata keçirilməsi prosesində subyekt və obyekt arasında qarşılıqlı fəaliyyətin xarakteri. [7, s. 6]

İslahatlar planından onun obyektinin və subyektinin aydın dərk olunması, islahatçıların ideyalarının həyata keçirilməsi, özündə şüurlu şəkildə həm düşüncəni, həm də onun icrasını daşımağa qadir olan uydurulmuş yox, real, yenidən bərpa olunan proses daşıyıcısı tələb olunmalıdır. Metodoloji cəhətdən bu düşüncə özünün motivləri, dəyərləri, müvafiq submədəniyyətləri olan real sosiomədəni subyektin düşüncəsidir və ya düşüncəsi olmalıdır.

Bununla əlaqədar tarixi cəhətdən formalaşmış zəmin anlayışını istifadə etmək olar. Bu anlayış

altında cəmiyyətdə mənəvi idealın müəyyənləşdirilməsi üçün əsas verən əhalinin əsas, həlledici hissəsini başa düşmək lazımdır. İslahatlar prosesində real olan subyektə islahatlarda üstünlük təşkil edən və islahatçıların istiqamətlənə biləcəyi mənəvi proseslərin xüsusiyyəti nöqtəyi-nəzəridən baxılmalıdır. Bununla yanaşı, zəminin əsasən kənddən şəhərə dönməsi çox vacib rol oynayır, bu da xüsusilə, utilitar ideyanın əhəmiyyəti ilə əlaqədardır. [5, s. 70]

Bundan əlavə, islahatların həyata keçirilməsinin ən vacib ünsürlərindən birisi odur ki, onun subyekt və obyektləri kifayət qədər dəqiq struktura malik olmalıdır, münaqişənin aradan qaldırılmasında, cəmiyyətin artmasının ümumi əsaslarının formalaşdırılmasında subyektin ünsürlərindən hər birinin yeri dəqiq müəyyən edilməlidir. İslahat prosesində subyekt-obyekt qarşılıqlı fəaliyyət sisteminin anlayışı islahatın sosial reallıq obyektinə məqsədyönlü təsiretmə mexanizminə yönəlmiş dövlət hakimiyyətinə malik subyektin xüsusi təşkil olunmuş fəaliyyətini təsvir edən nəzəri quruluşdur. Bu qarşılıqlı fəaliyyətin əsasında islahat subyektini düşüncəsinin dərk etmə və kommunikativ mexanizmləri durur: islahat prosesi subyektini tərəfindən onu əhatə edən sosial gerçəklik obyektlərinə cəmiyyətin həyat fəaliyyətini təsvir edən mənalardan verilməsi prosesləri (qnosoloji aspekt) və subyektin şüurunda obyektin real varlığını müəyyən edən proseslər. Sonuncuya əsasən islahat fəaliyyətinin həyata keçirilməsində istiqamətləndirmə baş verir (ontoloji aspekt). [10, s. 23]

Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar prosesi, əhalinin sosial problemlərinin, xüsusən də həssas kateqoriyaya aid olan məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin ən qısa müddət ərzində həll olunmasına imkan verən güclü, demokratik dövlətin formalaşması MDB ölkələri üçün bir model kimi çıxış edə bilər.

Regionların tarixi dövrlərlə əhatə olunması xarakteri və əhatə dairəsi, yəni regionların tarixin

müəyyən inersiyası ilə, xüsusən, ikinci qlobal dövrü yekunlaşdırmaqda olan müasir lokalizm dalğası ilə hansı dərəcədə və miqyasda ilə əhatə olunması regionlarda aparılan islahatlar üçün daha ciddi bir problemdir.

Fikrimizcə, islahat - islahat obyektinə onun səmərəli fəaliyyət göstərməsi məqsədilə yönəldilmiş konkret islahat mexanizmi əsasında hakim subyekt tərəfindən həyata keçirilən siyasi-hüquqi institutların, dövlət hakimiyyəti orqanlarının ierarxik strukturunun, vətəndaş cəmiyyəti obyektləri sisteminin funksiyalarının yenilənməsinə yönəlmiş ictimai reallığın və sosial münasibətlərin dəyişdirilməsinin fəal və təsirli vasitəsidir.

Azərbaycan islahatçılığına xas olan əlamət ənənəçilik və bütün islahat prosesinə rəhbər şəxsiyyətin təsiridir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yalnız dövlətin təşkilini deyil, həm də qeyri-dövlət sahələrini – sosial, iqtisadi quruluşun əsaslarını, cəmiyyətin mədəni həyatını əhatə edir [3, s. 40], sosial inkişafı əsas amil hesab edir, dövlətin vətəndaşların sosial müdafiəsi qayğısına qaldığını bəyan edir. [4, s. 7]

İ.M.Cəfərovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, 1995-ci il Konstitusiyasının mətni çox yığcam olsa da, onun hər bir müddəası Azərbaycan Respublikasının müxtəlif qanunlarında öz ətraflı əksini tapmaqla dərin məzmunla malikdir. [2, s. 11]

Vətəndaş cəmiyyətini dövlət alətləri vasitəsilə inkişaf etdirmək istəyi müəyyən dərəcədə cəmiyyətin liberallaşdırılması prosesinə mane olur. Azərbaycanda idarəetmənin mərkəzsizləşdirilməsi ilə yanaşı, bölgələrin sərbəst və aktiv inkişafına imkan yaradılır. Öz növbəsində, dövlət subsidiyaları və mərkəzi hakimiyyətin dəstəyi hələ güclənməmiş bələdiyyə orqanlarına əhəmiyyətli dərəcədə dəstəkləyir.

Azərbaycanda konstitusiya islahatlarının əsas strategiyası cəmiyyətin və dövlətin iqtisadi inkişafının sosiallaşması, hər bir şəxs üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı: Qanun, 2016.
2. Cəfərov, İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli / İ.M.Cəfərov. -Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2010. - 724 s.

3. Nəsirov, E.H. Konstitusiyanın əhəmiyyəti və əsas funksiyaları // -Bakı: Qanun, - 2017. № 01 (267).
4. Qasimov, A.E. Cəza-icra hüququ. Dərslük / A.E. Qasimov. - Bakı: Avropa nəşriyyatı, - 2016.
5. Ахиезер А. С. Критика исторического опыта. Социокультурный словарь. - М., 2011.
6. Бутько Л.В. Конституционная реформа (Теорет.-правовой анализ) : Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 : СПб., 1998.
7. Грицкевич Т.И. Реформационный процесс как субъектно-объектное взаимодействие : дисс. докт. филос. наук: 09.00.11 / Татьяна Игоревна Грицкевич. – Новосибирск, 2011.
8. Новая философская энциклопедия. В четырех томах. / Ин-т философии РАН. Научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. М., Мысль, 2019.
9. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – Минск: Современный литератор, 2019. – С. 700
10. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. /С.Г. Кирдина. – Москва: Олма-пресс, 2010.
11. Реформа. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
12. Луков В. А. Реформы образования // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 3.
13. Янов А.Л. Россия: альтернативы развития // Власть. – 1996. - № 1.

Араз Гадималиев

Теоретические основания категории «реформа» как форма изменения социально-правовой реальности

В статье рассматриваются правовые основы категории «реформа» как формы изменения социально-правовой действительности в современности. Основной целью является научно-методическая оценка современных реформ, изучение теорий, обобщение результатов научных исследований, связанных с их применением на практике. Также ведется изучение изменений и дополнений в другие нормативные правовые акты. Также ведется изучение изменений и дополнений в другие нормативные правовые акты, в том числе в конституционное право. В результате исследования был изучен как местный, так и зарубежный опыт в данной области, и было выражено отношение к существующим проблемам в этой области. Была проанализирована существующая юридическая литература, нормативно-правовая база, ряд рекомендаций и предложений.

Araz Gadimaliyev

The oretical foundations of the "reform" category as a form of changing the social-legal reality

The article considers the legal basis of the category "reform" as a form of change in social and legal validity in modernity. The main purpose is the scientific and methodological assessment of modern reforms, the study of theories related to reform and the generalization of the results of scientific research related to their application in practice. There is also a study of amendments and additions to other normative legal acts, including constitutional law. As a result of the research, both local and foreign experience on the subject was studied, and attitudes to the existing problems in this field were expressed. The existing legal literature, normative legal framework were analyzed, a number of recommendations and suggestions were made.

Habil QURBANOV

AMEA Azad Həmkarlar İttifaqının
sədri, h.ü.e.d., professor

e-mail:professorqurbanov@yandex.com

QANUNUN SƏMƏRƏLİLİYİ

Açar sözlər: sosial şərtlər, hüquq sistemi, səmərəliliy, qanun norması, cəmiyyət, hüquqyaratma fəaliyyəti

Ключевые слова: социальные условия, правовая система, эффективность, норма закона, общество, правотворческая деятельность

Keywords: social conditions, legal system, efficiency, rule of law, society, law-making activity

Qanunun səmərəliliyi bütövlükdə qanunvericiliyin səmərəliliyi probleminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qanunvericiliyin sosial fəallığının və cəmiyyət üçün zəruriliyinin mühüm göstəricisi onun səmərəliliyidir. Ona görə də qanunun bilavasitə özünün səmərəliliyinin təhlilinə keçməzdən əvvəl qanunvericinin səmərəlilik məsələsi üzərində dayanmaq zəruri hesab edirik.

Elmi ədəbiyyatda verilən tərifə uyğun olaraq qanunun səmərəliliyi dedikdə, qanunda ehtiva olunan hüquq normalarının məqsədləri ilə onların hüquqi praktikada realizəsinin nəticələri arasındakı qarşılıqlı münasibəti başa düşülür (V.V.Lapayeva). Başqa sözlə, qanunun səmərəliliyi onun praktiki tətbiqinin qanunverici tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədlərin realizəsinə nə dərəcədə nail olunduğunu göstərir. Qanunun səmərəliliyi anlayışının yuxarıdakı tərifini yalnız sosial-hüquqi mahiyyət daşıyır.

Qanunun səmərəliliyi aşağıdakı üç mühüm amilin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə müəyyən edilir.

Birincisi, səmərəlilik qanunun özünüməzmunundan, onun cəmiyyətdə real sosial-siyasi və hüquqi situasiyaya uyğunluğundan asılıdır. Obektiv halları, real sosial tələbatları əks etdirməyən uydurma qanun işləməyən ölüyazını xatırladır, çünki o, öz məzmunu ilə hüquq münasibətlə-

rinə heç bir təsir göstərmək iqtidarında olmur. Belə qanunun hüquq münasibətlərinə təsiri olsa da, o öz keyfiyyətsizliyi ilə hər hansı bir dəyişikliyə səbəb olmur.

Qanunun səmərəliliyinin **ikinci** mühüm amili qismində vətəndaşların hüquq mədəniyyətinin və onların hüquq düşüncəsinin ümumi səviyyəsi çıxış edir. İstənilən hüquq norması əhalinin böyük əksəriyyətinin qanuna hörmət etməyə və öz gündəlik həyatında onu rəhbər tutmağa vərmiş etdiyi cəmiyyətdə daha səmərəli olur. Belə cəmiyyətdə hər bir fərd, sosial qrup öz hüquqlarını yaxşı bilir və onlardan təyinatına uyğun düzgün istifadə edir.

Qanunların səmərəli fəaliyyəti üçüncü amilə nəzərən-nəzərindən hüquqi **nihilizm** fenomenini demək olar ki, bütün müasir cəmiyyətlərdə hələ də yaşamaqda davam edir. Hüquqi nihilizmin mahiyyətini əhalinin hüquqa, hüquq normalarına inamsızlığı təşkil edir. İstənilən cəmiyyətin böhranlı dövrlərində, qanunvericilik praktikasının sosial dəyişikliklərlə uyğunlaşa bilmədiyi şəraitdə hüququn həqiqiliyi labüd surətdə aşağı düşür, əhali hüququn, hüquq normaların ədalətliyinə inanmır, müvafiq surətdə hüquqi nihilizmin də səviyyəsi yüksəlir, bu proses böhran dərinləşdikcə daha da uzanır. Bu üçüncü amildir.

Belə vəziyyət aşağıdakı bir sıra səbəblərdən irəli gəlir:

1) vətəndaşların hüquqi imkanlarının aşağı səviyyədə olması;

2) əhalinin öz hüquq və vəzifələri haqqında məlumatlandırılmaması, yaxud belə məlumatlandırmanın son dərəcə zəif olması;

3) cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən hüquq institutlarının lazımi səviyyədə komplektləşdirilməməsi, habelə həmin institutlar arasında əlaqələrin zəif olması;

4) yüksək peşəkarlığa və böyük iş təcrübəsinə, geniş fəaliyyət imkanlarına malik olan hüquqşünasların çatışmazlığı;

5) ictimai inkişafın keçid dövründə hüquqi sistemdə və qanunvericilik sistemində mövcud olan ziddiyyətlər;

6) işləyən hüquqşünasların peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması;

7) “əlverişsiz”konstitusiyayenormalarının təcridənməsi;

8) hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanları sisteminin fəaliyyət zəifliyi və hər bir cəmiyyətin sosial-hüquqi xarakteristikası üçün vətəndaşların hüquq düşüncəsinin, yüksək hüquq mədəniyyətinin və normativ-hüquqi davranışın formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün ilk növbədə dərin iqtisadi və siyasi sabitliyin olması, eləcə də bu sabitliyin möhkəmlənməsi vacibdir. Məhz iqtisadi və siyasi sabitlik cəmiyyət üzvlərini öz hüquqlarını lazımi səviyyədə realizə etməyə imkan verir, əhalinin və ayrı-ayrı sosial qrupların öz sosial tələbatlarını təmin etmələri istiqamətində əlverişli təmin edir.

Qanunun səmərəliliyi müvafiq cəmiyyətə ənənəvi olaraq xas olan hüquq mədəniyyətinin tipindən də xeyli asılıdır. Məsələn, bu nöqtəyi nəzərdən Azərbaycan cəmiyyəti üçün əxlaqi dəyərlərə üstünlük vermək, vicdanın üstünlüyünü tanımaq və meydana çıxan problemlərə qarşı dözümlü davranış etdirmək həmişəşəxsiyyəti olmuşdur. Azərbaycanın məhz müsəlman ölkəsi olduğuna görə insan mənəviyyətinin gözəlliyinə, əxlaqi sərəvlərə və milli adət-ənənələrə hörmətlə yanaşmağı Azərbaycan xalqının pozitiv adətlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının hüquq mədəniyyəti də məhz bu ruhda formalaşmışdır.[1, s.21]

Qanunun səmərəliliyi həmçinin də hüquq-mühafizə və hüquq tətbiqetmə orqanlarının fəaliyyətinin keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Belə ki, bu orqanların əməkdaşlarının öz peşə fəaliyyətini onlara verilmiş səlahiyyətlər daxilində yerinə yetirmələrindən çox şey asılıdır. Hüquq-mühafizə orqanlarına əhalinin hörmət və rəğbəti o zaman artır ki, bu orqanların özü qanunlara əməl etməkdə yüksək nümunə nümayiş etdirir, vətəndaşların hüquqlarının və qanunla mühafizə edilən mənafə-

lərinin mühafizəsində əzmkarlıq göstərir. Əksinə, öz qulluq mövqeyindən sui-istifadə etmə, səlahiyyət həddini aşma, qanunların dürüst icrasına məhəl qoymama və insanların hüquq və azadlıqlarının mühafizəsinə laqeydlik, qeyri-peşəkarlıq nümayiş etdirmək hüquq-mühafizə və hüquq tətbiqetmə orqanlarını, onların vəzifəli şəxslərini nüfuzdan salır. Belə vəziyyətdə əhali onlara nəinki rəğbət bəsləmir, hətta hüquqlarının pozulduğu hallarda belə, onlara müraciət etmək istəmir. Bu da təbiidir, çünki inam, etibar olmayan yerdə qanunların gücünə, kəsərinə və ədalətinə güvənməkdə arxa plana keçir. Bəs, belə vəziyyətin yekun həddi nədə təzahür edir. Cavab o qədər də çətin deyil. Hüquq-mühafizə orqanlarının, xüsusən də məhkəmənin öz işində yol verdiyi səhlənkərliklər nəticəsində əhalinin dövlət hakimiyyətinin səmərəli fəaliyyətinə inamı qırılır, hətta bəzən hakimiyyətin legitimliyi şübhə altına alınır. Belə nəticə çıxarılır ki, legitim hakimiyyətin yaratmaz orqanları ola bilməz. Dövlətin qanunları onları yalnız düzgün və vicdanla icra edən vəzifəli şəxslərin və səlahiyyətli orqanların ixtiyarında olmalıdır. Qanunların səmərəliliyinin bir amilini də məhz bu cəhət təşkil edir.

Qüvvədə olan qanunların və digər normativ-hüquqi aktların səmərəliliyi probleminin həllinə hüquq elminin bəzi sahələri, o cümlədən, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi başda olmaqla hüquq fəlsəfəsi, hüquq sosiologiyası, müqayisəli hüquqşünaslıq böyük yardım göstərə bilər. Bunu təsdiq edən amillər mövcuddur və həmişə də mövcud olmuşdur. Belə bir danılmaz faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, qanunların və hüquq normalarının real səmərəliliyinin tədqiq edilməsi informasiyaların toplanmasına və onların mükəmməl təhlilinə arxalanmaya bilməz. Məsələn, bu cəhətdən sosioloji tədqiqatlar elə bir empirik baza yaradır ki, onun əsasında bu və ya digər qanun, yaxud hər hansı normativ-hüquqi akt həmin bazanın müstəvisinə düşür. Bununla da qanunun, yaxud hüquq normasının səmərəlilik və ya qeyri-səmərəlilik dərəcəsi haqqında ciddi nəzəri nəticələr əldə etmək imkanı yaranır.[2, s.49]

Sosiologiya ədəbiyyatında mövcud olan mülahizəyə uyğun olaraq sosioloji nöqtəyi-nəzərdən hüquq normasının səmərəsizliyi onun səmərəlili-

yi ilə müqayisədə son dərəcə böyük maraq doğurur. Məsələ burasındadır ki, qanunun tətbiqinin səmərəsizliyi sosial qaydanın gizli səbəblərinin və amillərinin mövcudluğunu aşkara çıxarır. Bu isə ilk növbədə sosiologiyaya maraqlandırır (K.Karbyonye).[3, s.38]

Sosiologiya qanunun və hüquq normalarının səmərəliliyi probleminə onların sosial realizəsi, yəni onların real içtimai münasibətlərə çevrilməsi aspektindən yanaşır. Buna görə də hər hansı konkret qanunun və ya hüquq normasının səmərəliliyinə nə hüquqşünaslar, nə də sosioloqlar tərəfindən bir-birindən təcrid edilmiş halda öyrənilə bilməz. Əgər hüquqşünaslar qanunun səmərəliliyi problemini qanunların düzgüncürlüklə olunması, onların tələb və göstərişlərinə ciddi əməl edilməsi nöqtəyi-nəzərindən təhlil və tədqiq edirlərsə, sosioloqlar hüquq normalarının səmərəlilik məsələsini müvafiq tarixi cəmiyyətdə bütövlükdə hüququn kontekstində öyrənməyə səy göstərirlər. Bununla əlaqədar elmi ədəbiyyatda deyilir ki, “hüququn səmərəliliyi – bu, hər hansı bir ayrıca normanın deyil, bütövlükdə hüquq sisteminin səmərəliliyidir. Ayrıca götürülmüş hüquq normasının səmərəliliyi bütün hüquq sisteminin səmərəliliyindən xeyli asılıdır” (K.Kulçar). Deməli, ayrı-ayrı hüquq normalarının səmərəliliyinə təsir göstərən sosial şərait bütövlükdə hüquq sisteminə, habelə qanunvericilik sisteminə təsir göstərir.

Qanunların və ayrı-ayrı hüquq normalarının səmərəliliyinə və ya səmərəsizliyinə təsir göstərən sosial şərtlər içərisində bütövlüklə hüquq sisteminin və qanunvericilik sisteminin ahəngdarlığı mühüm rol oynayır. Bu mənədə qanunun və hüquq normasının səmərəliliyi müvafiq surətdə sosial və iqtisadi siyasətin, hüquq siyasətinin səmərəliliyidir.

Belə ki, iqtisadi siyasətin düzgünməcrada olması, yəni onun bütün potensialının sərbəst bazar iqtisadi münasibətlərinin inkişafına, sahibkarlığın dairəsinin genişləndirilməsinə və azad, vicdanlı rəqabətin formalaşmasına istiqamətləndirilməsi istər-istəməz iqtisadi sferada hüquqi tənzipetmənin yüksək səviyyədə olmasını labüd edir. Əgər iqtisadiyyat ölkə qanunlarının və hüquq normalarının maddi təməlinin möhkəmləndirilməsinə xidmət göstərsə, hüquq da öz növbəsində ən ye-

ni elmi-nəzəri və praktiki müddəaları ilə iqtisadi inkişaf sahəsində münasibətlərin normal inkişafını tənzimləyir.

O cümlədən, cəmiyyətin sosial inkişafın qanunun və hüquq normalarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə öz müsbət təsirini göstərir. Çünki sosial inkişaf, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətdə siyasi sabitlik yaradır və onun mühüm təminatçılarından biri qismində çıxış edir. Sosial inkişaf əhəlinin rifahının və maddi həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması deməkdir. Sosial inkişafın bu istiqamətdə davam etməsində maraqlı olan ilk növbədə dövlət və onun ən etibarlı dayağı olan qanunlardır. Sosial inkişafın nailiyyətlərinin qorunub saxlanması və bu inkişafın dayaqlarının daha da möhkəmləndirilməsində bir nömrəli vəzifə (tənzimləmə öhdəliyi) qanunların və hüquq normalarının üzərinə düşür.

Dövlətin ümumi siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan hüquq siyasətini fəaliyyət istiqamətinin bir qanadını da qanunların səmərəliliyinin yüksəldilməsi təşkil edir. Əks təqdirdə, hüquq siyasəti öz axarında tam mənası ilə gedə bilməz. Məhz qanunların və digər hüquq normalarının düzgüncürlüklə və tətbiqi, onlardan səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən məqsədayönlü istifadə edilməsi dövlətin hüquq siyasətinə stimül verir, bu siyasətin yeni istiqamətlərinin axtarılıb tapılması üçün əlverişli şərait yaradır. Qanunların və digər normativ-hüquqi aktların səmərəliliyi istənilən səviyyədə olmasaydı, hüquq siyasəti yəqin ki, “yalqız” qalardı. Qanunların və hüquq normalarının səmərəliliyi bu siyasətə güc və yeni-yeni impulslar verir. Dövlətin hüquq siyasəti yalnız o zaman istənilən səviyyədə olur ki, qanunlar bütün qüvvəsi və tam gücünə işləyir.

Qanunların və digər normativ-hüquqi aktların səmərəliliyi mənafehlərin keşiyində duran keyfiyyətlərdən biridir. Səmərəlilik hər yerdə və həmişə yalnız cəmiyyət üçün faydalı və gərəklili olan fəzilətləri və onların keyfiyyətlərini qoruyur. Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq qeyd edilir ki, “hüququn səmərəliliyi qrup mənafehlər və fərdi mənafehlərlə, bu mənafehlərin balanslaşdırılması ilə sıx bağlıdır və belə bağlılığa mövcud hüquq sisteminin meydana çıxan münaqişələri səmərəli surətdə həll etmək qabiliyyəti kimi dəyərləndir-

mək olar. Belə qarşılıqlı bağlılıq içtimai münasibətlərdəki münaqişələrin ümumi səviyyəsini aşağı salmağa qadirdir. Hüquq – bu, hər şeydən əvvəl, münaqişə edən tərəflərin sosial münaqişələrinin həll edilməsi üçün mühüm obyektiv, ümumdalətli bir vasitə, sosial sistemin sabitliyinin, onun vahid tam qismində inteqrasiyasının üsuldur” (V.V.Lapayeva).[4, s.64]

Göründüyü kimi, qanunun və hüquq normasının səmərəliliyi bütövlükdə hüquq elminin ən mürəkkəb problemlərindən biri qismində təzahür edir. Deməli, həmin problemin hərtərəfli həlli cəmiyyətin və dövlətin inkişafına xeyli təsir göstərən ən vacib vəzifələrdən biridir. Elmi ədəbiyyatda irəli sürülən mülahizəyə uyğun olaraq məhz buna görə həmin problemə elmi yanaşma ancaq o vaxt mümkün olmuşdur ki, hüquqi təfəkkürdə və hüquqi praktikada dəyişikliklər baş vermiş, bu problemin həllinə yanaşmaya yol açılmışdır (K.Kulçar).[4, s.65]

Qanunun və digər normativ-hüquqi aktların səmərəliliyi probleminin mürəkkəbliyi onunla müəyyən edilir ki, qanunun səmərəliliyi mahiyyət etibarilə özündə hüquqyaratmadan, hüququn funksiyalarından və hüququn realizəsindən ibarət olan məsələlərin böyük bir kompleksini ehtiva edir. Bu nöqteyi-nəzərdən qanunların səmərəliliyinin əsas amilləri öz ifadəsini əsasən sosial hadisə və proseslərdə tapır. Bunlar həm hüquqyaratmaya (qanunyaradıcılığa), həm də hüquq normalarının realizəsinə təsir göstərən hadisə və proseslərdir. Bunlar eyni zamanda fasiləsiz olaraq davam edən hadisə və proseslərdən ibarətdir.

Deməli, qanunların və digər hüquq normalarının səmərəliliyinin əsas şərtlərini hüquq norması ilə obyektiv gerçəklik arasındakı qarşılıqlı asılılığın qiymətləndirilməsi, hüquq norması ilə insan davranışı arasındakı qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsi təşkil edir. Qanunların və digər normativ-hüquqi aktların xüsusiyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi də qanunun səmərəliliyinin əsas şərtlərindən biridir.

Hüquqi komparativistika nöqteyi-nəzərindən **qanunun səmərəliliyi** dedikdə, onun hüquqi qüvvəsinin faktiki nəticələri ilə nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq üçün onun qəbul edildiyi zaman arasındakı qarşılıqlı əlaqə başa düşülür.

Yəni müəyyən zaman ərzində qüvvədə olan hər hansı qanun müəyyən məqsədə nail olmağa xidmət edir. Burada məhz məqsəd qanunun qəbulunun faktiki nəticələrinin əldə olunmasına xidmət edən amillərdən biri qismində çıxış edir.

Belə güman edilir ki, səmərəli qanunlar qarşıya qoyulmuş məqsədlərin realizəsini təmin etməli və gözlənilən faydalı nəticələrə, yəni hüquq qaydasının və qanunçuluğun möhkəmlənməsinə, hüquq pozuntularının, xüsusən də cinayətlərin səviyyəsini aşağı düşməsinə, vətəndaşların və onların birliklərinin öz hüquqlarının realizəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına, habelə cinayətlərin profilaktikasına gətirib çıxarmalıdır. Bundan başqa, səmərəli qanunlar mülki-hüquqi müqavilələrin formulalarının yüksək səviyyədə tərtib edilməsinə və onların şərtlərinin və digər öhdəliklərin yerinə yetirilməsində hüquqi əməliyyatların keyfiyyətlə aparılmasına da yardım etməlidir.

Hər bir qanun ilk növbədə keyfiyyətə yüksək səviyyədə hazırlanmalı, onun məzmunu hamı üçün anlaşılıqlı olmalı və onun tətbiqində, yaxud icrasında heç bir ziddiyyət və ya kolliziyalar olmamalıdır. Qanunların yalnız keyfiyyətə yüksək səviyyədə, düşünülmüş şəkildə hazırlandığı və səmərəliliyin aşağıdakı şərtlərinə cavab verdiyi zaman istənilən nəticələrə nail oluna bilər:

- 1) qanunun səviyyəsini cəmiyyətin sosial-mədəni, iqtisadi və siyasi inkişafına uyğunluğu;
- 2) tənzim edilən sferada qüvvədə olan hüquqi qanunauyğunluqların nəzərə alınması;
- 3) qanunun səmərəliliyinin hüquq elminin nailiyyətlərinə və tədqiqatlar prosesində irəli sürülmüş elmi müddəalara əsaslanması;
- 4) qanunların səmərəliliyinə nail olunması prosesində qanunvericilik texnikası tələblərinin nəzərə alınması;
- 5) qanunların səmərəlilik göstəricilərinin ölkənin qanunyaratma və hüququ tətbiqetmə təcrübəsini əks etdirməsi;
- 6) xarici ölkələrin qanunvericilik prosesində təşəkkül tapmış müsbət və qabaqcıl ənənələrin nəzərə alınması, habelə ən yaxşı praktikanın əxz edilməsi və milli qanunvericilikdə tətbiq olunması.

Qanunvericiliyin məhsuldarlığınəməna-namillər. Həmin amillər həm qanunvericilərin, hüququ tətbiqedənlərin və hüququn digər subyekt-

lərinin hazırlıq pərdəsi altında, həm də içtimai həyatın və dövlət həyatının bütün səviyyələrdə baş verən hadisə və proseslərində gizlənilirlər. Onlara aşağıdakıları aid etmək lazımdır:

1) qanunda cəmiyyətin inkişafının nail olunan səviyyəsini qabaqlayan münasibətləri təsbit etmək cəhdləri və artıq ömrünü başa vurmuş, köhnəlmiş münasibətləri yenidən süni yollarla dirçəltmək, yaxud möhkəmləndirmək səyləri;

2) qanunvericilik hakimiyyətinin, yaxud icra hakimiyyətinin açıq və ya patent münasibəti nümunələri;

3) qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən qəbul edilmiş qərarların əhalini hüquqi psixologiyasına, onun digər qərarlarını deyil, məhz təklif edilən hüquqi qərarları qavramaq hazırlığına qeyri-uyğunluğu;

4) qüvvədə olan qanunların və digər normativ-hüquqi aktların düzünə qəsdlə pozulması və (və ya) onların bilə-bilə, qəsdən icra edilməməsi;

5) ziddiyyətli, paralel və ya bir-birini hətta qarşılıqlı surətdə istisna edən qanunlar verilməsi;

6) qanunlarla, qanun qüvvəli aktlarla və digər normativ-hüquqi aktlarla bağlı biliklərin aşağı səviyyədə olması;

7) qanunvericinin və bir çox başqalarının nail olmağa cəhd göstərdiyi nəticələrinə namın olmasıkimihüquqinihilizm.

Qanunvericiliyin sosiologiyası. Qanunların səmərəliliyinin yüksəldilməsi prosesinin öyrənilməsi zərurəti xüsusi elmin – **qanunvericiliyin sosiologiyasının** meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu elmin yaranması təmələndə həm hüquqşünaslar, həm də qanunların cəmiyyətdə qüvvəsinin yaxşılaşmasına məhz sosiologiyanın kömək etməyə qadır olduqunu hesab edən formalaşmaqda olan hüquq sosiologiyasının nümayəndələri dururdular. Tədricən qanunvericiliyin sosiologiyasının aşağıdakı əsas postulatları işlənib hazırlanmışdır:

1) bütün xalq üçün qanunlar yaratmaq – bu, eyni zamanda həm elm, həm də mədəniyyətdir və bunlara nail olmaq lazımdır;

2) qanunverici öz işində müdaxilə etdiyi sosial proseslər haqqında biliyi olmayan işlərinin yerinə yetirilməsinə başlamağa haqlı deyildir;

3) insan davranışını dəyişdirməyə yönələn hər bir qanun insanın təbiətində tədricən dəyişdirir.

H. Shenser (“Qanunvericilərin günahları”) və J. Karbonye (“Hüquq sosiologiyası”) qanunvericiliyin sosiologiyasının banilər hesab olunurlar. Onlar hesab edirdilər ki, sosioloqlar qanunvericilik normalarının fəaliyyətini yaxşılaşdırılmasını ayarladım göstərə bilərlər. H. Spenser qeyd edirdiki, cəhəlpərəst qanunvericilərin gətirdiyi bəlalər cəhəlpərəst həkimlərin bəlalərindən çoxdur. O, qanun-təbiq etmə fəaliyyətində aşağıdakı xarakterə malik olan bəzi “qəribəliklər”i aşkar etmişdir:

- borclunun vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə sələmçilik əleyhinə verilən qanunlar, əksinə, borclunun vəziyyətini pisləşdirmişdir;

- aclıq ayol verilməməsindən ötrü 1315-ci ildə məhsulların möhkəm qanunvericilik qiymətinin müəyyən edilməsi cəhdi onagətirib çıxardıkı, birçox məhsul növləri bazardan tamamilə yox olduğuna görə, həmin qanun tezliklə ləğv olundu;

- fəhlələrin əmək haqqının sət miqdarını müəyyən etmək səyləri sənayenin inkişafına mane oldu, əhalinin əzab-əziyyətini artırdı, nəhayət, qanun ləğv edildi.

Qanunvericilərin qanunlar qəbul edərkən səhv etmələri barəsində az danışılmamışdır. “Ölü” qanunlar haqqında öhbət gedərkən ilk növbədə qəbul olunan, lakin əslində işləməyən qanunlar nəzərdə tutulmuşdur. Bütöv bir millət və ya xalq üçün qanunlar yaratmaq sözün əsl mənasında elm və mədəniyyət deməkdir. Qanunverici, müdaxilə etdiyi sosial proseslər haqqında biliyinin olmadığı zaman həmin işə başlamaq hüququna malik olmur. Qanunverici cəmiyyətin strukturunu, onun fəaliyyət mexanizmini dərk etməli, insanlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini daim öyrənməli və bilməlidir ki, insan davranışını dəyişməyə yönələn hər bir qanun insan təbiətinin özünü tədricən dəyişikliyə məruz qoyur. [5, s.32]

Qanunların məzmunu və mahiyyəti haqqında təsəvvürlərin formalaşmasında sosial həyatda və dövlət həyatında hüququn sosial təminatı kimi amil də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çoxsaylı elmi tədqiqatlarda və hüquq ədəbiyyatında sosioloji nöqtəyi-nəzərdən qanunların heç vaxt mücərrəd olmadığı hamılıqla qəbul olunmuşdur. Qanun həmişə və hər şeydən əvvəl, hakimiyyət başında olan qüvvələrin, sosial təbəqələrin, qrup və fərdlərin iradəsini, mənafeələrini müdafiə və

ifadə etməyə yönəldilməsilə H.Qurbanov ədalətli qanun zirvəsinə qalxmışdır. Bu isə aşağıdakı bir sıra amillərə görə təsadüfi hesab oluna bilməz:

1) qanun yalnız dövlət hakimiyyətinin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən qəbul olunur;

2) qanun ən əsas, ən mühüm və daha əhəmiyyətli olan ictimai münasibətləri tənzim edir. Bunlar dövlət hakimiyyətinin ali nümayəndəli orqanının müstəsna səlahiyyətləri ilə müəyyənləşdirilən sosial münasibətlərdir;

3) qanun müvafiq ölkənin hüquq sistemində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan aktdır. Qüvvədə olan qanuna əsaslanmayan, yaxud onun məzmununa uyğun olmayan hər hansı normativ-hüquqi akt müəyyən edilmiş qaydada dəyişdirilir, belə dəyişiklik mümkün olmadıqda isə həmin akt ləğv edilir;

4) qanun normativ-hüquqi aktdır. O, bütün vətəndaşlar, dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər, ictimai təşkilatlar, hərəkətlər, birliklər (bilavasitə qanunun özündə göstərilən fiziki və hüquqi şəxslər) üçün məcburi olan ümumdavranış qaydalarını (normalarını) müəyyən edir;

5) müafiq ictimai münasibətləri tənzim edən qanun daha möhkəm və sabit xarakterə malikdir;

6) qanun dövlətin konstitusiyası və parlamenti ilə nəzərdə tutulmuş xüsusi qaydada qəbul olunur. O, həmişə konkret və real səciyyə daşımalıdır (H.Qurbanov).

Qərbi Avropada feodalizmin tarixinə dair aparılmış araşdırmalar müəyyən edir ki, Orta əsrlərin qanun probleminə həsr edilmiş köhnə ideyaları və konsepsiyaları feodal həyatının sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji münasibətlərdən və təsəvvürlərdən irəli gələn yeni tələbatlara uyğun olaraq təzahür edir və müəyyənləşdirilirdi (A.J.Qureviç). Bu dövrün hüquq məktəbləri nümayəndələrinin qanun haqqında təlimlərində qanuna və onun mahiyyətinə ilahi xarakter verildirdi. Belə ki, qanun insanın həyat və fəaliyyətinin son məqsədi kimi xoşbəxtlik, səadət nöqtəyi-nəzərindən qaydaya salan, təmizləyən ilahi hökm qismində təqdim olunurdu. Məsələn, katolisizmin böyük ideoloqlarından biri, XIII yüzilliyin görkəmli mütəfəkkiri F.Akvinat qanun haqqında fikirlərini ümumiləşdirərək qeyd edirdi ki, qanun bütün cəmiyyətlərinin ümumi rifahını ifadə

etməli və bütün cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilməlidir. [6, s.21]

Azərbaycanın XIII əsr dahi filosof-mütəfəkkiri N.Tusinin hüquqi təlimin, qanunun mənşəyinə və mahiyyətinə spesifik yanaşma diqqəti cəlb edir. Onun fikrincə, qanun hər hənsi təbii qüvvənin məhsulu deyildir və o, tarixi zərurətdən doğmuşdur. Qeyd etmək zəruridir ki, Tusinin qanunun mənşəyinə məhz belə yanaşması onun qanunların mahiyyəti haqqında sxolastikadan uzaq olan müddəalarının başlıca mənasını təşkil edir. Əgər qanun insanın idrak fəaliyyətinin nəticələrindən biridirsə, deməli, onun ədalətli və ya ədalətsiz olması da insan zəkəsindən asılıdır. Məlum olduğu kimi, bunu mənşəyi ilahiləşdirilən və əsasən də cəhəlpərəst qanunvericilər tərəfindən qəbul edilən qanunlara şamil etmək mümkündür. Qanuni əməli (qərar) hikmətin məhsulu hesab edən Tusi yazır: “Camaatın qərarı əsasında yaranan və qərarı olanlardan biri də qayda-qanunlardır”.

N.Tusinin ideyasına görə, qanunda boşluq və ya çatışmazlıq olmamalıdır. Belə natamamlıq qanunun zəifliyinin göstəricisidir. O, belə qanunların dəyişdirilməsini zəruri hesab edirdi. [1, s.52]

Cəmiyyətlə, dövlətlə fərd arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində ağırlıq mərkəzi həmişə cəmiyyətin üzərinə düşmüşdür. Ona görə də bununla bağlı qarşılıqlı müqayisələr aparılarkən fərdin qanuna itaətli və ya itaətsiz şəxsiyyət kimi yetişməsində daim cəmiyyətin aparıcı rola malik olduğu qeyd edilmişdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən ikinci böyük ağırlıq mərkəzi qanunvericinin və cəmiyyətin idarə edilməsi üçün onun verdiyi qanunların üzərinə düşür. Qanunların ciddiliyinə, möhkəmliyinə, demokratikliyinə və humanistliyinə görə məsuliyyət cəmiyyətin deyil, dövlətin qanunvericilik orqanının üzərinə qoyulmalıdır. Bununla bağlı diqqəti cəlb edən problemlərdən biri də **qanunun ədaləti** məsələsidir. Qanunun ədaləti yalnız qanunvericinin bilavasitə özünə ədalətli mövqeyi əsasında təzahür edə bilər.

Ayrılıqda götürdükdə ədalətli qanunlar öz-özlüyündə hələ bu ifadənin mənasının açılması demək deyildir. Çünki hər hənsi bir konkret qanun normasının mətnində “ədalət” istilahi işlədilmir. Əslində fəlsəfi, sosial-siyasi və hüquqi nöqtəyi-

nəzərdən buna heç ehtiyac da yoxdur. Əgər belə olsaydı, qanun hüquqi cəhətdən öz ciddiliyini və kəsərini itirərdi. Zahirən elə görünərdi ki, mətnində “ədalət” istilahnın yazıldığı qanunun pozulmasına görə tətbiq edilən cəza da mütləq mənada yüngülolacaq və olmalıdır. Şübhəsiz ki, bu, qanunvericinin mövqeyinə və nüfuzuna xələl gətirərdi.

Göstərilənlər nöqtəyi-nəzərindən qeyd etmək lazımdır ki, qanunun ədalətliliyi ilk növbədə onun mətninin **düşünülüş** şəkildə və **hərtərəfli** işlənilib hazırlanmasında təzahür etməlidir (H.Qurbanov). Çünki qanun norması bir neçə saat və ya bir neçə günərzində yazılıb tərtib ediləli olan akt deyildir və olmamalıdır. Hər bir konkret qanun normasının arxasında insan taleyi durur. Ona görə də dəfələrlə ölçülüb-biçilməmiş şəraitdə qəbul edilən qanunlar nəinki hörmətə layiq görülmür, əksinə, məzmunun qeyri-müəyyənliyi səbəbindən bəzən cəmiyyətdə çaşqınlıqlar yaradır. Bu zaman hətta qanunları icra və tətbiq edən səlahiyyətli orqanların özü də çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Son nəticədə isə hüququ tətbiqetmə predmetinin bütün tələbləri pozulmuş olur. Deməli, mötəbər qanunlar yaratmaq üçün aylarla, bəzən illərlə işləmək lazımdır.

Qanunverici qanun normasının düzgüntətbiq edilməsinə çalışmalı və bunun üçün bütün zəruri təsir vasitələrindən istifadə etməlidir. Düzgüntətbiq edilən qanun norması törədilmiş sosial təhlükəli əmələ tətbiq edilən cinayət cəzasının ağırlığı arasında uyğunluq yaradır. Bir tərəfdən təqsirkar ona verilən cəzanın törətdiyi əmələ uyğunluğuna, digər tərəfdən isə cinayətdən zərər çəkən şəxs hökmün qanuniliyinə və obyektivliyinə inanır. Bu inama yalnız qanun normasının düzgüntətbiqi nəticəsində nail oluna bilər.

Qanunvericinin ədalətli mövqeyi onun verdiyi qanun normasının məzmunundan daha çox mənası ilə müəyyən edilə bilər. Belə ki, qanunun mənasının obyektiv və düzgünaydınlaşdırılması əsasında onun nə dərəcədə ədalətli olub-olmaması nəticəsinə gəlməyə imkan yaranır. Əlbəttə ki, bu, hüquqşünasdan, yaxud hüquq elmləri ilə maraqlanan hər hansı digər peşə sahibindən dərin bilik, hüquqi terminologiyanı mükəmməl bilmək bacarığı və konkret qanun normasını diqqətlə interp-

retasiya etmək qabiliyyəti tələb edir. Bu prosesdə lazımi hüquq düşüncəsi səviyyəsinə malik olmaq da az əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, hüquq ictimaiyyətinə yaxşı məlum olan **“qanun şahdır, şah qanun deyil”** məşhur latın hüquq frazeologiyasının mənasından minimum hüquqi biliyə malik olan şəxs asanlıqla dərk edir ki, qanunun şahlıq etməsi eyni zamanda da hamının qanun qarşısında bərabər olmasının bəyan edilməsinə dəlalət edir. Yaxud belə bir nəticə də çıxarmaq olur ki, dövlətdə qanundan yüksəkdə duran və ya ondan üstünolan hər hansı digər normativ-hüquqi akt yoxdur. Qanun bütündigər normativ-hüquqi aktların hökmdarıdır. Onun hökmranlığı heç bir başqa hüquq norması tərəfindən məhdudlaşdırıla bilməz. Bir sözlə, **qanun hökmdar kimi doğulur, hökmdar kimi yaşayır və hökmdar kimi də cəmiyyətin, dövlətin hüquq səhnəsini tərk edir**. Bir qədər obrazlı şəkildə ifadə etsək, bu, **“qanunun taleyidir”**.

Qanunun cəmiyyətdə şahlıq etməsi müddəası onun xalqın sərvəti olması ilə də izah oluna bilər. Qanun məhz xalqın iradəsinin məhsulu olduğu üçün heç birkənar qüvvə, hətta onu qəbul etmiş orqanın özü ondan yüksəkdə dura bilməz. Qanunun bu xüsusiyyəti onun hüquqi təbiətindən irəli gəlir.

Göründüyü kimi, qanunvericiliyin sosiologiyası hüquq sosiologiyasının mühüm əhəmiyyət kəsb edən bölmələrindən biridir. Qanunvericiliyin sosiologiyası qanunvericilik normalarının və normativ-hüquqi aktların işlənilib hazırlanması, onların sosial praktikada tətbiqi problemini tədqiq edən bilik sahəsidir. Bu sahə hüquq sisteminin və qanunvericilik sisteminin inkişafına, daha da təkmilləşməsinə xidmət edir.

Qanunvericilik sosiologiyasının məqsədləri aşağıdakılardır:

- 1) qanunun mümkün mənfə qüvvəsini minimuma endirmək;
- 2) qanunun qəbul ediləndəyi şəxslərin sosial həyat şəraitini, səbəb-nəticə əlaqələrini öyrənmək;
- 3) qanunların insan taleyinə neçə təsiretdiyini aşkar etmək;
- 4) qəbul edilən və hüquqi qüvvəyə minən qanunlara ictimai rəyin reaksiyasını təhlil etmək;
- 5) qanunvericilik tənzimlənməsini real tələb

edən ictimai münasibətlər sferasını aşkar etmək.

Qanunvericilik sosiologiyasını aşağıdakı kimi fərqləndirmək qəbul olunmuşdur:

1) qanunlarda tələbatların proqnozlarının tərtibinə, qanunvericilik tənzimlənməsini tələb edən məsələlərə dair ictimai rəyin qabaqcadan öyrənilməsinə, habelə əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının hazırlığına yönələn hüquqi xarakterli dəyişiklikləri nəzərdə tutan **qanunvericilikdən əvvəlki** sosiologiya;

2) **məxsusi qanunvericilik** sosiologiyası – qanunun qəbulu prosesinə, o cümlədən, qanun layihəsinin elmi-praktiki ekspertizasının hazırlanmasına və qanunvericilik eksperimentinin aparılmasına daxildir;

3) **postqanunvericilik sosiologiyası** – monitorinqə, yəni qüvvədə olan qanunvericiliyə münasibətdə ictimai rəyin öyrənilməsi, bu və ya digər qanunların və onların hissələrinin məhsuldarlığı, habelə qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların qüvvəsinin səmərəliliyinin tədqiqi ilə bağlıdır.

Qanunların qüvvəsinin səmərəliliyi. Qanunvericilik eksperimenti. Qanunvericilik sosiologiyası və bütövlükdə hüquq sosiologiyasının nəticələri əsasında, habelə toxunulan problemlə bağlı digər hüquq elmlərinin məlumatları nəzərə alınmaqla qanunun səmərəliliyinə təsir göstərən aşağıdakı amilləri üzə çıxarmaq mümkündür:

1) qanunvericilik tənzimləməsinin cəmiyyətin və dövlətin tələbatlarına cavab verən predmetinin seçilməsi;

2) qanun layihəsinin diqqətlə işlənib hazırlanmasını və onun həmin prosesdə iştirak edən bütün tərəflərlə razılaşdırıldığını təsdiq edən qanunyaratma prosedurlarının keyfiyyəti;

3) dövlətdə həyata keçirilən hüquqi təhsilin keyfiyyəti, gələcək hüquqşünasların və hüququ tətbiq edənlərin qarşısında qoyulmuş tələblərlə birbaşa bağlı olan hüquqşünasların peşə hazırlığının səviyyəsi;

4) keyli maliyyə vəsaitləri tələb edən qanunların realizə prosesinin maddi cəhətdən təmin edilməsi (qanunların hazırlanması, müzakirəsi, qəbulu, təsdiqi və dərci ilə əlaqədar zəruri olan maliyyə vəsaitləri);

5) qanunun qüvvədə olan qanunvericiliklə mümkün münaqişələrinin həlli prosedurlarının iş-

lənib hazırlanması;

6) qanunun ümumi müddəalarını konkretləşdirməyə qadir olan müvafiq qanunverici normativ-hüquqi bazanın olması;

7) cəmiyyətin yeni qəbul edilmiş və hüquqi qüvvəyə minmiş qanunu qavramağa, başa düşməyə hazır olması səviyyəsi.[2, s.47-49]

Sonuncu amilin mühümsiyasi-hüquqi əhəmiyyəti vardır. Artıq dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, verilmiş yeni qanun hamı tərəfindən eyni cür başa düşülməli, hamıya eyni dərəcədə aydın olmalı və hamı tərəfindən eyni səviyyədə dərk edilməlidir. Nəzərə almaq zəruridir ki, qanun təkcə onun hüquq-mühafizə orqanları və onu tətbiq edən səlahiyyətli orqanların icrası üçündeyil, həm də ona əhali tərəfindən, o cümlədən ictimai rəy tərəfindən verilən rəydən ötrü tam anlaşıqlı olmalıdır. Məhz başa düşülən, məzmunu tam aydın olan və tətbiq zamanı ziddiyyətlər yaratmayan qanun olduğu kimi yerinə yetirilir və ona hər yerdə eyni cür əməl edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən qanunvericinin öz qarşısına qoyduğu məqsədlərinin həqiqiliyinin və ya yanlış olduğunun, düzgünlüyü və ya qeyri-düzgünlüyünün yoxlanması üsulu kimi qanunvericilik eksperimenti əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Qanunvericilik eksperimenti. Qanunvericilik eksperimenti dedikdə, xüsusi olaraq qanun üçün işlənib hazırlanan qanunun qüvvəsinin təhlil edildiyi lokal miqyaslı müəyyən situasiyanın yaradılması başa düşülür.

Belə eksperimentlərin keçirilməsində məqsəd yeni şərait üçün hansı növ qanunun və digər normativ-hüquqi aktın zəruri olacağını və onun neçə fəaliyyət göstərəcəyini (qüvvədə olacağını) müəyyən etməkdən ibarətdir. Yalnız müvafiq təhlillərin köməyi ilə lazımi nəticələrin əldə edilməsindən sonra qanunun ölkənin bütün ərazisində və bütün şəxslər üçün qüvvəsinin olması haqqında məsələ öz həllini tapır.

Hüquqyaratma fəaliyyətində eksperimental metodların tətbiqi ideyasının özü nisbətən çoxdan meydana gəlmişdir. Hələ 1785-ci ildə hakim **Düpati** özünün “İtaliyadan məktublar” sərəlvhəli yazısında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “yaxşı fizika kimi, yaxşı qanunvericilik də eksperimental olmalıdır”. “Qanunları sınaqdan çıxarmaq lazım-

dır". Müəllif fikrində çox haqlı idi. İndi nəinki ayrı-ayrı qanunvericilik aktları, hətta yoxlanması zəruri olan digər hallar da eksperimental metodların tətbiqinə məruz qoyulur. Məlumdur ki, cinayət-prosessual hüquqda eksperiment tez-tez tətbiq edilən istintaq hərəkətlərindən biridir.

Tarix (hüquq tarixi) Azərbaycanda belə eksperimentlərin aparılmasına dair heç bir nümunə haqqında məlumat vermir. Eyni zamanda, həmin fenomenlə bağlı dürüst tövsiyə və metodikalar, müvafiq normativ baza və tədqiqatların olmasını tələb edən çoxsaylı problemlər həlledilməz qalmışdır. Şübhəsiz ki, bunun bəzi obyektiv və sub-

yektiv səbəbləri olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan XIX yüzilliyin birinci yarısında çar Rusiyası tərəfindən ilhaq edilənə qədər ölkədə hökm sürmüş feodal pərakəndəliyi, ayrı-ayrı xanlıqların mövcudluğu, Azərbaycanın zorla Rusiyanın tərkibinə qatılmasından sonra isə ölkə qanunlarının imperiya qanunvericiliyindən tam asılı vəziyyətə düşməsinə s. problemlər həmin səbəblərin müəyyən bir qismi sırasına aid edilə bilər. Bu günümüsim Azərbaycanda prosesual hüquq elminin inkişafı digər hüquq institutları kimi, cinayət prosesinin istintaq eksperimenti institutunun da inkişafına və tətbiqinə geniş imkanlar açmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. M.F.Məlikova Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi V.: Maarif, 1988
2. Рахманина Т.Н. Кодификация законодательства. М., 2005.
3. Сперанский М.М. Руководство к познанию законов. СПб., 2002.
4. Лукьянов Е.Г. Учения о законе. М., Норма: Инфра-М, 2014.
5. Монтескье Ш.Л. О духе законов. М., Книга по требованию, 2013.
6. Кони А.Ф. Закон и справедливость: Статьи и речи. М., Эксмо, 2013.

Габил Курбанов

Эффективность закона

В начале представленной статьи утверждается, что эффективность закона является составной частью проблемы эффективности законодательства в целом. Согласованность правовой системы в целом и системы законодательства играет важную роль в социальных условиях, влияющих на эффективность или неэффективность законов и отдельных правовых норм. Поэтому надо работать месяцами, а иногда и годами, чтобы создать действующие законы. Далее автор указывает, что законодатель должен стараться правильно применять правовую норму и использовать для этого все необходимые средства воздействия. Всем понятный закон, содержание которого совершенно ясно и не создает противоречий при его применении, исполняется везде одинаково.

Gabil Kurbanov

Law effectiveness

The given article states that, the law effectiveness is an integral part of the problem of the effectiveness of legislation in general. The conformity of the legal system as a whole and the system of legislation plays an important role in social conditions that have an influence on the effectiveness or inefficiency of laws and individual legal norms. Therefore, in order to develop active laws it is necessary to work for months, and sometimes even years. The author also states that the legislator should correctly use the legal norm and all necessary means of influence for this. A law that is comprehensible to everyone, the content of which is absolutely clear and does not create contradictions in its use, is enforced everywhere in the same way.

Kərəm MANSUROV

Bakı Dövlət Universitetinin
Konstitusiya hüququ kafedrasının
doktorantı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PROKURORLUĞUNUN DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN KONSTITUSION ƏSASLARI

Açar sözlər: Prokurorluq, Prokurorluq institutu, məhkəmə hakimiyyəti, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu.

Keywords: Prosecutor's Office, Prosecutor's Office, judicial branch, Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan.

Ключевые слова: Прокуратура, институт прокуратуры, судебная власть, Прокуратура Азербайджанской Республики.

Prokurorluğun dövlət hakimiyyəti sistemindəki yeri özünəməxsus xarakterli olsa da, statusunun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci fəsilində, yəni məhkəmə hakimiyyəti fəsilində yer alması hər zaman sualların yaranmasına yol açmışdır [1, m. 133]. Hakimiyyət bölgüsü prinsipinin konstitusion təsbiti, dövlət hakimiyyəti orqanlarının bu prinsip əsasında formalaşdırılması və fəaliyyət göstərməsi, real “çəkindirmə və tarazlaşdırma” mexanizminin mövcudluğu müəyyən mənada hakimiyyətin mənimsənilməsinin və bir əldə cəmləşməsinin qarşısını alır, vətəndaşların hüquq və mənafelərinin dövlət hakimiyyətinin özbaşınalığından qorunmasına müsbət təsir göstərən bir vasitə kimi çıxış edir. Hakimiyyət bölgüsü mexanizminin ölkə konstitusiyasında təsbiti zamanı mütləq həmin ölkənin dövlətçilik ənənələri, cəmiyyətdə mövcud olan siyasi qüvvələr nisbəti, milli mentalitet məsələləri nəzərə alınır. Nəticədə hər bir demokratik dövlətin konstitusiyası yerli şəraiti nəzərə almaqla hakimiyyətin bölünməsi mexanizmini təsbit edir və bu da hər bir dövlətdə

hakimiyyətin bölünməsinin özünəməxsus modelinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Hakimiyyətin bölgüsü mexanizmi dövlətin idarəetmə forması ilə də bilavasitə bağlıdır. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlət hakimiyyətinin təşkili əsası kimi hakimiyyətin bölünməsi prinsipini təsbit edərək, mövcud reallıqlar, dövlətçilik ənənələri, xalqın milli-mədəni xüsusiyyətləri, konstitusiya ilə müəyyən olunan dövlət idarəetmə forması nəzərə alınmış və “çəkindirmə və tarazlaşdırma” prinsipinə dayanan özünəməxsus bir hakimiyyət bölgüsü mexanizmi işlənib hazırlanmışdır.

Hazırda müxtəlif ölkələrdə prokurorluğun konstitusion statusu fərqli qaydada müəyyən edilmiş, bəzi ölkələrin konstitusiyalarında isə prokurorluğun statusu təsbit edilməmişdir. Belə ki, xarici təcrübəyə istinad etsək, Macarıstan Konstitusiya Məhkəməsinin 16 fevral 2014-cü il tarixli qərarına əsasən prokurorluq parlamentə tabedir, amma parlament konkret işlərlə bağlı prokurorluğa göstəriş verə bilməz [5]. Əksinə Cənubi Koreya Respublikasında prokurorluq sistemi baş prokurorun ierarxiyasında formalaşan qurum olsa və məhkəmə sisteminin parçası kimi görünə də həyata keçirdiyi səlahiyyətlər icra xarakterli hesab edilərək Ədliyyə Nazirliyinə tabe orqan kimi çıxış edir [6, B.II]. Milli qanunvericiliyimizdə isə prokurorluğun məhkəmə hakimiyyəti sistemində daxil olan və baş prokurora tabe olan vahid mərkəzləşmiş orqan kimi təsvir olunduğunu görə bilərik [3, m. 2]. Əslində isə prokurorluğun fəaliyyət istiqamətlərini və təşkili aspektlərini nəzərə alsaq, heç bir hakimiyyət qoluna daxil deyildir. Hətta,

həyata keçirdiyi bəzi funksiyaları icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə yaxınlığı ilə seçilir. Həm ədalət mühakiməsini həyata keçirən, həm də ittiham funksiyasını üzərinə götürmüş orqanın eyni hakimiyyət sisteminə daxil olması hakimiyyətin bölgü prinsipinin əsas elementlərindən biri olan “çəkəndirmə və tarazlaşdırma” mexanizminin ədalətlik prinsipi üzrə işləməsinə gətirib çıxara bilər. Habelə bəzi ölkələrin konstitusiyalarından fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında Azərbaycan Respublikasının baş prokurorunun toxunulmazlığı, müstəqilliyinin təminatı və məsuliyyəti, prokurorluğa nəzarət prosesi (Azərbaycan Respublikasının baş prokuroru prokurorluğun fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Milli Məclisinə məlumat verməsi), habelə prokuror qərarları və icrası təsbit olunmamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun konstitusion hüquqi statusuna tarixi aspektdən yanaşsaq müstəqil prokurorluq tarixi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının 1 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Bakı Dairə Məhkəməsinin tərkibində prokurorluq orqanlarının yaradılması ilə başlayır. Habelə AXC hökumətinin 14 noyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Məhkəmə Palatası” və Əsasnaməsinə uyğun olaraq palatanın tərkibində prokuror və tam olaraq günümüzdəki iş prinsipi ilə uzlaşmasa belə “prokurorluq əməkdaşları” bərdə müddəa yer almışdır. Hansı ki, palata nəzdində fəaliyyət göstərən prokuror nəzarəti rus imperiyasının 1864-cü il və 1917-ci il müvəqqəti hökumətinin qanunlaşdırılmış məhkəmə nizamnaməsində nəzərdə tutulanlarla müəyyənləşdirilirdi [4, s.13]. Azərbaycan SSR-nin 1921-ci və 1927-ci il Konstitusiyalarında prokurorluğun konstitusion hüquqi statusu müəyyən edilməsə də, 1937-ci və 1978-ci il Konstitusiyalarında müvafiq olaraq “Prokurorluq” və “Prokuror nəzarəti” başlığı altında ədalət mühakiməsi ilə birlikdə öz yerini almışdır. Həmin dövrdən etibarən yaranmış bu tendensiya hazırki Konstitusiyamızda da özünü göstərməkdədir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sovet hakimiyyəti illərində dövrün ideologiyası hakimiyyətin bölgüsü prinsipini burjua prinsipi hesab edərək qəbul etməmişdir və bu yanaşma nəticəsində Sovet konstitusiyalarında hakimiyyət bölgüsünə aid heç bir müddəa təsbit olunmamışdır. Müstəqillik dövründən etibarən

tanınan bu prinsip Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasından daha əvvəl 18 oktyabr 1991-ci il tarixində qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktında öz hüquqi əsasları ilə təsbitini tapmışdır. [2]

Çağdaş dövrümüzdə Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu daimi və hərtərəfli təkamül yolunu seçmişdir. Buna baxmayaraq, əsas məqsədi qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət etmək olan qurumun fəaliyyətində və konstitusion statusunda hüquqi və praktiki problemlər müşahidə olunmaqdadır. Tarix boyu prokurorluq qurumlarının səlahiyyət spektrumu müxtəlif və daha çox sahəni əhatə etməyə istiqamətlənmiş şəkildə formalaşmışdır. Müstəqilliyin ilk illərində prokurorluq istintaqa nəzarət və ittiham funksiyasını öz üzərinə götürsə də, hazırda korrupsiyaya qarşı mübarizə, inzibati xətalər üzrə icraatın başlanılması kimi funksiyalar da səlahiyyət çərçivəsinə əlavə olunaraq səlahiyyətlərin təmərküzləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 2011-ci ildə “Prokurorluq haqqında” və “Əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında” qanunlara edilən dəyişikliklərlə prokurorluğun səlahiyyətləri genişləndirilərək korrupsiya ilə bağlı cinayətlər üzrə əməliyyat axtarış fəaliyyətinin subyekti kimi çıxış etməsinə əsas yaranır. Əlavə olaraq 2018-ci ildə adıçəkilən qanunda dəyişiklik nəticəsində Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinə uyğun olaraq inzibati xəta haqqında iş üzrə icraata dair səlahiyyətlərin verilməsi Prokurorluğun fəaliyyət istiqamətlərini yenidən genişləndirmişdir. Bu cür təmərküzləşmə və səlahiyyətlərin genişlənməsi nəticədə fundamental hüquqi prinsiplərin realizəsində fikir ayrılığı yarana bilər. İstintaq, təhqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarına nəzarət, ittiham, korrupsiyaya qarşı mübarizə, inzibati xəta haqqında iş üzrə icraata başlamaq və bu kimi fəaliyyət istiqamətlərinin eyni ierarxiya altında tabeliliyi həmin fəaliyyətlərin fəlsəfəsi ilə ziddiyyət təşkil edərək sistemin işləmə mexanizminə ziyan verə bilər. Yenidən xarici təcrübəyə nəzər yetirsək səlahiyyətlərin ierarxik olmayaraq paylaşıldığı ölkələri və balanslı işləmə mexanizmlərini görə bilərik. Belə ki, Sinqapurun “Corrupt Practices Investigation Bureau” (CPIB) təşkilatı tam müstəqil agentlik kimi yalnız Baş nazirə hesabat verməklə ölkə üzrə anti-korrupsiya fəaliyyəti ilə

məşğul olur [7, s. 128]. Oxşar fəaliyyət üzrə ölkəmizdə ekvivalent qurum kimi Azərbaycan Respublikasının Baş Prokuror yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsini göstərsək də, ierarxik asılılıq, yəni qanun üzrə Baş prokurora tabelilik və avtonom davranışın məhdudlaşdırılması bir-bir eyni fəaliyyətin həyata keçirilməsi və nəticə baxımından bariz fərqlilikləri ortaya çıxarır.

Prokurorluğun günümüzə uyğun olaraq necə davranması və hansı səlahiyyətləri daşmasından asılı olmayaraq məhkəmə hakimiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi xarakter etibarilə danılmazdır. “Avropa məhkəmə sistemləri” mövzusunda məruzələrə əsasən prokurorluqların gətdikcə hakimiyyətin icra qolundan uzaqlaşaraq müstəqilləşməsi tendensiya halını almışdır [8, s. 6]. Hakimlərin müstəqilliyi və avtonom davranış göstərməkləri prokurorlardan xeyli fərqlidir. Belə ki, prokurorlar müstəqil olsalar da ierarxik olaraq qanun üzrə Baş prokurorun tabeliyində fəaliyyət göstərdikləri üçün bu cür avtonom davranışdan söhbət gedə bilməz. Buradakı prokurorun daxili azadlığı ifadəsi qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada aparmalı olduğu ibtidai araşdırma üçün əvvəlcədən razılıq almaq və hərəkətlərinin təsdiqini gözləmək məcburiyyətində olmaması ilə əlaqəlidir.

Roman-german hüquq sistemində daxil olan bir çox ölkələrdə prokurorluğun icra hakimiyyəti qoluna aid edildiyini və ədliyyə orqanına tabeliyini görə bilirik [8]. Lakin real situasiya aspektindən prokurorluq özünəməxsus struktur quruluşu və funksional təyinatı baxımından tam olaraq nə bir icra hakimiyyəti orqanı kimi, nə də tam olaraq bir ədalət mühakiməsi orqanı kimi çıxış edir. Prokurorluq hər iki hakimiyyət qolu üzrə müəyyən funksiyaların elementlərini daşımaqla sanki hakimiyyət qolları arasında körpü funksiyası daşıyır.

Nəticədə prokurorluğun bir çox hallarda icra hakimiyyəti orqanı kimi davranması və hakimiyyətin bu qolu ilə sıx əməkdaşlığı “prezi-executive” xarakterli görünüş versə də, “Prokurorluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda da ifadə olunduğu kimi prokurorluğun fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri də siyasi bitərəflikdir [3, m. 5]. Belə ki, icra hakimiyyəti orqanları hakimiyyətdə olan rəhbər siyasi partiyanın siyasi xəttinin birbaşa icraçıları olduqları halda prokurorluq orqanlarının bu cür davranışı qeyd olunan prinsiplə ziddiyyət təşkil edir. Digər tərəfdən

məhkəmə hakimiyyətinin funksiyasına nəzər yetirsək əsas diqqətin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə yönəldiyini görə bilirik və ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, prokurorluğun bir struktur kimi bu sistemdəki yeri və aidiyyəti fərqli yanaşmalara gətirib çıxarır. Belə ki, prokurorluğun fəaliyyət prinsipləri səbəbindən hər hansı bir hakimiyyət budağına daxil olmayan ayrıca müstəqil bir qurum kimi təsbit olunması ilə konstitusion statusunun müəyyən olunması məsələnin həlli rolunu oynaya bilər. Digər bir nümunə kimi prokurorluğun seçkili orqan qismində çıxış etməsi göstərilə bilər. Bu təcrübəyə sahib yeganə ölkə kimi Birləşmiş Ştatları göstərə bilsək də, əldə olunan nəticə baxımından diqqətdən kənar saxlanılacaq bir motiv olmadığı hər kəsə məlumdur. ABŞ-da prokuror seçkilərinin keçirilməsinin əsas səbəbi hakimiyyət bölgüsündəki yer ilə yox, tarixi şəraitlə birbaşa bağlıdır. Belə ki, Birləşmiş Ştatların müstəqilliyinin ilk dövrlərində yerli əhali arasında qarşıdurmaların və xaosun azaldılması və hakimiyyətin yerlərdə tam bərqərar ola bilməsi məqsədilə bir çox digər qurumlarla və yerli özünüidarə orqanları ilə birlikdə prokurorların da seçkili şəkildə əsasən 4 il müddətinə seçilməsi üsulu ilə vəzifəyə gətirilməsi yerli əhalinin öhdəsinə buraxılmışdır. Hazırda bu seçkilər üzrə prokurorlar siyasi partiyaya bağlı olub-olmamaqla fərqləndirilir [9]. İlk başlarda yerli əhali gücü mənimsəyən və sui-istifadə etməyə çalışan prokurorlara qarşı yalnız növbəti seçkiləri çarə olaraq görürdülər. Bu sistemin də hər bir digər sistem kimi müsbət və mənfi cəhətləri olsa da xalqın iradəsinin birbaşa ifadəsi kimi uzun müddətdə daha çox fayda verə bilmə ehtimalı yüksəkdir. Bu yanaşmaya nəzər saldıqda anqlo-sakson hüquq sisteminin roman-german hüquq sistemindən fərqi və işləmə mexanizmlərini dəqiq hesablamada fayda var. Belə ki, anqlo-sakson hüquq sisteminin parçası olan Birləşmiş Ştatlar və Birləşmiş Krallıq hüquq sistemləri presedent hüquq normaları üzərində inşa olunan dinamik hüquq sistemləri kimi çıxış edirlər. Hətta Birləşmiş Krallığa nəzər yetirsək prokurorluq institutunun ümumiyyətlə mövcud olmadığını və əvəzində məhkəmə tərkibində “Crown Prosecution Service” məhkəmə təqibini həyata keçirdiyinin şahidi olarıq [10].

Son dövrlər zamanın tələblərinə uyğun olaraq,

xüsusi müsadirə məsələlərinin təkmilləşdirilməsi, cinayət yolu ilə əldə edilmiş vəsaitlərin leqallaşdırılmasının geniş vüsət alması, hüquqi şəxslər bərsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiqi, korrupsiya cinayətləri və inzibati xəta haqqında iş üzrə icraat sahəsində ixtisaslaşma prosesinin aparılması, preventiv tədbirlərin və maarifləndirmə işlərinin artırılması, habelə digər hadisə və proseslər Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun sistemində, təşkilində və fəaliyyət istiqamətlərində geniş islahatlarla nəticələnmişdir. Lakin, mövcud dəyişikliklərlə ki-

fayətlənməməli, çevik hüquqi islahatlar davamlı olmalıdır. Prokurorluğun konstitusiyaya hüquqi statusunu müəyyən edən müddəaların Konstitusiyanın Məhkəmə hakimiyyəti adlanan və ədalət mühakiməsinin təşkili və fəaliyyətinin konstitusion əsaslarını müəyyən edən fəsildə təsbit olunmasına baxmayaraq, prokurorluq məhkəmə hakimiyyəti orqanı deyil və ədalət mühakiməsini həyata keçirmir. Onun hüquqi statusu Konstitusion qaydada ayrıca müəyyən olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (1995). <https://e-qanun.az/framework/897>
2. "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktı. 18 oktyabr 1991. https://frameworks.e-qanun.az/6/f_6693.html
3. Prokurorluq haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu. <https://e-qanun.az/framework/5229>
4. AXC dövründə Naxçıvanda məhkəmə orqanları. Y.Xəlilov; 525-ci qəzet. 26 avqust 2021.
5. Macarıstan Konstitusiyası Məhkəməsi, No: 3/2004, [https://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/bb05e8ec16f4c5f0c1257ada005274c1/\\$FILE/en_0003_2004.pdf](https://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/bb05e8ec16f4c5f0c1257ada005274c1/$FILE/en_0003_2004.pdf)
6. The Characteristics of the Korean prosecution system and the prosecutor's direct investigation, Lee Jung-Soo
7. Integrity and independence of public and law enforcement officials in Singapore https://www.unafei.or.jp/publications/pdf/GG14/22_GG14_CP12_Singapore.pdf
8. "European Judicial Systems", European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), edition 2014.
9. The origins of the Elected Prosecutor, M.J.Ellis, The Yale Law Journal https://www.yalelawjournal.org/pdf/1068_87gwnesa.pdf
10. The Crown Prosecution Service, <https://www.cps.gov.uk/about-cps>

Карам Мансуров

Место Прокуратуры Азербайджанской Республики в системе государственной власти и конституционные основы ее взаимодействия с судебной властью

В данной статье рассматриваются конституционные основы правового статуса Прокуратуры Азербайджанской Республики, исследуется с разных точек зрения к какой ветви власти у нее более близкие отношения, указываются пути решения проблем ссылаясь на отечественного и зарубежного законодательства и других источников.

Karam Mansurov

The position of the Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan in the state power system and the constitutional basis of its interaction with the judiciary

In this article, the constitutional foundations of the Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan are examined, which branch of power it is closer to is discussed from different points of view, references are made to the legislation of national and foreign countries and other sources, and solutions to the problem are shown.

Bəxşeyiş ƏSGƏROV

BDU “Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası” kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: b.askerov63@mail.ru

Mübariz MUSTAFAYEV

BDU “Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası” kafedrasının dosenti, hüquq üzrə elmlər doktoru
e-mail: mubariz.mustafayev.67@mail.ru

CİNAYƏTKARLIQLA MÜBARİZƏ FƏALİYYƏTİNİN BƏZİ ELMİ-METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: maddi-səbəbli determinasiya, ruhi-səbəbli determinasiya, sistemlilik, elmi metodologiya, sistemli yanaşma metodu

Ключевые слова: материально-причинная детерминация, духовно-причинная детерминация, системность, научная методология, метод системного подхода.

Keywords: material-causal determination, mental-causal determination, systematicity, scientific methodology, systematic approach method

Məlum olduğu kimi, elm biliklər sistemi kimi çıxış edir. Lakin adi məlumatlar məcmusundan fərqləndirilməsi onun meydana gəlməsi, mövcud ola bilməsi və inkişafı üçün zəruri olan qanunauyğunluqları əks etdirən prinsiplərə malik olmasından asılıdır. Belə prinsiplərə malik olması elmin özünəməxsus qanunauyğunluqları ilə yanaşı, həm də tədqiqat obyektini və predmetinin spesifik xüsusiyyətlərini, başlıcası isə onları şərtləndirən ideyanı nəzərə almağa imkan verir.

Sovet humanitar elmi (hüquq elmləri də daxil olmaqla) elmin fundamental qanunauyğunluqlarını əks etdirən prinsiplərə malik olmadığı, məhdud sinfi-ideoloji xarakter daşdığı üçün cəmiyyətin üstqurumunun vacib elementinə çevrilə bilmədi.

Tarixi, miqyaslı-hüquqi və sistemli təhlil metodlarının mövcud hüquqi gerçəkliyin tərkib elementlərinə tətbiqi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, mövcud nəzəri-metodoloji kasadlıq sovet hüquq elminin hüquq və hüquqi sistemin prinsipləri ilə bağlı reallığı əks etdirən hüquq düşüncəsi və mədəniyyətini formalaşdırmasına imkan verməmişdir. Problemi aktual edən müəmmə cəhətə ondan ibarətdir ki, sovet gerçəkliyinin formalaşdırdığı destruktiv “elmi metodologiya” bu gün də hüquq düşüncəsinin ən müxtəlif formalarını (elmi, peşəkar və s.) kasadlaşdırmaqda davam edir.

Bunun davamı olaraq cinayətlərin açılması və qarşısının alınması üzrə fəaliyyətin mövcud nəzəri, təcrübə və hüquqi problemləri sistemli şəkildə tədqiqat obyektini kimi çıxış etməmiş, aparılmış tədqiqatlar isə natamam, yarımçıq xarakter daşdığı üçün həmin fəaliyyətin səmərəsinə real təsir göstərə bilməmişdir.

Mövcud problemin həlli yolu kimi elmi metodologiyanın fundamental prinsipi qismində müəyyənləşdirilmiş maddi-səbəbli determinasiya müddəasından qəti şəkildə imtina edilməlidir (bu müddəə tarixi materializmə aid olub, sosial gerçəklik üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir).

Hesab edirik ki, humanitar elmi metodologiya tərəfimizdən işlənib hazırlanmış ruhi-səbəbli determinasiya prinsipinə əsaslanmalıdır. Bu prinsip ruhun substansional əhəmiyyətindən çı-

xış edərək cəmiyyətdə formalaşdırılan sosial-hüquqi sistemlərin insanın ruhi-mənəvi tələbatları ilə şərtləndiyini ön plana çəkir [12, s.174-177]. Başqa sözlə, istənilən sosial-hüquqi sistemin (o cümlədən cinayətlərin açılması üzrə fəaliyyətin) əsas elementi kimi insan çıxış edir və sistemin digər elementləri onun fundamental hüquq və azadlıqlarını nəzərə almalı və ona xidmət etməlidir.

Bu qanunauyğunluğun nəzərə alınması hüquqi sistemin fundamental prinsiplərini adekvat formulə etməyə imkan verir [1, s. 220-221, 264-268, 293-294].

Müqayisəli-hüquqi təhlil belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, mövcud vəziyyət arzu olunan dan çox uzaqdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası (AR). Türkiyə Cümhuriyyəti (TC) və Rusiya Federasiyasının (RF) Cinayət Məcəllələrində (CM) ədalət prinsipi yalnız cəza müstəvisində (yəni cəzanın törədilmiş cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakterinə və dərəcəsinə uyğunluğu) formulə edilmiş, yasaq edilmiş qadağaların və onların sərhədlərinin ədalətliliyi (ağlabatanlığı) isə nəzərə alınmamışdır. Ona görə də AR CM-ə görə əmlakı ehtiyatsızlıqdan məhv etmə və ya zədələmə (maddə 187) cinayət sayılır, hakimin isə hətta dolaylı qəsdlə qeyri-qanuni hökm çıxarması isə cinayət sayılmır (maddə 295). Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, belə ədalətsiz qadağalarla mübarizə obyektiv olaraq daha çətinidir.

Hesab edirik ki, humanitar-hüquqi elmlərin düşər olduğu metodoloji problemin təklif olunan müstəvidə həlli metodologiya yoxsulluğunu aradan qaldırmağa və təcürbi problemləri, o cümlədən cinayətlərin açılması ilə bağlı çətinlikləri, süni maneələri sistemli və ardıcıl şəkildə həll etməyə imkan verəcəkdir.

Dövlət və hüquq tarixi üzrə yazılmış kurslardan və kriminoloqların apardığı ən müasir tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, cinayətkarlıq insan cəmiyyəti ilə eyni vaxtda yaranmış və daimi peyki kimi onu həmişə müşayiət etmişdir [6, s.9]. Başqa sözlə, cinayətkarlıq onunla mübarizənin əsas vasitəsi və təşkilatçısı kimi çıxış edən hüquq və dövlətdən çox-çox əvvəl meydana gəlmişdir. Nəzərə alsaq ki, hüquqi ter-

min kimi "cinayət" anlayışı dövlət və hüququn mövcud olduğu dövrə təsadüf edir, onda hüquq və dövlətdən əvvəlki dövr üçün qadağa anlayışı daha düzgün olardı.

Məlumdur ki, insan cəmiyyəti kiçik toplumlar şəklində formalaşmağa başladığı andan təhlükəsiz yaşayışın təmin edilməsi ən ciddi problemlərdən biri olmuşdur. İlk dövrlərdə insanların təhlükəsizliyini təhdid edən əsas qüvvə kimi yalnız təbiət çıxış edirdisə, tədricən inkişaf edib böyüdükcə, insan özü də birgəyaşayışı təhdid edən ən təhlükəli faktora çevrilmişdir. Odur ki, cinayətkarlıqla mübarizənin əsas təsir obyektini kimi insan çıxış edir.

Fikrimizcə, insanın yaradılışdan günah işləməyə meyilli olması cinayətkarlığın yalnız sosial-iqtisadi səbəblərlə şərtlənməsi haqqında materialist təlimi tamamilə inkar edir.

Təsadüfi deyildir ki, bütün səmavi kitablardan, o cümlədən müqəddəs Qurani-Kərimdən belə məlum olur ki, belə ilkin günahkar qismində ulu əcdadımız Adəm peyğəmbərin özü çıxış edir. Adəm övladlarının Yer dünyasında məruz qaldığı ağır sınaqlar məhz ulu atalarının etmiş olduğu ilk günahın (Adəmlə Həvvanın ilkin olaraq yerləşdirildiyi Cənnətdə bitmiş alma ağacının meyvələrini yeməklə bağlı qadağanın pozulması) nəticələridir.

Bu xatırlatma ona görə zəruridir ki, cinayətkarlıqla mübarizədə bu sosial-psixoloji mərzəni doğuran başlıca səbəblərin düzgün müəyyənəndirilməsi mühüm metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hər bir cinayətin açılmasında onun törədilməsinə təkan vermiş səbəb və şəraitin aşkar edilməsi iş üzrə sübutetmənin başlıca elementi kimi çıxış etməlidir. Əks halda, cinayətkar məlum

İnsanın yaradılışdan günaha meyilli olması barədə tezis cinayətkarlıqla mübarizədə, o cümlədən kriminologiyada yanlış baxışların meydana gəlməsinə təkan verir. Belə ki, bəzi alimlər, məsələn. Ç.Lambrozo və başqaları insanın andan cinayətkar kimi doğulmasının əvvəlcədən müəyyənəndiyini iddia edirlər.

Hesab edirik ki, bu cür yanaşma elmilikdən uzaq olub, cinayətlərin açılması və qarşısının alınması üzrə fəaliyyətin elmi bazasını metodo-

loji baxımdan kasadlaşdırır. Adəm peyğəmbərlə bağlı səmavi kitablarda xatırladılan epizod insanın günaha meyilli olmasının göstəricisi kimi deyil, onun faili-muxtar olaraq, yəni iradə azadlığına malik olaraq yaradıldığına dəlalət edir. Məhz belə seçim imkanına malik olduğu üçün ULU YARADAN Adəm peyğəmbəri cəzalandırmağı rəva bilməmişdir. Unutmaq olmaz ki, Qurani Kərim anlaşıq şəxsləri onların pozmuş olduqları qadağalara görə cəzalandırılmağı istisna edir.

Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, insan cinayətkarlıqla mübarizə və onun tərkib elementi kimi cinayətlərin açılması üzrə fəaliyyətin həm obyekt (cinayətkar), həm də subyekt qismində çıxış edir. İnsan yaradılmışdır və bu yaradılışın əsas determinantı kimi azadlıq fenomenini çıxış edir. Burada xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, azadlıq fenomenini insana immanent xassə kimi mənsub deyil. J.J.Russonun iddia etdiyi kimi, insan azad doğulmur, azad olmaq üçün doğulur və azad ola bilmək qabiliyyəti ona yaradılışdan məxsusdur. Həmin qabiliyyətdən yararlanmaq qərarını qəbul etmək və ya bundan imtina etmək insanın iradə azadlığına əsaslanır. Hətta Allaha inam və ibadət azad seçimin nəticəsi olmalıdır [4, s.67]. N.A.Berdyayev isə qeyd edirdi ki, Allah varlıq üzərində hakim olsa da, azadlıq üzərində hakim deyildir. Ona görə də pislik, yəni cinayət mövcud ola bilər [8, s.163]. Mahiyyət etibarilə bu, o deməkdir ki, cinayətin ontologiyasında da azadlıq, daha dəqiq desək, azadlıqdan imtina dayanır. Yəni cinayət sayılan qadağanı pozan şəxs iradə azadlığına malik olmazsa (seçim etmək imkanından məhrum olarsa) belə əməl cinayət sayılmayacaqdır.

Məqalənin adında qeyd olunan problemə teoloji-fəlsəfi aspektdən yanaşma təsadüfi olmayıb, onun mahiyyətindən qaynaqlanır. Məşhur sovetrus alimi akademik C.A.Kərimov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, alimin, tədqiqatçının dünyagörüşü humanitar sahədə elmi metodologiyanın mühüm ünsürü kimi çıxış edir [9, s.83]. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sovet dönəmində ateist dünyagörüşü hakimi-mütləq olduğu üçün humanitar elmlərin, o cümlədən hüquq elminin metodoloji bazası çox kasad olmuşdur.

Sovet sisteminin çöküşündən sonra bu mövcud metodoloji problem haqqında ayrı-ayrı alimlər danışıqlar da belə tənqidi qeydlər hələ ki, elmi metodologiyada ciddi dəyişikliklərə səbəb ola bilməmişdir. Əgər sovet dönəmində maddi-səbəbli determinasiya prinsipi yeganə fundamental metodoloji prinsip kimi müəyyənləşdirilərək ondan kənara çıxmağa icazə verilmirdisə, bu gün həmin qadağa stereotip kimi elmi təfəkkürü müəyyənləşdirir.

Postsovet məkanında Azərbaycan, Rusiya və digər MDB dövlətlərinin normativ-hüquqi aktlarında, rəsmi şərhələrdə və elmi doktrinalarda mövcud olan ciddi boşluqlar və ziddiyyətlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir.

Sovet hüquq elminin özü kifayət qədər ciddi şəkildə azadlıq problemini yaşadığı üçün o, ehtikandan reallığa, cəmiyyətin üstqurumunun aparıcı elementinə çevrilə bilməmişdir. Əsasən məqsədyönlülük və “məqsəd vasitəni doğruldur” kimi yabançı müddəalar üzərində qurulmuş sovet siyasi və hüquqi sistemləri humanitar elmlər üçün ancaq təbliğat-təşviqat funksiyasını müəyyənləşdirirdi.

Ona görə də keçmiş sovet və müasir postsovet məkanında humanitar-hüquq elmləri nə elmi metodologiyanın, nə də hüquqi sistemlərin real prinsiplərini işləyib hazırlaya bilməmişdir.

Elə müasir dövrün hüquq ədəbiyyatında, hətta elmi metodologiyaya həsr olunmuş əsərlərdə “yaradıcılıq azadlığı”, “sistemlilik”, “obyektivlik”, “ideya əsaslılığı” və s. kimi prinsiplərin adı belə çəkilmir [15]; [16].

Metodoloji kasadlıq zəruri şəkildə bütünlükdə hüquqi sistemi də hüququn real prinsiplərinə malik olmaqdan məhrum etmişdir. Məsələn, nə fundamental hüquq elmlərində, nə də ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında “sosial azadlıq”, “ağlabatanlıq” kimi prinsiplər xatırlanmır. Hətta formal hüquqi baxımdan normativ aktlarda öz əksini tapmış prinsipial müddəalar belə düzgün formulə edilməmişdir.

İstər elmi-metodoloji, istərsə də ideoloji hüquqi kasadlıq (hüququn fundamental ideyalarının prinsiplər vasitəsilə hüquqi sistemə daxil ola bilmədiyi üçün) hüquqi sistemin bütün tərkib elementlərinə, o cümlədən cinayətlərin açılması

üzrə fəaliyyətə də öz neqativ təsirini göstərmiş və bu fəaliyyətin sistemli təşkilinə imkan verməmişdir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, sovet və postsovet dönmənin humanitar elmlərində sistemlilik prinsipi və sistemli yanaşma metodu yetərincə dərk oluna və qiymətləndirilə bilməmişdir. Məsələn, cinayətlərin açılmasında və qarşısının alınmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olan kriminalistika və kriminologiya elmlərində cinayətçılığın törədilməsini və süni latentliyini şərtləndirilən determinantlar sırasında siyasi sistemin və siyasi rejimin adı çəkilir.

Yaxud bakalavriat səviyyəsində hüquqi kadrların hazırlığı üzrə tədris planında heç bir müzakirə və təhlil aparılmadan “kriminalistika”, “kriminologiya”, “məhkəmə ekspertizası”, “əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin əsasları” kimi fənlərin seçmə fənlər blokuna daxil edilməsi də həm təhsil sistemində, həm də cinayətçılıqla mübarizə siyasətində necə bir systemsizliyin, daha dəqiq desək, xaosu hökm sürdüyünə dəlalət edir. Axı cinayət və cinayət prosesi kimi hüquq sahələrinin verdiyi bilikləri göstərilən tətbiqi hüquq elmləri sahəsində (xüsusilə də kriminalistika və məhkəmə ekspertizası) yetərli hazırlıqamali olmadan tətbiq etmək sadəcə mümkün deyildir. Təsadüfi deyildir ki, bu hüquq elmləri nəzəriyyə və təcrübədə “antikriminal hüquq elmləri” adlanaraq nisbi müstəqilliyə malik olan vahid bir sistem, tam kimi çıxış edir.

Elmi məqalənin yuxarıda formulə edilmiş əsas müddələrinin həqiqiliyini nümayiş etdirmək üçün onları cinayətlərin açılması və qarşısının alınması müstəvisində nəzərdən keçirməyə cəhd edək.

Bildiyimiz kimi, cinayətlərin açılması və qarşısının alınması üzrə fəaliyyət dövlətin cinayətçılığa təsir siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Cinayətlərin açılması üzrə fəaliyyət prosesual qanunvericiliklə tənzimlənməsinə baxmayaraq, o, həm Konstitusiya, həm də digər antikriminal hüquq sahələri ilə üzvi və funksional əlaqədə olub, mürəkkəb bir sistem kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, haqqında bəhs etdiyimiz sistem onu formalaşdıran elementlərin təsadüfi məcmusu olmayıb, sistemi

doğuran əsas ideyanın (ədalət) məntiqi ilə determinasiya olunur. Daha dəqiq desək, determinasiya olunmalıdır. Çünki bir sistem kimi cinayət mühakimə icraatının quruluşuna diqqət yetirdikdə onun daha çox “məqsədyönlülük” prinsipi üzərində kökləndiyinin şahidi olur.

Məşhur Azərbaycan alimi akademik A.X.Mirzəcanzadənin qeyd etdiyi kimi, hər hansı sistemin (sosial sistemlər nəzərdə tutulur) özündə ehtiva etdiyi elementlərin dairəsi həmin sistemin hansı ideyanın realizəsinə xidmət etməsi ilə müəyyənləşir [11, s.12-13]. Qeyd edək ki, bu, mühüm metodoloji əhəmiyyət kəsb edən qanunauyğunluğu (hər bir sosial sistemin uyğun ideyaya əsaslanması) əks etdirir. Həmin qanunauyğunluq nəzərə alınmazsa, istənilən sosial-hüquqi sistem əslində məcmudan başqa bir şey demək deyildir. Burada İ.Kantın teleoloji ontologiyasına müraciət etmək də yerinə düşərdi. O, yazırdı: “Yalnız tamı (sistemi) doğuran ideya vasitəsilə onun forması və tərkib hissələrinin ... sistemli quruluşa malik olan birliyi mümkün olur” [13, s.66].

Məlum olduğu kimi, cinayət-prosessual hüquq cinayət hüququnun əsas realizə forması kimi çıxış edir, yəni cinayət-mühakimə icraatı çərçivəsində onlar arasındakı əlaqəni forma və məzmun kateqoriyası müstəvisində müəyyənləşdirmək olar. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, sosial-hüquqi sistemlərdə forma və məzmunun dialektik vəhdəti hüquq düşüncəsi vasitəsilə realizə olunur. Əgər qanunvericinin hüquq düşüncəsi onun yaratdığı sosial-hüquqi sistemi doğuran ideyanı yetərincə dərk etmirsə, onda yaranan sistem de-fakto mövcud olsa da həqiqilikdən uzaq olub, fiksiyadan başqa bir şey olmur.

Sosial-hüquqi sistem kimi AR cinayət mühakimə icraatının onu doğuran ədalət ideyası müstəvisində təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onlar arasında dərin uçurum mövcuddur və mövcud metodoloji arsenalı həmin uçurum üzərindən dayanıqlı körpü salmaq mümkün deyildir.

Nəzərə alsaq ki, cinayət mühakimə icraatı ölkənin hüquqi sisteminin mühüm elementi kimi çıxış edir və hüquqi sistemi doğuran ideyalar ümumi hüquq prinsipləri şəklində Konstitusiya

da təsbit olunur, onda görürük ki, cinayət mühakimə icraatını şərtləndirən ideya Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin XII bəndində öz əksini tapmışdır. Orada deyilir: Məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir.

Təbii ki, həqiqətin müəyyən edilməsi əlahiddə məqsəd kimi çıxış edə bilməz. O, AR CM-in 41.2-ci maddəsində təsbit olunmuş məqsədlərin sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi, məhkum olunmuş və digər şəxslərin yeni cinayətlər törətməsinin qarşısının alınması – realizəsinə xidmət edir. Çünki cinayətlə pozulmuş sosial ədalətin bərpası yalnız iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi vasitəsilə mümkündür. Odur ki, törədilmiş iş üzrə obyektiv həqiqətin aşkar edilməsi əsas və başlıca məqsəd kimi çıxış etməlidir.

Çünki məhşur Azərbaycanlı mütəfəkkiri N.Tusin dediyi kimi, ədalət həmişə həqiqətin düz ortasında olur [5, s.17].

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, istənilən sosial-hüquqi sistemin həqiqiliyi (mövcudluğu yox!) onu formalaşdıran elementlərin dairəsinin və elementlər arasındakı əlaqənin ideya bağlılığı (əsaslılığı) prinsipinə əsaslanması ilə müəyyənləşməlidir. Lakin AR, RF və digər MDB ölkələrinin prosesual qanunvericiliyinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olur ki, qeyd olunan və digər fundamental prinsiplər qanunverici tərəfindən nəzərə alınmamışdır. Məsələn, AR Konstitusiyası iş üzrə həqiqəti müəyyən etməyi cinayət mühakimə icraatının məqsədi kimi müəyyənləşdirsə də, AR CPM-də belə bir məqsədin mövcudluğu barədə heç nə deyilmir. Əksinə, CPM-in təhlilindən belə qənaətə gəlmək olur ki, məqsəd cinayət mühakimə icraatında çəkişməni təsbit etməkdən ibarətdir.

Analoji fikirləri RF, Ukrayna və Orta Asiya respublikalarının qanunvericiliyi barədə də söyləmək tam mümkündür.

Metodoloji kasadlıq cinayət prosesinin əsas anlayışlar sisteminin və prinsiplərin formulə edilməsində də özünü bariz şəkildə göstərir. Məsələn, AR CPM-in müəyyənləşdirdiyi bəzi terminlərə diqqət yetirək:

7.0.1. cinayət hadisəsi – cinayət əlamətlərini əks etdirən hadisədir. Başqa sözlə, “cinayət” – cinayət hadisəsidir;

7.0.3. cinayət prosesi – cinayət təqibi üzrə həyata keçirilən prosesual hərəkətlərin və qəbul olunan qərarların məcmusudur;

7.0.8. cinayət mühakimə icraatı – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada məhkəməyədək, habelə birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində aparılan icraatdır.

Formal məntiqdən məlum olduğu kimi, anlayışın məzmunun elə həmin anlayışdan istifadə edilməklə açılması tautologiya adlanır [10, s.33]. Göründüyü kimi, qanunvericinin “cinayət prosesi” və “cinayət mühakimə icraatı” kimi sinonim anlayışları fərqləndirmək cəhdi çox uğursuz alınmışdır. Belə ki, prosesual fəaliyyət yalnız prosesual hərəkətlər aparmaq və qərarlar qəbul etməklə icra olunur [14, s.29]. Yəni mahiyyət etibarilə qanunverici forma və məzmunu bir-birindən ayıraraq fərqli anlayışlar yaratmağa cəhd etmişdir. Daha sonra metodologiya yoxsulluğunu CPM-in prinsip və şərtlərini müəyyənləşdirən maddələrində özünü aşkar şəkildə nümayiş etdirir.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, cinayət mühakimə icraatının prinsip və şərtlərinin sərhədlərini (anlayışlarını) müəyyənləşdirmədən eyni bir fəsildə onları qarışıq şəkildə təsbit etmək nə elmi-metodoloji, nə də əxlaq baxımdan düzgün deyildir. Fikrimizcə, belə yanaşma prinsiplərə sayğısız münasibətin təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, AR CPM-in 9.2-ci maddəsinə görə “Bu Məcəllə müəyyən edilmiş hallarda cinayət prosesi prinsiplərinin və ya şərtlərinin pozulması cinayət təqibi üzrə başa çatmış icraatın *etibarsız sayılmasına*, onun gedişində qəbul edilmiş qərarların *ləğvinə*, yaxud toplanmış materialların *sübutedici qüvvəsinin olmaması* qənaətinə gəlməyə səbəb *ola bilər*” (*kursivlər bizimdir – M.M., B.Ə.*). Əgər qanunverici belə bir nəticəni yalnız şərtlərin pozulmasına münasibətdə müəyyənləşdirsəydi, bəlkə də razılaşmaq olardı. Çünki prinsiplərdən fərqli olaraq şərtlər cinayət prosesinə aid olan obyektiv qanunauyğunluqları deyil; sonuncuların realizəsinə xidmət edən müəyyən məqamları özündə ehtiva edir. Misallarla izah edək. Qanunvericinin CPM-in 29-cu maddəsində prinsip kimi təsbit etdiyi “Məhkəmə aidiyyətinə

əməl olunması” əslində şərtidir. Əgər hakimlər real olaraq müstəqil olarlarsa (prinsip), onda icraatın hansı məhkəmədə aparılması onun ədalətli olmasına neqativ təsir edə bilməz.

Ancaq yuxarıda iqtibas etdiyimiz maddədən göründüyü kimi, qanunverici prinsipləri və şərtləri eyniləşdirərək bir müstəviyə qaldırır. Ən təəccüblüsü isə odur ki, “hər bir cinayət təqibinin qanuniliyini və əsaslılığını müəyyən edən (maddə 9.1.3.) bu müddəaların pozulması icraatın nəticələrini ləğv *edə bilər* (!). Əgər bu müddəalar “cinayət təqibinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edən qaydaları müəyyən edir”sə (maddə 9.1.1), “insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qanunsuz məhdudlaşdırılması hallarından onun müdafiəsini təmin edir”sə (maddə 9.1.2), onda həmin müddəaların pozulmasına belə yumşaq münasibət başa düşülən deyildir. Prinsiplərin hansı mühüm obyektiv qanunauyğunluqları ifadə etdiyini nəzərə alsaq, onda onların pozulması halları imperativ şəkildə icraat nəticələrini ləğv etməli idi.

CPM-in “Hakimlərin müstəqilliyi” adlanan 25-ci maddəsinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olur ki, qanunverici bu müddəanın hansı qanunauyğunluğu əks etdirməli olduğunu yetərinə müəyyənləşdirə bilməmişdir. Məlumdur ki, hakimlər dövlət hakimiyyətinin qollarından biri olan məhkəmə hakimiyyətinin əsas funksiyası olan ədalət mühakiməsini həyata keçirirlər. Odur ki, belə bir mühakimənin ədalətli olması onu həyata keçirən subyektlərin azad və müstəqil olmasından birbaşa asılıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, belə keyfiyyət göstəricilərinə malik ola bilməsi məhkəmə hakimiyyətinin təşkil qaydalarından birbaşa asılıdır. Ancaq göstərilən maddədə problemin qeyd etdiyimiz aspekti üzərindən sükutla keçilmişdir. Haqqında danışdığımız problemlərin birinci növbədə mövcud metodoloji kasadlıqdan qaynaqlandığını bir daha əsaslandırmaq üçün qeyd etmək istərdik ki, bu cür yanaşma təkcə qanunvericilik təcrübəsi üçün deyil, həm də mövcud elmi hüquq düşüncəsi üçün xarakterikdir.

A.Hacıadənin “Hakimlərin müstəqilliyi prinsipinin konstitusiya təminatı problemləri” mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasın-

da bütünlükdə məhkəmə hakimiyyətinin deyil, yalnız hakimlər korpusunun formalaşdırılmasından bəhs edilir və bu zaman təşkilati məqamlar deyil, yalnız hakimlərin intellektual-əxlaqı keyfiyyətləri ön plana çəkilmişdir [3, s.15].

Analoji mənzərəni A.İ.Şahbanovanın ədalət mühakiməsinin səmərəliliyi problemlərinə həsr olunmuş dissertasiya tədqiqatında da müşahidə etmək olar [17].

Metodoloji kasadlıq bir tərəfdən cinayət prosesi prinsiplərinin anlayışının adekvat formulə edilməsinə, digər tərəfdən isə prinsiplər sisteminin dairəsini düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verməmişdir.

İstər sovet, istərsə də postsovet dönəmində nəşr olunmuş dərslik və elmi monoqrafiyalar kütləsində cinayət prosesinin prinsipləri və onların sistemi ilə bağlı üst-üstə düşən iki eyni müəllif mövqeyinə rast gəlmək mümkün deyildir.

Belə fərqli yanaşmalar MDB ölkələrinin prosessual qanunvericilikləri və nəzəriyyə arasında da mövcuddur. Məsələn, RF CPM-də cinayət prosesinin prinsipləri sırasında ədalət prinsipi xatırlanmır. Buradan *apriori* belə qənaətə gəlmək olur ki, Rusiya qanunvericisi cinayət mühakimə icraatında ədalət ideyasının mövcudluğu və realizəsini inkar edir. Bu cür inkarcılıq həddən ziyadə qeyri-məntiqi təsir bağışladığı (*ədalətsiz ədalət mühakiməsi!*) üçün bəzi alimlər bunu başqa müstəvidə izah etməyə çalışırlar. L.M.Aşırova “Cinayət prosesində ədalət prinsipinin realizə problemləri” adlı monoqrafiyasında ədalət prinsipini ümumbəşəri dəyər kimi müəyyənləşdirir və hesab edir ki, onun konkret maddədə təsbit edilməsi qeyri-mümkündür [7, s.26].

AR CPM-də (maddə 28) “cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliliyi” adlı müddəə öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, azərbaycanlı alimlərdən bu müddəanı “obyektiv həqiqət” və “ədalət” prinsiplərinin təsbiti kimi təqdim edən müəlliflər mövcuddur [2].

Ancaq göstərilən maddənin təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan vermir. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, obyektivlik və qərəzsizlik ədalət prinsipinin xassələridir. Daha dəqiq desək, ədalət hüququn dörd fundamental ideyasından biridir və o, ayrı-ayrı hüquq sahələrində sa-

həvi prinsiplər vasitəsilə möhkəmlənərək bütünlükdə həmin normativ aktların ədalətli olmasını, daha dəqiq desək, hüquqiliyini təmin edir.

CPM-in istinad etdiyimiz maddəsinin təhlili isə fərqli mənzərə yaradır. Belə ki, qanunverici obyektiv, qərəzsiz və ədalətli olmağı yalnız cinayət mühakimə icraatının məhkəmə araşdırması ilə bağlı mərhələlərində məhkəmələrin vəzifəsi kimi müəyyənləşdirir. Həqiqəti müəyyənləşdirməyin sərhədləri isə məhkəmə baxışına tərəflərin təqdim etdiyi materialların sərhədi ilə məhdudlaşır. Ona görə də məhkəmə tərəflərə materialları təqdim etmək üçün bərabər şərait yaratmalıdır.

Qeyd olunan maddədə (28.4.1-ci maddə) qanunverici məhkəmə üçün “cinayət prosesində tərəflərə cinayət təqibi ilə əlaqədar bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiq edilməsi üçün zəruri şəraiti təmin etmək” vəzifəsini müəyyənləşdirir. Heç kəsə sirr deyildir ki, proses tərəflərini hər şeydən əvvəl öz maraqları narahat edir və bu maraqlar bir çox hallarda həqiqətlə uzlaşmır. Belə olan halda iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsində obyektiv surətdə maraqlı ola biləcək subyekt yalnız məhkəmələrdir.

Məhkəmələr isə öz təşəbbüsü ilə məhkəmə iclasına şahidlər çağırmaq, ekspertiza təyin etmək, başqa sübutlar tələb etmək istəyində buluna bilər, yəni iş üzrə həqiqəti müəyyən etməklə bağlı heç bir vəzifə daşmır. O, yalnız şərait yaratmalıdır ki, tərəflər həqiqəti müəyyən etsinlər.

Prosessual qanunvericiliklə məhkəmə üçün belə passiv rolun təsbit edilməsinin yuxarıda şərh olunan konstitusion müddəə ilə (maddə 125, bənd XII) ziddiyyət təşkil etməsi isə diqqətdən kənar qalır).

Prinsipial əhəmiyyət kəsb edən müddəaların bu cür yarımçıq və ziddiyyətli formulə edilməsi mövcud destruktiv metodologiyanın yaratdığı digər anlaşılmazlıqdan qaynaqlanır. Belə ki, postsovet dövrünün cinayət prosesi nəzəriyyəsi və prosessual qanunvericiliyi heç bir elmi və məntiqi əsaslandırma vermədən çəkişməni gözənlənmədən cinayət prosesinin formasından prinsipinə çevirmişdir.

Məlum olduğu kimi, çəkişmə formalı icraatda proses iştirakçıları tərəflərə ayrılır və fərqli

funksiyaları yerinə yetirməyə məcburdurlar. Ona görə də qanunverici obyektiv və qərəzsiz olmağı ittiham və müdafiə tərəfinə şamil edə bilmir, çünki tərəf olmaq marağa malik olmaq deməkdir. Marağ isə, qeyd olunduğu kimi, heç də həmişə həqiqətlə üst-üstə düşmür.

RF qanunverici orqanı prinsip kimi müəyyənləşdirdiyi çəkişməyə cinayət prosesinin bir sıra prinsiplərini aşkar şəkildə qurban vermişdir. (məsələn, RF CPM-də “Cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliliyi” adlı prinsip yoxdur.

AR qanunverici orqanı isə belə yanaşmanın həddən artıq paradoksal olduğunu dərk edərək problemi özünəməxsus şəkildə həll etmişdir. O, CPM-in 28-ci maddəsində məsələnin üstündən sükutla keçərək (yəni obyektiv və qərəzsiz olmağı yalnız hakimlərə qarşı irəli sürərək) göstərilən prinsipəuydurma çəkişmə “prinsipini” arasında aşkar ziddiyyətin yaranmasını təmin etmiş, cinayət təqibi orqanlarını isə ayrı-ayrı sırayı normalar vasitəsilə qeyd olunan vəzifələri yerinə yetirməyə mükəlləf etmişdir. Məsələn, AR CPM-in 211-ci maddəsində cinayət işlərinin birləşdirilməsi və cinayət işinin materiallarından başqa cinayət işinin ayrılmasının halları və qaydası öz əksini tapmışdır. İnanç işini ayırmağa əsas verən halların tam siyahısını (maddə 211.2.1. – 211.2.6.) verdikdən sonra qanunverici 211.3-cü maddədə qeyd edir: “Bu Məcəllənin 211.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şərtlərdən biri və ya bir neçəsi mövcud olsa da, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların ***hərtərəfli, tam, obyektiv*** və vaxtında araşdırılmasına maneələr olduqda başqa cinayət işi ayrılmalıdır”. Yaxud CPM-in 290.2-ci maddəsinin məzmunundan göründüyü kimi, prokuror cinayətin törədilmə halları tam, hərtərəfli və obyektiv tədqiq edilmədikdə cinayət işini öz göstərişi ilə əlavə istintaq aparılması üçün (maddə 290.3.3.) müstəntiqə qaytarmalıdır.

Fikrimizcə, mövcud elmi metodologiya əvvəldə qeyd etdiyimiz elmi prinsiplərə əsaslanmayıdı, onda nə çəkişməgözlənilmədən cinayət prosesinin formasından “prinsipinə” çevrilə bilərdi, nə də onu yan keçmək üçün belə gizlin cəhdlərə ehtiyac olardı.

Metodoloji kasadlığa dəlalət edən digər mü-
hüm fakt kimi istintaq fəaliyyətinin təşkilini
göstərmək olar. Məlum olduğu kimi, əksər icra
hakimiyyəti orqanları onların fəaliyyət sferasına
aid olan cinayətlərin araşdırılması üçün təhqiqat
və istintaq aparatına malikdirlər. Aydın məsələ-
dir ki, hər hansı fəaliyyət sahəsində cinayətkar-
lıqla bağlı statistik göstəricilərin artması həmin
sahədə işlərin ağılabatan səviyyədə uyğun vəzi-
fəli şəxslər “işləri qaydaya salmaq” üçün həmin
göstəricilərin kiçildilməsində maraqlı olurlar ki,
bu da süni – latent cinayətkarlığın kütləsini əhə-
miyyətli dərəcədə artırır. Bu həm də təhqiqatçı
və müstəntiqlərin ikiqat asılı vəziyyətə düşməsi-
nə şərait yaradır. Mahiyyət etibarilə idarə ma-

raqları toqquşduğundan istintaqa qarşı real daxi-
li əks fəaliyyət yaranmış olur.

Məqalədə irəli sürülmüş tezisləri əsaslandır-
maq üçün digər arqumentlər də gətirmək olar,
lakin hesab edirik ki, gətirdiyimiz misallərin
tənzibedilməzliyi onlarla kifayətlənməyə əsas
verir.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, elmi
metodologiya müstəvisində göstərilən problem-
lərin ardıcıl və sistemli şəkildə həlli elmi ictimai-
yyətin ona adekvat reaksiyasından birbaşa asılı-
dır. Ona görə də hörmətli həmkarlarımızın fikir,
irad və rəylərini diqqət və həssaslıqla dinləməyə
və müzakirə etməyə hazır olduğumuzu bildiri-
rik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əsgərov B.M. Cinayət işləri üzrə sübutetmədə əməliyyat-axtarış informasiyasından istifadənin problemləri. Bakı: Digesta. 2018, 320 s.
2. Əzimov Z. Cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi prinsipi. Bakı: Elm və təhsil. 2015. 205 s.
3. Hacızadə A.H. Hakimlərin müstəqilliyi Konstitusiya prinsipinin təminatı problemləri: avtoref. ... h.ü.f.d. Bakı, 2004. 23 s.
4. Russo J.J. İctimai müqavilə. Bakı: Nərmin Yayın Evi, 2013. 172 s.
5. Şərq müdriklərinin kəlamları. Bakı: İşiq. 2005. 173 s.
6. Аликперов Х.Д. Новый взгляд на преступление и наказание. М., 2022. 187 с.
7. Аширова Л.М. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процессе / Под науч. ред. Еникеева З.Д. - М.: Юрлитинформ, 2007. 254 с.
8. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. М.: Аст-Астрель. 2011. 639 с.
9. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. М.: Изд-во СГУ, 2011, 521 с.
10. Кириллов В.И., Старченко А.А. Формальная логика. М.: Юристъ, 1999, 254 с.
11. Мирзаджанзаде А.Х. О пути в XXI век. Баку: Оскар, 2001. 570 с.
12. Мустафаев М.Х. Духовно-причинная детерминация как принцип научно-практической деятельности // Пробелы в Российском законодательстве, М., 2009, № 3, с. 174-177.
13. Разеев Д.Н. Телеология И. Канта. СПб.: Наука, 2010. 312 с.
14. Рыжаков А.П. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РФ. М.: Дело и сер-вис. 2011. 928 с.
15. Сырых В.М. История и методология юридической науки. М.: Норма. 2023. 512 с.
16. Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки. М.: Экзамен, 2005. 528 с.
17. Шахбанова А.И. Критерии эффективности правосудия. Баку: Hüquq Yayın Evi. 2017. 222 s.

Бахшейш Асгаров, Мубариз Мустафаев

Некоторые научно-методологические проблемы борьбы с преступностью

В представленной статье исследуется ряд научно-методических проблем борьбы с преступностью. По мнению авторов, существующие теоретические и практические проблемы вытекают из ряда проблем методологии юридической науки. В качестве таких причин показано, что современная научная методология не основана на истинных научных принципах. В статье перечислены эти принципы и разъяснено содержание некоторых из них. По мнению авторов, решение существующих научно-методических проблем может способствовать устранению сложившихся негативных ситуаций и усилению борьбы с преступностью как теоретически, так и практически.

Bakhsheish Asgarov, Mubariz Mustafayev

Some scientific-methodological problems of fighting crime

This article explores a number of scientific and methodological problems of combating crime. According to the authors, the existing theoretical and practical problems stem from a number of problems in the methodology of legal science. As such reasons, it is shown that modern scientific methodology is not based on true scientific principles. The article lists these principles and explains the content of some of them. According to the authors, the solution of existing scientific and methodological problems can help eliminate the existing negative situations and strengthen the fight against crime, both theoretically and practically.

Nigar QƏLƏNDƏRLİ

Elm-Tədris Mərkəzinin Prokurorluq işçilərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və peşə hazırlığının təşkili şöbəsinin rəisi, Baş prokuror yanında Elmi-Məsləhət Şurasının katibi

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜKƏMMƏL QANUNVERİCİLİK BAZASI

Azərbaycanın dövlət quruculuğu məhz 1993-cü ildən başlanmışdır. Heydər Əliyev Azərbaycana siyasi rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra başlanmışdır və on il ərzində Azərbaycan yenə də postsovet məkanında ən geridə qalmış, ən problemlili ölkədən ən qabaqcıl ölkəyə çevrilmişdir. Bu tam həqiqətdir və bu gün Heydər Əliyev siyasəti davam edir.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Açar sözlər: ümummilli lider, müdrik siyasət, Azərbaycan Konstitusiyası, hüquqi dövlət, qanunvericilik təcrübəsi

Ключевые слова: общенациональный лидер, мудрая политика, Конституция Азербайджана, правовое государство, законотворческий опыт

Key words: national leader, wise policy, Constitution of Azerbaijan, legal state, legislative experience

Tarixini dəyərləndirən, bu günü ilə fəxr edən, gələcək inkişafına doğru isə inamlı addımlarla irəliləyən xalqlar, dövlətlər daim tarixin sərt və çətin sınaqlarından üzüağ çıxır, milli varlıqlarını, mövcudluqlarını qoruyur, dünya birliyinin layiqli üzvünə çevrilirlər. Azərbaycan Respublikasının keçdiyi inkişaf yolu, hazırkı gerçəkliklər fikirlərimizi bir daha təsdiq edir. Arxaya dönüb keçmiş dövrlərə nəzər salarkən xalqımızın dövlətçilik tarixində mürəkkəb mərhələlərin, təlatümlü hadisələrin çox olduğunu müşahidə etmək olar. Bütün təzyiqlərə və çətinliklərə baxmayaraq heç bir qüvvə xalqımızın dövlətçilik arzularını, dövlətçilik ənənələrini

ni məhv edə bilməmişdir.

Ötən yüzilliyin axırlarında Azərbaycan XX əsrdə ikinci dəfə öz istiqlaliyyətini əldə etdi və əsrin əvvəllərində bolşevik işğalı nəticəsində süqut etmiş dövlətçiliyini yenidən bərpa etdi. Lakin “Azərbaycanın müstəqilliyi əbədidir, dönməzdir, sarsılmazdır” söyləyən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin sayəsində bu müstəqillik qorunub saxlandı və möhkəmləndi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ulu öndərin şah əsəri hesab edilməsi və Heydər Əliyevin çağdaş Azərbaycanın memarı sayılması hər hansı mübahisəyə səbəb olmayacaq qədər sadə həqiqətdir və hamı tərəfindən birmənalı qəbul olunur.

Hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə başlıca məqsədi dövlətə, xalqa xidmət göstərmək olan ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin miqyası zaman keçdikcə daha da böyük əhəmiyyət kəsb edir və dəyərləndirilir.

Böyük rəhbər Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətinin hər bir mərhələsində Vətənə, xalqa, torpağa sonsuz məhəbbət və sədaqət hissi, qurub-yaratmaq amalı ilə yaşamış, hər zaman milli dəyərlərə bağlı olmuşdur. Ümummilli liderimiz bütün zəngin və mənalı həyatı boyu daim xalqını, Vətənini

düşünmüş, Azərbaycanın ən çətin məqamlarında onu üzləşdiyi faciələrdən, çətinliklərdən xilas etmək üçün böyük fədakarlıqlar göstərmiş, qeyri-adi və misilsiz fitri keyfiyyətləri sayəsində tarixi hadisələrin inkişaf məcrasını qabaqcadan müəyyən edə bilmişdir.

Bu, bir danılmaz gerçəklikdir ki, Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə gördüyü işlər gələcəkdə milli dövlətçilik ideyalarının hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsi və cəmiyyətin bu ideya ətrafında səfərbər olması üçün münbit şərait yaratdı. Həmin dövrdə respublikada bərqərar edilən əsl işgüzarlıq mühiti, sosial ədalətə əsaslanan sağlam mənəvi-psixoloji ab-hava iqtisadi tərəqqinin yüksək həddə çatmasına, Azərbaycanın keçmiş ittifaq miqyasında nüfuz qazanmasına, hətta beynəlxalq səviyyədə tanınmasına imkan verdi. Azərbaycanın indiki siyasi və iqtisadi müstəqilliyi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası hələ 1970-1980-ci illərdə təməli Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş potensiala əsaslanır.

Əbədi rəhbərimizin 1969-1982-ci illərdəki fəaliyyəti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə zəmin yaradılması kimi strateji məqsəd üzərində köklənmişdi. Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyinin varlığını təsdiqləyən rəmzlərə və atributlara da münasibəti çox həssas olmuşdur. Hələ 1977-ci ildə Azərbaycan SSR-in Konstitusiyaya layihəsi qəbul edilərkən onun atdığı daha bir cəsarətli addımı xatırlamaq yerinə düşər. Tarixi fakt olaraq vurğulamaq lazımdır ki, o zaman SSRİ Konstitusiyası layihəsinin hazırlanması üçün yaradılan komissiyada Heydər Əliyev nəinki müsəlman-türk xalqlarını, hətta Cənubi Qafqazı təmsil edən yeganə siyasi xadim idi. Ona görə də 1977-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyada digər müttəfiq respublikaların milli konstitusiyalarından fərqli olaraq Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycanın rəsmi dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin qəbul edilməsi də ölkəmiz üçün tarixi nailiyyət oldu. Həqiqətən də SSRİ-nin tabeliyində olan müttəfiq respublikaların konstitusiyalarında milli dilin dövlət dili kimi təsbit edilməsi nadir hadisə idi.

Ulu öndərimiz 1982-ci ilin sonunda rəsmi Moskva tərəfindən SSRİ paytaxtına dəvət edildi. O, Sovet İttifaqının rəhbərliyinə - partiya və döv-

lət hakimiyyətinə, yüksək vəzifəyə irəli çəkildi. SSRİ Ali Sovetinin 22 noyabr 1982-ci il tarixli qərarı ilə Heydər Əlirza oğlu Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi. Onun həyatı və siyasi-dövlətçilik fəaliyyətində yeni dövr başlandı. Bununla da bütün SSRİ-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına rəhbərlik etmək, hökumətin iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsini təşkil etmək, istiqamətləndirmək, xarici iqtisadi siyasətin gerçəkləşdirilməsi, xarici dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlər yaradılması uğrunda məsuliyyətli və çətin vəzifələrin həyata keçirilməsi kimi çoxşaxəli fəaliyyət dövrü başlandı.

Məlum olduğu kimi, ümummilli lider 1982-ci ildən sonra – SSRİ-ni idarə edən aparıcı simalardan biri kimi Kremldə çalışdığı dövrlərdə də Azərbaycanın gələcək müstəqilliyinə xidmət edən bir sıra mühüm addımlar atmış, respublikamıza qarşı ayrı-seçkilik siyasətinə, ermənilərin məkrli torpaq ilhaqı siyasətinə qarşı barışmaz mövqe tutmuş, Qorbaçov rejimini kəskin tənqid etmişdir. Məhz bu qətiyyəti və prinsipliliyinə görə 1987-ci ildə SSRİ KP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvlüyündən uzaqlaşdırılan ulu öndər Heydər Əliyev sonrakı mərhələdə də Azərbaycanla bağlı siyasi proseslərə biganə qalmamış, kənardan baxmamış, 90-cı illərin əvvəllərində qədim və doğma Naxçıvan torpağına qayıdaraq zamanın diktəsi ilə mürəkkəb siyasi proseslərdə fəal iştirak etmiş, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə real zəmin formalaşdırmışdır.

30 il öncə dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev 1993-cü ilin təlatümlü günlərində xalqımızın təkidlə tələbi ilə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra müstəqilliyin qorunması və möhkəmləndirilməsinin davamlılığını yüksək səviyyədə təmin etdi, bugünkü güclü, qüdrətli Azərbaycanın yeni-yeni hədəflərə çatmaq üçün ciddi səylər göstərməsinə stimül oldu. Bu reallıq da hər zaman böyük inam və qətiyyətlə bildirilir ki, ulu öndər Heydər Əliyev sovetlər birliyi dövründə Azərbaycanı qabaqcıl respublikalar sırasına çıxardığı kimi, 1993-cü ildə xalqımızın israrla dəvətindən sonra hakimiyyətə qayıdışı ilə müstəqilliyi əbədləşdirən uğurlu bir yolun başlanğıcını qoydu.

15 iyun 1993-cü il Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixinə əbədi olaraq qızıl hərflərlə "Milli

Qurtuluş Günü” kimi yazıldı. Ölkəmiz tamamilə məhv olmaqdan, dünyanın siyasi xəritəsindən bir subyekt olaraq silinməkdən qurtuldu. Azərbaycan xaosdan, anarxiyadan, özbaşınalıqdan, iqtisadi böhrandan xilas oldu. Uğurlu daxili siyasət nəticəsində ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılmasını təmin etdi. Azərbaycan qısa müddətdə böyük investisiyalar məkanına çevrildi. Ölkəmizə inam artdı, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında maraqlı olan dövlətlərin, şirkətlərin tərəddüdlərinə son qoyuldu. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin gərgin səyləri nəticəsində 1994-cü il mayın 12-də Ermənistanla atəşkəs sazişi imzalandı. Düşünülmüş və gələcəyə hesablanmış siyasətin uğurlu nəticələrini gören xalqımızın sabaha ümidləri daha da artdı. Ölkə vətəndaşları Prezidentin ətrafında daha da sıx birləşərək Azərbaycanın daha da qüdrətlənməsinə, çiçəklənməsinə xidmət göstərməyə başladılar.

Qeyd etmək istərdik ki, dahi rəhbər Heydər Əliyevin çağdaş tariximizə “Milli Qurtuluş Günü” kimi daxil olmuş 15 iyun 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri seçilməsi ilə respublikada demokratiyanın, qanunçuluğun, hüquqi dövlət quruculuğunun bünövrəsi qoyuldu. Heydər Əliyevin parlamentə sədr seçilməsindən sonra Milli Məclisdə verdiyi bəyanatda müstəqil dövlətçiliyin inkişaf konsepsiyası və yolları sistemli şəkildə açıqlanırdı. Çox qısa zaman ərzində bu istiqamətdə məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı. Böyük öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyun-oktyabr ayları və sonrakı dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi strateji məqsəd daşıyırdı.

Ulu öndər bir ictimai-iqtisadi formasiyadan digərinə keçid dövründə respublikanın qarşısında duran strateji vəzifə və hədəfləri düzgün müəyyənləşdirməklə, dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin təcrübəsində sınaqdan uğurla çıxmış, müsbət nəticələri sübut olunmuş inkişaf kursunun Azərbaycan gerçəkliyinə adekvat modelini yaratmışdır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda demokratik qanunvericilik təcrübəsi 1918-ci ildən yaranmışdır. 1918-ci il mayın 28-də yaranmış ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin konstitusiyası olmasa

da, onun fəaliyyətində konstitusiya xarakteri daşıyan sənədlər - hüquqi aktlar, qərarlar qəbul edilmiş və Cümhuriyyət dövlətimiz onların əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Heydər Əliyev onları müəyyən qədər Konstitusiya quruculuğunun başlanğıcı kimi qiymətləndirmişdir. O göstərirdi ki, tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Konstitusiyası qəbul olunmamışdı, əslində, bunu qəbul etməyə xarici hərbi müdaxilə tərəfindən imkan verilməmişdi.

Ulu öndər 1993-cü ildə xalqın təkidi ilə ölkənin siyasi hakimiyyətinə qayıtdıqdan sonra həyatımızın bütün sahələrində köklü və düşünülmüş islahatlara başlandı. Məsələn, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikada Hüquqi İslahat Komissiyasının yaradılmasının böyük əhəmiyyəti oldu. Sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin hüquqi bazasını təşkil edən qanunlar qəbul edildi. “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında”, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında”, “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında”, “Prokurorluq haqqında”, “Polis haqqında”, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında”, “Notariat haqqında” qanunların, Ailə Məcəlləsi, Mülki, Cinayət, Mülki-prosessual, İnzibati xətalər, Cəzaların icrası, Gömrük və Vergi məəcəllələrinin, “Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında”, “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” və s. qanunların qəbul edilməsi dövlətçiliyin inkişafında, cəmiyyət həyatında hüquqi normaların bərqərar olmasında, hüquqi təminatın inkişafında həlledici əhəmiyyət daşıyır [5].

Ulu öndər deyirdi: “Biz hüquqi dövlət qururuq. Hüquqi dövlətin də əsasını təşkil edən qanunlardır... Ölkəmizdə qəbul edilən qanunlar Avropa Şurası ekspertlərinin bilavasitə iştirakı ilə hazırlanır. Hüquq islahatları nəticəsində hər bir insan şəxsiyyət azadlığı və toxunulmazlığına, bərəsində qaldırılmış işin müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətlə və açıq şəkildə araşdırılmasına, hüquq müdafiəsinə təminat almışdır... Demokratiya hərc-mərclik, özbaşınalıq deyil, əksinə, qayda-qanunun daha etibarlı qorunması, ona hamının əməl etməsi deməkdir”.

Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğu prosesini həyata keçirərkən aşağıdakı əsas prinsip və meyarları

prioritet hesab etmiş və onların yüksək səviyyədə təmin olunmasını daim nəzarətdə saxlamışdır: 1) Çoxluğun hakimiyyətinin bərqərar olması, çoxluğun qəbul etdiyi qanun və qərarların həyata keçirilməsində hamının iştirakının təmin edilməsi; 2) Cəmiyyətdə qanunun aliliyinin təmin edilməsi, bunun üçün real maddi, sosial-siyasi və mənəvi təminat sisteminin formalaşdırılması, “hüquqi dövlət” anlayışının reallaşdırılması; 3) Milli, dini, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vətəndaşların hüquq bərabərliyi və azadlıqlarının qorunması; 4) Millətlərarası etnik və dini ədavət, ayrı-seçkilik hallarına yol verilməməsi, xalqlar dostluğu ideyasının gündəmə gətirilməsi; 5) Qanunvericilik və icraedicilik orqanlarının seçkili əsaslarla formalaşdırılması, xalq qarşısında hesablılıq, konstitusiyanın toxunulmazlığı; 6) Çoxpartiyalılığa, fikir plüralizminə meydan verilməsi.

Onun gərgin söyləri nəticəsində hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu yolu ilə irəliləyən müstəqil Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, insanların azad, sərbəst yaşaması, qanunun aliliyinin təmin edilməsi məqsədilə ən yüksək tələblərə cavab verən normativ-hüquqi baza yaradıldı. “Qanun yaradıcılığı prosesində dünyanın aparıcı demokratik ölkələrinin təcrübəsindən bəhrələnən Milli Məclis Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun daha da möhkəmlənməsi üçün üzərinə düşən vəzifələri inamla həyata keçirmişdir. 1993-cü il oktyabrın 10-dan 2002-ci il dekabrın 30-dək Milli Məclisdə qəbul edilmiş 1715 qanun və qərardan 975-nin məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin qanunvericilik təşəbbüsü əsasında parlamentə təqdim olunması da böyük öndərin bu sahədəki fəaliyyətinin gerçək mahiyyəti barədə əyani təsəvvür yaradır” [6].

Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyi və xalqı qarşısında misilsiz xidmətləri çoxdur. Ulu öndərin saysız-hesabsız xidmətlərindən biri də Əsas Qanunun – Azərbaycan Konstitusiyasının hazırlanması və qəbul edilməsidir. 1995-ci ilin iyul ayında Milli Məclisin iclasında prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını hazırlayan Dövlət Komissiyası təşkil edildi. Bu komissiyaya görkəmli alimlər, hüquqşünaslar və mütəxəssislər, rəhbər işçilər daxil edildi. 1995-ci il iyul ayının 5-də

Konstitusiya Komissiyasının ilk iclası keçirildi. Aşkarlığı təmin etmək üçün Heydər Əliyev Konstitusiya Komissiyasının birinci iclasına üzvlərdən başqa, respublikanın rəhbər vəzifəli şəxslərini, Azərbaycandakı xarici ölkələrin səfirlərini və mətbuat nümayəndələrini də dəvət etmişdi. Ulu öndər öz fəaliyyətində həm də aşkarlığa xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, qeyd edirdi ki, “Bu da təsadüfi deyil. Çünki bizim işimiz tam aşkarlıq şəraitində keçir. Azərbaycan Respublikasında aşkarlıq, demokratik prinsiplər bərqərar olub və bərqərar olmaqdadır” [7, s. 408]. Elə həmin iclasda Konstitusiya Komissiyasının qarşısında duran vəzifələr müəyyən edildi.

Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan Komissiyanın ilk iclasında ümummilli liderimiz Heydər Əliyev geniş nitq söylədi. Bu tarixi sənəddə Azərbaycanda müstəqil respublikanın ilk Konstitusiyasının yaradılmasının ictimai-tarixi zəmini, əvvəlki dövrlərdə Konstitusiya quruculuğu tarixi nəzərdən keçirilir, təhlil edilir, onlara qiymət verilir. Prezidentin nitqində müdrik dövlət başçısının məsləhətləri, tövsiyələri əks olunur, qarşıda duran vəzifələr ətraflı açıqlanırdı: “Biz elə bir layihə hazırlamalı və nəhayət, elə bir Konstitusiya qəbul etməliyik ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplər əsasında uzun müddət sabit yaşamasını təmin edən əsas qanun, tarixi sənəd olsun” [7, s. 409].

Bu vəzifələrə aşağıdakı layihələrin hazırlanması daxil idi: birincisi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası layihəsini hazırlamaq; ikincisi, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilər üçün qanun layihəsini hazırlamaq. Konstitusiya Komissiyası çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının qanunverici orqanına seçkilər üçün qanun layihəsinin hazırlanması onunla əlaqədar idi ki, birincisi, parlament seçkilərinə aid müddəalar mahiyyətcə Konstitusiyanın bir hissəsini təşkil etməli idi. İkincisi, parlament seçkilərinin vaxtı müəyyən edilmişdi. Ona görə də “Seçkilər haqqında” Qanun vaxtında hazır olmalı idi ki, qanuna əsasən parlament seçkiləri təşkil edilsin və keçirilsin. Seçki qanununun qəbul olunması və parlament seçkilərinin keçirilməsi Konstitusiya əhəmiyyətli bir məsələ idi. Bunlar Konstitu-

siyada öz əksini tapmalı idi. Ona görə də “Seçkilər haqqında” qanun layihəsi Konstitusiyanın layihəsindən əvvəl hazırlandı. Komissiyanın ilk iclasında bu layihələrin hazırlanması üçün işçi qrupu yaradılmışdı. İşçi qrupu tərəfindən parlament seçkilərinin keçirilməsinə dair bir neçə variantda qanun layihəsi hazırlanmışdı. Layihə Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Konstitusiya Komissiyasında müzakirə edildi. Komissiyanın ümumi fikrini əks etdirən son layihə hazırlandı, Konstitusiya Komissiyası adından Heydər Əliyev tərəfindən Milli Məclisə təqdim edildi.

Azərbaycan Prezidenti Milli Məclisin qəbul etdiyi “Seçki haqqında” Qanunu bir daha diqqətlə nəzərdən keçirir və təsdiq edir. O, qeyd edir ki, “Milli Məclisin gördüyü işlər layihəni təkmilləşdirib və hesab edirəm ki, qanun demokratik prinsiplərə cavab verən, demokratik parlament yaratmaq üçün əsas olan və ümumiyyətlə, respublikamızda dövlət quruculuğu sahəsində apardığımız işlər sırasında çox görkəmli yer tutan bir sənəddir. Mən hesab edirəm ki, bu qanunun qəbul olunması respublikamızda dövlət quruculuğu sahəsində görülən işlərin bir mərhələsidir, addımıdır, bir irəliləyişdir” [8, s. 176-177]. 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk parlamentinə keçirilən seçkilər dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi prosesinin hüquqi bazasının yaradılmasına daha geniş imkanlar verdi.

Ulu öndərimizin rəhbərliyi altında hazırlanaraq 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətimizin tarixində hakimiyyət bölgüsü prinsipini, demokratik hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunun hüquqi əsaslarını, insan hüquq və azadlıqlarının qeyri-şərtsiz təmin olunmasının bünövrəsini qoymuşdur. Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının prioritetliyini və hakimiyyət bölgüsünü özünün gələcək inkişaf yolu kimi seçmişdir. Demokratik tələblərə tamamilə cavab verən bu mükəmməl sənəd müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası kimi tarixilik qazanmışdır. Ümummillə liderimizin birbaşa təşəbbüsü və iştirakı ilə hazırlanaraq, ümumxalq səsverməsi (referendum) nəticəsində qəbul olunmuş bu sənəd müstəqil Azərbaycanın

ilk Konstitusiyası kimi tarixə yazıldı.

Konstitusiyada öz əksini tapan bir vacib məsələ ilə bağlı da fikirlərimizi qeyd etmək istərdik. Belə ki, Konstitusiya Komissiyasının iclasında dövlət dili haqqında məsələ geniş diskussiyalara səbəb olmuşdu. Ölkə rəhbərinin təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə 1995-ci il oktyabrın 31-də Konstitusiyanın dövlət dili haqqında maddəsi ilə bağlı keçirilən gərgin və tam demokratik müzakirələr nəticəsində Azərbaycan dilinin qanuni haqqı özünə qaytarıldı. Həmin il noyabrın 12-də qəbul olunan Konstitusiyada Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi təsbit (21-ci maddə) olundu.

Yeri gəlmişkən, xatırlatmaq məqsədəuyğun olardı ki, Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə məşhur 73-cü maddənin salınması əbədi rəhbər Heydər Əliyevin böyük siyasi iradəsinin və gələcək məqsədinin ifadəsi idi. 1995-ci il oktyabrın 31-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya layihəsinin dövlət dili haqqında maddəsinin müzakirəsi zamanı Konstitusiya Komissiyasının sədri Heydər Əliyev 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in Əsas qanununa - Konstitusiyasına adı çəkilən 73-cü maddənin salınmasının mühüm əhəmiyyətindən danışaraq demişdir: “...O zamanın şəraitində respublikamızda, ümumiyyətlə, ölkəmizin tarixində çox böyük hadisə idi” [20].

Bu kontekstdə vurğulayaq ki, “Azərbaycan Prezidentinin imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 sayılı fərman, “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” 4 iyul 2001-ci il tarixli, 76 nömrəli sərəncam, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanun ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzunmüddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanunvericilik aktlarıdır. Bu sənədlərin hazırlanmasında böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yüksək intellekti, zəngin dövlətçilik

təcrübəsi, yenilməz məntiqi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana dilinə misilsiz məhəbbəti mühüm rol oynayıb” [9. s. 383].

Müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası ölkənin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyən etməklə yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının təminatını da dövlətin ali məqsədi kimi ön plana çıxarmışdır. Konstitusiyada hakimiyyətin bölünməsi prinsipləri dəqiq əksini tapmış, zamanın tələbi ilə səsleşən məhkəmə-hüquq islahatlarının həyata keçirilməsinə fundamental hüquqi zəmin yaradılmışdır. Konstitusiyada əksini tapmış müddəaların üçdə ikisinin sırf insan hüquqları ilə bağlı olması da ulu öndərin insan hüquqlarına necə böyük önəm verməsini əyani şəkildə süsbüt edir.

1998-ci ilin 22 fevralında ümummilli liderimiz Heydər Əliyev “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” fərman imzalamış, insan hüquqları sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin istiqaməti və konsepsiyası səhliş şəkildə müəyyən edilmişdir. Bu sənədlə insan hüquqları məsələsi ümumdövlət səviyyəsinə qaldırılmışdır. 1998-ci il 18 iyul tarixdə isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur. Dövlət Proqramına əsasən, Azərbaycanın qoşulduğu konvensiyalara və qəbul etdiyi qanunvericilik aktlarına, eyni zamanda Konstitusiyanın müddəalarından irəli gələn tələblərə müvafiq olaraq, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində görülən işlərin səmərəliliyi daha da artırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, 2001-ci ilin 25 yanvarında müstəqil respublikamız Avropa Şurası kimi mötəbər beynəlxalq təşkilata tamhüquqlu üzv qəbul edilmişdir. Avropa Şurası ilə səmərəli, işgüzar əməkdaşlıq Azərbaycanın qanunvericiliyinin Avropa standartlarına uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsinə, mütərəqqi məhkəmə-hüquq islahatlarının aparılmasına ciddi təkan vermişdir.

Azərbaycan Respublikasında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində hüquqi islahatların həyata keçirilməsində İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil institutunun təsis edilməsinin mühüm əhəmiyyəti oldu. Respublika Milli Məclisi tərəfindən 2001-ci il dekabrın 28-də

“Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili – Ombudsman haqqında” Konstitusiyaya qanunu qəbul edilmişdir. 2002-ci il iyulun 2-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Milli Məclis tərəfindən Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili seçilmişdir. Bu təsisatın yaradılması insan hüquqlarına riayət olunmasında parlament nəzarətinin təşkilini möhkəmləndirir, parlamentlə vətəndaşlar arasında vasitəçi rolu oynayır və vətəndaşların demokratik sistemin formalaşmasında fəallığını artırır. Qanunun 1-ci maddəsində göstərilir ki, “Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə Müvəkkili vəzifəsi (bundan sonra "Müvəkkil" adlandırılacaq) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş və Azərbaycan Respublikasının dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxsləri tərəfindən pozulan insan hüquqları və azadlıqlarının bərpa edilməsi və bu Konstitusiyaya Qanunu ilə müəyyən edilmiş hallarda insan hüquqları pozuntularının qarşısının alınması üçün təsis edilir” [10].

Müvəkkil “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiya”nın Fakültativ Protokolunda nəzərdə tutulmuş milli preventiv mexanizmin funksiyalarını həyata keçirir. İşgəncələrin və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısını almaq məqsədilə o, saxlanılan şəxslərin öz iradəsi ilə tərkdə bilmədiyi yerlərə müntəzəm surətdə və ya zəruri saydığı istənilən halda baş çəkir [11]. Bundan başqa, Ombudsman informasiya sahibi olan dövlət orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və vəzifəli şəxslərin “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərindən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməsinə nəzarəti həmçinin həyata keçirir.

Qeyd etdik ki, ulu öndər Heydər Əliyev 1993-cü ildə xalqın təkidi ilə yenidən Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra həyatımızın bütün sahələrində əsaslı və düşünülmüş islahatlara başlandı; islahatların nəticələri özünü çox gözletmədi. Belə ki, ölkəmiz qısa müddətdən sonra davamlı inkişaf yoluna qədəm qoydu. Ke-

çid dövrünün Azərbaycan üçün xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla iqtisadi islahatların aparılması onun müvəffəqiyyətliliyini təmin etmişdir və burada Heydər Əliyev dühasının əvəzolunmaz rolu vardır. Belə ki, ilk növbədə, onun fəvqəladə zəhməti sayəsində bağlanan neft sazişləri iqtisadiyyatın bütün sahələrinin dirçəlməsində yetərincə əhəmiyyətli rol oynadı. Respublikamızda iqtisadi islahatlar ardıcıl surətdə həyata keçirilməklə öz müsbət nəticələrini verdi. İslahatların hüquqi bazasını təşkil edən "Müəssisələr haqqında", "Səhmdar cəmiyyəti haqqında", "Torpaq islahatı haqqında", "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında", "Banklar və bank fəaliyyəti haqqında", "Müflisləşmə və iflas haqqında" və bir sıra digər qanunlar qəbul edilmiş, vergi qanunvericiliyinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması istiqamətində mühüm dəyişikliklər edilmiş, "Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı" təsdiq olunmuşdu [12].

Ulu öndər iqtisadi islahatların qısa müddətdə həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik bazasının yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. 1996-cı ilin sentyabrında qətiyyətlə bildirdi: "Artıq iqtisadi islahatları həyata keçirmək üçün əsas qanunlar qəbul olunubdur...İndi bu qanunların həyata keçirilməsi bizim qarşımızda duran əsas vəzifədir. Çünki bütün iqtisadiyyatın inkişafı, respublikanın əhalisinin rifah halının yaxşılaşması yalnız və yalnız iqtisadi islahatların keçirilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın irəliləməsini təmin etməklə bağlıdır".

Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasında ölkəyə xarici sərmayələrin cəlb edilməsi xüsusi yer tuturdu. İlk vaxtlar, əsasən, Azərbaycanın yeni neft strategiyasının reallaşdırılması ilə bağlı qoyulan xarici sərmayələr getdikcə iqtisadiyyatın digər sahələrinə, infrastruktur layihələrinə də sırayət edirdi. Ölkədə əlverişli sərmayə mühitinin yaradılması, o cümlədən xarici sərmayələrin qorunması üçün dövlət tərəfindən bütün zəruri tədbirlər görülür, müvafiq qanunvericilik bazası yaradılırdı. 1995-2003-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş 16 milyard dollardan artıq sərmayənin 12,3 milyard dolları və ya 77 faizi xarici sərmayənin payına düşürdü. Təkcə 2000-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına 7,5 milyard dol-

lardan çox xarici sərmayə qoyulmuşdu ki, bu da adambaşına götürüldə bütün MDB məkanında ən yüksək göstərici idi.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı qanunvericilik bazasının yaradılması sahəsində qəbul edilən sənədlərdə bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şəraitin yaradılması, sahibkarlığa hüquqi təminatın verilməsi və rəqabət mexanizminin formalaşması, həmçinin rəqabətin qorunması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Bu sənədlər iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etməklə azad rəqabətin təmin olunmasına və iqtisadiyyatın dinamik inkişafına xidmət etmişdir.

Hesab edirik ki, 1993-1995-ci illəri və 1997-2000-ci illəri əhatə edən iki dövlət proqramının qəbul edilməsinin sahibkarlığın inkişafı istiqamətində xüsusi əhəmiyyətli rolu olmuş, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin prioritet sahələrindən birinə çevrilmişdir. Bu proqramlar çərçivəsində iqtisadiyyatın və sahibkarlığın tənzimlənməsi sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmiş, sahibkarlara dövlət maliyyə köməyi sistemi təşkil edilmişdir.

1993-cü ildən Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan sərmayələrin həcmninə ilbəil sürətlə artması ölkəmizdə həm daxili, həm də xarici investisiya üçün yaradılan əlverişli mühitin məntiqi nəticəsi idi. Xarici investisiyanın ölkəmizə cəlb olunması ümummilli lider Heydər Əliyevin apardığı uzaqgörən siyasət sayəsində mümkün olmuşdur. Ulu öndərin bu sahədə verdiyi tövsiyə və tapşırıqları əldə rəhbər tutaraq xarici investisiya haqqında təkmil qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Xarici investisiyaların cəlb olunması və qorunması istiqamətində atılan addımlar Azərbaycanla müxtəlif ölkələr arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişlərin təsdiq edilməsi ilə bağlıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin bilavasitə tapşırığı əsasında 1997-ci ildən başlayaraq vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində vahid qanunvericilik bazasının yaradılması məqsədilə Vergi Məcəlləsinin layihəsinin hazırlanmasına başlanmışdı. Bu layihənin hazırlanması prosesində onun ayrı-ayrı hissələri dövlət başçısı yanında dəfələrlə müzakirə edilmiş, vergitutmanın sadələşdirilməsi, bazasının genişləndirilməsi, vergi yükünün azaldılması, vergi ödəyicilə-

rinin hüquqlarının genişləndirilməsi barədə dəyərli tövsiyələri bu işin uğurla başa çatdırılmasına kömək etmişdir [13].

Aqrar islahatlar iqtisadi islahatların tərkib hissəni təşkil edir. 1995-1996-cı illər aqrar islahatlara başlamaq üçün müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılması ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə aqrar islahatları həyata keçirmək üçün hüquqi baza yaradan qanunların və digər normativ-hüquqi aktların hazırlanması və qəbul edilməsi əsas prinsip kimi müəyyən edildi. "Aqrar islahatın əsasları haqqında", "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında", "Torpaq islahatı haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları və "Aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı və digər qanunvericilik aktları təsdiq edilərək tətbiq edilməyə başlandı.

Əslində, ulu öndərin 90-cı illərin ortalarında möhtəşəm xidmətlərini saymaqla bitməz. Lakin bir məqamı qeyd etmək istərdik ki, ölkənin bu cür ağır vəziyyətində belə, ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin, ədəbiyyatının və ümumən milli-mənəvi irsimizin inkişafını, turizm sahəsinin təşəkkül tapmasını da daim diqqətdə saxlamış, bu istiqamətdə mühüm tədbirlər görülməsinə nail olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında dövlətin mədəniyyət və turizm siyasətinin hüquqi bazası - qanunvericilik təminatı yaradıldı. Qısa müddət ərzində mədəniyyət və turizm sahəsində 15 əsas qanun qəbul edildi. Onların sırasında "Mədəniyyət haqqında", "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında", "Kinematografiya haqqında", "Memarlıq fəaliyyəti haqqında", "Kitabxana işi haqqında", "Turizm haqqında", "Milli Arxiv Fondu haqqında", "Muzeylər haqqında", "Nəşriyyat işi haqqında" və sair kimi çox vacib qanunları göstərmək olar. Eyni zamanda, mədəniyyət sahəsinin inkişafını gücləndirən dövlət proqramları qəbul edilmişdir [14].

"Ümummillə lider böyük müdrikliklə müəyənləşdirmişdi ki, digər sahələrdə olduğu kimi, gənclərin səmərəli inkişafı istiqamətində də həyata keçirilən fəaliyyətin səmərəliliyini və uğurunu təmin etmək üçün lazımı qanunvericilik bazasının formalaşdırılması zəruridir. Ulu öndər

Azərbaycan gənclərinin ilk forumunun keçirildiyi vaxtdan etibarən bu istiqamətdə olduqca böyük işlər gördü. Belə ki, 1996-2002-ci illər ərzində Heydər Əliyevin "Bədən tərbiyəsi və idman haqqında", "Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında", "Gənc istedadlar üçün xüsusi təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında", "Dövlət gənclər siyasəti haqqında" imzaladığı fərman və sərəncamlar müasir Azərbaycan gəncliyinin formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin uğuruna təminat verdi. Ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan gəncliyinin formalaşdırılması istiqamətində imzalanan bütün fərman və sərəncamlar, atılan bütün addımlar hər bir Azərbaycan gəncinin respublikamızın ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirakı üçün geniş imkanlar açmaqla yanaşı, ayrı-ayrı dövlət orqanlarının diqqətinin gəncliyin problemlərinin həllinə yönəldilməsini şərtləndirib"[15].

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin milli maraqların təmin edilməsi və milli dövlətçiliyin möhkəmlənməsi istiqamətində həyata keçirdiyi titanik siyasi fəaliyyəti barədə söz açarkən, ilk növbədə, bu günümüzün reallıqlarını qeyd etmək zərurəti yaranır. Hazırda ulu öndərin ölkəmizin siyasi və iqtisadi inkişafı sahəsində başladığı nəhəng işlər, möhtəşəm layihələr onun layiqli davamçısı, Prezident İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. 2003-cü ildən başlayaraq Azərbaycan xalqının etimadını şərəflə doğruldan Prezident İlham Əliyev xalqa xidmət etməyin Heydər Əliyev nümunəsini nümayiş etdirir, ulu öndərin qurduğu hüquqi, demokratik dövlətin bütün strukturlarına böyük qayğı və diqqət göstərir. Möhtərəm Prezidentin həyata keçirdiyi müdrik daxili siyasət xalqımızın azad, təhlükəsiz və firavan yaşamasına ünvanlandığı kimi, xarici siyasətinin də əsas prioritetləri regionda sülh və sabitliyin təmin olunması, yaxın və uzaq ölkələrlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulması, global enerji – kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsidir.

İnsan hüquqlarının etibarlı müdafiəsi məqsədilə ölkəmizdə həyata keçirilən irimiqyaslı qanunvericilik və institusional islahatlar, sürətli

beynəlxalq inteqrasiya və sosial-iqtisadi inkişaf prosesi bu gün də davam etdirilməkdə, dünya miqyasında ölkəmizin nüfuzunun artmasına xidmət etməkdədir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi irsinə, dövlətçilik ənənələrinə və Azərbaycan xalqının iradəsinə söykənən Prezident İlham Əliyev ötən illər ərzində dövlətimizi daha da inkişaf etdirərək ümummillə liderin dövlətçiliklə bağlı arzu və istəklərinin həyata keçirilməsini təmin etməyə nail olmuşdur.

Dövlətimizin başçısı Azərbaycanın seçdiyi yolun yeganə düzgün yol, inkişaf və tərəqqi yolu olduğunu vurğulayaraq demişdir: “Bugünkü Azərbaycan uğurla inkişaf edir. Bugünkü Azərbaycan, müstəqil Azərbaycan Heydər Əliyevin əsəridir. Bu, sadəcə olaraq sözlər deyildir. Bu, reallıqdır, bu, həqiqətdir. 1993-2003-cü illərdə siyasi sistemin möhkəmlənməsi, dövlətçilik ənənələrinin yaradılması, azərbaycançılıq məfkurəsinin bərqərar olunması nəticəsində bu gün Azərbaycan uğurla inkişaf edən ölkəyə çevrilibdir. O illərdə həm siyasi islahatlar, dünya birliyinə inteqrasiya siyasətimiz, həm daxildə aparılan iqtisadi və sosial islahatlar uğurlu inkişaf üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Bu gün müasir Azərbaycan bu möhkəm təməl üzərində uğurla inkişaf edir. Azərbaycan bu gün Heydər Əliyev yolu ilə gedir. Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanda yaşayır və özünü bütün istiqamətlərdə göstərir”[16].

2023-cü il ulu öndərimizin, əbədi prezidentimizin, dünya şöhrətli böyük siyasətçinin, xalqımızın unudulmaz və sevimli oğlu, böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubiley ilidir. Bu il Azərbaycanda “Heydər Əliyev İli” elan edilmişdir. Ümummillə liderin 100 illiyi münasibətilə imzalanmış Prezident sərəncamında deyilir ki, “Heydər Əliyev öz xalqını

zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə məhz Heydər Əliyev zəkasının işığında qədəm qoymuşdur. Davamlı yüksəliş yolunda inamla irəliləyən müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat amalının təntənəsidir”[17]. Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamış, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sadiqliyin canlı təcəssümü olmuşdur. Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə təkə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ən ciddi şəkildə düşündürən məsələləri böyük uğurla həll etmişdir. Ulu Öndər cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələri arasında üzvi bağlılığı aydın görərək, müəllifi olduğu milli inkişaf strategiyasında ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə qarşıda duran vəzifələri çox düzgün müəyyənləşdirmiş və məharətlə həyata keçirmişdir.

Ölkə başçısı İlham Əliyev böyük cəsarət və iradə nümayiş etdirərək, dövlət maraqlarının, milli mənafelərin qorunması, iqtisadiyyatımızın qüdrətlənməsi, Azərbaycanın dünyada və beynəlxalq aləmdə imicinin möhkəmlənməsi, dünya siyasətində dövlətimizin etibarlı tərəfdaş kimi böyük nüfuz qazanması uğrunda daha əzmlə çalışır. O, Azərbaycan xalqının xoş gələcəyini təmin edən böyük siyasi liderdir.

Qeydlərimizi yuxarıda adı çəkilən Sərəncamdan proqram xarakterli müddəalarla yekunlaşdırmaq istərdik: “Müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin indiki və gələcək nəsillərə əmanəti, onun zəngin və çoxşaxəli irsi isə xalqımızın milli sərəvətidir. Bu müqəddəs mirası qoruyub saxlamaq hər bir azərbaycanlının şərəfli vəzifəsidir” [17].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. Bakı: Azərneşr, 1997, 612 s.
2. Əliyev Heydər. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, 136 s.
3. Əliyev İlham. İqtibaslar və təhlil. Bakı: Azərbaycan, 2006, 328 s.
4. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. Bakı: Azərneşr, 2009, 416 s.

5. İlham Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin keşiyində duran güclü siyasi liderdir / https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e20795_az.html
6. Əsədov O. Mükəmməl qanunvericilik sisteminin banisi. "Azərbaycan" qəzeti, 2010, 9 may.
7. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. Üçüncü kitab. Bakı: Azərbaycan, 1997, 510 s.
8. Hüseynova İ. Tarix.Zaman.Düşüncələr. Çoxcildli əsər. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 552 s.
9. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, 472 s.
10. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2004-cü il, № 9, maddə 665.
11. "Azərbaycan" qəzeti, 10 avqust 2011-ci il, № 174.
12. Novruzov V. Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu strategiyası və iqtisadi islahatlar. "Azərbaycan" qəzeti, 2013, 1 may.
13. Musayev M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın sahibkarlıq strategiyası. "Azərbaycan" qəzeti, 2010, 7 may.
14. Qarayev Ə. Zamanın fəvqündə. "Azərbaycan" qəzeti, 2013, 1 may.
15. Mirbəşiroğlu E. Ulu öndər Heydər Əliyev gəncliyimizin xilaskarıdır. "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 2010, 2 fevral.
16. İlham Əliyev Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümü münasibətilə təntənəli mərasimdə iştirak etmişdir / <https://president.az/az/articles/view/2140>
17. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin "Heydər Əliyev İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / <https://president.az/az/articles/view/57413>
18. Гусейнова Ирада. Мультикультурализм и его практическая реализация на Кавказе // Geostrategiya, 2013, № 06 (18), noyabr - dekabr, s. 21-24.
19. Гусейнова Ирада. «Гейдар Алиев от политического руководителя к общенациональному лидеру» Баку, 2005, 504 с.
20. "Azərbaycan" qəzeti, 2 noyabr 1995.

Нигяр Галандарли

Гейдар Алиев и совершенная законодательная база

В статье говорится об исторической роли Гейдара Алиева в развитии независимого Азербайджана и уделяется внимание успехам, достигнутым в различных областях. Анализируется деятельность великого лидера Гейдара Алиева, начавшаяся в 1969 году и имеющая историческое значение в направлении укрепления государственности. Отмечается, что после возвращения великого лидера к политической власти страны в 1993 году по настоянию народа начались радикальные и продуманные реформы во всех сферах нашей жизни. В статье говорится о создании в результате напряженных усилий Гейдара Алиева нормативно-правовой базы, отвечающей самым высоким требованиям для формирования гражданского общества в независимом Азербайджане, продвигающемся путем правового, демократического и светского государственного строительства. Людям жить свободно и свободно и обеспечивать верховенство закона. Показано, что одной из бесчисленных заслуг Гейдара Алиева перед азербайджанской государственностью является подготовка и принятие Основного закона – Конституции Азербайджана. Научно обосновано, что продуманную великим лидером, не имеющую альтернативы внутреннюю и внешнюю политику, сегодня успешно продолжает его политический преемник, достойный продолжатель и последователь политической школы Гейдара Алиева Ильхам Алиев, Президент Республики. Республика Азербайджан.

Nigar Qalandarli**Heydar Aliyev and the perfect legislative framework**

The article talks about the historical role of Heydar Aliyev in the development of independent Azerbaijan and pays attention to the successes achieved in different fields. The activity of the great leader Heydar Aliyev, which started in 1969 and is of historical importance in the direction of strengthening statehood, is analyzed. It is noted that after the great leader returned to the political power of the country in 1993 at the insistence of the people, radical and thoughtful reforms were started in all areas of our life. The article talks about the creation of a normative-legal base that meets the highest requirements for the formation of civil society in independent Azerbaijan, which is progressing through legal, democratic, and secular state-building as a result of Heydar Aliyev's strenuous efforts, for people to live freely and freely, and to ensure the rule of law. It is shown that one of the countless services of Heydar Aliyev to the statehood of Azerbaijan is the preparation and adoption of the Basic Law - the Constitution of Azerbaijan. It is scientifically justified that the domestic and foreign policy thought out by the great leader, which has no alternative, is successfully continued today by his political successor, the worthy successor and follower of the Heydar Aliyev political school, Ilham Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan.

Etibar ƏLİYEV

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi
“İnsan hüquqları və informasiya hüququ
“UNESCO kafedrasının professoru,
hüquq üzrə elmlər doktoru.
e-mail: a-etibar@rambler.ru

Elxan ƏLİYEV

Bakı şəhər Baş Polis İdarəsi
Binəqədi RPI İTŞ YYÇPİT
Bölməsinin inspektoru, polis mayoru
e-mail: elxanaliyev244@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN POLİSİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan polisi, ümummilli lider Heydər Əliyev, hüquqi islahatlar, insan hüquqları, təminat sistemi, qanunlar, məcəllələr, normativ hüquqi aktlar.

Ключевые слова: полиция Азербайджана, общенациональный лидер Гейдар Алиев, правовые реформы, права человека, система безопасности, законы, кодексы, нормативно-правовые акты.

Key words: Azerbaijan police, national leader Heydar Aliyev, legal reforms, human rights, security system, laws, codes, normative legal acts.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, keçmiş sovetlər ittifaqının dağılması ərəfəsində, digər postsovet ölkələri kimi, Azərbaycan Respublikası da öz tarixi dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş (1991-ci il) və ölkədə milli quruculuq işlərinə başlanılmışdır. Lakin bu işlər cəmiyyətdə o dövrlərdə getdikcə dərinləşən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi böhranla əlaqədar nisbi və xaotik xarakter daşıyırdı. Belə ki, çağdaş tariximizin ən yeni və çevik mərhələsində Azərbaycanın qazandığı müstəqillik sırf formal xarakterə malik olmaqla, dövlət idarəçiliyində və cəmiyyətdəki ictimai xaos, tənəzzül, daxili işlər orqanlarındakı qeyri-sağlam ab-hava,

çəkişmələr, eləcə də digər amillərin təsiri nəticəsində ölkədə kriminogen durum tam olaraq nəzarətdən çıxmışdı, ümumilikdə isə ölkənin ictimai-siyasi həyatında qeyri-sabitlik hökm sürürdü, hərə-mərcəklik, qarşıdurma və vətəndaş müharibəsi vəziyyəti yaranmışdı.

Belə bir şəraitdə 1993-cü il iyunun 15-də xalqın ısrarlı tələbi ilə siyasi rəhbərliyə qayıdan ulu öndər Heydər Əliyev qanunçuluq və dövlətçilik prinsiplərini rəhbər tutaraq, hökm sürən özbaşınalığa son qoymuş, ölkəni vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən xilas edərək, ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsinə, Azərbaycanın dövlətçiliyinin qorunub saxlanmasına və demokratik hüquqi dövlətin möhkəm əsaslarla qurulmasına nail olmuşdur.

Qədim yunan filosofu Aristotel tərəfindən vaxtilə irəli sürülən və sivilizasiyanın tanıdığı «hüquqi dövlət» ideyası öz müstəqilliyini bərpa etmiş suveren Azərbaycan Respublikasının əsas qanunu sayılan Konstitusiyaya da məlumdur. Belə ki, ölkə qanunvericiliyinin normativ-hüquqi bazası hesab edilən, qanunlar sırasında ali hüquqi qüvvəyə malik olan həmin sənəd məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü, bilavasitə iştirakı və rəhbərliyi altında 1995-ci il noyabrın 12-də referendum – ümumxalq

səsverməsi yolu ilə qəbul edilmişdir. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi Azərbaycan dövlətini demokratik, dünyəvi, o cümlədən hüquqi dövlət qismində xarakterizə edərək, hakimiyyət bölgüsü prinsipini onun əsas və başlıca spesifik əlaməti kimi müəyyənləşdirmişdir. Həmin prinsipə görə, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti Konstitusiyanın müddəalarına əsaslanan, bir-birilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən, öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqil olan qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən həyata keçirilir və realizə olunur.

Dövlət hakimiyyətinin müstəqil sahələrindən (qollarından) biri sayılan icra hakimiyyətinin rolu və əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, bununla şərtlənir ki, onun köməyi və vasitəsilə dövlətin praktiki idarəçilik fəaliyyəti həyata keçirilir. Praktiki idarəçilik fəaliyyəti realizə olunmadan isə, təbii ki, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi imkan xaricində olub, sadəcə olaraq, qeyri-mümkündür. Qanunlar əsasında konkret funksiyaları yerinə yetirən və onları realizə edən icra hakimiyyəti orqanları təhsil, daxili işlər, səhiyyə, sosial-təminat, idman, müdafiə və digər sahələrdə praktiki idarəçilik fəaliyyətini həyata keçirirlər.

Öz funksiyasını yerinə yetirmək və praktiki idarəçilik fəaliyyətini realizə etmək prosesində müvafiq hüquqlara malik olan icra hakimiyyəti orqanları həm də belə bir cəhətlə xarakterizə olunur ki, onların «güc strukturları» adlı qurumlar daxildir. Məlum olduğu kimi, güc strukturları anlayışına digər qurumlarla yanaşı, daxili işlər orqanları və onun tərkib hissəsi olan polis orqanları da daxildir. Davamlı və stabil inkişafın əsası olan ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması işlərində müstəsna rola malik olan xidmət sahələrindən və dövlətin praktiki idarəçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin əsas dayaqlarından biri də polis orqanlarıdır.

Azərbaycan Respublikasının polis orqanları dövlət icra hakimiyyəti orqanları sistemində vacib rol oynayaraq xüsusi yer tutur. Bu onunla izah edilir ki, cəmiyyət, şəxsiyyət və dövlətin mövcudluğu üçün polis orqanlarının fəaliyyəti mühüm əhəmiyyətə, mübağiləsiz dəyə bilirik ki, prioritet rola malikdir. Məlum məsələdir ki, po-

lis orqanlarının çoxşaxəli və müxtəlif spektrli fəaliyyəti sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, mülkiyyətin, iqtisadi fəaliyyətin, ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin, ətraf mühitin, ölkənin konstitusion quruluşunun cinayətkar, kriminal və digər ictimai təhlükəli hüquqazidd əməllərdən qorunmasına, habelə cinayətlərin qarşısının alınmasına yönəlmişdir.

Dünya birliyinin tamhüquqlu üzvü olan Azərbaycan Respublikası öz üzərinə düşən vəzifələri icra etmək və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün nəinki iqtisadi, sosial, mədəni-tərbiyəvi və ekoloji, həmçinin hüquq-mühafizə funksiyasını da yerinə yetirir. Eyni zamanda, dövlətin ölkədə hüquq qaydalarının qorunmasına və vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönələn hüquq-mühafizə fəaliyyəti onun digər funksiyaları sırasında birinci yerə qoyulur, çünki belə fəaliyyət, ilk növbədə, insan hüquqlarının realizəsi məqsədinə istiqamətlənmişdir.

Azərbaycan dövləti göstərilən funksiyaları hüquq-mühafizə orqanları vasitəsi ilə həyata keçirir ki, polis orqanları onlar arasında fəaliyyət istiqamətinə və səlahiyyət dairəsinə görə seçilir. Polis orqanlarının fəaliyyəti, əsasən, ölkədə təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, hüquq qaydasının mühafizə olunmasına, vətəndaşların həyat, sağlamlıq və mülkiyyətinin qorunmasına, eləcə də şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət üçün vacib əhəmiyyəti olan digər obyektlərin mühafizə olunmasına yönəlmişdir. Hətta bəzi xarici ölkələrdə dövlətin mühüm funksiyaları polis tərəfindən həyata keçirilir. Elə bu baxımdan, ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya və Fransa «polis dövləti» (polizeistaat) hesab edilir. Bu kimi ölkələr bir tərəfdən demokratik və hüquqi, digər tərəfdən isə polis dövləti kimi xarakterizə olunur. Nəzərə almalıyıq ki, adıçəkilən dövlətlərdə, ümumiyyətlə, istənilən dövlətdə polis funksiyası, adətən, hüquq-mühafizə funksiyası ilə əhatə olunur.

Banisi ümummillə liderimiz Heydər Əliyev olduğu müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasında, qorunmasında və möhkəmləndirilməsində dövlətin əsas sütunlarından sayılan Azərbaycan polisinin müstəsna xidmətləri vardır. Belə ki, 1994-cü ildə Azərbaycan Respubli-

kası Daxili İşlər Nazirliyinin rəhbərliyi təşkilati qaydada möhkəmləndirildikdən sonra, məhz həmin dövrdən etibarən ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan polisinin fəaliyyətində və təkmilləşdirilməsində yeni inkişaf mərhələsi – əsl milli quruculuq və xidməti katarsis işləri başlandı, polis-hüquq münasibətlərini tənzimləyən silsilə normativ hüquqi aktlar qəbul edildi.

Polis cəmiyyətdə daxili sabitliyi, ictimai təhlükəsizliyi qoruyan və cinayətkarlıqla mübarəzə aparan dövlət icra hakimiyyətinə mənsub olan vahid mərkəzləşdirilmiş hüquq-mühafizə orqanıdır. Şübhəsiz, əsas təyinatı insanların həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrini və mülkiyyətini hüquqazidd əməllərdən qorunmaqdan ibarət olan polis qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq və üzərinə düşən vəzifələri lazımınca yerinə yetirmək üçün kifayət qədər zəngin normativ hüquqi bazaya söykənməlidir. Polis fəaliyyətinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi isə müvafiq hüquq normaları vasitəsi ilə həyata keçirilir ki, həmin normaların məcmusu polis hüququnun məzmununu ifadə edir.

Polis hüququnun məzmununu təşkil edən normalar isə müxtəlif normativ hüquqi aktlarda cəmlənmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən şəxsən imzalanmış bir sıra vacib aktların adını bu sırada bariz nümunə kimi çəke bilərik: məsələn, «Polis haqqında» (1999-cu il), «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» (1999-cu il), «Yol hərəkəti haqqında» (1998-ci il), «Mülki Məcəllənin təsdiq edilməsi haqqında» (1999-cu il), «Cinayət Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında» (1999-cu il), «Daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında» (2001-ci il) Azərbaycan Respublikasının qanunları və s. aktlar.

Heç də sirr deyil ki, Yer kürəsinin siyasi-inzibati xəritəsində müstəqil dövlət kimi tanınan və beynəlxalq birliyə inteqrasiya olunan Azərbaycan Respublikası sosial-iqtisadi proseslərin qloballaşması dövründə, III minilliyin başlanğıcında sivil, mütərəqqi və inkişaf etmiş ölkələr sırasına doğru inamlı addımlarla irəliləyir. Beynəlxalq aləmdə və xarici iqtisadi praktikada məşhur

«Əsrin müqaviləsi»nin reallaşması, Tarixi İpək Yolunun bərpası və digər irimiqyaslı qlobal ticarət layihələrinin reallaşdırılması böyük strateji uğur və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası yolunda həlledici amil oldu.

Ölkə iqtisadiyyatında vacib əhəmiyyətə malik olan bu işlərin layiqincə və uğurla yerinə yetirilməsi üçün, şübhəsiz, ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, sosisə əmin-amanlığın yaradılması, habelə Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunun cinayətkar qəsdlərdən qorunması tələb edilir. Bu kontekstdə polis hüququnun da əsas funksiyası polis fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətləri tənzimləməkdən, hüquq qaydasını, vətəndaşların həyatını, sağlamlığını və mülkiyyətini qorunmaqdan, habelə ölkədə təhlükəsizliyi təmin etməkdən ibarətdir.

Müasir Azərbaycanda polis fəaliyyətinin idarə edilməsində ulu öndər Heydər Əliyevin imzaladığı normativ hüquqi aktlar sırasında «Polis haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun (1999-cu il) adını, xüsusilə, çəkməliyik. Müstəqil Azərbaycanda, ilk dəfə olaraq, belə bir aktın qəbul edilməsi ölkədə məhz polis fəaliyyətinin həyata keçirilməsi sferasında yaranan idarəetmə münasibətlərinin hüquqi kontekstdə tənzimlənməsində başlıca və əsas baza kimi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Adıçəkilən qanun 6 fəsil və 40 maddədən ibarətdir. I fəsil ümumi müddəalar adlanır (maddə 1-12) və özündə aşağıda göstərilənləri təsbit edir: əsas anlayışlar, polis haqqında qanunvericilik, polisin təyinatı və əsas vəzifələri, polisin fəaliyyət prinsipləri və istiqamətləri, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində polisin fəaliyyəti, polisin tərkib hissələri və tabeliyi, polisin beynəlxalq əlaqələri, polisin fəaliyyətinə nəzarət və s.

II fəsildə (maddə 13-20) polis əməkdaşının səlahiyyətləri barədə müddəalar yer almışdır (polis əməkdaşının ümumi vəzifələri və hüquqları, ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində polis əməkdaşının vəzifələri, cinayətlərin və digər hüquqpozumların qarşısının alınması və onların

açılması sahəsində polis əməkdaşının vəzifələri, yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində polis əməkdaşının vəzifələri və hüquqları, ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində polis əməkdaşının hüquqları, cinayətlərin və digər hüquqpozumaların qarşısının alınması və onların açılması sahəsində polis əməkdaşının hüquqları və s.).

«Şəxsin azadlıq, mənzil toxunulmazlığı hüquqlarının məhdudlaşdırılması, fiziki qüvvənin, xüsusi vasitələrin və ya odlu silahın tətbiqi ilə bağlı polis əməkdaşının səlahiyyətləri» adlanan III fəsil (maddə 21-27) polis tərəfindən göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı müvafiq hüquq və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir.

IV fəsildə (maddə 28-34) polisdə xidmət keçmənin əsasları ilə bağlı müddəalar təsbit edilmişdir: məsələn, polis əməkdaşının xidmətə qəbul edilməsi, polis əməkdaşının andı, polis əməkdaşlarının xüsusi rütbələri, polis əməkdaşının həvəsləndirilməsi, polisdə xidmətlə bir araya sığmayan fəaliyyət, polis əməkdaşının xidmətdən xaric edilməsi və s.

Sözgedən qanunun V fəslində polis əməkdaşının maddi və sosial təminatları ilə bağlı məsələlər (maddə 35-38), VI fəsildə isə polis fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi və maddi-texniki təminatı ilə əlaqədar münasibətlər tənzimlənir (maddə 39-40).

Qeyd etməliyik ki, bu qanun polis hüququnun mənbəyi kimi ölkədə polis-hüquq münasibətlərinin nizama salınmasında mühüm addım oldu və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlayır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı və polis qanunvericiliyi sisteminə daxil olan aktlar sırasında «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununu (1999-cu il), xüsusilə, fərqləndirmək lazımdır. Bu qanun 3 fəsil və 21 maddədən ibarət olmaqla, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı hüquqi münasibətləri tənzimləyir və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqində hüquqi təminatlar sistemini müəyyən edir.

Sözgedən qanunun I fəslində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin anlayışı, məqsədləri, vəzifələri, prinsipləri, subyektləri, onların hüquq və vəzifələri və s. məsələlər təsbit edilmişdir (maddə 1-9). Belə ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti dedik-

də müvafiq dövlət orqanları tərəfindən aşkar və qeyri-aşkar üsullarla bu qanunla müəyyən edilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi başa düşülür. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti insan həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərini, dövlət sirrini, habelə milli təhlükəsizliyi cinayətkar qəsdlərdən müdafiə etmək məqsədi ilə həyata keçirilir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısının alınması;
- 2) törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması;
- 3) cinayətləri hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi;
- 4) məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşən şəxslərin axtarılması;
- 5) naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi.

Göstərilən qanunda əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin prinsipləri də müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti qanunçuluq, humanistlik, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, konspirasiya, aşkar və gizli iş üsullarının uzlaşdırılması prinsiplərinə əsaslanır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, hər hansı şəxsin vətəndaşlığı, milliyyəti, cinsi, yaşayış yeri, sosial və əmlak vəziyyəti, qulluq mövqeyi, ictimai birliklərə mənsubiyyəti, dinə münasibəti və siyasi baxışları əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə mane ola bilməz.

Qanunda həmçinin əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri (maddə 5), əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin vəzifələri (maddə 6), əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin hüquqları (maddə 7) və s. müddəalar yer almışdır.

II fəsil əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur (maddə 10-16), III fəsildə isə yekun müddəalar (sosial müdafiə, maliyyə təminatı, nəzarət, məsuliyyət və s. məsələlər) özünə yer almışdır (maddə 17-21). Bu qanun bütövlükdə respublika ərazisində Daxili İşlər Nazirliyi və digər müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı hüquqi münasibətləri tənzimləyir və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqində hüquqi

təminatlar sistemini müəyyən edir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin imzaladığı normativ hüquqi aktlardan biri də Azərbaycan Respublikasının 29.06.2001-ci il tarixli 168-IIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında» Əsasnamə müasir Azərbaycanda polis fəaliyyətinin idarə edilməsində vacib rol oynayır. Məzmunca, 10 fəsil və 160 maddədən ibarət olan bu Əsasnamə polisdə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı sistemində daxil olan digər orqan və hissələrdə (daxili işlər orqanlarında) xidmət keçmənin qaydalarını və şərtlərini, bu orqanların vəzifəli şəxslərinin hüquqi vəziyyətinin əsaslarını müəyyən edir. I fəsil Ümumi müddəalar (maddə 1-10), II fəsil Daxili işlər orqanlarında xidmətə qəbul (maddə 11-28), III fəsil Daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə (maddə 29-49), IV fəsil Xüsusi rütbələrin verilmə qaydası (maddə 50-72), V fəsil Daxili işlər orqanlarında xidmətin şərtləri (maddə 73-90), VI fəsil Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının təminat xərcləri (maddə 91-105), VII fəsil Daxili işlər orqanlarında xidməti intizam (maddə 108-134), VIII fəsil Daxili işlər orqanlarında xidmətdən xaric edilmənin əsasları (maddə 135-147), IX fəsil Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının xidmətə, xüsusi rütbələrə və vəzifəyə bərpa edilməsi (maddə 148-154), X fəsil isə Yekun müddəalar (maddə 155-160) adlanır.

Əsasnaməyə görə, daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə dedikdə bu orqanların funksiya, vəzifə və hüquqlarını öz peşə fəaliyyətləri ilə həyata keçirən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət qulluğunun xüsusi növü başa düşülür. Həmçinin adıçəkilən aktda daxili işlər orqanlarında xidmətin şərtləri də müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, daxili işlər orqanları əməkdaşlarına Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş tam iş vaxtı şamil edilir. Zəruri hallarda, daxili işlər orqanları əməkdaşları müəyyən edilmiş iş vaxtından artıq olan müddətdə, eləcə də gecə vaxtı, istirahət, səsvərmə, iş günü hesab edilməyən bayram günləri və ümumxalq hüzn günündə xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə cəlb oluna bilərlər. İş vaxtından artıq olan müddət xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə görə onlara Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tu-

tulmuş qaydada ödənişlər verilir və s.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı «Daxili qoşunların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 08.02.1994-cü il tarixli 781 nömrəli Qanun xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu qanun 4 fəsil və 30 maddədən ibarətdir: I fəsil Ümumi müddəalar (maddə 1-8), II fəsil Daxili qoşunların idarə olunması (maddə 9-12), III fəsil Daxili qoşunlarda xidmət (maddə 13-25), IV fəsil isə Yekun müddəalar (maddə 26-30) adlanır.

Adıçəkilən normativ hüquqi aktda təsbit olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasının daxili qoşunları onlara həvalə olunmuş vəzifələri yerinə yetirməklə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyini, vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarını və azadlıqlarını cinayətkar və digər hüquqazidd qəsdlərdən qoruyur. Qanunçuluq, insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət, humanizm, təkbəşçilik, mərkəzləşmiş idarəetmə, ümumi hərbi vəzifə və qoşunların könüllülük qaydasında bağlaşma üzrə komplektləşdirilməsi, hərbi qulluqçuların xidmət çəkməsinin əraziyə bağlı olmaması daxili qoşunların fəaliyyətinin əsas prinsipləridir. Daxili qoşunlar hər bir şəxsi onun vətəndaşlığından, yaşayış yerindən, sosial mənsəyindən, əmlak və vəzifə mövqeyindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, yaşından, təhsilindən, dilindən, dinə münasibətindən, əqidəsindən, ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq cinayətkar qəsdlərdən müdafiə edirlər.

Daxili İşlər Nazirliyinin fəaliyyətinin normativ hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə ulu öndər Heydər Əliyevin 30.06.2001-ci il tarixli 518 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə» polis qanunvericiliyi sistemində aid olan vacib aktlardan biridir. Əsasnamə, strukturca, 5 bənddən ibarətdir: 1. Ümumi müddəalar, 2. Daxili İşlər Nazirliyinin funksiyaları, 3. Daxili İşlər Nazirliyinin vəzifələri, 4. Daxili İşlər Nazirliyinin hüquqlar, 5. Daxili İşlər Nazirliyinin fəaliyyətinin təşkili.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi cəmiyyətdə ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, cinayətlərin qarşısının alınması və açılması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Göstərilən normativ hüquqi aktda Daxili İşlər Nazirliyinin funksiyaları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

-Nazirlik öz fəaliyyətini insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq, humanistlik, habelə təkbəşçilik prinsiplərinin uzlaşdırılması əsasında qurur və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində həyata keçirir;

- ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması işinin təşkil edir;

- cinayətlərin və digər hüquqpozmaların qarşısının alınması, cinayətlərin açılması işini və istintaqını təşkil edir;

- yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işini təşkil edir;

- daxili qoşunların fəaliyyətinin təşkili.

Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, Əsasnaməyə görə, Daxili İşlər Nazirliyinin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir, cinayətlərin qarşısının alınması və açılması sahəsində profilaktika tədbirlərinin həyata keçirilməsini təmin edir;

- cinayətkarlığın vəziyyətini təhlil edir, kriminogen qurumun operativ və uzunmüddətli proqnozlarını hazırlayır və bu əsasda müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarına ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, cinayətkarlıqla mübarizənin səmərəsinin artırılması və səlahiyyətlərinə aid olan digər məsələlər barədə təkliflər verir, bu sahədə dövlət proqramlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak edir;

-qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin, daxili işlər orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olan işlər üzrə təhqiqatın və ibtidai istintaqın, habelə kriminalistik və başqa tədqiqatların aparılmasını təşkil edir;

-təhqiqat, istintaq və məhkəmə orqanlarından gizlənən və cəzadan, habelə probasiya nəzarətindən yayınanların axtarışını, xəbərsiz itkin düşmüş şəxslərin, şəxsiyyətinin tanınması mümkün olmayan meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsi işini, habelə oğurlanmış əmlakın axtarıl-

masını təşkil edir və həyata keçirir;

-qanunvericiliklə daxili işlər orqanlarının səlahiyyətinə aid edilmiş inzibati xətalər haqqında işlərə baxılmasını, habelə xüsusi icazələrin (lisensiyaların) verilməsini təşkil edir;

-yol hərəkəti təhlükəsizliyinə aid qaydaların, standartların və texniki normaların işlənib hazırlanmasında iştirak edir;

- daxili qoşunlar tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vəzifələrin icrasını təşkil edir;

- elmi tədqiqat işlərinin keçirilməsini, elmi-texniki nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübənin daxili işlər orqanlarında tətbiqini təmin edir və s.

Həmçinin Daxili İşlər Nazirliyi öz vəzifələrini və funksiyalarını yerinə yetirmək üçün aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, cinayətlərin qarşısının alınması və açılması sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqları həyata keçirmək;

-əməliyyat-axtarış, təhqiqat, ibtidai istintaq və kriminalistik tədqiqat fəaliyyəti ilə əlaqədar qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş hüquqları həyata keçirmək;

-yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat qaydalarına riayət olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsini təmin etmək;

-yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək;

-daxili işlər orqanlarını və daxili qoşunları insanların xilas edilməsi üzrə təxirəsalınmaz tədbirlərin keçirilməsi, ağır və irimiqyaslı qəzaların, yanğınların, təbii fəlakətlərin, kütləvi iğtişaşların və digər fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması zamanı ictimai qaydanın təmin olunması işinə, həmçinin digər xüsusi əməliyyatların və tədbirlərin keçirilməsinə cəlb etmək, onların qüvvə və vasitələrinin operativ idarə olunmasını həyata keçirmək;

-daxili işlər orqanlarının və daxili qoşunların fəaliyyətinə dair qəzetlər, jurnallar, bülletenlər, normativ hüquqi aktlar toplusu, digər materiallar nəşr etmək;

-müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla, xarici ölkələrin hüquq mühafizə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələri həyata keçirmək, səlahiyyətinə aid məsələlərin həlli üçün xarici dövlətlərə və beynəlxalq

təşkilatlara öz nümayəndələrini göndərmək və s. hüquqları həyata keçirmək.

Sevindirici haldır ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsinə, idarəetmə məktəbinə dərinlən bələd olan, onu yeni dövrün tələbləri baxımından daha da zənginləşdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ulu öndərin müəllifi olduğu müstəqil dövlətimizin gələcək inkişaf strategiyasını öz möhtəşəm fəaliyyəti ilə uğurla həyata keçirir və bunun da sayəsində ölkəmiz regionun qüdrətli lider dövlətinə çevrilmişdir. Ölkə başçısının uzaqgörən siyasi lider qətiyyəti ilə söylədiyi kimi, «Azərbaycanın artan iqtisadi potensialı bizə istənilən məsələnin həllinə imkan yaradır. İqtisadi potensialın artması da, öz növbəsində, Azərbaycanda bərqərar olmuş sabitliyin nəticəsidir. Bu, başlıca şərtidir. Sabitlik olmayan ölkələrdə, ictimai təhlükəsizlik olmayan bir ölkədə heç vaxt, heç bir inkişafdan, nə siyasi, nə də iqtisadi inkişafdan söhbət gedə bilməz.... Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar.... Hər bir vətəndaşın hüququnun

qorunması bizim üçün çox önəmlidir. Vətəndaşlarımızın təhlükəsizliyi dövlət tərəfindən təmin edilir və bundan sonra da ediləcəkdir».

Bu gün Azərbaycan polisi inkişaf və yeniləşmə mərhələsini yaşayır; o, ictimai qaydanın qorunması, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, hüquq pozuntularının qarşısının alınması, həm də yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi vacib istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. Təkbidilməz və sübuta ehtiyacı olmayan həqiqət bundan ibarətdir ki, aktual sayılan və prioritet əhəmiyyətə malik olan belə məsələlərin həllində polis fəaliyyəti, eləcə də bu fəaliyyəti hüquqi cəhətdən tənzimləyən və nizama salan polis hüququ vacib rol oynayır.

Beləliklə, müstəqil Azərbaycan polisinin tarixində ümummilli lider Heydər Əliyev mərhələsi köklü ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər dövründə daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi sahəsində islahatlar konsepsiyası və vətəndaş-polis münasibətləri kontekstində inkişaf strategiyası kimi amillərlə xarakterizə olunur. Diqqətəlayiq hal kimi qeyd etməliyik ki, bu, ulu öndər Heydər Əliyevin əbədiyaşar irsinin təntənəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1 – 46 kitab. Bakı: Azərneşr, 1997-2013.
2. Heydər Əliyev: müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi. Məcmuələr toplusu /Müəllif-tərtibçilər: Əliyeva A.E., Hüseynova F.E. Bakı, SkyE nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2021, 558 s.
3. İlham Əliyev . İnkişaf – məqsədimizdir. 1–125 kitab. Bakı: Azərneşr, 2003-2023.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: «N» nəşriyyatı, 2015, 52 s.
5. Əliyev E.Ə. Polis hüququ. Dərslik.Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş II nəşr. Bakı: «Günəş-B» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2019, 552 s.
6. Polis haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu / Buraxılışa məsul: Əfəndiyev E.M. Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2011, s. 1-49.
7. <http://www.huquqiaktlar.gov.az>
8. www.e-qanun.az

Этибар Алиев, Эльхан Алиев

Этап Гейдара Алиева в современном управлении полицией Азербайджана

В статье экспонируются и научно исследуются актуальные сведения о правовых реформах, проведенных общенациональным лидером Гейдаром Алиевым в формировании современной азербайджанской полиции. Отмечается, что Азербайджанская полиция, считающаяся одной из главных опор государства, имеет исключительные заслуги в становлении, защите и укреплении современной азербайджанской государственности, основателем которой является наш общенациональный лидер Гейдар Алиев. Тот период, т.е. 1993-2003 годы, однозначно называют этапом Гейдара Алиева современной Азербайджанской полиции.

Etibar Aliyev, Elkhan Aliyev

Heydar Aliyev Stage in Modern Azerbaijan Police Management

In the article, the relevant information about the legal reforms implemented by the national leader Heydar Aliyev in the formation of the modern Azerbaijani police is exhibited and scientifically investigated. It is noted that the Azerbaijan police, which is considered one of the main pillars of the state, has exceptional services in the formation, protection and strengthening of modern Azerbaijan statehood, whose founder is our national leader Heydar Aliyev. That period, i.e. 1993-2003, is unequivocally called the Heydar Aliyev stage of modern Azerbaijan police.

Hafiz MUSAYEV

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

REGIONDA CİNAYƏTKARLIĞIN QARŞISININ ALINMASI VƏ TƏHLÜKƏSİZLIYIN TƏMİN OLUNMASINDA HƏRBİ TEXNOLOJİ ƏMƏKDAŞLIĞIN ROLU

Açar sözlər: Vətən müharibəsi, texnologiya, Silahlı Qüvvələr, islahatlar, ordu quruculuğu, peyk.

Ключевые слова: Отечественная война, технология, Вооруженные Силы, реформы, армейское строительство, спутник.

Keywords: Patriotic war, technology, Armed Forces, reforms, army construction, satellite.

Son bir neçə ildə ordu quruculuğunda görülən işlərin təhlilini aparsaq, görürük ki, ötən illər bizim üçün səmərəli, nailiyyətlərlə dolu və ordu quruculuğu prosesində başucalığı gətirən dövr olub. Ordu quruculuğunun bizim üçün ən başlıca və prioritet məsələ olduğunu vurğulayan Prezident, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin birbaşa rəhbərliyi və tapşırığına əsasən kompleks şəkildə aparılan islahatlar Silahlı Qüvvələrdə bütün istiqamətləri əhatə edə bilib. Bunun nəticəsidir ki, ordumuz aparıcı dövlətlərin orduları səviyyəsində yüksəlməyə nail ola bilib və güclü ordularla bir cərgədə dayanmağa layiq olduğunu sübut edib. Ali Baş Komandanın atdığı uğurlu addımlar sayəsində Azərbaycanın iqtisadi qüdrətlənməsi hərbi büdcəmizin də sürətlə yüksəlməsinə səbəb oldu. Bu istiqamətdə artım tendensiyasının ölkəmizdə davamlı olması da qürurvericidir. Son bir neçə ildə ordumuzun silahlanmasına yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə hazırlanmış ən müasir, dəqiq, geniş ərazidə məhvetmə qabiliyyətinə malik silah-sursat və döyüş texnikası qəbul edilib. Bu proses mərhələ-

lərlə, planlı surətdə həyata keçirilməkdə davam edir. Azərbaycan Ordusunda aparılan islahatlar, onun döyüş qabiliyyətinin yüksəlməsi üçün qəbul edilən qərarların düzgün, əhəmiyyətli, uğurlu olmasına 2016-cı ilin aprel ayında həyata keçirilən əks-həmlə əməliyyatının, 2018-ci il uğurlu Günnüt əməliyyatının, 2020-ci il Tovuz döyüşlərinin və Vətən müharibəsinin tarixi Zəfərimizlə başa çatması ən dolğun əyani sübut və bəriz nümunədir [1].

Azərbaycanda nizami ordu quruculuğu, hərbi sahədə aparılan islahatlar, Silahlı Qüvvələrin keçdiyi inkişaf yolu, müasir silahlarla təchizatı, hərbiçilərin xidmət şəraitinin yaxşılaşdırılması və sosial məsələlərinin həlli daim diqqət mərkəzindədir. Müstəqil Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesi Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ulu Öndərin ordu quruculuğu siyasətini uğurla davam etdirən və zənginləşdirən ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində hərbiçilərin peşəkarlığının artırılması, şəxsi həyatın döyüş ruhunun və mənəvi-psixoloji hazırlığının yüksəldilməsi, Silahlı Qüvvələrimizin ən müasir silah və texnika ilə təchizatı istiqamətdə davamlı addımlar atıldı. Bu yüksək diqqət və qayğı nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri qısa müddətdə regionun ən qüdrətli ordusuna çevrildi [1].

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə güclü iqtisadi potensialın və böyük maliyyə imkanlarının yaradılması müasir ordu quruculuğu və hərbi məsələlərin yüksək səviyyədə həllinə imkan ya-

ratdı. Bu məqsədlə hər il dövlət büdcəsində müdafiə xərclərinə böyük vəsait ayrıldı, ölkənin müdafiə sənayesi yaradıldı, ordu ən müasir silahlılar və texnikalarla təchiz edildi, hərbi sahədə əməkdaşlıq əlaqələri genişləndirildi. Məlumdur ki, qüdrətli dövlətin güclü iqtisadiyyatı olur. Güclü iqtisadiyyatın arxasında müasir texnologiya durur. Müasir texnologiyaya malik olan dövlətin müstəqil iqtisadiyyatı, siyasəti olar. Deməli, müstəqilliyi şərtləndirən əsas amillərdən biri müasir texnologiyadır [2].

Modernləşdirilən Azərbaycan Ordusunun qüdrəti bu gün beynəlxalq səviyyədə etiraf edilir. Silahlı Qüvvələrimiz indi dünyanın 195 ölkəsindən ən güclü 50 ordusu sırasında qərarlaşıb. Müasir dövrdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri regionun ən qüdrətli ordusuna çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, nüfuzlu "Global Fire Power" mərkəzinin 55 göstərici əsasında hazırladığı hesabatda Azərbaycan Ordusu Cənubi Qafqazda birinci, dünyada ilk əlli ordu sırasında yer alır [3].

Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesi Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ümummilli liderin ordu quruculuğu siyasətini uğurla davam və inkişaf etdirən Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində hərbiçilərin peşəkarlığının artırılması, şəxsi heyətin döyüş ruhunun və mənəvi-psixoloji hazırlığının yüksəldilməsi, Silahlı Qüvvələrimizin ən müasir silah və texnika ilə təchizatı daim ön planda saxlanıldı. 2005-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Silahlı Qüvvələrimizin döyüş hazırlığının daim yüksək səviyyədə saxlanılması məqsədilə yaradılmış Müdafiə Sənayesi Nazirliyi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yüksək texnoloji keyfiyyətlərə cavab verən müasir silah və hərbi texnika ilə təmin olunması istiqamətində işləri fəal şəkildə davam etdirir [4].

Azərbaycanda yeni fəaliyyətə başlayan sənaye müəssisələri arasında xüsusən strateji əhəmiyyət kəsb edən müdafiə sənayesi məhsulları istehsal edən zavodların fəaliyyətə başlaması respublikamızın kompleks inkişaf yolunda qazandığı böyük nailiyyətdir. Silahlı Qüvvələrimi-

zin modernləşdirilməsi, maddi-texniki bazasının ən müasir standartlar səviyyəsinə çatdırılması sahəsində kifayət qədər mühüm işlər görülüb. Ordumuz yeni texniki imkanlar əldə etməklə həm də müasir, dünyada təcrübədən çıxmış müharibə və döyüş taktikalarını da mənimsəyib [5].

Ölkəmizdə ordu quruculuğu ilə yanaşı, müdafiə sənayesinin inkişafı da diqqət mərkəzindədir. Hazırda Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin tabeliyində olan 40-dan artıq müəssisədə 1200-ə yaxın çeşiddə müxtəlif silah, sursat və hərbi təyinatlı məhsullar istehsal olunmaqdadır. İstehsalı mənimsənilmiş məhsullar sırasında uzaqməsafəli minaatanları, snayper tüfəngini, əl qumbaraatanını, müxtəlif növ tank əleyhinə minaları, optik nişangahları, aviasiya təlim bombalarını, maskalanma torunu, müxtəlif döyüş sursatlarını və bir sıra digər məmulatları göstərmək olar. "Matador" və "Marauder" tipli zirehli transportyorların birgə istehsalı, NATO standartlarına uyğun "Zəfər", "Zəfər-K" və "İnam" tipli müasir tapançaların hazırlanması və hazırda Silahlı Qüvvələrdə istifadə edilən keçmiş SSRİ istehsalı olan müxtəlif tipli zirehli döyüş maşınlarının müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi işləri də uğurla həyata keçirilir. Qısa müddətdə respublikanın hərbi potensialının artırılması məqsədilə yaradılan müdafiə sənayesi sahəsində əldə olunan nailiyyətlərə məhz ölkə Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin bu sahəyə xüsusi diqqəti sayəsində nail olunub. Yeni istehsal sahələrinin açılışında iştirak edən Prezident İlham Əliyev müdafiə sənayesi ilə bağlı fikirlərini bildirib və görülmüş işləri yüksək qiymətləndirib [10].

Rəşadətli Azərbaycan Ordusu öz gücünü 2016-cı ilin aprel ayında bir daha sübut etdi. Aprelin 2-dən 5-dək davam edən Azərbaycan ordusunun uğurlu əks-hücum əməliyyatları ölkəmizə hərbi-strateji nöqtəyi-nəzərdən çox böyük üstünlüklər verdi. İlk növbədə, Azərbaycan çox mühüm psixoloji qələbə qazandı. Azərbaycan Ordusu Qarabağın şimal və cənub hissələrində çox böyük strateji əhəmiyyətə malik yüksəklikləri azad etdi. Bununla da, Azərbaycan öz torpaqlarını azad etmək bacarığını, potensialını, döyüş əzmini nümayiş etdirdi. Azərbaycan Ordusu

uğurlu əks-hücum əməliyyatı ilə düşməni ağır məğlubiyyətə uğradaraq, Füzuli, Cəbrayıl və Tərtər rayonlarının işğal altındakı ərazilərinin 2000 hektardan çox hissəsini azad etdi. Həmçinin minlərlə hektar ərazi Azərbaycan Ordusunun nəzarətinə keçdi. Nəticədə, 4-günlük döyüşlərin beynəlxalq əks-sədası da dərhal eşidildi və Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğal altında saxlanması bir daha bütün dünyaya xatırladıldı. Bunun davamı olaraq, 2018-ci ilin may ayında isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 11 min hektardan çox ərazisi, o cümlədən Şərur rayonunun Günnüt kəndi düşməndən azad edildi, dövlət sərhədi boyunca əlverişli yüksəkliklər ələ keçirildi, Yerevan–Gorus–Laçın yolu Azərbaycan Ordusunun nəzarəti altına keçdi [10].

Hərbi müstəvidə Azərbaycanın qurduğu çoxsaylı beynəlxalq əməkdaşlıq bu gün Azərbaycana böyük üstünlüklər qazandırmaqda, çoxsaylı müasir silah və hərbi texnikanın idxalına və ya birgə istehsalına imkan yaratmaqdadır. Bu xüsusda Azərbaycanın yaxından əməkdaşlıq etdiyi ölkələrdən biri də Pakistandır. Pakistan Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən biridir. Eyni zamanda, Qarabağ münaqişəsinə görə, Ermənistanı bir dövlət kimi qəbul etməyən və bugünədək tanımayan Pakistan onunla heç bir sahədə əlaqə qurmur və əməkdaşlıq etmir. Pakistan bütün beynəlxalq tədbirlərdə daim Azərbaycanın mövqelərini müdafiə edir və Ermənistanın işğalçı siyasətini pisləyir. Öz növbəsində Azərbaycan mübahisəli Kəşmir məsələsində həmişə Pakistanın yanında olub. Azərbaycan bütün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda və tədbirlərdə Pakistanın mövqelərini müdafiə edib. Bu gün Azərbaycan və Pakistan arasında müxtəlif sahədə, o cümlədən də hərbi sahədə əməkdaşlıq uğurla inkişaf edir [6].

Azərbaycan Respublikasının hərbi əməkdaşlıq sferasında Pakistan İslam Respublikası mühüm rol oynayır. Pakistan daim beynəlxalq arenada ölkəmizi dəstəkləyir və açıq şəkildə bəyan edir ki, hər zaman Azərbaycanın yanındadır. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Pakistan İslam Respublikası Birləşmiş Qərargahı arasında imzalanmış “İkitərəfli Hərbi Əməkdaşlıq Planı” da iki ölkə arasında hərbi müttəfiq-

lik effektini yaradır. Pakistanla Azərbaycan arasında hərbi əməkdaşlıq 2005-ci ildə iki ölkə arasında strateji çərçivə sazişi imzalandıqdan sonra genişlənməkdədir. Pakistan Azərbaycanın müdafiə sahəsində təlim və potensialının gücləndirilməsi istiqamətində geniş əməkdaşlıq edir, Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrinin müasirləşdirilməsi üzrə planlarını tam dəstəkləyir. Hərbi istehsal və hərbi sənaye sahəsində geniş potensialı olan Pakistan bu sahədə həmişə Azərbaycanla əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu bildirir. Bununla yanaşı Pakistan Azərbaycana özünün hərbi sənaye kompleksinin ən müasir məhsullarını təklif edir [7].

Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsində tətbiq etdiyi yeni texnologiyalar dünya hərbi tarixində nümunə olaraq yazılacaq. Məhz müasir texnologiyalar və əsgərlərin cəsarəti ilə sürətli döyüş əməliyyatları keçirməklə qısa zamanda Ermənistanın uzun illərdə işğalda saxladığı torpaqlar azad edildi. Lakin müharibənin bitməsi ilə hərbi sahədə işlərin yekunlaşmadığını demək olar. Prezident İlham Əliyev 2021-ci il yanvarın 26-da Rəşad Nəbiyevi nəqliyyat, rabitə və yüksək texnologiyalar naziri təyin olunması ilə əlaqədar videoformatda qəbul edərəkən bildirib ki, yeni texnologiyaların tətbiqi imkan verəcək ki, biz bundan sonra da öz hərbi gücümüzü daim yüksək səviyyədə saxlaya bilək: “Bu gün Azərbaycan döyüş meydanında öz üstünlüyünü göstərib. Həm qəhrəman övladlarımızın şücaəti, fədakarlığı, eyni zamanda, texniki təchizat və, əlbəttə ki, yeni texnologiyaların tətbiqi müharibədə qələbənin qazanılmasının əsas amillərindən biridir. Texnoloji təminat, əlbəttə ki, bizə əlavə imkanlar yaratdı. Ancaq mən bunu dəfələrlə demişəm, bir daha demək istəyirəm ki, torpaqları azad edən Azərbaycan əsgəri olub, Azərbaycan zabiti olub. Bayrağı azad edilmiş torpaqlara gətirən də və yüksəklərə qaldıran da Azərbaycan vətəndaşı olub” [10].

Prezident İlham Əliyev vurğulayıb ki, biz texnoloji inkişaf sahəsində daim qabağa hədəflənməli, hərbi sahədə yenilikləri Azərbaycana gətirməliyik: “Nəzərə alsaq ki, bizim bu sahədə aparıcı ölkələrlə çox sıx dostluq əlaqələrimiz var və Azərbaycana texnoloji ixracla bağlı hər hansı

bir məhdudiyət yoxdur, biz bu sahədə daim qabaqlayıcı addımlar atmalıyıq. Hər zaman öz siyasətimizi elə qurmalıyıq ki, Azərbaycanın hərbi potensialı, müdafiə qabiliyyəti daim yüksək səviyyədə olsun və heç vaxt heç kim bizə qarşı hər hansı bir təxribat törətməyə belə cəhd etməsin” [9].

2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Şuşa şəhərinə tarixi səfərləri və burada imzaladıqları Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycanın hərbi qüdrətinin daha da artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şuşa Bəyannaməsi Cənubi Qafqazda strateji güc balansı və təhlükəsizliyin təminatı üçün Türkiyənin hərbi iştirakının vacib olduğunu ortaya qoyur. Şuşa Bəyannaməsi ilə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı hərbi münasibətlərin əməkdaşlıqdan müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırılması, müttəfiqlik münasibətlərinin qurulmasının siyasi və hüquqi mexanizmlərinin müəyyən edilməsi, Azərbaycan və Türkiyənin təhlükəsizlik şuralarının birgə toplantılarının keçirilməsi hərbi əməkdaşlığın yeni prioritetləridir. İki ölkənin Silahlı Qüvvələrinin müştərək fəaliyyətlərinin planlaşdırılması, əməliyyatların keçirilməsi üzrə qarşılıqlı fəaliyyət və həyata keçirilən çoxsaylı birgə təlimlər də birlik və əməkdaşlığın önəmli istiqamətlərindəndir. Müdafiə sənayesi sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən əlaqələr də Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindəndir. Müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıqdan danışarkən, II Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan Ordusunun qələbəsində Türkiyə hərbi sənayesinin istehsalı olan “Bayraktar TB2” pilotsuz uçuş aparatlarının və İsrail istehsalı olan “Harop” kamikadze-dronlarının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın Türkiyə ilə müdafiə sənayesi sahəsində müştərək istehsal kimi əməkdaşlıq üsullarının tətbiqi hərbi əməkdaşlığın perspektiv layihələridir [10].

İsrail dövləti ilə hərbi əməkdaşlıq Azərbaycanın beynəlxalq hərbi strategiyasında mühüm yer tutur. Son illər bu ölkə ilə hərbi sahədə əməkdaşlıq dinamik inkişaf edir. Azərbaycan İsrailin müdafiə sənayesi şirkətlərindən müasir pilotsuz

uçuş aparatları, radarlar, raket sistemləri və sahil mühafizə vasitələri alır [8].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Vətən Müharibəsindən sonra qarşısında duran məsələlər var: “Müasir texnologiyaları burada xüsusi qeyd etmək lazımdır. Yaxşı bilirik ki, Vətən Müharibəsi zamanı Azərbaycan Silahlı Qüvvələri bu günümüz üçün müasir döyüş taktikasından istifadə edərək sürətli əməliyyat həyata keçirdi və qələbə qazanmağa nail oldu. Təbii ki, Azərbaycan Ordusu pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə etdi və bu vasitələr sayəsində üstünlük qazandı. Lakin bundan sonra düşmən tərəfinin, yəni Ermənistanın Azərbaycanın bu imkanlarının qarşısını ala biləcək hansı addımlar atacağını analiz etmək lazımdır. Açıq danışmaq lazımdır, biz müharibənin bitdiyini hesab edirik. Lakin ordu üçün müharibə heç zaman bitməyib. Bu kontekstdə məsələyə yanaşsaq, Azərbaycan Ordusunun qarşısında duran əsas məsələ hava hücumundan müdafiə sistemini daha da təkmilləşdirməsidir. Bu sahədə yeni, müasir texnologiyaların ordumuza inteqrasiyasına daha çox ehtiyac var. Xüsusilə, pilotsuz uçuş aparatlarına qarşı, yəni anti-dron sistemlərinin alınması, eləcə də onların Azərbaycanda istehsalı kimi layihələrin reallaşması ən vacib məqamlardan biridir. Həmçinin yeni nəsil silahların tətbiqi, yeni pilotsuz uçuş aparatlarının, yeni aviasiya vasitələrinin alınması Azərbaycanın bölgədə üstünlüyünü saxlamasına gətirib çıxaracaq. Məhz bu üstünlük müasir döyüş əməliyyatlarında ən vacib məqamlardan biridir”. Bundan başqa xüsusi təyinatlı hərbi birləşmələrin daha da təkmilləşdirilməsinə və onların müasir silahlarla təmin olunmasına diqqət ayrılmalıdır: “Açıq demək lazımdır ki, Azərbaycan hələ uzun illər Cənubi Qafqazda öz üstünlüyünü qoruyub saxlayacaq. Hətta deyərdim ki, daimi olacaq. Buna Azərbaycanın maliyyə imkanları da şərait yaradır. Azərbaycan Ordusunun qələbə qazanması bu təkmilləşmə sahəsində də öz sözünü deyəcək. Lakin İran və Rusiya faktoru qarşısında Azərbaycan Ordusunun daha mükəmməl olması, müdafiə və əks-hücum imkanlarının yüksək tərzdə olduğu bir ordunun formalaşması üçün daha çox işlər görmək lazımdır. Deyərdim ki, bu istiqamətdə təcrübə məkanı

İsraildir və Türkiyədir. İsrail ordusunun texniki imkanları və Türkiyə ordusunun döyüş bacarığı Azərbaycan ordusu üçün bir nümunə ola bilər. Eyni zamanda Azərbaycanın öz döyüş təcrübəsi bu nümunəni daha da təkmilləşdirə bilər. Bununla da Azərbaycan Ordusu bölgədə güclü ordu imicini, imkanlarını qoruyub saxlayacaq” [10].

Vətən müharibəsindən sonra Ordumuzun daha da gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılıb, yeni komando bölmələri yaradılıb. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə Azərbaycan Ordusunun daha da gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılıb, silah-sursat təchizatı daha da yaxşılaşıb, komando bölmələri yaradılıb. 2021-ci il dekabrın 24-də Prezident, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Hadrut qəsəbəsində hərbi hissənin açılışında çıxış edərək Komando Briqadasının yaradılmasının əhəmiyyətindən, müharibədən sonra imzalanmış yeni kontraktlar əsasında Ordumuzun təchizatı üçün ən müasir silahlar, texnikalar alınmasından, hərbi xərclərin artırılmasından danışdı: “Hadrutda yeni hərbi hissənin açılması bir daha demək istəyirəm ki, çox əlamətdar hadisədir. Həm ona görə ki, bu bölgə strateji əhəmiyyət daşıyır, Hadrutda bizim güclü silahlı birləşməmiz təhlükəsizliyimizi, ölkəmizin təhlükəsizliyini qoruyacaq, - digər tərəfdən ona görə ki, bu, azad edilmiş keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə aid olmuş yerdə yerləşir. Eyni zamanda, bu hərbi hissənin ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, biz müharibədən sonra ordu quruculuğu prosesini dayandırmamışıq və orduya ayrılan xərcləri azaltmamışıq, əksinə, artırmışıq. Müharibədən sonra imzalanmış yeni kontraktlar icra edilir. Yeni kontraktlar əsasında artıq Azərbaycana Ordumuzun təchizatı üçün ən müasir silahlar, texnikalar gətirilir. Biz bunu heç vaxt gizlətmirdik və işğal dövründə hərbi paradlarda dəfələrlə nümayiş etdirmişdik. Həm hərbi texnikanın alınması, həm hərbi xərclərin artırılması, eyni zamanda, hərbiçilərin məşqlərinin artırılması, – bütün bunlar göz qabağındadır, - onu göstərir ki, müharibə başa çatsa da, ordu quruculuğu prosesi dayanmayacaq” [1].

Prezident İlham Əliyev bu il yanvarın 1-də

Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə müraciətində müasir silahların, texnikaların alınmasına, yeni hərbi birləşmə olan Komando Qüvvələrin yaradılmasına toxunaraq deyib: “Biz hərbi gücümüzü bundan sonra da artıracağıq. 2021-ci ildə də bu istiqamətdə əməli addımlar atılıb, yeni silahlar, texnikalar alınıb və alınacaqdır. Eyni zamanda, hərbi birləşmələrimizin hazırlıq işinə də böyük əhəmiyyət verilir. İkinci Qarabağ müharibəsində bütün dünya Azərbaycanın hərbi gücünü gördü, Müdafiə Nazirliyinin xüsusi təyinatlıları artıq bütün dünya tərəfindən tanındı, onların qəhrəmanlığı, fədakarlığı, peşəkarlığı dastana çevrildi. Onu da bildirməliyəm ki, bu il artıq Azərbaycanda yeni hərbi birləşmə yaradılmışdır - Komando Qüvvələri. Bu Komando Qüvvələri istənilən hərbi vəzifəni icra etməyə hazırdırlar, onların sayı durmadan artır və artacaq. Beləliklə yeni çevik, peşəkar və çox böyük imkanlara malik olan silahlı birləşmənin yaradılması onu deməyə əsas verir ki, biz hər an öz torpaqlarımızı, öz sərhədlərimizi qorumağa hazır olmalıyıq. 2021-ci ildə və 2022-ci ilin sentyabrında Ermənistan-Azərbaycan sərhədində baş vermiş bəzi insidentlər onu göstərdi ki, Azərbaycan üstünlüyü tam öz əllərində saxlayır” [6].

Eyni zamanda qeyd edək ki, ölkə Prezidentinin göstərişinə əsasən, bu ilin altı ayı ərzində hərbi sahədə genişmiqyaslı struktur islahatları aparılıb, eləcə də hərbi təhsil sahəsində dəyişikliklər olub. Təlimlərlə bağlı ciddi addımlar atılıb, yeni silahlı birləşmələr yaradılıb. Hazırda bu islahatlar davam edir və bu istiqamətdə böyük işlər görülür. Ordumuz qardaş Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin modelinə uyğunlaşdırılır. Uğurlu “Dəmir yumruq” əməliyyatından sonra Prezident, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Azərbaycan Ordusunun Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin kiçik modeli kimi yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlməsi, habelə qoşunların ən müasir silah və hərbi texnika, bütün təminat növləri ilə təchiz edilməsi barədə müvafiq göstərişlər verdi. Eyni zamanda, dövlət başçısının Fərmanı ilə Azərbaycan Ordusunun təşkilati-ştat quruluşunda əsaslı dəyişikliklər aparıldı və Azərbaycan Ordusunun tərkibində

Quru Qoşunları, Əməliyyat (komando) birləşmələri və Milli Müdafiə Universiteti yaradıldı. Həmçinin Xüsusi Təyinatlı Qüvvələr və Hərbi Dəniz Qüvvələrinin ştatlarının optimallaşdırılması həyata keçirilərək qüvvə və vasitələrinin sayı artırıldı. Bundan başqa, Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin bazasında hazırlanmış təlimatçıların cəlb olunması ilə Komando Təlim Mərkəzinin nəzdində “Snayper hazırlığı kursu” fəaliyyətə başlayıb və bir neçə hazırlıq mərhələsi üzrə peşəkar snayperlərin hazırlanmasına nail olunub. Vətən müharibəsində əldə edilmiş təcrübələrə əsasən qoşunların idarəedilməsi ilə bağlı Azərbaycan Ordusunun qoşun növləri komandanlıqlarında Döyüşü İdarəetmə mərkəzləri və onların tabeliyində olan bölmələrdə döyüşü idarəetmə qrupları yaradılıb, heyətlərin hazırlığı və onların komplektləşdirilməsi işləri təşkil edilib [1].

Ötən müddətdə yeni müqavilələr imzalanıb, ordumuz üçün müasir hərbi texnika, silah-sursatlar alınır və alınacaq. Prezident İlham Əliyev iyulun 15-də bu ilin altı ayının yekunlarına həsr olunan müşavirədəki nitqində hərbi xərclərin artırılmasına toxunaraq bildirib ki, artan iqtisadi və maliyyə imkanlarımızın bir hissəsi məhz bu məsələlərə istiqamətləndirilib: “Büdcəyə əlavələr edildi, dürüsləşmə edildi və orada hərbi

xərclər əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı. Nə üçün? Deməli, buna əsas var. Biz hərbi xərclərimizi keçən il bu ilin büdcəsi təsdiq olunanda təsbit etmişdik və hesab edirdik ki, bu, kifayətdir. Ancaq sonra, bax, dediyim məsələlərə görə və digər məsələlərə görə, burada demədiyim məsələlərə görə biz hesab edirik ki, hərbi xərcləri artırmaq lazımdır. Bu artım məhz yüksək texnoloji imkanları olan silahların alınmasına xərclənəcək. Mən bunu da demək istəyirəm. Çünki biz görürük ki, yeni imzalanmış kontraktlara ehtiyac var. Ən müasir hərbi texnika və silahların alınması üçün bu il dürüsləşmə zamanı hərbi xərclərimiz artıb. Nə qədər lazımdırsa, o qədər də artıracağıq. Çünki biz müharibə nədir, işğal nədir yaxşı bilirik və təhlükə nədir onu da yaxşı bilirik. Hər an hazır olmalıyıq ki, öz hüququmuzu istənilən yolla təmin edək”.

Vətən müharibəsi xalqın öz ordusuna inamının, sevgisinin nümayişi, Azərbaycan hərbiçisinin rəşadəti, qarşısına qoyulan bütün döyüş tapşırıqlarını şərəflə, dəqiqliklə yerinə yetirməsinin ifadəsidir. Bu Qələbəni şərtləndirən əsas amillərdən biri xalqımızın Azərbaycan Ordusunun qüdrətinə inamı idi. Eyni zamanda, bütün dünya yeni əsrin müharibəsini aparmış ordumuzun gücünü, peşəkarlığını və öz tarixi missiyasını uğurla reallaşdırmaq iqtidarında olduğunu gördü.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan” qəzeti, 11 noyabr 2020-ci il, № 234 (8550).
2. Bayramov Tahir. Hərb tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı-2022.s. 305-320.
3. Hərb tarixi. I cild, Bakı, 2000, s.88-92.
4. Heybətov A.A. Maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində maliyyə axınlarının idarəedilməsinin rasionallaşdırılması məsələləri. / “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika” ADİU rüblük nəzəri və elmi-praktiki jurnalı, Bakı-2011. № 1, s. 76.
5. İmanov Cahid. Zəfər tarixi. Bakı-2021, s. 22-23.
6. Səlimbəyli Şöhrət. Azərbaycan tarixinin zəfər salnaməsi. Bakı-2020, s. 12-14.
7. Cəlal Qasımov, Nicat Nağıyev. Milli təhlükəsizliyin əsasları, dərslik. Bakı-2015.s. 139-141.
8. Nağıyev Nicat. Milli və beynəlxalq təhlükəsizlik. Bakı-2010, s. 53-55.
9. Nağıyev Nicat. Milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı-2007., s. 59-62.
10. Rəhilə Soltanqızı. Zəfər dastanı. 44-günlük Vətən müharibəsi haqqında. Bakı, 2022, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı. s.21-56.

Хафиз Мусаев

**Роль военно-технического сотрудничества
в обеспечении региональной безопасности**

В статье исследуется роль применения современных технологий в достижении военных успехов Азербайджана. Здесь исследуется роль происходящего в последнее время в различных сферах жизни общества технологическое развитие, особенно достижения в сфере связи и информационных технологий, выведение трех телекоммуникационных спутников Азербайджана на орбиту, производство продукции, отвечающей высоким стандартам на предприятиях Министерства Оборонной Промышленности, увеличение роли местного производства в обеспечении нашей Армии вооружением, а также роль современных технологий в достижении победы Азербайджаном в Отечественной войне. В статье использованы такие методы исследования социально-экономических процессов, как конкретно-исторический, сравнительный анализ, научное обобщение.

Hafiz Musayev

**The role of the military technical cooperation
to secure regional safety**

The article examines the role of the use of modern technologies in achieving the military successes of Azerbaijan. It explores the role of recent technological development in various spheres of society, especially achievements in the field of communications and information technology, the launch of three telecommunication satellites of Azerbaijan into orbit, production of products meeting high standards at enterprises of the Ministry of Defense Industry, increasing the role of local production in providing our Army with weapons, as well as the role of modern technologies in achieving Azerbaijan's victory in the Patriotic War. The article uses such methods of studying socio-economic processes as specific-historical, comparative analysis, scientific generalization.

UOT 34:349.3

Камран АЛИЕВ

магистрант кафедры Трудового и экологического права юридического факультета Бакинского Государственного Университета
e-mail: aliyev.mayis@mail.ru

GƏNC TƏDQIQATÇI

УСЛОВИЯ И ОСНОВАНИЯ МАТЕРИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ РАБОТОДАТЕЛЯ

Açar sözlər: işçi, işgötürən, məsuliyyət, maddi məsuliyyət, maddi məsuliyyətin şərtləri, maddi məsuliyyətin əsasları

Ключевые слова: работник, работодатель, ответственность, материальная ответственность, условия материальной ответственности работодателя, основания материальной ответственности работодателя

Key words: employee, employer, liability, financial liability, conditions of financial liability of the employer, grounds of financial liability of the employer

Материальная ответственность по трудовому праву определяется как обязанность стороны трудового договора возместить ущерб, причиненный ею другой стороне этого договора в соответствии с Трудовым кодексом Азербайджанской Республики (далее: ТК АР) и иными законами.

Материальная ответственность работодателя за причиненный работнику ущерб является относительно новым самостоятельным институтом трудового права. Советскому трудовому законодательству этот институт не известен, так как под материальной ответственностью понималась ответственность только работника. Справедливости ради хотелось бы отметить, что в советское время некоторые вопросы материальной ответственности работодателя регулировались в определенной степени. В КЗоТ Азерб.ССР от 10 де-

кабря 1971 г. не было аналогичной нормы, предусматривающей такую ответственность. Только одна статья 172 была посвящена материальной ответственности предприятий, учреждений, организаций за ущерб, причиненный рабочим и служащим повреждением их здоровья. В данной статье говорилось о том, что предприятие, учреждение, организация несут в соответствии с законодательством Союза ССР и Азербайджанской ССР материальную ответственность за ущерб, причиненный рабочим и служащим увечьем или иным повреждением здоровья, связанным с исполнением ими своих трудовых обязанностей. Эта норма носила бланкетный характер и только в одном случае, т.е. в результате нарушения здоровья работников предусматривала материальную ответственность предприятий, учреждений, организаций [4, с.104].

Конституция АР от 12 ноября 1995 года (ст.13) предусматривает, что в Азербайджанской Республике собственность неприкосновенна и охраняется государством и может быть государственной, частной и муниципальной. Взаимная материальная ответственность работника и работодателя является одним из способов такой защиты [5, с.8].

Ни в законодательствах государств СНГ, ни в ТК АР не дано легального определения не только материальной ответственности, но и взаимной материальной ответственности. Но необходимо отметить, что действующий ТК АР прямо указывает на взаимный характер

материальной ответственности сторон трудового договора.

И работник, и работодатель в процессе трудовой деятельности, а также при прекращении трудовых отношений независимо от оснований прекращения трудовых отношений могут потребовать возмещения ущерба, причиненного одной стороной другой стороне.

Следуя логике концепции взаимной материальной ответственности, принятой нашим законодательством и реализованной в новом ТК АР – работодатель обязан возмещать работнику вред (ущерб) по основаниям, указанным в законодательстве, в том числе и за вред, который возник в результате повреждения здоровья работника [2, с.153].

В условиях рыночной экономики возрастает роль и значение материальной ответственности сторон трудового договора по нормам трудового права. Однако неравноправное положение этих субъектов в производственной сфере, где работодатель является более сильной стороной по отношению к работнику, так как наделяется более большими техническими, социально-экономическими и правовыми возможностями, объективно вызывает необходимость осуществления особой защиты трудовых прав и законных интересов работников

Интенсивная законодательная деятельность в Азербайджане, развернувшаяся после принятия Конституции 1995 года так или иначе коснулась всех отраслей права, в том числе и трудового права. Принятый в 1999 году ТК АР внес много нового и интересного с точки зрения юридической науки. Учеными-юристами проверяется насколько удачно и точно сформулированы нормативные разделы, главы и отдельные нормы, насколько адекватно они отражают явления социальной жизни и закономерности действительности. Материальной ответственности - предмету нашего исследования - отведена заметная роль, ей посвящен специальный раздел VIII ТК АР, именуемый «Взаимная материальная ответственность работодателя и работника», которая включает в себя три главы. Данный

раздел представляет собой довольно емкий нормативный массив, призванный урегулировать все наиболее важные аспекты материальной ответственности [2, с.74].

Условия и основания материальной ответственности работодателя могут существенно различаться в разных странах, и они обычно регулируются национальным законодательством. В большинстве стран работодатель несет ответственность за ущерб, причиненный работнику в результате нарушения трудовых обязанностей, включая безопасность на рабочем месте и соблюдение законодательства о труде.

Ключевой нормой данного правового института является ст.191 ТК АР гласящая, что стороны трудового договора несут взаимную материальную ответственность.

В ч.2 ст. 191 ТК АР законодатель приводит перечень условий для наступления материальной ответственности работодателя и работника за ущерб, причиненный одним другому [7, с.158].

При наличии всех трех следующих условий одновременно возникает материальная ответственность за ущерб, причиненный намеренно или ненамеренно одной стороной другой:

- а) при обнаружении действительного ущерба;
- б) когда деяния виновника, то есть действие или бездействие, противоречат закону;
- с) когда между деянием виновника, противоречащим закону, и итогом этого деяния имеется причинная связь.

Привлечение стороны трудового договора к материальной ответственности возможно только при наличии всех указанных выше условий одновременно, если иное не предусмотрено ТК АР или иными законодательными актами [3, с. 29].

Работодатель и работник несут материальную ответственность по правилам, предусмотренным трудовым законодательством, только при условии, что они связаны (или были связаны) друг с другом трудовыми отношениями. Если между сторонами наличествуют гражданско-правовые отношения, т.е.

стороны связаны каким-либо гражданско-правовым договором (подряд, оказание услуг и др.), то основания, условия и порядок материальной (имущественной) ответственности определяется нормами гражданского законодательства [3, с. 29].

Особый интерес представляет ст.195 ТК АР, в которой перечисляются виды материальной ответственности работодателя перед работником, и отмечается, что в процессе трудовых отношений работодатель несет полную материальную ответственность за ущерб, причиненный работнику, в следующих случаях:

а) при наличии вступившего в силу постановления (решения) суда в результате незаконного и безосновательного расторжения трудового договора;

б) при установлении постановлением (решением) суда размера материального или морального ущерба, причиненного работнику во время решения трудовых споров;

с) при нанесении здоровью работника ущерба при выполнении трудовой функции в результате производственной аварии, произошедшей из-за несоблюдения работодателем правил охраны труда, а также нанесении соответствующего материального ущерба членам его семьи, лицам, находящимся на его иждивении в связи с гибелью по этой причине;

с) при ущербе в результате порчи, кражи личных предметов или другого имущества работника из-за неправильной организации работодателем охраны, хранения их, а также ущерба в связи с физическим износом этих предметов;

д) при неправильном определении работодателем размера заработной платы и других выплат работнику, а также безосновательной и незаконной их невыдаче;

е) при нанесении материального, морального ущерба в результате включения работодателем в трудовой договор условий, ограничивающих права работников по сравнению с законодательством, коллективным договором и соглашением;

з) при нанесении материального и морального ущерба работнику в связи с невозможностью устройства на работу из-за распростра-

нения любым способом работодателем после расторжения трудового договора несоответствующих действительности сведений о низком уровне личных и профессиональных качеств, а также других сведений, пятнающих его личность;

ф) в случае причинения работнику материального ущерба из-за невыполнения работодателем других обязательств по трудовому договору;

г) в случае сексуального притеснения работника [8, с.159].

Рассмотрим основания и условия возникновения материальной ответственности работодателя за вред, причиненный здоровью работника, в частности п. «с» статьи 195 ТК АР, гласящей, что работодатель несет полную материальную ответственность при нанесении здоровью работника ущерб при выполнении трудовой функции в результате производственной аварии, произошедшей из-за несоблюдения работодателем правил охраны труда, а также нанесении соответствующего материального ущерба членам его семьи, лицам, находящимся на его иждивении в связи с гибелью по этой причине [2, с. 229 -230].

По мнению одних ученых-трудовиков, основанием привлечения работодателя к данному виду материальной ответственности считается наличие материального (имущественного) ущерба [1, с.22], другие же основанием ответственности признают вред, нанесенный работнику трудовым увечьем или иным повреждением здоровья, включая гибель самого работника [7, с.159].

Профессор А.М.Касумов, учитывая своеобразие видов материальной ответственности по нормам трудового законодательства нашей страны (ст. 195 ТК АР), провел шестичленную классификацию материальной ответственности работодателя. К первой группе он отнес возмещение материального ущерба в результате нарушения права работников на труд - пункт «а» и пункт «б». Ко второй группе, по его мнению, относятся все случаи возмещения материального ущерба, возникающего по причине нарушения права работни-

ков на охрану их здоровья — пункт «с». К третьей группе относятся все возможные случаи возмещения ущерба в связи с нарушением работодателем права работников на получение заработной платы пункт «b» и пункт «d». К четвертой группе относятся случаи возмещения ущерба, причиненного личным предметам или личным вещам работника во время работы - пункт «ç». Пятую группу образуют случаи причинения работникам морального ущерба, и, наконец, шестую группу могут образовывать случаи возмещения материального ущерба вследствие неисполнения других обязанностей, возложенных трудовым законодательством, а также вытекающих из коллективного договора и трудового договора - пункт «e» и пункт «ə» ст.195 ТК АР [2, с.229-230].

Трудовое увечье (несчастный случай) в литературе определяется как внезапное повреждение здоровья, вызванное воздействием внешних сил и связанных с исполнением трудовых обязанностей [6, с.72].

Итак, основанием возложения материальной ответственности на работодателя является повреждение здоровья работника (трудовое увечье), более конкретно - несчастный случай, оформленный специальным актом.

Важным аспектом в области материальной ответственности работодателя за ущерб здоровью работников является постоянное совершенствование законодательства и практических мер по обеспечению безопасных условий труда. И для этого, в первую очередь, следует внести дополнительные нормы и стандарты безопасности в законодательство, которые бы более детально и конкретно регулировали обязанности работодателей по обеспечению безопасных условий труда. Эти нормы могли бы включать в себя требования к оборудованию, процедурам, обучению работников и мониторингу безопасности.

Говоря о мониторинге, это внедрение системы постоянного контроля за соблюдением правил охраны труда в организациях. Это может включать в себя регулярные проверки и аудиты, чтобы выявить и устранить потенциальные опасности.

Для работодателей также крайне важным яв-

ляется обязательное обучение работников вопросам безопасности и охраны труда, регулярное обновление и повышение квалификации персонала, ответственного за обеспечение безопасных условий труда. Этот аспект остается проблемой на многих предприятиях Азербайджанской Республики, где работодатели не уделяют этому должного внимания, что приводит к происшествиям и трудовым увечьям среди работников. Для решения этой проблемы государству следует проводить агитацию среди работодателей и работников обращать внимание на важность соблюдения безопасности на рабочих местах и на доступные ресурсы для обеспечения безопасных условий труда.

Эти меры могут помочь снизить риск материальной ответственности работодателей за ущерб здоровью работников, а также способствовать созданию более безопасных и здоровых условий труда в целом.

Трудовое законодательство предусматривает материальную ответственность сторон трудового договора. Предусмотренная нормами трудового права материальная ответственность – это самостоятельный вид юридической ответственности. Являясь одним из видов юридической ответственности материальная ответственность предусматривает, что сторона трудового договора (работодатель или работник), причинившая вред другой стороне, возмещает ущерб в соответствии с нормами трудового кодекса и иными законами.

Как любой вид юридической ответственности, она наступает при наличии установленных законом обязательных общих требований, соблюдение которых необходимо для ее применения.

Если в результате ненадлежащего исполнения работниками или работодателем своих трудовых обязанностей другой стороне трудового договора причинен материальный ущерб, то он подлежит возмещению.

Определение взаимной материальной ответственности дал профессор А.М. Касумов. Им было сформулировано следующее научное определение: «Взаимная материальная ответственность - это санкция (мера государственно-

го принуждения, предусмотренная действующим трудовым законодательством (договором), применяемая к одной из сторон трудового правоотношения - работнику или работодателю - с целью возмещения имущественного ущерба (вреда), причиненного другой стороне за счет средств правонарушителя» [2, с.134]. .

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что материальная ответственность работодателя представляет собой юридическую обязанность последнего возмещать ущерб, причиненный работнику в результате нарушения трудовых прав, законодательства о труде или других нормативных актов, а также за вред, возникший в процессе исполнения трудовых обязанностей работника на рабочем месте.

Условия и основания же материальной ответственности работодателя могут включать следующие элементы:

1) Обнаружение прямого действительного ущерба. Под прямым действительным ущербом понимается утрата, ухудшение или понижение ценности имущества; необходимость для работодателя произвести затраты на восстановление, приобретение имущества. Наличие такого ущерба является основанием для постановки вопроса о материальной ответственности работодателя.

2) При наличии противоправности в поведении работодателя, причинившего ущерб, т.е. противоправное действие или бездействие. Противоправным признается поведение (действие или бездействие), если оно нарушает те или иные обязанности, возложенные на сторону трудового договора соответствующими трудовыми нормами.

3) Причинной связи между незаконным деянием виновного и последствиями этого деяния. Для возникновения ответственности необходима причинная связь между деянием работодателя, противоречащим закону или нормативным актам и нанесенным ущербом работнику. В трудовом праве обычно под виной понимается психическое (внутреннее) отношение лица к своему противоправному поведению и его последствиям. Принято различать вину в форме умысла прямого или косвенного и вину форме

неосторожности самонадеянности, небрежности, неосмотрительности.

Прямой умысел имеет место, когда субъект права, в данном случае работодатель, осознает противоправный характер своего деяния (действия или бездействия), предвидит возможность наступления вредных последствий (ущерба) и желает их наступления.

Косвенный умысел подразумевает, что субъект права, в данном случае работодатель, осознает противоправность своего поведения, но имеет не совсем четкое представление о возможных последствиях материального ущерба и в принципе не желает их наступления, однако допускает возможность наступления вредных последствий или безразлично относится к их наступлению.

Неосторожность, в основном, проявляется в форме самонадеянности, когда сторона трудового договора, осознавая противоправный характер своего действия (или бездействия) и возможность наступления в результате этого материального ущерба, легкомысленно полагает, что сможет его предотвратить.

Небрежность означает неосмотрительность, когда работодатель не осознает противоправного характера своего поведения и не предвидит возможности наступления вредных последствий в виде причинения материального ущерба, однако он должен был предвидеть такие последствия.

Материальная ответственность работодателя возникает только при условии, что работодатель и работник связаны (или были связаны) трудовыми отношениями. Если между ними существуют гражданско-правовые отношения (какими-либо гражданско-правовыми договорами), то основания, условия и порядок материальной ответственности определяются нормами гражданского законодательства.

Эти условия и основания материальной ответственности работодателя помогают определить, когда и по каким основаниям работодатель должен возмещать ущерб работнику, что способствует созданию более справедливых и безопасных трудовых условий.

Список использованной литературы:

1. Захаров М.Л., Лившиц Р.С., Цедербаум Ю.Я. Возмещение ущерба. Комментарий. М., 1998, 22 с.
2. Касумов А.М. Взаимная материальная ответственность в трудовом праве Азербайджанской Республики. М.: Союз, 2001, 284 с.
3. Ключков М.А., Полетаев Ю.Н. Материальная ответственность работодателя перед работником: теоретические и практические аспекты. Научно-практическое пособие. М.: Проспект, 2016, 240 с.
4. Кодекс Законов о Труде Азербайджанской ССР. Азернешр, 1982, 182 с.
5. Конституция Азербайджанской Республики. Баку: Qanun, 2022, 83 с.
6. Словарь по трудовому праву. М., 1998, 491 с.
7. Толкунова В.Н. Трудовое право. Конспект лекций. М., 1997, 159 с.
8. Трудовой Кодекс Азербайджанской Республики. Баку: Hüquq Yayınevı, 2023, 240 с.

Kamran Əliyev**İşəgötürənin maddi məsuliyyətinin yaranmasının əsasları və şərtləri**

Məqalədə qüvvədə olan əmək qanunvericiliyin normalı əsasında işəgötürənin maddi məsuliyyətinin yaranmasının əsasları və şərtləri tədqiq olunmuşdur. Aparılmış tədqiqat nəticəsində qanunvericilikdə mövcud olan boşluqlar göstərilmiş, habelə onların aradan qaldırılması üçün konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Kamran Aliyev**Conditions and grounds of financial liability to the employer**

The article examines the procedure of fundamentals and conditions for the establishment of the employer's financial liability in accordance with the current labor legislation. As a result of the research, gaps in the legislation have been identified and concrete proposals have been made to eliminate them.

Kənan AĞAYEV

Qubadlı RPŞ Narkotiklərlə Mübarizə qrupunun (kibercinayətkarlıq və kibertalamalarla mübarizə üzrə) əməliyyat müvəkkili, DİN-in Polis Akademiyasının magistrantı, polis baş leytenantı
e-mail: agayevk98@gmail.com

KİBERCİNAYƏT ANLAYIŞININ HÜQUQİ TƏDQIQI

Açar sözlər: kibercinayət, kibertəhlükəsizlik, kiberterror, kibertəhdid, kiberinsident, kibertəhücum, kibermüharibə, kibercinayət anlayışı, kiber qanunvericilik.

Ключевые слова: киберпреступность, кибербезопасность, кибертеррор, киберугроза, киберинцидент, кибератака, кибервойна, понятие киберпреступности, кибер законодательство.

Keywords: cybercrime, cybersecurity, cyberterror, cyberthreat, cyberincident, cyberattack, cyberwar, cybercrime definition, cyber legislation.

Yüksək informasiya texnologiyaların inkişaf etməsi, yeni kiber texnikaların yaranması cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir etmişdir. Bu təsir nəticəsində bir çox sahələr rəqəmsallaşdırılmış, insanların dövlət və ya digər xidmət orqanlarına asan əlçatanlığı təmin edilmişdir. Əlbəttə ki, bu təsir ancaq pozitiv anlamda olmamışdır. Nəticədə, cəmiyyətin inkişafı ilə bilavasitə qarşılıqlı əlaqədə olan cinayətkarlıq da rəqəmsallaşmağa başlamış, yeni “kibercinayətkarlıq” termini yaranmışdır. Bu termin ingiliscə “cyber” sözündən götürülüb, hərfi mənası “kompüter şəbəkəsinə aid olan” deməkdir.

Müasir dövrümüzdə ən geniş yayılmış şəbəkələrdən biri də internetdir. Kibercinayətlərin törədilməsi, bir çox hallarda internet şəbəkəsi ilə əlaqəlidir. İnternet şəbəkəsi sisteminin yaradılma məqsədi rəqəmsal mühitdə informasiya paylaşımı etməkdir. Başlanğıc dövrlərdə bu sistemdən yararlananların sistemə zərər verməsi ehtimalı düşülmədiyindən, sistem istifadəçilərinin sayının

məhdud dairədə olmasından və kompüterlərin hər evə girəbiləcək qədər geniş yayılmış olmamasından bu məkanda təhlükəsizlik tədbirləri görülməsinin zəruriliyi də olmamışdır. Bugün istifadəçi sayının 5,3 milyarda yaxınlaşdığı internet mühitində təhlükəsizlik tədbirlərinə ciddi zərurət yaranmışdır. İlk zamanlarda yaranan narahatlıqlar internetin mövcud olduğu fiziki infrastruktura qarşı olan təhdidlər olsa da, sonralar zərərli kodlar və virusların yaradılması və yayılmasıyla bərabər təhlükənin səviyyəsi də artmağa başlamışdır [7, s. 6]. Zaman keçdikcə bu təhlükələr leksikonumuza “kibercinayət” adı altında daxil olmağa başladı. Sonralar, kibercinayət kontekstində kibertalama, kibertəhdid, kiberinsident, kiberterror kimi yeni anlayışlar yaranmışdır. Hətta, 2016-cı ildə keçirilən NATO-nun Varşava zirvəsində “kibermüharibə” termini quru, hava, su müharibə modellərinə əlavə olaraq 4-cü yeni müharibə modeli kimi səsləndirilmişdir. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsinin ilk günlərindən kiberməkənimizə edilən təxribatlar və döyüş əməliyyatları ilə bağlı məlumatların sızdırılması üçün edilən kibertəhücum cəhdləri bunun bariz nümunəsidir. Lakin, ölkəmizdə milli təhlükəsizliyin bir elementi kimi kibertəhlükəsizlik sahəsində uğurlu islahatların aparılması bu növ kiberterrorların qarşısının alınmasında mühüm rol oynadı. Bu islahatlar nəticəsində, ölkəmizdə beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq kibertəhlükəsizlik insidentlərinə cavabvermə qrupları (beynəlxalq adı - CERT) fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Xidməti – Milli CERT ölkə üzrə kibertəhlükəsizliyin pozulmasına yönəl-

miş hərəkətlərin aşkarlanmasını, qarşısının alınması üçün preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edən əlaqələndirici qurum kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikası Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidmətinin Kompüter İnsidentlərinə qarşı Mübarizə Mərkəzi dövlət qurumlarının kibertəhlükəsizliyinin pozulmasına yönəlmiş hərəkətlərin aşkarlanmasını, qarşısının alınması üçün preventiv tədbirlərin görülməsini, eləcə də onların təhlükəsiz internet şəbəkəsi ilə təmin edilməsini və 24/7 Təhlükəsizlik Əməliyyatları Mərkəzi (SOC) vasitəsilə təhlükəsizliyinin nəzarətdə saxlanılmasını həyata keçirir. Milli Elmlər Akademiyasının Kompüter İnsidentlərinə qarşı Mübarizə Mərkəzi "AzScience-CERT" isə elm-kompüter şəbəkəsinin təhlükəsizliyini təmin edir.

Ümumiyyətlə, kibercinayətkarlığın ortaya çıxmasıyla birlikdə onun hüquqi tənziyi və məsuliyyəti məsələsi aktuallaşdı. İnformasiya mühitinin, habelə internetin fəaliyyəti ilə əlaqədar meydana çıxan ictimai münasibətlərin effektiv nizamlanması detallı hüquqi reqlamentasiya tələb edir. Hüquqi tənzimləmənin zəifliyi nəticəsində bu gün kompüter cinayətləri cinayətkar qəsdlərin ən təhlükəli növünə çevrilmişdir. Hazırda beynəlxalq praktikada kompüter sistemlərinin və şəbəkələrinin, o cümlədən internetin tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq hüquq, qanunvericilik normaları, sosial normalar, özünütənzimləmə, məhkəmə təcrübəsi kimi hüquqi mexanizmlər tətbiq edilir [8, s. 11]. Kibercinayətkarlığın əsas beynəlxalq hüquqi tənziyi ilə bağlı 23 noyabr 2001-ci il tarixli "Kibercinayətkarlıq haqqında" Budapeşt Konvensiyası öz əhəmiyyəti ilə seçilir. Bu Konvensiya müvafiq əməlləri cinayət kimi qeyd etmək, bu cür cinayət əməllərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün zəruri səlahiyyətlər vermək, onların həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq səviyyədə təhqiqatı, istintaqı və təqib olunmasına şərait yaratmaq, sürətli və etibarlı beynəlxalq əməkdaşlığı təmin etmək yolu ilə kompüter sistem və şəbəkələrinin, o cümlədən kompüter verilənlərinin məxfiliyi, bütövlüyü və yararlılığına qarşı yönəlmiş əməllərin, həmçinin bu sistem, şəbəkə və verilənlərdən qeyri-qanuni istifadənin qarşısını almaq zəruriliyi ilə bağlı Avropa Şurasının üzv dövlətlə-

ri və Konvensiyayı imzalayan digər dövlətlər arasında beynəlxalq əməkdaşlığı təsdiqləyir. "Kibercinayətkarlıq haqqında" Budapeşt Konvensiyasında 4 kibercinayət kateqoriyası müəyyənləşdirilmişdir:

1. Kompüter verilənləri və sistemlərinin məxfiliyi, tamlığı və istifadə imkanlarına qarşı cinayətlər;
2. Kompüter vasitələrindən istifadə ilə bağlı cinayətlər;
3. Məlumatların məzmunu ilə bağlı cinayətlər;
4. Müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər.

Bu Konvensiya Azərbaycan Respublikası tərəfindən 30 sentyabr 2009-cu ildə "Kibercinayətkarlıq haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə Qanunla müvafiq bəyanatlar və qeyd-şərtlərlə təsdiq edilmişdir. Konvensiyanın tələblərinin milli qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması barədə növbəti addım isə, 27 dekabr 2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının" 1.2.4-cü maddəsində informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə insan hüquqlarının pozulmasına qarşı mübarizənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin "Kompüter informasiyası əleyhinə olan cinayətlər" fəslinin yenidən işlənməsi və onun "Kibercinayətkarlıq haqqında" 2001-ci il 23 noyabr tarixli Konvensiyanın tələblərinə uyğunlaşdırılması barədə tələbin müəyyən olunmasıdır. Bu tələb "Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında" 29 iyun 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə realizə olunmuşdur. Belə ki, qanuna əsasən Cinayət Məcəlləsinin "Kompüter informasiyası sahəsində olan cinayətlər" adlı 30-cu fəslinin adı "Kibercinayətlər" anlayışı ilə əvəzlənmiş, həmin fəsildə göstərilmiş müvafiq cinayət əməlləri də Konvensiyanın tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Fikrimizcə, bu, qanunvericiliyin uğurlu təkmilləşdirilməsidir. Belə ki, kompüter informasiyası sahəsində olan cinayətlər anlayışı daha məhdud cinayətləri

özündə əks etdirirdi, lakin kibercinayətlər anlayışı isə kompüter informasiya sahəsində olan cinayətlərlə yanaşı, Konvensiyada nəzərdə tutulmuş məlumatların məzmunu ilə bağlı, müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı, habelə informasiya texnologiyaları vasitəsilə törədilən cinayətləri də ehtiva edir. Ümumiyyətlə, “kompüter cinayəti” anlayışının beynəlxalq hüquq müstəvisində ilk dəfə istifadəsi İnterpol məxsusdur. Belə ki, İnterpolun 11-13 dekabr 1979-cu ildə keçirilmiş Üçüncü Beynəlxalq Dələduzluq üzrə Simpoziumunda “kompüter dələduzluğu” haqqında prezentasiya təqdim olunmuş və vurğulanmışdır ki, müxtəlif ölkələr arasında telefonlar, peyklər və s. vasitəsilə davamlı şəkildə artan kommunikasiyalar səbəbindən kompüter cinayətlərinin təbiəti artıq beynəlxalq xarakter kəsb edir. Beləliklə də, beynəlxalq hüquq tarixində ilk dəfə kompüter cinayətləri lokal səviyyəli kriminal aktlar çərçivəsindən çıxmaqla, İnterpol tərəfindən transmilli mahiyyətli əməllər olaraq hələ XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq tanınmış və faktiki surətdə dövlətlərin milli cinayət qanunvericiliyi üçün tövsiyə olunan “kompüter cinayətləri” terminindən istifadə olunmağa başlanmışdır. [8, s. 22-23]

Kibercinayətlərin anlayışı ilə bağlı beynəlxalq qanunvericilikdə konkret vahid mövqe olmadığından, yerli qanunvericiliklərdə də kibercinayətlərin anlayışı ilə bağlı plüralist yanaşmalar mövcuddur. Bu həm əməli kriminallaşdırma, həm bu növ cinayətlərin qarşısının alınması üçün zəruri olan resurslar barədə, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində fikir ayrılığına səbəb olur və nəticədə belə əməllərin hüquqi tövsifi zamanı müəyyən çətinliklərə gətirib çıxardır. Bu növ cinayətlər digər klassik cinayətlərdən fərqli olaraq, transmilli xarakter daşıdığından kibercinayətlərin anlayışının tədqiqi məsələsində beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xüsusi yanaşması da elmi araşdırma baxımından əhəmiyyətli hesab olunur. BMT kibercinayətlərinin iki əsas növünü fərqləndirərək, onun anlayışını aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir:

1. Dar mənada kibercinayətlər (kompüter cinayətləri). Bu o deməkdir ki, elektron əməliyyatlar

vasitəsilə yönəldilən hər hansı qeyri-qanuni əməlin məqsədi kompüter sistemlərinin təhlükəsizliyinə və onlarda olan məlumat (verilənlər) bazasına xələl gətirməkdir.

2. Geniş mənada kibercinayətlər (kompüter ilə əlaqədar cinayətlər). Bu isə o deməkdir ki, hər hansı qeyri-qanuni əməl kompüter sistemləri və ya şəbəkələri, o cümlədən belə cinayətlər, informasiyaların kompüter sistemləri və ya şəbəkələrindən qanunsuz olaraq əldə edilməsi, təklif olunması və yayılması vasitəsilə və ya onlarla əlaqəli şəkildə törədilir [8, s. 21-22].

Kibercinayət anlayışının tədqiqində bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin hüquqi tənzimləməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ Ədalət Departamenti bu növdən olan cinayətləri kompüter cinayətləri adı altında belə əsaslandırmışdır: “Törədilməsi, təhqiqatı və ya təqib edilməsi üçün kompüter texnologiyası (rəqəmsal) informasiyasını ehtiva edən cinayət-hüquqi pozuntu.” [9, s. 3]. Göstərilən anlayışda, kompüter texnologiyası bu cinayətlərin törədilməsində həm cinayətin obyektini kimi (məsələn, kompüter sistemində qanunsuz daxil olma), həm cinayətin törədilməsində istifadə edilən alət kimi (məsələn, DoS və ya DDoS hücumlarını başlatmaq üçün), həm də cinayətin törədilməsinin vasitəsi kimi (məsələn, qanunsuz əldə edilən informasiyanı saxlamaq üçün istifadə edilən kompüter) çıxış edir.

Böyük Britaniyanın Baş Polis Məmuruları Assosiasiyası (UK ACPO) belə cinayətləri “e-crime” (hərfi mənada electronic crime), yəni rəqəmsal cinayət olaraq terminləşdirmiş və aşağıdakı kimi anlayış vermişdir: “Cinayət törətmək və ya cinayət törədilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə şəbəkəli kompüterlərdən, rabitə və ya internet texnologiyasından istifadə etməklə xarakterizə olunan hüquqazidd əməl.” [10, s. 5]. Bu geniş tərif rabitə və interneti əlaqə vasitəsi kimi istifadə etməklə törədilməsi asanlaşdırılan cinayətləri də əhatə edir. SMS, E-poçt, sosial şəbəkələr və ya mesajlaşma sistemləri vasitəsilə narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə buna misal göstərmək olar.

Fransa Cinayət Məcəlləsində (Code Penal) təsbit edilmiş kibercinayətlərin ümumi formada anlayışı Fransa Milli Kibertəhlükəsizlik Agentliyi

tərəfindən aşağıdakı formada verilmişdir: “Kibercinayət – yerli qanunvericilik və beynəlxalq müqavilələrlə cəzalandırıla bilən, informasiya sistemindən və ya şəbəkəsindən istifadə aktı və ya cinayət törətmək məqsədilə istifadə”. Kibercinayət-karlığın transmilli xüsusiyyəti göstərilən anlayışda öz əksini tapmışdır. Belə ki, əməlin kibercinayət sayılması üçün əməl həm yerli qanunvericilik, həm də ölkənin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə əsasən cəza təhdidi altında qadağan edilməlidir.

Kibertəhlükəsizlik sahəsində davamlı inkişaf etmiş, qabaqcıl ölkələrdən olan İsrail hökuməti hələ 1995-ci ildə İsrail Kompüterlər Aktı adlanan normativ sənədində kibercinayətə aşağıdakı kimi anlayış vermişdir: “Kompüter proqram təminatının hər hansı dəyişikliyi, təhrif edilməsi və ya zədələnməsi, kompüterdən istifadə zamanı giriş və icazədən yayınma və saxta çıxış (istehsal) məlumatlarının təqdim edilməsi”. Göstərilən anlayışda kibercinayət termini daha çox dar mənada açıqlansa da, həmin aktda konkret kibercinayətlər və başqa cinayətlər törətmək üçün kompüterlərə giriş cinayəti göstərilmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyəti Daxili İşlər Nazirliyinə bilavasitə tabe olan Kibercinayətlərlə Mübarizə qurumu kibercinayət anlayışını Türk Cəza Qanununa əsasən belə formada müəyyən etmişdir: “Kibercinayət – informasiya sisteminin təhlükəsizliyini və (və ya) buna bağlı informasiyaları (dataları) və (və ya) istifadəçisini hədəf alan və informasiya sistemi vasitəsilə törədilən əməllərdir.” [10, s. 5]. Anlayışa görə deyə bilərik ki, kibercinayəti digər cinayətlərdən fərqləndirən özəllik informasiya sistemi olmadan törədilməsinin mümkünsüzlüyüdür. Digər klassik cinayətləri də informasiya sistemləri vasitəsilə törətmək olar, amma bu əməlləri kibercinayət saymaq düzgün tövsif olmaz. Kibercinayət adətən informasiya sisteminə icazəsiz və hüquqazidd daxil olma və sonrasında törədilən əməllərdir. Anlayışa görə, bu cinayət növünü kompüter və internetə xas olan cinayət kimi də adlandırmaq olar.

Qlobal kibertəhlükəsizlik xidməti təmin edən “Gen Digital” (əvvəlki adı ilə: Symantec) şirkəti kibercinayətə aşağıdakı yığcam tərifini vermişdir:

“Kompüter və ya şəbəkə, habelə hər hansı bir aparat təminatı vasitəsilə törədilən cinayət.” [12, s. 1]. Bu anlayışda göstərilən kompüter və ya aparat təminatı həm cinayətin “subyektini”, həm cinayətin yönəldiyi hədəf, həm də ki, cinayətin törədilməsini asanlaşdıran vasitə kimi çıxış edir. Anlayışa görə cinayətin törədilməsi nəinki kompüterlərdə, əlavə olaraq başqa yerlərdə də baş verə bilər.

AR DİN Polis Akademiyasında tədris olunan “Daxili işlər orqanlarında xüsusi texnika və kibertəhlükəsizlik fəaliyyəti” fənninin eyni adlı dərs vəsaitində kibercinayətə belə nəzəri anlayış verilmişdir: “Kibercinayət – informasiya texnologiyalarından istifadə edilərək həyata keçirilən, informasiya sisteminin güvənliyini, sistemə bağlı olan informasiya ehtiyatlarını və eyni zamanda bu texnologiyalardan istifadə edən istifadəçiləri hədəfə alan cinayətdir.” [11, s. 105]. Göstərilən anlayışda kibercinayət kompüter və ya internet şəbəkəsini əhatə edən cinayət kimi təsvir edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 30-cu fəslə kibercinayətlərə aid edilsə də, qanunvericiliyimizdə kibercinayətlərin anlayışı konkret olaraq göstərilməmişdir. Lakin, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsində kibertəhdid, kibershücum və kibersidentə aşağıdakı anlayışlar verilmişdir:

“Kibertəhdid – informasiya sistemlərinə və ya ehtiyatlarına qanunsuz daxilolma, müdaxilə, habelə digər formalarda informasiya təhlükəsizliyinin pozulmasına səbəb ola bilən amil və ya vəziyyət;

Kibershücum – informasiya sistemlərinin və ya ehtiyatlarının informasiya təhlükəsizliyinə təhdid yaradan, yaxud onların fəaliyyətinin pozulmasına və ya dayanmasına səbəb olan kiberməkan vasitəsilə qəsdən törədilən əməl;

Kibersident – informasiya sistemlərinin, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin və informasiya-kommunikasiya şəbəkələrinin fəaliyyətinin dayanması və ya pozulması, yaxud həmin obyektlərdə informasiya təhlükəsizliyinin pozulmasına səbəb olan hadisə.”

AR Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsində cinayətin anlayışı belə verilmişdir: “AR Cinayət Mə-

çəlləsi ilə cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır.”

Həmçinin, AR Cinayət Məcəlləsinin “Kibercinayətlər” adlanan 30-cu fəslində göstərilən konkret cinayətlərdə bir sıra vacib anlayışlar göstərilmişdir:

“Kompyuter sistemi - müvafiq proqramlara uyğun olaraq verilənlərin avtomatlaşdırılmış işlənməsini həyata keçirən hər hansı qurğu və ya bir-birinə qoşulmuş və ya əlaqələndirilmiş qurğular qrupu (AR CM 271. Maddə, Qeyd hissəsi);

Kompyuter məlumatları - kompyuter sisteminə işlənməsi, emal edilməsi üçün yararlı olan istənilən informasiya (faktlar, məlumatlar, proqramlar və anlayışlar) (AR CM 271. Maddə, Qeyd hissəsi);

Kompyuter sisteminin işləməsinə ciddi maneə törədilməsi - kompyuter sisteminin normal fəaliyyətinin elə bir pozulmasıdır ki, kompyuter sisteminin sahibinin və ya istifadəçisinin bu sistemdən istifadə etmək və ya digər kompyuter sistemləri ilə məlumatları mübadilə etmək imkanını mühüm dərəcədə məhdudlaşdırsın (AR CM 273. Maddə, Qeyd hissəsi).”

Yuxarıda göstərilən leqal anlayışları müqayisəli təhlil və sintez metodlarından istifadə etməklə kibercinayətlərə belə bir tərif vermək olar:

Kibercinayət - kompüter və ya informasiya texnologiyaları vasitəsilə və (və ya) həmin vasitələrə, informasiya sistemə və (və ya) kompüter məlumatlarına münasibətdə, habelə belə əməllərin törədilməsi üçün hazırlanmış vasitələrin dövriyyəsi ilə bağlı ictimai təhlükəli əməlin qəsdən törədilməsidir.

Fikrimizcə, bu anlayış AR Cinayət Məcəlləsinin “Kibercinayətlər” adlanan 30-cu fəslində göstərilən bütün cinayət əməllərini ehtiva edir.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə də aktuallaşan kibercinayətkarlıqla mübarizə üçün ilkin şərt normativ bazanın formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsidir. Normativ bazanın formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi, yəni bu növ cinayətlərin anlayışı, habelə belə cinayətlər üçün xarakterik olan bir sıra anlayışların dəqiq normativ təsbiti, spekulativ xarakter daşımaması kibercinayətkarlıqla mübarizə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə qeyd etmək lazımdır ki, kibercinayətkarlıqla effektiv mübarizə aparılması üçün aidiyyəti cinayət hüquqi normalar beynəlxalq qanunvericiliyin tələblərinə, beynəlxalq və yerli təcrübəyə uyğunlaşdırılmalı və müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Kibercinayətkarlıq haqqında” Budapeşt Konvensiyası, 23 noyabr 2001-ci il tarixli.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi, 1 iyun 2000-ci il tarixli.
3. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə 30 sentyabr 2009-cu il tarixli Qanun
5. “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” 29 iyun 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. “Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023 – 2027-ci illər üçün Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında 28 avqust 2023-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
7. Mehmet Nesip Ögün ve Adem Kaya. “Siber güvenliğin milli güvenlik açısından önemi ve alınabilecek tedbirler” , Güvenlik Stratejileri Dergisi 9, 2013.
8. Səyyad Məcidli. “Kibercinayətlər” , Bakı-2019.
9. Tala Tafazzoli. “Cyber Crime Legislation” , 2018.
10. House of Commons Home Affairs Committee, Fifth Report of Session 2013–14. “E-crime” , The Stationery Office Limited , 2013.
11. “Daxili işlər orqanlarında xüsusi texnika və kibertəhlükəsizlik fəaliyyəti”, mühazirələr toplusu, Bakı-2023.

12. Web: "What is Cyber Crime", https://www.wantagh.li/spin/what_is_cyber_crime.pdf.
13. Web: <https://www.egm.gov.tr/siber/sibersucnedir>.

Канан Агаев

Исследование правового понятие киберпреступления

В период перехода к «четвертой промышленной революции» все сферы общества начали становиться цифровыми. Одной из таких областей является сферы преступности. Новый, цифровой вид этого преступления – киберпреступность. Хотя киберпреступления определены как в международном, так и в местном законодательстве, точная правовая база для этого вида преступлений не сформирована. Объектом исследования данной статьи является правовое определение киберпреступности, которая является основным элементом правовой базы. В статье с помощью сравнительно-правового анализа, дедукции и других общенаучных методологий исследована тема правового определения киберпреступности, а также показаны примеры правового регулирования ряда стран.

Kanan Agayev

Research of the legal definition of cybercrime

During the transition to the "4th Industrial Revolution", all areas of society have started to become digital. One of these areas is the crime area. A new, digital type of this crime is cybercrime. Although cybercrimes are defined in both international and local legislation, a precise legal base for this type of crime has not been formed. The research object of this article is the legal definiton of cybercrime, which is the primary element of the legal base. In the article, the topic of the legal definiton of cybercrime was investigated using comparative legal analysis, deduction and other general scientific methodology, and examples of the legal regulation of a number of countries were shown.

UOT 34

Nurlan NİYAZLI

Ağstafa Rayon Polis Şöbəsinin Kadr
və Peşə hazırlığı üzrə baş inspektor,
polis baş leytenantı
e-mail: nurlanniyazli@gmail.com

POLİS TƏRƏFİNDƏN FİZİKİ QÜVVƏNİN, XÜSUSİ VASİTƏLƏRİN VƏ YA ODLU SİLAHIN TƏTBİQİ

Açar sözlər: Polis, qanun, vəzifə, təhlükəsizlik, odlu silah

Ключевые слова: Полиция, закон, дежурство, охрана, огнестрельное оружие.

Key words: police, law, duty, security, firearm

“İnsan olmaq nədir? - bu sual fəlsəfə elminin hələ də tam olaraq açıqlayıcı bir cavab verə bilmədiyi və bütün psixoloji araşdırmaların mərkəzində yer alan bir sual cümləsidir. Filozof Kierkegaard bu suala qarşı çıxaraq “insan olmaq necə bir prosesdir?” sualını mərkəzə aldı. Kierkegaard, insanın seçimlərində azad olduğu və verdiyimiz qərarların həyatımız üzərində olan təsirindən bəhs edirdi. O düşünürdü ki, insanın əlində bu cür bir azadlığın olduğunu bilməsi və bu seçimlərin onun həyatını formalaşdıracaq əsas məhəvum olması bir uçurumun kənarında dayanmağa bənzəyir. Bu məqamda insan yıxılmaqdan qorxur, amma eyni zamanda özünü boşluğa buraxmaq üçün də qəfildən gələn bir duyğuya qapılır. Bu düşüncə və analiz əsasında bu qənaətə gəlmək olar ki, insanın bir günahkar və ya cinayətkara çevrilməsi də onun psixoloji vəziyyəti, eni zamanda həyatını formalaşdırın qərar və amillərlə böyük ölçüdə əlaqəlidir. Bu məqamda İmmanuel Kant da bənzər bir düşüncə irəli sürmüş və insan arzularının şəxslər arasında münaqişəyə səbəb olan, başqaları üzərində qayda-qanunsuz hökmranlıq sürmə istəyini formalaşdırın psixoloji bir vəziyyət olduğunu

söyləmişdir.

Filozof Thomas Hobbes öz araşdırmaları əsasında insanların bir-brinə zərər vermək üçün təbii şəkildə ortaya çıxan bir meylə sahib olduğunu irəli sürmüşdür. Hobbes və onunla bənzər düşüncələrə sahib olan Platonun insan xislətində yer alan bu çatışmazlığın qarşısını almaq məqsədi ilə irəli sürdüyü ortaq fikir isə insanların, hər bir fərdin hüquqlarının qorunduğu, maddələrə ayrılmış qayda-qanunlar çərçivəsində idarə edilməsi idi. [5, S. 810]

Ölkələrdə sosial, mədəni, iqtisadi və texnologiya baxımından baş verən yeniliklər, bununla birlikdə də sürətlə inkişaf edən əhali artışı yeni cinayət növləri və eyni zamanda cinayətkarların ortaya çıxmasında böyük ölçüdə rola sahibdir. Hər ölkədə özünəməxsus qayda-qanunlar çərçivəsində tənzimlənən polis vəzifəsi ictimai xidmətlər arasında ən mürəkkəb və məsuliyyətli olanıdır. [3, S. 18]

“Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsinin 2-ci hissəsinin 1-ci və 2-ci bəndində deyildiyi kimi polisin vəzifəsi “ictimai qaydanı qorumaq və ictimai təhlükəsizliyi təmin etmək” və “cinayətlərin və digər xətaların qarşısının alınması üçün tədbirlər görməkdir”. “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 13-cü maddəsində ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi haqqında polis əməkdaşının vəzifələrinə 13 bənd ayrılmış və daha geniş şəkildə izah vermişdir. Bu qanunun 14-cü maddəsinin 1-ci bəndində “hər

bir şəxsin təhlükəsizliyini təmin etmək” ifadəsinə yer verilmişdir. (4)

İctimai qayda-qanun deyildikdə ümumi mənada, fərdlərin güvən içərisində birlikdə yaşaya bilməsi nəzərdə tutulur. Bir arada yaşamaq isə, fərdlərin azadlıqlarının, cəmiyyətin və digər fərdlərin haqq və azadlıqlarının başladığı yerdə məhdudiyətlər əsasında təmin olunmasını tələb edir. Bu məhdudiyətləri hüquqi yollarla təmin etmək, cəmiyyətin hüzurunu və təhlükəsizliyini təmin etməklə məsul olan dövlətin vəzifəsidir. Xüsusilə bu səbəblə yaradılmış olan polis orqanlarının vəzifəsi də yuxarıdakı maddələrdə göstəriləyi kimi ictimai qayda-qanun və təhlükəsiz mühit yaratmaq, pozulan nizam-intizamı yenidən təmin etməkdir. [1, S. 18]

“Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində yer verilən “polis” anlayışının açıqlamasında deyilir – “Polis-Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyətinə mənsub olan vahid mərkəzləşdirilmiş, hüquq-mühafizə orqanıdır”. Yəni polis, dövlətin vahid mərkəzləşdirilmiş hüquq-mühafizə orqanı olduğundan, qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətlər, haqlar və vəzifələr əsasında, ehtiyac daxilində fiziki qüvvədən, xüsusi vasitələrdən və ya oldu silahdan istifadə edə bilər. Polisin bu hüquqlarına “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 26-cı maddəsində yer verilmişdir. “Polis haqqında” qanununun 26-cı maddəsinin 1-ci hissəsində “Polis əməkdaşı onun qanuni tələblərini icra etməyən hər hansı şəxsə qarşı yalnız aşağıdakı hallarda fiziki qüvvə tətbiq edə bilər” haqqında məlumat verilmişdir. Qanunun Həmin maddənin 1-ci hissəsinin 1-ci bəndində “*hazırlanan və ya törədilən cinayətin qarşısı alındıqda*”, 2-ci bəndində “*inzibati xətanı və ya cinayət törədən şəxs tutulduqda*”, 3-cü bəndində isə “*hər hansı hüquqpozmanın törədilməsində güc işlədildikdə*” polisin fiziki qüvvədən istifadə hüququna sahib olduğu deyilir. [4]

Fiziki gücdən istifadə sadəcə yuxarıda sadalanan hallarda, yəni cəmiyyətin rifahına korlayacaq hadisələr, cinayət halları, qanunla müəyyən olunmuş şəkildə fərdlərə verilən hüquqlar tapdalandığı zaman istifadə oluna bilər. Təbii haldır ki, polis işçisinin tətbiq etdiyi güc onun qarşılaşdığı vəziyyətə görə də dəyişiklik göstərə bilər. Fiziki

gücdən, xüsusi vasitələrdən və ya odlu silahdan istifadə bir polis işçisi üçün hər daim ən son seçimdir, lakin yararan vəziyyət digər seçimlərin istifadəsini mümkünsüz edirsə, bu zaman polis işçisi təhlükəsizliyi yenidən təmin etmək məqsədilə bu hüquqlarından istifadə edə bilər.

“Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 26-cı maddəsinin 2-ci hissəsində “*Polis əməkdaşı onun qanuni tələblərini icra etməyən hər hansı şəxsə qarşı xüsusi vasitələri aşağıdakı hallarda tətbiq edə bilər*” haqqında məlumat verilmişdir. Həmin maddənin 2-ci hissəsində ümumilikdə 9 bənd yer almaqdadır. Bu bəndlərin xülasəsində; insan həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaradan hallar olduqda, qiyam və ya iğtişah hallarında, girov saxlama hallarında xilasetmə tədbirləri keçirildikdə, qrup halında basqınların dəf edilməsi zamanında, müqavimət və cinayətə təşəbbüs göstərən şəxs yaxalandıqda və ya qaçmağa cəhd göstərdiyində, tutulan şəxs silahlı müqavimət göstərdiyi və ya buna cəhd etdiyi zaman, müəyyən səbəblərlə həbs edilmiş şəxsin həbsdən qaçmasının qarşısı alındığı və ya kənar şəxslər tərəfindən qanunsuz azad etmə məqsədilə güc tətbiq edildiyi zaman, ictimai təhlükə törədən şəxsin tutulması zamanı müqavimət ilə qarşılaşdığı zaman, həbs olunanlar müşayiət edildiyi zaman, şəxsin özünə və ya ətrafındakılara zərər yetirəcəyi ehtimal olunduğu zaman, ictimai təhlükəli əməl törədən şəxs binadan və ya nəqliyyat vasitəsindən düşməyə məcbur edildiyi zaman, sürücü öz həyatı və digər insanların həyatı üçün təhlükə yaradarsa və onun saxlanması üçün başqa imkan qalmazsa, polis əməkdaşı xüsusi vasitələrdən istifadə edə bilər. [4]

“Polis haqqında” Qanununun 26-cı maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir ki, 26-cı maddənin 2-ci hissəsində yer alan 2-ci; “*inzibati xətanı və cinayət törədən şəxs tutulduqda, qiyam və ya kütləvi iğtişahlar baş verdikdə*” və 12-ci; “*sürücü öz hərəkətləri ilə insan həyatına və sağlamlığına real təhlükə yaratdıqda, nəqliyyat vasitəsini dayandırmaq haqqında polis əməkdaşının aşkar olan dayanma tələbinə tabe olmadıqda və onun saxlanılmasına başqa imkan olmadıqda (məcburi dayandırma vasitələri)*” bəndlər istisna olmaqla digər bütün hallarda polis əməkdaşının xidməti itdən

istifadə etmək haqqı vardır. [4]

Xidmət itdən istifadə halları əsasən cinayətkarları tutmaq və ya tutulan cinayətkarın qaçmasına mane olmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Ehtiyac yarandığı təqdirdə axtarış və xilastemə tədbirləri zamanı da xidməti itdən istifadə edilə bilər.

Qanunun 3.1-ci hissəsində elektroşok vasitələrindən istifadə qaydalarına yer verilmişdir. Bənddə bildirilir ki, “Polis haqqında” qanunun 26-cı maddəsinin 2-ci hissəsinin 1-ci; “insan həyatına və sağlamlığına real təhlükə yaradan basqın və ya digər zorakılıq edildikdə”, 2-ci; “qiyam və ya kütləvi iğtişaşlar baş verdikdə”, 4-cü; “yaşayış binalarına, habelə müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların binalarına qrup halında basqın dəf edildikdə”, 6-cı; “tutulan şəxs tərəfindən silahlı müqavimət göstərildikdə və ya göstərəcəyinə ehtimal etməyə kifayət qədər əsas olduqda” və 7-ci; “cinayət törədilməsində şübhələndiyinə görə tutulmuş, barəsində həbs qəti-imkan tədbiri seçilmiş və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə yaxud ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxsin həbsdən qaçmasının qarşısını aldıqda, habelə bu şəxsin qanunsuz azad edilməsi üçün kənar şəxslər tərəfindən güc işlədildikdə” bəndlərində nəzərdə tutulmuş hallarda elektroşok vasitələrindən istifadə oluna bilər. [4] Elektroşok vasitəsini üzərində gəzdirmək və zərurət yaranarsa istifadə etmək hüququna sahib olan polis orqanlarının vəzifəli şəxslərinin siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 13 noyabr tarixli 343 nömrəli Fərmanının 1.3-cü bəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Elektroşok vasitələrini saxlamaq, gəzdirmək və təyinatı üzrə istifadə etmək hüququ olan polis orqanlarının vəzifəli şəxslərinin Siyahısı” təsdiq ediləsinə qərara alır. Bu qərara görə sadəcə aşağıda yer alan şəxslər elektroşok vasitələrinin istifadə və saxlamaq hüququna malikdirlər:

1. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Komendant Xidmətinin rəisi, inzibati binaların təhlükəsizliyini təmin edən nizami polis hissəsinin komandiri, komandirin müavini, xidmət üzrə baş inspektor, xidmət üzrə inspektor,

manqa komandirləri və polis nəfərləri.

2. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin xüsusi təyinatlı nizami polis hissələrinin komandirləri, komandirlərinin müavinləri, sırası, kiçik, orta və böyük rəis heyətindən olan digər əməkdaşları.

3. Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinə bilavasitə tabe olan nizami polis hissələrinin (alay, tabor, bölük, taqım, manqa) komandirləri, komandirlərinin müavinləri, xidmət üzrə baş inspektorları.

4. Müvəqqəti saxlama yerlərinin konvoy xidmətlərinin əməkdaşları. [2] “Polis haqqında” qanunun 26-cı maddəsinin 4-cü hissəsində polis əməkdaşının qanunla müəyyən olunmuş hansı hallarda odlu silahdan istifadə hüququna malik olduğu bildirilmişdir. Qanunun 4-cü hissəsinin 1-ci bəndində qanunun həmin maddənin 2-ci hissəsində yer alan 1-ci; “insan həyatına və sağlamlığına real təhlükə yaradan basqın və ya digər zorakılıq edildikdə”, 2-ci; “qiyam və ya kütləvi iğtişaşlar baş verdikdə”, 3-cü; “girov saxlanılan şəxs və ya zəbt olunmuş binalar, tikililər, qurğular, torpaq sahələri və nəqliyyat vasitələri azad edildikdə” və 4-cü; “yaşayış binalarına, habelə müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların binalarına qrup halında basqın dəf edildikdə” bəndlərə istinad edilmiş və bu hallarla qarşılaşdığı zaman cinayətkar tərəfindən odlu silahdan istifadə edildiyi təqdirdə polis əməkdaşının odlu silahdan istifadə edə biləcəyi vurğulanmışdır. [4] 26-cı maddənin 4-cü hissəsinin 2-ci bəndində həmin maddənin 2-ci hissəsində yer alan 7-ci; “cinayət törədilməsində şübhələndiyinə görə tutulmuş, barəsində həbs qəti-imkan tədbiri seçilmiş və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə yaxud ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxsin həbsdən qaçmasının qarşısını aldıqda, habelə bu şəxsin qanunsuz azad edilməsi üçün kənar şəxslər tərəfindən güc işlədildikdə” bəndə istinad edilmiş və bu hallarla qarşılaşdığı zaman polis əməkdaşının odlu silahdan istifadə hüququna malik olduğu vurğulanmışdır. [4]

“Polis haqqında” Qanunun 26-cı maddəsinin 4-cü hissəsinin 3-cü bəndində bildirilir ki, cinayətkar tərəfindən insan həyatına qəsd olunarsa və bu zaman polis əməkdaşı tərəfindən tətbiq olunan

məcburi dayandırma vasitələri nəticə verməzsə, polis əməkdaşı odlu silahdan istifadə edə bilər. [4]

“Polis haqqında” Qanunun 26-cı maddəsinin 4-cü hissəsinin 4-cü bəndində bildirilir ki, əgər yaxalanma zamanı günahkar və ya cinayətkar odlu silahdan istifadə edərsə, polis əməkdaşı odlu silahdan istifadə etmək hüququna malikdir. [4]

“Polis haqqında” Qanunun 26-cı maddəsinin 4-cü hissəsinin 5-ci bəndində bildirilir ki, insan həyatı üçün real təhlükə yaradan cinayətin qarşısı alınarsa, polis əməkdaşının odlu silahdan istifadə etmək hüququ vardır. Bununla birlikdə, 5.1-ci bəndində *“terrorçuluq və ya dini ekstremizm, yaxud dövlətin konstitusiyaya quruluşunun zorla dəyişdirilməsi ilə bağlı cinayətlərin qarşısı alındıqda”* polis əməkdaşının odlu silahdan istifadə edə biləcəyinə yer vermişdir. [4]

“Polis haqqında” Qanunun 26-cı maddəsinin 4-cü hissəsinin 6-cı bəndində bildirilir ki, əgər odlu silah başqa bir şəxs tərəfindən ələ keçirilibsə, bu zaman polis əməkdaşının odlu silahdan istifadə etmək hüququ vardır. [4]

Bundan əlavə, “Polis haqqında” Qanunun 26-cı maddəsinin 4-cü hissəsinin 7-cü bəndində bildirilir ki, İnsana hücum edən və ya real təhlükə yaradan heyvan məhv edildikdə polis əməkdaşının odlu silahdan istifadə etmək hüququ vardır. [4]

“Polis haqqında” qanunun 26-cı maddəsinin 5-ci hissəsində qeyd olunur ki, təhlükə və ya həyəcan signalı verildikdə, eyni zamanda yardım çağırıldıqda polis əməkdaşının odlu silahdan istifadə etmək hüququ vardır. [4]

“Polis haqqında” Qanunun 26-cı maddəsinin 6-cı bəndində; *“Bu qanunun tələblərinə uyğun olaraq fiziki qüvvənin, xüsusi vasitələrin və ya*

odlu silahın tam zəruri hallarda tətbiqi yaranmış təhlükəyə mütənasib olmalıdır. Fiziki qüvvənin, xüsusi vasitələrin və ya odlu silahın tam zəruri hallarda tətbiqi zamanı hər hansı şəxsin həyatından məhrum edilməsi yaşamaq hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilə bilməz”, 7-ci bəndində; *“Polis əməkdaşı tərəfindən fiziki qüvvənin, xüsusi vasitələrin, odlu silahın tətbiq edildiyi hər bir halda müvafiq polis orqanında xidməti yoxlama aparılmalı və fiziki qüvvənin, xüsusi vasitələrin, odlu silahın qanunauyğunluğu barədə müvafiq rəy verilməlidir”*, 8-ci bəndində; *“İnsanın anatomik bütövlüyünə müxtəlif dərəcəli xəsarətlər yetirməklə dağıdıcı təsir göstərə bilən və ya özünü doğrultmayan yüksək təhlükə mənbəyi olan xüsusi vasitələrin polisin sərəncamına verilməsi qadağandır”*, 9-cu bəndində isə *“Fiziki qüvvənin, xüsusi vasitələrin və odlu silahın qanunsuz tətbiqinə yol verən polis əməkdaşı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş məsuliyyət daşıyır”* deyilir. [4]

Ümumi mənada polis əməkdaşının odlu silahdan istifadə hüququ; polisin məcburi dayandırma vasitələri heç bir halda nəticə vermədikdə, cinayətkar tərəfindən real həyatı təhlükə yaradıldıqda, ilk olaraq cinayətkar tərəfindən odlu silaha əl atıldığı zaman və buna bənzər zəruri hallarda ortaya çıxır. Ümumi olaraq isə, polis əməkdaşı heç bir zaman ilk olaraq odlu silaha əl atmaz və ilk olaraq qanunla müəyyən olunan digər vasitələrlə təhlükəni aradan qaldırmağa çalışır. Polis əməkdaşı odlu silahdan yalnız bütün təsir imkanlarından istifadə etdikdə lakin bu tədbirlər lazımi nəticə vermədikdə odlu silahdan istifadə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aydoğan E., Polisin Zor ve Silah Kullanma Yetkisi, Karabük: Yüksek Lisans Tezi, 2022, 18s.
2. Elektroşok vasitələrini saxlamaq, gəzdirmək və təyinatı üzrə istifadə etmək hüququ olan polis orqanlarının vəzifəli şəxslərinin Siyahısı”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 8 iyul tarixli Qərarı.
3. Öztaner E., Polis ve Halk İlişkileri. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, 1990, 18 s.
4. “Polis Haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 28 oktyabr tarixli Qanunu. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2020.
5. Under A., Felsefe ve İnsan Doğası. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 1990, 810 s

Нурлан Ниязлы**Применение физической силы, специальных средств
или огнестрельного оружия со стороны полиции**

Цель данной статьи - проанализировать, в каких случаях полиция Азербайджана применяет физическую силу, специальные средства или огнестрельное оружие. Для достижения этой цели были рассмотрены законы, материалы, статьи и темы диссертаций, опубликованные в зарубежных странах, систематически проанализированы и отредактированы собранные материалы.

Nurlan Niyazli**Use of physical force, special means or firearms by the police**

The purpose of this article is to analyze in which cases physical force, special means or firearms are used by the police in Azerbaijan. In order to achieve this point, the laws, materials, articles and dissertation topics published in foreign countries were reviewed, the collected materials were analyzed and edited in a systematic way.

Səadət BAĞIROVA

DİN-in Polis Akademiyasının
I kurs magistrantı, polis kapitanı
e-mail: bagirovs799@gmail.com

SEÇİCİ FƏALLIĞININ ARTIRILMASI VƏ ABSENTEİZMİN AZALDILMASI ÜÇÜN İNNOVATİV HƏLLƏR

Açar sözlər: seçki, seçici fəallığı, seçici absenteizmi, innovativ həllər

Ключевые слова: выборы, явка избирателей, неявка избирателей, инновационные решения

Key words: election, voter turnout, voter absenteeism, innovative solutions

Demokratiyanın əsaslarını gücləndirmək və daha geniş vətəndaş iştirakını təşviq etmək məqsədilə, aşağı seçici fəallığı və seçkilərdə iştirak etməmə ilə bağlı davamlı problemləri həll etmək üçün innovativ həllər işlənib hazırlanmışdır. Bu həllər səsvermə prosesini vətəndaşlar üçün daha əlçatan, rahat və cəlbedici etmək üçün texnoloji irəliləyişlərin və siyasət dəyişikliklərinin birləşməsindən istifadə edir. Əsas yeniliklərdən biri səsvermədə iştirak etmək üçün çox vaxt çətin olan qeydiyyat prosesini sadələşdirən istifadəçi dostu onlayn seçici qeydiyyatı və yoxlama sistemlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu sistemlər nəinki giriş maneələrini azaldır, həm də biometrika və blokçeyn texnologiyası kimi qabaqcıl yoxlama üsulları vasitəsilə təhlükəsizliyi artırır. Mobil səsvermə proqramları smartfonlar vasitəsilə təhlükəsiz və rahat uzaqdan səsverməyə imkan verən başqa bir yenilikçi həll yolu kimi ortaya çıxdı. Bu proqramlar səsvermə prosesinin bütövlüyünü qorumaq üçün biometrik autentifikasiya və şifrələmə də daxil olmaqla güclü təhlükəsizlik tədbirlərini özündə birləşdirir. Erkən və uzadılmış səsvermə müddətlərinin genişləndirilməsi seçicilərə öz səslərini nə vaxt və harada verəcəyini seçməkdə da-

ha çox çeviklik təmin edir, sıx qrafiklərə uyğunlaşır və iştirak etməmə ehtimalını azaldır. Eyni zamanda, poçtla səsvermədə elektron səsvermənin izlənməsi və təhlükəsiz onlayn təqdim etmə kimi təkmilləşdirmələr bu metodu daha əlçatan və səmərəli etmək məqsədi daşıyır [1, p.206]. Seçicilərin maarifləndirilməsi və cəlb olunması təşəbbüsləri səsvermənin əhəmiyyəti haqqında məlumatlılığın artırılmasında və vətəndaşların seçkilərdə səmərəli iştirak etmək üçün lazımi məlumatla təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu sözlər seçiciləri, xüsusən də gənc demoqrafik təbəqəni cəlb etmək və məlumatlandırmaq üçün sosial mediadan, virtual bələdiyyə binalarından, interaktiv veb-saytlardan və yardım proqramlarından istifadə edir. Avtomatik seçici qeydiyyatı siyasətləri dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda hüququ olan vətəndaşları avtomatik qeydiyyata alaraq qeydiyyat prosesini sadələşdirir, inzibati yükü azaldır və seçicilərin daha əhatəli məlumat bazasını təmin edir. Eyni zamanda, sıralı seçimli (Dərhal ikinci səsvermə (IRV), imtiyazlı səsvermə və ya bəzi variasiyalarda tək ötürülə bilən səs (STV) kimi də tanınan reytingli seçim səsverməsi) səsvermə sistemləri səslərin "boşuna xərclənməsi" ilə bağlı narahatlığı aradan qaldırmağa kömək edir və seçki prosesinə daha çox inamı artırır. İnnovativ həllər, həmçinin seçici fəallığını stimullaşdırmaq üçün endirimlər və ya kuponlar kimi kiçik üstünlüklər təklif edərək təşviq və mükafatları araşdırır. Məktəblərdə gənclərin cəlb edilməsi proqramları gənc seçicilər arasında vətəndaş məsuliyyəti hissini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, seçki

gününün milli bayrama çevrilməsi təşəbbüsləri fərdlərə işlə bağlı öhdəliklərin məhdudiyətləri olmadan səs vermək üçün vaxt və fürsət təmin etməyə çalışır. Sosial normalaşdırma kampaniyaları səsvermənin ictimai əhəmiyyətini vurğulayır, fərdləri bu vətəndaşlıq borcunda iştirak etməyə təşviq edir. Müstəqil komissiyaların yaradılması ilə şəffaf yenidən bölüşdürülməsi seçki saxtakarlığının azaldılmasına və ədalətli təmsilçiliyin təmin edilməsinə kömək edir, beləliklə, seçicilərin seçki prosesinə etimadını artırır.

Bu innovativ həllər kollektiv şəkildə daha yüksək seçici fəallığını təşviq etmək və absenteizmi azaltmaq, seçicilərin müxtəlif səslerini əks etdirən daha məşğul və əhatəli demokratiyanı təşviq etmək istiqamətində işləyir.

Əsas hissə

Seçici fəallığı və onların iştirak etməməsi demokratiyanın sağlamlığının və keyfiyyətinin iki mühüm göstəricisidir. Seçici fəallığı seçkidə səsvermə hüququna malik olan seçicilərin faizinə, iştirak etməmə isə səs verməyən seçicilərin faizinə aiddir. Yüksək seçici fəallığı və aşağı səsvermə ictimai marağın, iştirakın və siyasi sistemdə təmsilçiliyin səviyyəsini əks etdirə bilər. Bununla belə, seçicilərin qeydiyyatı, səsvermənin rahatlığı, səsvermə motivasiyası, səsvermə öhdəliyi və səsvermə təhsili kimi bir çox amillər seçici fəallığına və iştirak etməməsinə təsir göstərə bilər. Müxtəlif ölkələr bu amilləri aradan qaldırmaq, seçici fəallığını artırmaq və absenteizmi azaltmaq üçün müxtəlif innovativ həllər qəbul ediblər. Bu istənilən demokratik cəmiyyət üçün mühüm məqsəddir. Uyğun seçicilərə öz smartfonlarının rahatlığından istifadə edərək səs vermək imkanı verən təhlükəsiz mobil səsvermə proqramları hazırlamaq olar. Saxtakarlıq və haker hücumlarından qorunmaq üçün möhkəm təhlükəsizlik tədbirlərini təmin edilməlidir. Seçici fəallığını artırmaq və absenteizmi azaltmaq üçün mobil səsvermə proqramlarından (çox vaxt mobil səsvermə və ya e-səsvermə adlanır) istifadəsi maraqlı və innovativ konsepsiyadır. O, bir neçə potensial fayda təklif etsə də, diqqətlə nəzərdən keçirilməli olan problemlər və narahatlıqlarla da yaradır. Mobil səsvermə proqramları səsvermə prosesini seçicilər üçün daha rahat edə bilər. Onlar istənilən yerdən

səs verə bilirlər ki bu da seçki məntəqələrinə getmək ehtiyacını azaldır. Mobil səsvermə əlilliyi olan insanlar üçün əlçatanlığı yaxşılaşdırma bilər. [5, p.18] Bir çox mobil səsvermə proqramı ekran oxuyucuları və səs əmləri kimi əlçatanlıq xüsusiyyətləri ilə tərtib edilə bilər. Daha əlçatan və rahat səsvermə metodu təklif etməklə, mobil səsvermə proqramları, xüsusən də gənc və texnoloji biliklərə malik insanlar arasında seçici fəallığını artırmaq potensialına malikdir. Səyyar səsvermə səyahət, iş və ya digər öhdəliklərə görə ənənəvi seçkilərdə iştirak edə bilməyən seçicilər arasında iştirak etməmə problemini həll edə bilər. Elektron səsvermə səsvermə prosesini sadələşdirir, seçki rəsmilərinin inzibati yükünü və seçkilərin keçirilməsi xərclərini potensial olaraq azalda bilər. Estoniya vətəndaşlara mobil proqramdan istifadə edərək səs verməyə imkan verən mobil səsvermə sistemini təqdim edib. Cənubi Koreya da xarici vətəndaşlar üçün səyyar səsvermə tətbiq etdi. Səyyar səsvermə rahatdır və xüsusilə gənc seçicilər arasında iştirakını artırma bilər.

Mobil səsvermə proqramlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əsas məsələdir. Hakerlik və saxtakarlıqdan qorunmaq seçkilərin şəffaflığını qorumaq üçün çətin ancaq vacib məsələlərdən biridir. Seçicilərin seçimlərinin məxfiliyinin təmin edilməsi çox vacibdir. Mobil səsvermə proqramları seçicilərin anonimliyini qorunmalı və saxtakarlığın qarşısını almalıdır. Hər kəsin smartfonlara və ya etibarlı internet bağlantılarına çıxışı yoxdur. Səyyar səsvermənin tətbiqi bu texnologiyalara çıxışı olmayanları seçki hüququndan məhrum edə bilər. Seçki prosesində şəffaflığın qorunması üçün etibarlı yoxlamanın yaradılması vacibdir. Buraya seçicilərə səslerinin düzgün qeyd olunduğunu yoxlamaq üçün bir üsul təqdim etmək daxildir. Səyyar səsvermə üçün hüquqi və tənzimləyici çərçivələr işlənilib hazırlanmalı və bu yeni metoda uyğunlaşdırılmalıdır. Bu mürəkkəb və vaxt aparan bir proses ola bilər. Səsvermə prosesində yeni texnologiyanın mənimsənilməsindən çəkinən vətəndaşların müqaviməti də ola bilər. Səyyar səsverməyə ictimai inamın yaradılması çox vacibdir. Mobil səsvermə proqramlarının etibarlılığını və istifadəsini təmin etmək, həmçinin texniki nasazlıqların qarşısını almaq sistemin

uğuru üçün vacibdir. Mobil səsvermə sistemləri seçkilər zamanı çoxlu sayda istifadəçini idarə edə bilməlidir ki, bu da texniki problem ola bilər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, mobil səsvermə proqramları seçici fəallığını artırmaq və absenteizmi azaltmaq potensialına malik olsa da, onların tətbiqi diqqətli planlaşdırma, möhkəm təhlükəsizlik tədbirləri və ictimaiyyətin etimadını tələb edir. Geniş miqyasda qəbul edilməzdən əvvəl bu problemlər həll edilməlidir. Səyyar səsvermə vəd verən inkişaf edən sahədir, lakin demokratik prosesin bütövlüyünü təmin etmək üçün ona ehtiyatla və şəffaflıqla yanaşılmalıdır.

Blockchain texnologiyası seçici fəallığını artırmaq və seçkilərdə iştiraksızlığı azaltmaq üçün potensial həll yolu kimi təklif edilmişdir. Səsvermə üçün blokçeyndən istifadənin əsas ideyası təhlükəsiz, şəffaf və saxtakarlığa qarşı rəqəmsal səsvermə sistemi yaratmaqdır. Blockchain hər bir səsə unikal əməliyyat kimi qeydə alındığı dəyişməz platforma təqdim edir. Qeydə alındıqdan sonra səs səsə seçkinin bütövlüyünü təmin etməklə dəyişdirilə və ya silinə bilməz. Blockchain mərkəzləşdirilməmiş və şəffaf sistemdir. Şəbəkənin hər bir iştirakçısı qeydə alınan səs səsə haqiqiliyini yoxlaya bilər ki buda seçki prosesinə inamı artırır [3, p.101]. Blockchain əsaslı səsvermə seçicilərə təhlükəsiz proqramdan istifadə edərək uzaqdan səs vermək imkanı verir. Bu, məsafə, əlillik və ya digər səbəblərə görə seçki məntəqələrində fiziki olaraq iştirak edə bilməyən şəxslər üçün əlçatanlığı artırır. Blockchain seçicilərə bir neçə gün və ya hətta həftələr ərzində öz səs səsə verməyə imkan verir və seçkidə iştirak edə bilməmək səbəbindən iştirakdan kənar qalma ehtimalını azaldır. Blockchain seçicilərin məxfiliyini təmin etmək üçün qabaqcıl kriptografik üsullardan istifadə edə bilər. Seçicilərin şəxsiyyətləri anonim qalır və yalnız şifrələnmiş səs səsə blokchain qeyd olunur. Blockchain-in şəffaflığı real vaxt rejimində seçki nəticələrinin monitorinqinə və auditinə imkan verir. Seçki orqanları və müstəqil müşahidəçilər yalnız etibara arxalanmadan nəticələri yoxlaya bilərlər. Blockchain saxta səsvermə riskini azaldaraq seçicilərin şəxsiyyətini yoxlamaq üçün çoxfaktorlu autentifikasiyadan istifadə edə bilər. Ənənəvi seçki vasitələrini aradan

qaldırmaqla blokchain insan səhvi və ya manipulyasiya potensialını azalda bilər. Blockchain əsaslı səsvermə ənənəvi vasitələrlə səs verməkdə çətinlik çəkə biləcək hərbiçilər də daxil olmaqla xaricdə yaşayan vətəndaşlar üçün təhlükəsiz səsverməni asanlaşdırma bilər. Blockchain mərkəzləşdirilməmiş qovşaqlar şəbəkəsində işləyir. Bu onu daha davamlı edir və seçki sisteminin işlək qalmasını təmin edir. Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, blokchain əsaslı səsvermə sistemlərinin tətbiqi də problemlər və mülahizələrlə üzləşir. Blockchain-in seçki proseslərinə inteqrasiyası yurisdiksiyaya görə dəyişə bilən mövcud hüquqi və tənzimləyici çərçivələrə uyğun olmalıdır. Bütün seçicilərin blokchain əsaslı səsvermədə iştirak etmək üçün lazımı texnologiya və ya biliyə çıxışı yoxdur, bu da rəqəmsal uçurumu daha da gücləndirir. Blockchain əsaslı səsvermə sistemlərinin təhlükəsizliyinə və etibarlılığına ictimai inamın yaradılması geniş miqyasda qəbul üçün çox vacibdir.

Blockchain əsaslı səsvermə seçici fəallığını artırmaq və absenteizmi azaltmaq üçün vəd verir, lakin onun uğurla həyata keçirilməsini və qanuni seçki prosesi kimi qəbul edilməsini təmin etmək üçün hərtərəfli planlaşdırma, sınaq və hökumət orqanları, texnoloqlar və ictimaiyyət arasında birgə səs tələb olunur.

e-mail səsvermənin genişləndirilməsi seçici fəallığını artırmaq və seçkilərdə iştiraksızlığı azaltmaq üçün effektiv strategiyadır. Bu yanaşma son dövrlərdə xüsusilə aktual olmuşdur, çünki bir çox ölkələr müxtəlif çağırışları həll etmək və demokratik prosesə daha geniş çıxışı təmin etmək üçün bu yanaşmanı qəbul etmişlər. Mail səsvermə vətəndaşların daha geniş dairəsinin seçkilərdə iştirakını asanlaşdırır. O, fiziki qüsurlar, nəqliyyat çatışmazlığı və ya digər məhdudiyətlər səbəbindən seçki məntəqələrinə getməkdə çətinlik çəkən şəxslər üçün maneələri aradan qaldırır. Mail ilə səsvermə məşğul qrafiki olan, qeyri-müntəzəm iş saatları olan və ya seçki məntəqələrində uzun müddət gözləmə müddəti ilə üzləşə bilən seçicilərə rahatlıq təklif edir. Bu, onlara uyğun vaxtlarında səs verməyə imkan verir. Genişlənmiş poçtla səsverməni həyata keçirən yurisdiksiyalar tez-tez daha yüksək seçici fəallığı ilə üzlə

şirlər. İnsanların səs vermək üçün daha çox seçmələri olduqda, seçki prosesində iştirak etmək ehtimalı daha yüksəkdir. e-mail vasitəsilə səsvermənin genişləndirilməsi vətəndaşların qeydiyyatdan keçdikləri seçki məntəqəsindən uzaqda olduqları zaman səsvermələrini asanlaşdırmaqla, iştirak etməmə hallarını azaltmağa kömək edə bilər. Bu, hərbi qulluqçular, tələbələr və iş üçün tez-tez səyahət edən insanlar üçün xüsusilə dəyərlidir. Müasir e-mail vasitəsilə səsvermə sistemləri prosesin bütövlüyünü təmin etmək üçün imzanın yoxlanılması və təhlükəsiz seçki bülletenlərinin çatdırılması üsulları kimi möhkəm təhlükəsizlik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

E-mail vasitəsilə səsvermə təhlükəsiz ola bilsə də, saxtakarlığın və manipulyasiyanın qarşısını almaq üçün həmişə ciddi təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsinə və saxlanmasına ehtiyac var. Buraya səsvermə bülletenlərinin təhlükəsiz izlənilməsi, imzanın yoxlanılması və bülletenlərin təhlükəsiz buraxılma yerləri daxildir [2, p.64]. Yurisdiksiyalar vətəndaşları mail səsvermə prosesi, o cümlədən son tarixlər, prosedurlar və bülletenləri düzgün şəkildə doldurub qaytarmaq barədə məlumatlandırmaq üçün seçicilərin təhsilinə və maarifləndirmə proqramlarına investisiya qoymalıdır. Mail ilə göndərilən səsvermənin genişləndirilməsi mail ilə göndərilən bülletenlərin artan həcmi idarə etmək və vaxtında emalını təmin etmək üçün infrastruktur, texnologiyaya və personala investisiyalar tələb edə bilər. Seçici qeydiyyatı ünvanlarının dəqiq olmasını təmin etmək mail səsvermənin uğuru üçün çox vacibdir. Seçici siyahılarının müasir saxlanılması bülletenlərin seçicilərə çatmaması və ya yanlış ünvanlara göndərilməsi ilə bağlı problemlərin qarşısını almaq üçün vacibdir. e-mail ilə səsvermə təbii fəlakətlər və ya pandemiya kimi fəvqəladə hallar zamanı vətəndaşlara şəxsən təmaslara ehtiyac olmadan təhlükəsiz səsvermə imkanı verməklə dəyərli vasitə ola bilər. e-mail vasitəsilə səsvermənin genişləndirilməsi inklüzivlik məqsədi ilə aparılmalıdır. Siyasətlər seçki prosesindən kənar qalmalarını təmin etmək üçün təcrid olunmuş insanların ehtiyaclarını nəzərə almalıdır. e-mail vasitəsilə səsvermə dəyərli seçim olsa da, o, şəxsən səsverməni əvəz

etmək əvəzinə onu tamamlamalıdır. Səsvermə yerlərinin saxlanılması şəxsən səs verməyə üstünlük verən və ya ehtiyacı olanların hələ də bu imkana malik olmasını təmin edir.

e-mail vasitəsilə səsvermənin genişləndirilməsi, xüsusilə təhlükəsizlik, təhsil və infrastruktur ehtiyaclarına cavab verən hərtərəfli strategiya ilə birləşdirildikdə, demokratik iştirakın təşviqi üçün dəyərli vasitə ola bilər. Düzgün həyata keçirildikdə, bu, seçici fəallığını artırır və absenteizmi azaldır, nəticədə demokratik prosesi gücləndirə bilər.

Avtomatik seçici qeydiyyatı (AVR) avtonəqliyyat vasitələri departamenti kimi müəyyən dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda hüquq olan şəxslərin avtomatik olaraq səs vermək üçün qeydiyyata alındığı bir prosesdir. AVR-nin seçici fəallığını artırmaq və absenteizmi azaltmaq üçün təsirli bir üsul olduğu göstərilmişdir. Bir araşdırma, AVR-nin onu həyata keçirən ştatlarda seçicilərin qeydiyyat dərəcələrini orta hesabla 2,5 faiz bəndi artırdığını göstərdi. Başqa bir araşdırma, AVR-nin 2018-ci il ümumi seçkilərində seçici fəallığının 0,5 faiz bəndi artmasına səbəb olduğunu göstərdi [2, p.78]. AVR gənclər arasında seçicilərin qeydiyyatı nisbətələrinin artırılmasında xüsusilə təsirlidir. Seçicilərin qeydiyyat dərəcələrini artırmaqla yanaşı, AVR absenteizmi azaltmağa kömək edə bilər. Bunun səbəbi AVR insanların səs verməsini asanlaşdırır. Səs vermək üçün avtomatik qeydiyyatdan keçən insanlar ayrıca səs vermək üçün əlavə qeydiyyatdan keçmək məcburiyyətində deyillər. Avtomatik seçici qeydiyyatı məşğul olan və ya seçici qeydiyyatı məntəqəsinə getməkdə çətinlik çəkən insanlar üçün fərq yarada bilər. AVR seçici iştirakını artırmaq üçün sadə, effektiv və sərfəli üsuldur. Bu, öz demokratiyasını təkmilləşdirmək istəyən bütün dövlətlər və ölkələr tərəfindən nəzərə alınmalı olan siyasətdir. ABŞ-ın bəzi ştatlarında seçicilərin avtomatik qeydiyyatı tətbiq olunub, bu da müəyyən dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda səs vermək hüququ olan seçiciləri qeydə alır. Bu, seçicilərin qeydiyyat göstəricilərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olub. Avtomatik seçici qeydiyyatının bəzi əlavə üstünlükləri bunlardır:

- Seçki məmurlarının inzibati yükünü azaldır.
- AVR saxta və ya səhv seçici qeydiyyatı po-

tensialını azaltmaqla seçki təhlükəsizliyinə töhfə verə bilər.

- Seçicilərin seçki sisteminə inamını artırır.
- Bu, bütün seçicilərin demokratik prosesdə iştirak etmək imkanının olmasını təmin etməyə kömək edir.

Ümumilikdə seçicilərin avtomatik qeydiyyatı seçici fəallığının artırılması və absenteizmin azaldılması üçün dəyərli vasitədir. Bu, demokratik iştiraka sadıq olan bütün dövlətlərdə və ölkələrdə həyata keçirilməli olan siyasətdir.

Kanada kimi bəzi ölkələr qeydiyyattan keçməmiş vətəndaşlara səsverməni qadağan etmək əvəzinə, səsvermə günü seçki məntəqələrinə gələndə bunu etməyə icazə verir. Bu, nisbətən yeni sistemdir və onu 1993-cü ildə tətbiq edən ilk ölkə Avstraliya olmuşdur. O vaxtdan bəri bir sıra digər ölkələr, o cümlədən Kanada, Yeni Zelandiya və Norveç də seçki günü qeydiyyatını qəbul etmişlər. Seçki günü qeydiyyatın bir sıra potensial üstünlükləri var. Birincisi, bu, seçici fəallığını artırmağa kömək edə bilər. [4, p,88] Araşdırmalar göstərib ki, seçki günü qeydə alınması seçici fəallığının 2 faizə qədər artmasına səbəb ola bilər. İkincisi, insanların səs verməsini asanlaşdırır bilər, xüsusən də məşğul olan və ya seçici qeydiyyatı məntəqəsinə çatmaqda çətinlik çəkən insanlar üçün. Üçüncüsü, bu, seçici siyahılarından təmizlənən insanların sayını azaltmağa kömək edə bilər. Bununla belə, seçki günü qeydiyyatı zamanı bəzi potensial çatışmazlıqlar da var. Birincisi, bu, seçki məntəqələrində uzun növbələrə səbəb ola bilər. İkincisi, bu, seçici saxtakarlığı riskini artırır bilər. Üçüncüsü, bu, seçki rəsmilərinin seçkiləri idarə etməsini çətinləşdirir bilər. Ümumiyyətlə, seçki günü qeydiyyatı həm potensial faydaları, həm də çatışmazlıqları olan bir sistemdir. Seçki günü qeydiyyatının həyata keçirilib-keçirilməməsi hər bir ölkənin və ya regionun spesifik şəraiti nəzərə alınmaqla, ayrı-ayrılıqda qəbul edilməli olan qərardır.

Kanadada seçki günü qeydiyyatı artıq qeydiyyattan keçməmiş bütün seçicilər üçün mümkündür. Seçki günü qeydiyyatdan keçmək üçün seçicilər öz şəxsiyyətlərini və ünvanlarını təsdiq edən şəxsiyyət vəsiqəsini gətirməlidirlər. Onlar həmçinin əvvəlcədən onlayn qeydiyyatdan keçə və çap

olunmuş qeydiyyat təsdiqini seçki məntəqələrinə gətirə bilərlər. Seçki günü qeydiyyat əvvəlcədən qeydiyyattan keçməyi unudan və ya bu yaxınlarda köçən seçicilər üçün əlverişli seçimdir. Bu, həmçinin bütün seçicilərin demokratik prosesdə iştirak etmək imkanının olmasını təmin etməyə kömək edir.

Müxtəlif ölkələrdə seçici fəallığını artırmaq və absenteizmi azaltmaq üçün innovativ həllərdən bəziləri bunlardır:

- Avtomatik seçici qeydiyyatı - Fransa və İsveç kimi bəzi ölkələr öz vətəndaşlarını səsvermə yaşına çatdıqda avtomatik olaraq səs vermək üçün qeydiyyata alır və ya seçici siyahılarını hazırlamaq üçün vergi qeydiyyatı və rəqələrindən istifadə edirlər. Bu, seçki prosesindəki böyük mənəni aradan qaldırır [6].

- Həftə sonu səsverməsi - Avstraliya, Yunanıstan və Braziliya da daxil olmaqla bir çox ölkədə həftə sonu seçkilər keçirilir ki, bu da daha çox insanın iştirak etməsini və iş tələblərinin qarşısını almamasını təmin edir.

- Seçki günü qeydiyyatı - Kanada kimi bəzi ölkələr qeydiyyattan keçməmiş vətəndaşlara səsverməni qadağan etmək əvəzinə, seçki günü seçki məntəqələrinə gəldikdə bunu etməyə icazə verir.

- Aşağı səsvermə yaşı - Braziliya, Nikaraqua və Avstriya kimi bəzi ölkələr 16 yaşlı gənclərə səs verməyə icazə verir ki, bu da gənclərin siyasi iştirakını və təmsilçiliyini artırır bilər¹.

- Məcburi səsvermə - Uruqvay, Dominikan Respublikası və Sinqapur kimi bəzi ölkələr vətəndaşlardan qanunla səs vermələrini tələb edir və seçici olmayanlar üçün cəzalar tətbiq edir. Bu, vətəndaşlıq borcu hissi yarada və iştirak nisbətini artırır bilər.

- Uzaqdan səsvermə həlləri - Estoniya, İsveçrə və Hindistan kimi bəzi ölkələr seçicilərə onlayn səsvermə, poçtla səsvermə və ya mobil səsvermə kimi uzaqdan səs vermək üçün müxtəlif seçimlər təklif edir. Bu, seçki məntəqələrindən uzaqda yaşayan və ya mobillik problemi olan insanlar üçün səsverməni daha rahat və əlçatan edə bilər [7].

- Məlumat və maarifləndirmə kampaniyaları - Meksika, Cənubi Afrika və Norveç kimi bəzi ölkələr seçiciləri seçki prosesi, namizədlər və

partiyalar və səsvermənin əhəmiyyəti haqqında məlumatlandırmaq və maarifləndirmək üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirir. Bu, xüsusilə marginal qruplar və ya ilk dəfə səs verənlər [8] arasında seçicilərin məlumatlılığını və motivasiyasını artırmaqla bağlıdır.

Bunlar müxtəlif ölkələrdə seçici fəallığını artırmaq və absenteizmi azaltmaq üçün bəzi innovativ həllərdir. Onlar seçki prosesində seçicilərin qeydiyyatı, səsvermənin rahatlığı, səsvermə motivasiyası, səsvermə öhdəliyi və səsvermə ilə bağlı maarifləndirmə kimi müxtəlif çətinlikləri və imkanları həll etmək məqsədi daşıyır. Onların həm də demokratiya və bütövlükdə cəmiyyət üçün müxtəlif faydaları və mənfi cəhətləri var. Buna görə də, onların effektivliyini və müxtəlif kontekstlər və vəziyyətlər üçün uyğunluğunu qiymətləndirmək vacibdir.

Azərbaycanda sonuncu prezident seçkiləri 2018-də olub. 2018-ci ildə seçici fəallığının 74,5% olduğu bildirilir ki, bu da 2013-cü ildə (72,3%) və 2008-ci ildəki (75,6%) əvvəlki seçkilərdən aşağıdır. 2018-ci ildə qeydə alınmış seçicilərin sayı 5.314.365 olub ki, bu da 2013-cü illə müqayisədə (4.981.430) 6,7% artıb. 2018-ci ildə etibarlı səsələrin sayı 3 962 123 olub ki, bu da 2013-cü ildən (4 015 141)1,4% azalıb [9].

Seçici fəallığı seçkidə səs verən seçicilərin faizidir. Voter Turnout by Country 2023 (worldpopulationreview.com) mənbəsinə görə, son milli seçkilərdə ən yüksək seçici fəallığı Ruandada olub (2017-ci ildə 98,15%), Laos (2021-ci ildə 98,02%) və Türkmənistan (2022-ci ildə 97,17%). Azərbaycanda 2018-ci il prezident seçkilərində 74,5% seçici fəallığı olub ki, bu da 2013 (72,3%)

və 2008-ci (75,6%) əvvəlki seçkilərdən aşağı olub¹. Azərbaycanın seçici fəallığı qlobal orta göstəricidən 66,5% yüksək olub, lakin bəzi qonşu ölkələrdən, məsələn, İran (2017-ci ildə 73,3%) və Gürcüstan (2018-ci ildə 77,2%)-dən aşağı olub.

Cins seçici iştirakına təsir edə biləcək digər amildir. Voter Turnout by Country 2023 (worldpopulationreview.com) mənbəsinə görə, əksər ölkələrdə, xüsusən də inkişaf etmiş ölkələrdə qadınlar kişilərdən daha çox səs verirlər. Məsələn, 2016-cı ildə ABŞ-da keçirilən prezident seçkilərində qadınların 63,3%-i və kişilərin 59,3%-i səs verib. 2018-ci il Azərbaycan prezident seçkilərində seçicilərin gender bölgüsü ilə bağlı rəsmi məlumat olmasa da, Beynəlxalq Respublika İnstitutunun (IRI) keçirdiyi sorğuya əsasən qadınların 76%-i, kişilərin 73%-i səs verdiyini bildirib. Bu onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda seçici fəallığında gender fərqi ABŞ-dan daha azdır.

Yaş seçici davranışına təsir edə biləcək başqa bir demografik dəyişəndir. Access Denied (census.gov) mənbəsinə görə, yaşlı seçicilər siyasətə daha çox maraq və təcrübəyə malik olduqları üçün əksər ölkələrdə gənc seçicilərə nisbətən daha çox səs verirlər. Məsələn, 2020-ci ildə ABŞ-da keçirilən prezident seçkilərində 65 və yuxarı yaşda olan seçicilərin 74,5%-i, 18-29 yaşlı seçicilərin 55,4%-i səs verib. 2018-ci il Azərbaycan prezident seçkilərində də seçicilərin yaş bölgüsü ilə bağlı rəsmi məlumat yox idi, lakin IRI-nin sorğusuna əsasən, 55 və yuxarı yaşda olan seçicilərin 80%-i, 18-34 yaşlı seçicilərin 68%-i səs verib. Azərbaycanda seçici fəallığında yaş fərqi ABŞ-dan daha böyükdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Christopher E. "Putting Inequality in Context: Class, Public Opinion, and Representation in the United States" // "University of Michigan Press," 2017, 205–22 p.
- 2.Donald P.G., Alan S.G. (2019), "Get Out the Vote: How to Increase Voter Turnout", Washington, "Brookings Institution Press", 260 p.
- 3.George A. "Five Studies on the Causes and Consequences of Voter Turnout" // "Doctoral dissertation, Harvard University", 2013, 212 p.
- 4.Meredith R. (2012), "Voter Turnout A Social Theory of Political Participation", Cambridge, "Cambridge University Press", 396 p.

5. Solijonov A. (2016), “Voter Turnout Trends around the World”, Stockholm, “International Institute for Democracy and Electoral Assistance”, 54 p.
6. <https://archive.thinkprogress.org/seven-voting-reforms-other-countries-have-used-to-boost-their-turnout-rate-87926709a576/>
7. <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/voter-turnout-trends-around-the-world.pdf>
8. <https://www.idea.int/publications/catalogue/engaging-electorate-initiatives-promote-voter-turnout-around-world>
9. Data analysis of votes, voters, and winners (pcij.org)
10. Voter Turnout by Country 2023 (worldpopulationreview.com)
11. Voter Turnout by Country 2023 (worldpopulationreview.com)

Саадат Багирова

**Иновационные решения для повышения явки
избирателей и сокращения прогулов**

В ответ на продолжающуюся проблему низкой явки избирателей и абсентеизма появились инновационные решения для вовлечения граждан и укрепления демократии. Эти подходы используют технологические и политические инновации, чтобы сделать голосование более доступным и удобным. Примеры включают системы онлайн-регистрации и проверки избирателей, мобильные приложения для голосования для безопасного дистанционного голосования, продленные периоды голосования и улучшенные процессы голосования по почте. Кроме того, инициативы по просвещению и вовлечению избирателей, автоматическая регистрация избирателей и системы ранжированного выбора способствуют более широкому участию. Программы стимулирования и усилия по вовлечению молодежи способствуют увеличению явки избирателей и сокращению абсентеизма, что в конечном итоге способствует более инклюзивному и демократическому процессу.

Saadat Baghirova

**Innovative solutions for increasing voter
turnout and reducing absenteeism**

In response to the ongoing problem of low voter turnout and absenteeism, innovative solutions have emerged to engage citizens and strengthen democracy. These approaches use technology and policy innovations to make voting more accessible and convenient. Examples include online voter registration and verification systems, mobile voting apps for secure remote voting, extended voting periods, and improved vote-by-mail processes. In addition, voter education and engagement initiatives, automatic voter registration and ranked choice systems encourage greater participation. Incentive programs and youth engagement efforts contribute to increasing voter turnout and reducing absenteeism, ultimately promoting a more inclusive and democratic process.

Ələkbər ƏSGƏROV

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının II kurs
magistr dinləyicisi, polis mayoru
e-mail: asgerov.88@inbox.ru

İBTİDAİ İSTİNTAQI HƏYATA KEÇİRƏN ŞƏXSİN HƏYATINA QƏSD ETMƏ, HƏDƏLƏMƏ VƏ YA ZOR TƏTBİQ ETMƏ ƏMƏLLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏNİN CİNAYƏT-HÜQUQİ PROBLƏMLƏRİ

Açar sözlər: Ədalət mühakiməsi, ibtidai istintaq, cinayət prosesi, hakim, prokuror, müstəntiq

Ключевые слова: Решение справедливо-сти, предварительное расследование, уголовный процесс, судья, прокурор,следователь

Keywords: Judgment of justice, preliminary investigation, criminal process, judge, prosecutor, investigator

Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra qəbul edilən 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasında, 24 avqust 2002-ci il, 18 mart 2009-cu il və 26 sentyabr 2016-cı ildə ildə referendum yolu ilə ona edilən əlavə və dəyişikliklərdə məhkəmə hakimiyyətinin demokratik prinsipləri və beynəlxalq standartlara uyğun təşkilati hüquqi əsasları müəyyən olunmuşdur. Ölkəmizdə aparılan məhkəmə hüquq islahatları, məhkəmə hakimiyyətinin ardıcıl və sistemli həyata keçirilməsi istiqamətində görülən səmərəli tədbirlər respublikamızda ədalət mühakiməsinin reallığını təmin etmişdir. Ədalət mühakiməsinin hüquqi dövlət prinsiplərinə və demokratik əsaslarla müvafiq həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üçün cinayət qanunvericiliyinə də mühüm dəyişikliklər edilmişdir. Ölkədə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi və cəmiyyətdə ədalətin qorunub saxlanması üçün müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin müstəsna rolu şübhəsizdir. Bəşəriyyət tarixində insanların ən böyük və ideal arzusunun

ədalətli cəmiyyətin qurulması olduğunu nəzərə alsaq, cəmiyyətdə ədalətin qorunmasının nə dərəcədə vacib olduğunu təsəvvür etmək mümkün olardı. Müstəqil məhkəmə hakimiyyəti olmadan hüquqi dövlətin bərqərar olmasından danışmaq qeyri-mümkündür. Hakimiyyət bölgüsünün mühüm bir qolu olan məhkəmə hakimiyyəti ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə də ədalət mühakiməsinin normal həyata keçirilməsi üçün məhkəmə fəaliyyətinin müstəqilliyinin və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtlərinin qorunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasında hakimlərin müstəqilliyi və ədalət mühakiməsi fəaliyyətinin normal həyata keçirilməsi aparılan məhkəmə-hüquq islahatları ilə əlaqədar görülən əsaslı tədbirlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə təmin edilmişdir.

Ədalət mühakiməsi fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətinin tərkibinə daxil olan Konstitusiya məhkəməsi, Ali məhkəmə, Apellyasiya məhkəmələri, ümumi və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr tərəfindən konstitusiya nəzarəti, mülki, iqtisadi, inzibati və cinayət mühakimə icraatı vasitəsi ilə və qanunda nəzərdə tutulmuş digər vasitələrlə həyata keçirilir. Ölkəmizdə istintaq fəaliyyəti ilə Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 215.2-ci maddəsinə əsasən prokurorluq və Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, yəni Azərbaycan Respublikasının Da-

xili İşlər, Ədliyyə, Vergilər, Fövqəladə Hallar nazirlikləri, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, Dövlət Sərhəd Xidməti və Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir. Bu orqanlardan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 133-cü maddəsinə görə yalnız prokurorluq məhkəmə hakimiyyətinin tərkibinə daxil edilsə də, digər qurumlar ölkə prezidentinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən icra hakimiyyəti orqanlarına aiddir. Təhqiqat fəaliyyətilə isə Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 214.2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının (təhqiqat orqanlarının), yəni AR daxili işlər, dövlət təhlükəsizliyi xidməti, sərhəd xidməti, fövqəladə hallar, vergi və gömrük orqanlarının təhqiqatçıları – Azərbaycan Respublikasının həmin müvafiq icra hakimiyyəti orqanları müstəntiqlərinin səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət işləri üzrə, rəhbərlik etdikləri hərbi hissələrin, hərbi idarələrin (AR Müdafiə Nazirliyinə aid hərbi hissələr və hərbi idarələr istisna olmaqla), cəzaçəkmə müəssisələrinin, həbs yerlərinin, dəniz gəmilərinin yerləşdiyi ərazidə törədilmiş cinayətlərə dair işlər üzrə – müvafiq olaraq təhqiqatçı səlahiyyətlərini həyata keçirən hərbi hissə komandirləri, hərbi idarə rəisləri, cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya həbs yerlərinin rəislər, dəniz gəmilərinin kapitanları və digər müvəkkil edilmiş şəxslər, əks-kəşfiyyət fəaliyyətinin təminatını həyata keçirən hərbi hissələrdə, hərbi idarələrdə təhlükəsizlik orqanlarının səlahiyyətinə aid olan işlər üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin təhqiqatçıları, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinə aid hərbi hissələrin və hərbi idarələrin ərazisində hərbi qulluqçular tərəfindən və ya hərbi xidmət əleyhinə törədilmiş cinayətlər dair işlər üzrə isə Müdafiə Nazirliyinin təhqiqatçıları tərəfindən həyata keçirilir. Beləliklə, təhqiqat və ibtidai istintaq fəaliyyətini özündə birləşdirən ibtidai araşdırma orqanları prosessual fəaliyyətə rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun və məhkəmənin nəzarəti (məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasında) altında fəaliyyət göstərməklə, olduqca mürəkkəb, məsuliyyətli və çətin funksiyalar yerinə yetirirlər.

Azərbaycan Respublikasında ibtidai araşdırma

cinayət icraatı qaydasında həyata keçirilməklə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinə, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktlarına ciddi əməl edilməklə aparılmalıdır. Bu funksiyaları həyata keçirən subyektlərin hüquqları, vəzifələri, funksiyaları və məsuliyyəti olduqca mürəkkəb və məsuliyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Dövlət həyatında, cəmiyyətdə vətəndaşların hüquqları, vəzifələri, azadlıqları və məsuliyyəti ilə sıx bağlı olan ədalət mühakiməsi fəaliyyəti dövlətin adından həyata keçirilir. Buna görə də həmin məsuliyyətli vəzifələri həyata keçirən şəxslərin bu və ya digər hüquqlarının qorunması, şəxsi təhlükəsizliklərinin həyata keçirilməsi funksiyası dövlətin üzərinə düşür. Bu baxımdan «Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında» və «Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında» 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunlar qəbul edilmişdir. Çünki mürəkkəb bir funksiyalı və səlahiyyətli həyata keçirən belə vəzifəli şəxslərin dövlət müdafiəsi olmadan, onların həyatının və sağlamlığının, hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin etmək mümkün deyildir.

Məhkəmə hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin müstəqil bir qolu olmaqla, ədalət mühakiməsini həyata keçirir. 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən və 1 sentyabr 2000-ci ildən qüvvəyə minən Cinayət Məcəlləsinin «Dövlət Hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər» bölməsinin «Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər» adlı müstəqil fəslin (32-ci) cinayət qanununda nəzərdə tutulması bu sahədə cinayət-hüquqi münasibətlərin daha etibarlı mühafizəsinə və qorunmasına istiqamətlənmişdir. Göstərilən kateqoriyadan olan cinayət tərkiblərinin quruluşunun müstəqil olması, cinayət məsuliyyətinin əsasları və hədlərinin differensiasiyasının səmərəli vasitələrlə mühafizəsinin təmini və təhlil edilən cinayətkar qəsdlərin mühüm əlamətlərinin spesifik xüsusiyyətlərinin daha ətraflı nəzərdən keçirilməsi zərurətindən doğmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 287-ci maddəsi işin və ya müvafiq materialların məhkəmədə baxılması və ya ibtidai istintaqın aparılması, yaxud hökmün və ya digər məhkəmə

qərarlarının icrası ilə əlaqədar qanuni fəaliyyətinə mane olma və ya belə fəaliyyətdən qisas almaq məqsədilə hakim, prokurorun, müstəntiqin, təhqiqatçının, müdafiəçinin, ekspertin, icra məmurunun, eləcə də onların yaxın qohumlarının həyatına qəsd etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Cinayət Məcəlləsinin 288-ci maddəsi isə işin və ya müvafiq materialların məhkəmədə baxılması ilə əlaqədar hakimi, habelə onun yaxın qohumlarını, işin və ya müvafiq materialların məhkəmədə baxılması və ya ibtidai istintaqın aparılması, hökmün, yaxud digər məhkəmə qərarlarının icrası ilə əlaqədar prokuror, müstəntiq və ya təhqiqatçı, müdafiəçi, ekspert, icra məmuru, habelə onların yaxın qohumlarını hədələmə və ya zor tətbiq etməyə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş norma və prinsiplərinə, eləcə də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən hər kəs yaşamaq hüququna malikdir. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 3-cü maddəsində deyilir: «Hər bir insanın yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır». Deməli heç kəs həyatdan, yaşamaq hüququndan məhrum oluna bilməz. Buna görə də insan həyatına qəsd, yaxud onu həyatdan məhrum etmək kimi kriminal əməllər xüsusilə ağır cinayətlərdən hesab olunur.

Ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə müstəsna dərəcədə sosial təhlükəliliyi ilə seçilir, çünki o, ədalət mühakiməsinin və ya cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqın həyata keçirilməsinə, məhkəmə qərarlarının icrasına mane olmaq məqsədi ilə, yaxud belə fəaliyyətə görə intiqam almaq motivi ilə törədilir. Beləliklə, şərh edilən cinayətlərin törədilməsi zamanı bir tərəfdən ədalət mühakiməsinin mənafeləri, digər tərəfdən isə bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxslərin şəxsiyyəti və həyatı real təhlükəyə məruz qalır. Ədalət mühakiməsi sferasında törədilən cinayətlər dövlət hakimiyyətini sarsıtmağa və məhkəmənin normal fəaliyyətini pozmağa yönəldilir. Buna görə də dünya birliyi bu kateqoriyadan olan cinayətlərə son dərəcə mənfi reaksiya verir və belə əməllərlə mübarizənin sərt cəzaların tətbiqi kontekstində aparılmasını zəruri hesab edir.

Ədalət mühakiməsi və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə əməlinə mənfi reaksiya öz ifadəsini müxtəlif səpkili beynəlxalq-hüquqi aktlarda və sənədlərdə də tapmışdır.

Müəlliflərdən V.N.Kudryasev şərh edilən maddələrdə göstərilmiş şəxslərin psixoloji təsir vasitəsilə fiziki cəhətdən aradan götürülməsi və prosesin digər iştirakçılarının çəşdirilməsi yolu ilə cinayətkar məqsədə nail olunmasına dair fikrinin tam ədalətli olduğu təsdiqlənir [11, s.711]. Hələ keçən əsrin əvvəllərində aşağıdakı məzmununda ifadə edilən tövsiyə öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır: «Əgər cinayət əməli özündə müxtəlif dərəcəli, cinayət-hüquqi mühafizədən istifadə edən bir neçə dəyərə, bir neçə qəsdə ehtiva edirsə, lakin bu dəyərlərdən ancaq biri bütün cinayətlər nəticəsində ziyan çəkirsə, digər dəyərlər isə bu cinayətlərin hamısı deyil, ancaq biri nəticəsində zərərə məruz qalırsa, belə halda cinayətin daim zərər çəkən dəyər üzrə təsnifləşdirilməsi təmin edilməlidir» [12, s.9]. Buradan da belə təsəvvür yaranır ki, tövsiyəçi əlamətlərə və Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətkar qəsdə görə cinayət məsuliyyətini differensiasiyalaşdıran əlamətlər cinayətin obyekt sahəsində deyil, cinayətin motivləşdirilməsi sahəsində yerləşir. Hegelin sözləri ilə ifadə etsək, hakimlərin və prosesin digər iştirakçılarının həyatını «ümumi təbəqəyə» [13, s.243] aid etmək olmaz və bu fərqləndirilməlidir. Hakimin, məhkəmə iclas katibinin, icra məmurunun, təhqiqatçının, müstəntiqin, prokurorun və cinayət prosesinin bütün digər iştirakçılarının həyatı və şəxsiyyəti lazımı səviyyədə müdafiə olunmalıdır. Ona görə yox ki, onlar xüsusi funksiyaları yerinə yetirən vəzifəli şəxslərdir, ona görə ki, onların fəaliyyəti sahəsindən asılı olmayaraq, bütün insanların həyatı qanunla ciddi surətdə mühafizə və müdafiə olunmaqla yanaşı, həm də onların dövlət hakimiyyətinin təmsilçiləri olduqları, ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxslərin olmaları bir an da olsun diqqətdən yayına bilməz və bu maddənin formalaşdırılması zamanı ciddi olaraq nəzərə alınmalıdır.

Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətlərin «həyat və sağ-

lamlıq əleyhinə olan cinayətlər» adlanan 18-ci fəsilə deyil, «ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər»ə görə məsuliyyət müəyyən edən 32-ci fəsilə təsbit edilməsi tamamilə məntiqlidir. Bu hüquqi dövlətin qurulduğu, hakimiyyət bölgüsünün həyata keçirildiyi müstəqillik illərində cinayət qanunvericiliyinin və cinayət hüquq nəzəriyyəsinin uğuru kimi dəyərləndirilməlidir. Bu baxımdan, təhlil edilən cinayətin anlayışı və həmin cinayətkar qəsdin aydın şəkildə məlum olan bilavasitə obyektinə də belə nəticəyə gəlməyin tamamilə haqlı olduğunu təsdiq edir.

Nəzəri baxımdan cinayət-hüquqi mühafizə altında olan obyektlərin iyerarxiyasının ən yüksək pilləsini insanın həyat və sağlamlığı tutsa da, zərərçəkmişlərin ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirmək funksiyasının daşıyıcıları olmaları əlavə üstünlük yaradır və bu baxımdan qanunvericinin mövqeyi tamamilə məntiqlə və əsaslı hesab olunmalıdır. Bu hüquqi dövlətin qurulması, cinayətkarlıqla səmərəli mübarizənin təşkili, ədalət mühakiməsinin humanist prinsipləri nəzərə alınmaqla, düzgün olaraq həyata keçirilməsi vəzifəsinin son dərəcə aktual olduğu müasir günlərimizdə tamamilə haqlı hesab olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətin anlayışından aydın olur ki, bu ictimai təhlükəli əməl xüsusi prosessual funksiyaları yerinə yetirən şəxslər barəsində törədildikdə bu tərkibi yaradır. Hər bir prosessual funksiya isə hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, həmin funksiyanın daşıyıcısı tərəfindən yalnız o vaxt uğurla yerinə yetirilə bilər ki, o şəxs öz həyatının, sağlamlığının və təhlükəsizliyinin müdafiəsinə əmin-dir və dövlət də belə şəxslərin həyatının qorunmasına nəinki təminat verir, habelə məsuliyyət daşıyır [14, s.624].

Müasir cinayət hüquq nəzəriyyəsinin bir çox aktual problemlərinin uğurlu həlli üçün xüsusilə cinayətin obyektinin əhəmiyyəti barədə hüquq ədəbiyyatında fikir mübadilələri uzun illərdir ki, davam edir. Alimlər qeyd edirlər ki, cinayətin obyektini müəyyən etmədən, ictimai təhlükəli əməlin mahiyyətini dərk etmək, onun yerini müəyyən etmək və ədalətli cəza nəzərdə tutmaq mümkün deyildir [15, s.5]. Belə ki, cinayətkar qəsdilər ilk

növbədə zərər vurduqları ictimai münasibətlərin əhəmiyyətinə və dəyərinə görə fərqlənirlər [16, s.90]. Buna görə də ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlərin bir fəsil çərçivəsində birləşdirilməsi başlıca olaraq bu cinayətkar qəsdilərlə pozulan ictimai münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərinin və keyfiyyət göstəricilərinin nəzərə alınması reallığından irəli gəlir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddələrinin adından görüldüyü kimi burada qorunan ictimai münasibətlər içərisində əsas yeri ədalət mühakiməsinin və ibtidai istintaqın həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyət təşkil edir.

Ədalət mühakiməsinin və ya ibtidai istintaqın həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətin mühafizəedici xarakterini cinayət-prosessual qanunvericiliyin müddəalarında da aşkar surətdə görmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 9-cu maddəsinə uyğun olaraq cinayət mühakimə icraatının təyinatı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qanunsuz məhdudlaşdırılması hallarından onun mühafizəsini etibarlı təmin etməkdən ibarətdir. Əlbətdə, insan hüquq və azadlıqlarının dövlət müdafiəsinin digər, məhkəmədən kənar realizəsinin olduğunu da nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Bununla yanaşı, hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq göstərilir ki, dövlət hakimiyyətinin digər orqanlarından, o cümlədən, hüquq-mühafizə orqanlarından fərqli olaraq, məhkəmənin başlıca vəzifəsi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sayılır [18, s.47].

Ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə, ədalət mühakiməsinin və ya ibtidai istintaqın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hədələmə və ya zor tətbiq etmə cinayətlərinin təhlili zamanı hər şeydən əvvəl bu mövzu ilə sıx bağlı olan «ədalət mühakiməsi» və «ibtidai istintaq» terminlərinə aydınlıq gətirilməsi məqsədmüvafiqdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər iki anlayış barədə hüquq elmində müəyyən fikirlər mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 7.0.22-ci maddəsində cinayət işi üzrə ibtidai istintaq və təhqiqat növündə məhkəməyədək aparılan icraat «ibtidai araşdırma» kimi xarakterizə olunsada, lakin «ədalət mühakiməsi» ifadəsinə anlayış verilməmişdir. Azərbaycan Respublikası

nın Konstitusiyasının 125-ci maddəsinə əsasən məhkəmə hakimiyyəti konstitusiya, mülki və cinayət məhkəmə icraatı vasitəsi ilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələr ilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddələrinin adında və dispozisiyasında göstərilən «ədalət mühakiməsinin və ya ibtidai istintaqın həyata keçirilməsi fəaliyyəti» özlüyündə həm məhkəmə, həm də icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini bir vəhdətdə əhatə edir. Başqa sözlə, hakimiyyət bölgüsündə iki qolun – icra hakimiyyətinin və məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətinin bir yerə - Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddələrində verilməsi yalnız ona görə haqlı hesab edilə bilər ki, bu fəaliyyətin məqsəd və vəzifələri nəticə etibarlı ilə eyni məqsədə - ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi vəzifəsinin icrasına xidmət edir.

Müəlliflərdən A.Quliyev ədalət mühakiməsinə - qanunla müəyyən edilmiş, ciddi prosessual qaydada həyata keçirilən, mövcud sosial qaydaların mühafizəsinə və möhkəmləndirilməsinə xidmət edən, məqsədi bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən qanunun tələblərinə ciddi əməl olunmasını təmin edən dövlət fəaliyyəti kimi anlayış vermişdir [6, s.354]. Prof. M.Cəfərquliyevin fikrincə, ədalət mühakiməsi – qanunçuluğun və hüquq qaydalarının hər hansı vasitə ilə möhkəmləndirilməsi, vətəndaşların vətənə sədaqət və birgə yaşayış qaydalarına hörmət etmək ruhunda tərbiyə edilməsi məqsədilə, demokratik prinsiplər əsasında, qanunla müəyyən edilmiş prosessual qaydada məhkəmə iclaslarında mülki və cinayət işlərinə baxılması və həll edilməsi üzrə xüsusi dövlət orqanının – məhkəmənin fəaliyyəti hesab olunur [7, s.86]. F.Ələsgərov hesab edir ki, ədalət mühakiməsi – məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi yolu, üsulu olmaqla, yalnız məhkəmələrə xas olan fəaliyyətdir. Hüquqi dövətdə məhkəmə hakimiyyətinin sosial rolu məhz qanunun aliliyini və hökmranlığını təmin etməkdən ibarətdir [10, s.89]. Bütün bu və digər fikirləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, «ədalət mühakiməsi» - məhkəmənin konstitusiya, mülki, inzibati və cinayət işlərinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydaya və şərtlərə uyğun olaraq baxılması və

qanuni qərarların qəbul edilməsinə yönəlmiş dövlət fəaliyyətidir. Bu işlərə xüsusi orqanlar – məhkəmələr tərəfindən baxılır. Çünki ədalət mühakiməsi məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin üsulu və vasitəsi olmaqla, yalnız məhkəmələrə xas olan fəaliyyətdir. Başqa heç bir orqan məhkəmənin funksiyası olan ədalət mühakiməsini həyata keçirə bilməz. Bundan fərqli olaraq məhkəmə prosesi yalnız məhkəmənin deyil, həm də təhqiqat, istintaq və prokurorluq orqanlarının fəaliyyətini əhatə edir [8, s.10-11]. Eyni mövqeyi M.S.Straqoviç də dəstəkləyir [17, s.5-6]. Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının şərhinə dair əsərdə müəlliflərdən M.Savitskiy yazır ki, məhkəmənin cinayət işinə baxmasından əvvəl gələn, təhqiqat və ya ibtidai istintaq formasında həyata keçirilən cinayətin ibtidai araşdırması ədalət mühakiməsi hesab oluna bilməz. Bu yalnız ədalət mühakiməsini həyata keçirmək üçün baza – şərait yaradır. Ona görə də, nə təhqiqatçı, nə istintaqçı, nə də ki, onların fəaliyyətinə nəzarət edən prokuroru ədalət mühakiməsini həyata keçirən şəxslərə aid etmək olmaz [19, s.598-599]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin, Cinayət Məcəlləsinin 287 və 288-ci maddələrinin adı da Savitskiyin fikrinin doğru olduğunu təsdiq edir.

Fikrimizcə, «ədalət mühakiməsi» dedikdə, məhkəmənin konstitusiya, mülki, inzibati-iqtisadi və cinayət işlərinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydaya və şərtlərə uyğun olaraq baxılmasına və qanuni qərarların qəbul edilməsinə yönəlmiş dövlət fəaliyyəti olmaqla yanaşı, həm də məhkəmələrin xüsusi fəaliyyəti olan mühakimə yolu ilə, çəkişmə üsulu ilə «ədalətin» üzə çıxarılmasına, ortaya qoyulmasına xidmət edən dövlətin xüsusi fəaliyyəti olduğu başa düşülməlidir. Bu mənada ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə öz ictimai, siyasi və hüquqi nəticələrinə görə xüsusilə təhlükəli cinayətlərdən hesab edilir. Belə ki, bu əməllər dövlət hakimiyyətində xüsusi yeri olan məhkəmə hakimiyyətinin normal fəaliyyətinə, habelə bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxslərin həyatını qoruyan ictimai münasibətlərə qəsd etməklə ciddi nəticələr doğurur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının

125-ci maddəsinə əsasən cinayət məhkəmə icraatında Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu və müdafiə tərəfi iştirak edir. Məhkəmələrin səlahiyyətlərinin dəyişdirilməsi məqsədilə müəyyən olunmamış hüquqi üsulların tətbiq edilməsi və fəvqəladə məhkəmələrin yaradılması qadağandır. Qanuni üsullardan və ya qanunla müəyyən edilmiş hüquqi vasitələrdən hər hansı birinə müraciət olunması zamanı məhkəmələr münaqişələri hüquqi müstəvidə həll etməyə səy göstərir. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinə əsasən hakimlər müstəqildir, yalnız Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər. Bu onu göstərir ki, ədalət mühakiməsini həyata keçirən hakimlər müstəqildirlər və onların bu sahədəki fəaliyyətinə hər hansı kənar təsir və ya müdaxilə yolverilməzdir. Məlumdur ki, məhkəmənin fəaliyyətinə mane olmağa görə qanunla cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə məhkəmələrin müstəqilliyinə mühüm hüquqi təminat verir.

«Prokurorluq haqqında» 7 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun 7-ci maddəsində göstərilir ki, «hər hansı şəxs tərəfindən, hər hansı səbəbdən bilavasitə, yaxud dolaylı yolla prokurorluğun qanuni fəaliyyətinə məhdudiyət qoyulması, hədə, qanunsuz müdaxilə edilməsi, habelə prokurorluğa hörmətsizlik göstərilməsi yolverilməzdir və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olur». Qanunvericilik eyni zamanda müxtəlif hüquqi statusa malik olan prokurorluq işçilərinin – dövlət ittihamçısının, prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun, prokuror köməkçisinin, prokuror müavininin, şöbə prokurorunun, şöbə rəisinin, idarə rəisinin və s. siyahısını dəqiq müəyyən edir. Oxşar müddəa istintaq fəaliyyəti ilə məşğul olan digər icra orqanlarına aid edilən qanunlarda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, «Polis haqqında» 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun 8-ci maddəsində göstərilir ki, Qanunla səlahiyyət verilmiş şəxslərdən başqa, hər hansı şəxsin istənilən səbəbdən polisin qanuni fəaliyyətinə məhdudiyət qoyması, təsir və müdaxilə etməsi yolverilməzdir və Azərbaycan Respublikasının qanun-

vericiliyinə müvafiq qaydada məsuliyyətə səbəb olur. Qanunun bu göstərişləri eyni dərəcədə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətə və onun subyektlərinə də şamil olunur. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun 9-cu maddəsində hakimlərin statusu və onların hüquqlarının müdafiəsi öz əksini tapmışdır. Qanunda həmçinin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin zəruri şərtləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, Qanunun 18-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri ədalət mühakiməsini məhkəmə hakimiyyətinin yüksək statusuna uyğun olan, bütün prosesual tələblərin yerinə yetirilməsinə imkan verən, hakimlərin öz iradəsini ifadə etmək azadlığına təsir istisna edən şəraitdə həyata keçirirlər.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi əleyhinə cinayətkar qəsdlərin Cinayət Məcəlləsinin 32-ci fəslində nəzərdə tutulan obyektləri tam əhatə etməsi barədə qəti fikir söyləmək düzgün olmazdı. Bu, belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, qanunvericinin bir sıra tərkibləri Cinayət Məcəlləsinin 32-ci fəslində göstərməsi, bu əməlləri «Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər» adlandırması, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə xüsusi və spesifik fəaliyyət sahəsində ictimai münasibətlərə qəsd edən cinayət əməllərini mərkəzləşdirmək təqdirəlayiq hal olsa da, bütün bunları mükəmməl hesab etmək olmaz. Ədalət mühakiməsinin mənafeləri Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 32-ci fəslinə daxil edilmiş əməllərin növ obyektini kimi çıxış edir. Qanunverici ədalət mühakiməsi anlayışı ilə fəsilə təkcə məhkəmə orqanlarını deyil, həm də təhqiqat, ibtidai istintaq, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti və prokurorluq kimi digər orqanların da fəaliyyətini əhatə etmişdir. Cinayət Məcəlləsinin bu fəslində hakimiyyətin ayrı-ayrı qollarına əhəmiyyət verilmədən, ümumilikdə ədalət mühakiməsi fəaliyyətinin həyata keçirilməsini təmin edən ictimai münasibətlərin mühafizəsinə xüsusi önəm verilməsi və onların bir sistem kimi birləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. Bu uzun təkamül prosesinin təbii nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Başqa sözlə, konkret normalarda xüsusi olaraq ədalət mühakiməsi mənafeləri və ibtidai istintaq orqan-

larının mənafeləri növündə bilavasitə obyektlərin fərqləndirilməsi tamamilə ədalətli differensiasiya hesab olunmalıdır [20, s.33].

Bu fərqləndirmənin təhlil edilən cinayətkar qəsdlərin cinayət-hüquqi tövsifi baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu, eyni zamanda oxşar cinayətləri bir-birindən düzgün fərləndirməyə imkan yaradır. Bu fəsilə daxil edilmiş tərkiblərin cinayət hüquqi təhlili göstərir ki, burada cinayətkar qəsdlər nəinki ümumi, oxşar, həm də müəyyən fərqli cəhətlərə malikdir. Bununla belə, təcrübədə bir cinayət tərkibinə xas olan əlamətlərin digər tərkiblərdə olmamasına dair mülahizələr də maraqlıdır. Zənnimizcə, elə məhz bu cəhət həmin cinayətlərin Məcəllənin 32-ci fəslində - ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulan tərkiblərdə qruplaşdırılmasına və onların təsnifatının verilməsi zamanı məntiqi nəticələrin əsasına xidmət etmişdir. Bununla belə hesab edirik ki, təcrübi cəhətdən ilk növbədə ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətləri xüsusi subyektlərə görə qruplaşdırmaq mümkün idi.

Belə ki, ədalət mühakiməsini və ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə Cinayət Məcəlləsinin 287-ci maddəsində hakimə, prokurora, müstəntiqə, təhqiqatçıya, müdafiəçiyə, ekspertə və icra məmuruna qarşı törədildikdə cinayət məsuliyyətinə səbəb olması bir norma daxilində, ədalət mühakiməsinin və ibtidai istintaqın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hədələmə və ya zor tətbiq etmə isə Cinayət Məcəlləsinin 288.1-ci maddəsində hakimə, həmin məcəllənin 288.2-ci maddəsində isə prokurora, müstəntiqə və ya təhqiqatçıya, müdafiəçiyə, ekspertə və icra məmuruna qarşı törədildikdə cinayət məsuliyyətinə səbəb olması nəzərdə tutmuşdur. Lakin fikrimizcə Cinayət Məcəlləsinin 287-ci maddəsi də 288-ci maddəsində olduğu kimi ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi prinsipi nəzərə alınmaqla hakimin həyatına qəsd etmə, digər subyektlərdən ayrı hissədə verilməlidir. Bundan başqa ibtidai istintaqın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar prokuror, müstəntiq və təhqiqatçının həyatına qəsd etmə ilə, cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərin həyatına qəsd etmə CM-in 287-ci maddəsinin müxtəlif hissələrində,

onları hədələmə və ya zor tətbiq etmə isə CM-in 288-ci maddəsinin müxtəlif hissələrində təsbit edilməsi daha düzgün olardı. Bununla əlaqədar olaraq isə Cinayət Məcəlləsinin 287-ci maddəsinin adının «Ədalət mühakiməsini, ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin və ya cinayət prosesinin digər iştirakçılarının həyatına qəsd etmə», 288-ci maddəsinin adının isə «ədalət mühakiməsini, ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsi və ya cinayət prosesinin digər iştirakçılarını vəzifə səlahiyyətlərini həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hədələmə və ya zor tətbiq etmə» kimi dəyişdirilməsi daha məqsədə müvafiq olardı.

Beləliklə, demokratik cəmiyyətdə məhkəmə hakimiyyəti müstəqil və son dərəcə mühüm təyinatla, eləcə də əhəmiyyətə malikdir. Ədalət mühakiməsi prosessual, o cümlədən cinayət prosessual fəaliyyət sahəsi üçün qanun tərəfindən ciddi müəyyən edilmiş metodlarla, üsul və vasitələrlə həyata keçirilir. Bu da öz növbəsində insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, onların qanunla mühafizə və müdafiə olunan mənafeələrinin təmin olunmasının başlıca təminatlarından biri qismində çıxış edir.

Ədalət mühakiməsinin qanunun müəyyən etdiyi çərçivədə həyata keçirilməsi mülkiyyətin, ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin, eləcə də dövlət hakimiyyətinin təhlükəsizliyinin təmin olunması vasitələrinə, həmin vasitələrin, üsul və metodlarının lazımi səviyyədə realizə olunması məqsədlərinə xidmət edir.

Ədalət mühakiməsi dövlət hakimiyyətinin digər budaqları, idarə, müəssisə və təşkilatlar, vətəndaşlar arasında yaranan münaqişə və mübahisələri həll etməyə, cinayət və digər hüquq pozuntularını nəzərdən keçirməyə, qanunu pozanları cəzalandırmağa və s. xidmət edən spesifikliyə malik əlahiddə prosessual fəaliyyət sferasıdır. Bu fəaliyyət sferası qanunverici tərəfindən ciddi müəyyən edilmiş prosessual formalarda həyata keçirilir.

Ədalət mühakiməsi əleyhinə törədilən hər cür cinayətkar qəsdlər dövlət fəaliyyətinin mühüm sahələrindən birinin normal fəaliyyətini pozduğuna görə, belə sosial təhlükəli əməllər həmişə yüksək ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə malik olmaları ilə xarakterizə olunurlar.

Ədalət mühakiməsi kimi mühüm bir fəaliyyət sferası, onun vəzifəli şəxslərinin idrak və hüquq-tətbiqetmə fəaliyyəti qanuni, əsaslandırılmış və ədalətli məhkəmə qərarlarının çıxarılmasına yönəldilmişdir. Ona görə də prosesual fəaliyyət sa-

həsi subyektlərinin həyat və sağlamlığına yönələn hər cür qəsdlərin dövlət hakimiyyətinin sarsıtılmasına istiqamətləndirilən cinayətkar fəaliyyət kimi qiymətləndirilməsi məntiqli və ədalətli hesab olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi;
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsi;
4. Səməndərov F.Y. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası, «Digesta» nəşriyyatı 2008, 991 s;
5. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Mumi hissə. Yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. Bakı: Zərdabi LTD, 2015, 412 s.
6. Quliyev A.İ. Hüquq ensiklopediyası. Bakı: «Qanun», 2007. 1108 s;
7. Cəfərquliyev M.Ə. Ədalət mühakiməsinin anlayışı, təşkili və strukturu / «Qanun» jurnalı, 2010. № 04 (192), s 83-95;
8. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi. Bakı: «Qanun» nəş., 2002. 852 s.
9. Tağıyeva N.N. «Ədalət mühakiməsinin və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə əməlləri ilə mübarizənin cinayət-hüquqi və kriminoloji problemləri» mövzusunda Dissertasiya işi. Bakı 2012. S.189.
10. Алескеров Ф. Конституционные основы деятельности судебной власти / Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin məlumatı. 2001. № 1.
11. Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации / Под ред. В.Н.Кудрявцева и А.В.Наумова. М.: 1996.
12. Пустореслев П.П. Из лекций по особенной части Русского уголовного права. Юрьев, 1908, Вып. 1,;
13. Гегел Г.В.Ф. Философия права. М.: Изд-во Мысль, 1920, 528 с.;
14. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: Учебник / Под ред. Козаченко И.Я., Незнамова З.А. М.: изд. «норма», 1998, 1011 с.;
15. Коржанский Н.И. Объект посягательства и квалификация преступлений. Волгоград, 1976, 120 с.;
16. Демидов Ю.А. Юридическая моральная оценка преступления / Советское государство и право. 1970, №2,;
17. Страгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Том 1. М.: изд. «Наука», 1968. 469 с.;
18. Лазарев В.А. Судебная власть и ее реализации в уголовном процессе. Самара, 1999;
19. Конституция Российской Федерации. Научно-практический комментарий. Под ред. Б.Н.Топорнина. М.: изд. «Юрист», 2003, 81 с.
20. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. / Под ред. профессора Н.Ф.Кузнецовой и доцента И.М.Тяжковой. М.: Зерцало-М, М, 2002, 624с.

Алекпер Аскеров

Уголовно-правовые проблемы борьбы с деяниями убийства, угрозы или принуждения лица, производящего предварительное расследование

Убийство лица, осуществляющего предварительное следствие, характеризуется исключительно высоким уровнем общественной опасности, поскольку совершается с целью воспрепятствовать осуществлению предварительного следствия по уголовным делам либо по мотиву мести за такую деятельность. При совершении описанных преступлений реальной опасности подвергаются, с одной стороны, интересы государства, а с другой стороны, личность и жизнь лиц, осуществляющих эту деятельность. Поэтому мировое сообщество крайне негативно реагирует на преступления данной категории и считает необходимым бороться с такими деяниями в контексте применения суровых наказаний.

Из определения преступления, предусмотренного статьями 287 и 288 Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики, следует, что данное общественно опасное деяние совершается в отношении лиц, выполняющих специальную процессуальную функцию. Каждая процессуальная функция может успешно выполняться носителем этой функции только тогда, когда это лицо уверено в защите своей жизни, здоровья и безопасности, а государство не только гарантирует, но и берет на себя ответственность за защиту жизни таких лиц

Alakbar Asgarov

Criminal-legal problems of combating acts of assassination, threat or coercion of the person conducting the preliminary investigation

The assassination of the person conducting the preliminary investigation is characterized by an exceptionally high level of social danger, because it is committed with the aim of hindering the implementation of the preliminary investigation in criminal cases, or with the motive of taking revenge for such activity. During the commission of the described crimes, on the one hand, the interests of the state, and on the other hand, the identity and life of the persons carrying out this activity are exposed to real danger. Therefore, the world community reacts extremely negatively to crimes of this category and considers it necessary to fight against such acts in the context of applying harsh punishments.

It is clear from the definition of the crime provided for in Articles 287 and 288 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan that this socially dangerous act is committed when it is committed against persons performing a special procedural function. Each procedural function can be successfully performed by the bearer of that function only when that person is sure of the protection of his life, health and safety, and the state not only guarantees but also takes responsibility for the protection of the life of such persons.

Şəhriyar CƏFƏRZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
Bakı Kommersiya Məhkəməsi, hakim köməkçisi
e-mail:shahriyarjafari11@gmail.com.

BƏLƏDİYYƏ AKTLARININ İNZİBATİ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: yerli özünüidarəetmə, bələdiyyələr, inzibati aktlar, normativ xarakterli aktlar, bələdiyyə aktlarının spesifik xüsusiyyətləri.

Ключевые слова: местное самоуправление, муниципалитеты, административные акты, нормативные акты, особенности муниципальных актов.

Key words: local self-government, municipalities, administrative acts, normative acts, specific features of municipal acts.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən, yerli özünüidarəetmə bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilir. Bələdiyyələr (yerli özünüidarəetmə orqanları) ictimai (publik) idarəetmənin bir növüdür. Bələdiyyələrin statusu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə müəyyən olunur. Yerli özünüidarəetmə orqanları, dövlətin müəyyən edilmiş sərhədləri daxilində yaşayan icma qruplarının ortaq və lokal xarakterli ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə formalaşdırılan seçkili inzibati orqanlardır. “Avropanın Yerli Özünüidarəetmə Haqqında Xartiyası”nın 3-cü maddəsində bələdiyyələrə aşağıdakı formada anlayış verilmişdir: “Yerli özünüidarə dedikdə, yerli özünüidarə orqanlarının qanun çərçivəsində, məsuliyyəti öz üzərinə götürərək və yerli əhalinin mənafeyi naminə dövlət işlərinin böyük bir hissəsini nizama salmaq və onu idarə etmək hüququ və real bacarığıdır.

Yerli özünüidarəetməyə həm beynəlxalq həm də yerli qanunvericilik hüquq normalarında verilən anlayışlardan həmin orqanların aktları üçün spesifik xüsusiyyətin onun əhalinin ictimai tələbatlarının ödəyən qurum olduğu anlaşılır.

Burdan yola çıxaraq qeyd etmək mümkündür ki, inzibati hüquq münasibətlərində həm mərkəzi adminstrasiya, həm də yerli özünüidarəetmə mühüm rol oynayır. [1, s.501] Bu baxımdan bələdiyyələrin fəaliyyətində inzibati hüquq münasibətləri elementləri olduğundan, bələdiyyələr tərəfindən qəbul edilən hüquqi aktlar inzibati aktlar kimi qiymətləndirilməlidir.

Bələdiyyələr tərəfindən qəbul edilmiş aktların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün milli qanunvericilik sistemində əvvəlcə həmin aktların tutduğu yer aydınlaşdırılmalıdır. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 2.0.2-ci maddəsindən aydın olur ki, inzibati akt-inzibati orqan tərəfindən ümumi (publik) hüquq sahəsinə aid olan müəyyən (konkret) məsələni nizama salmaq və ya həll etmək məqsədilə qəbul edilmiş və ünvanlandığı hüquqi və ya fiziki şəxs (şəxslər) üçün müəyyən hüquqi nəticələr yaradan qərar, sərəncam və ya digər növ hakimiyyət tədbiridir. Qanunvericilikdə inzibati akta verilmiş anlayışdan inzibati akt üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən birinin onun hakimiyyət tədbiri olmasıdır. Belə ki, hakimiyyət tədbirinin nəticəsi olmayan hər-hansı bir akt şamil olduğu şəxslər üçün hər-hansısa məcburetəməni özündə ehtiva edə bilməz. Ümumiyyətlə bələdiyyələr tərəfindən qəbul edilmiş aktların inzibati xarakter daşması da həmin Qanundan müəyyən etmək mümkündür. Qeyd edilən Qanunuda inzibati orqan dedikdə, Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, onların yerli (struktur) və digər qurumları, bələdiyyələr, habelə qanuna əsasən inzibati akt qəbul etmək səlahiyyəti verilmiş hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxs nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan bələdiyy-

yələr tərəfindən qəbul edilmiş aktlar inzibati akt olaraq qəbul edilməlidir. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanunu yerli özünüidarə orqanlarının qərarlarını normativ xarakterli aktlar kateqoriyasına aid edir. Normativ xarakterli aktlar üçün iki xarakterik xüsusiyyət qeyd edilə bilər. Məhdud subyektlər dairəsi üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirməsi və dəfələrlə tətbiq olunma. Yuxarıda bələdiyyələrlə bağlı anlayış verildikən onun lokal xarakterli məsələlərlə məşğul olduğu qeyd edildi. Bu baxımdan qanunda da bələdiyyələrin aid olduğu normativ xarakterli aktlar kateqoriyasının spesifik cəhəti kimi onun məhdud subyektlər dairəsi üçün qəbul edildiyi qeyd edilmişdir. Dəfələrlə tətbiq edilmə xüsusiyyəti isə bələdiyyələr tərəfindən qəbul edilən inzibati aktların normativ xarakterli olmasından irəli gəlir. Belə ki, məlumdur ki, normativ aktlar dəfələrlə tətbiq edilmə üçün nəzərdə tutulur, normativ xarakterli aktlar isə, məhdud subyektlər dairəsi üçün dəfələrlə tətbiq edilməni nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində inzibati hüquqa yanaşma Almaniya inzibati hüquq sistemi əsasında qurulmuşdur. Almaniya inzibati hüquq sahəsində də yerli özünüidarə orqanlarının qəbul etdikləri aktlar inzibati- məcburi xarakter daşıyır. Həmin orqanlar bu aktları qəbul etməklə onlara verilən muxtariyyət hüquqlarını həyata keçirirlər. [2, 612] İnzibati hüquq münasibətləri ümumi (publik hüquq) sahəsində yaranan münasibətlərdir. Bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətində həm ümumi hüquq münasibətləri həm xüsusi hüquq münasibətləri mövcud ola bilər. Xüsusi hüquq münasibətləri onun subyektləri olan fiziki və hüquqi şəxslər arasında yaranan hüquq münasibətlərini tənzimləyir, xüsusi hüquq münasibətlərinin tərəfləri bərabər mövqedədir, öz iradələrini ifadə etməkdə sərbəstdirlər və heç biri digərinə münasibətdə hakimiyyət səlahiyyətlərini tətbiq etmir. Ümumi (publik) hüquq isə, publik hakimiyyət daşıyıcıları (burada Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, onların yerli (struktur) və digər qurumları, bələdiyyələr, habelə qanuna əsasən inzibati akt qəbul

etmək səlahiyyəti verilmiş hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxs) ilə fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında olan münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlərdə inzibati orqan qanunla ona həvalə edilmiş inzibati funksiyaları yerinə yetirir və digər tərəfə münasibətdə hakimiyyət səlahiyyətlərini tətbiq edir. Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik sistemində bələdiyyələr ümumi inzibati orqanlar sistemində daxil deyildir. Buna görə də qanunverici orqan hesab etmişdir ki, bələdiyyələrin inzibati aktların icra edilməsi qaydaları da ayrılıqda qeyd edilməlidir. [3, 448]

Bələdiyyələr tərəfindən qəbul edilən aktların inzibati aktlar kateqoriyasına daxil olması yuxarıda sadalanan hallarla öz təsdiqini tapır. Əlavə olaraq, inzibati orqan kimi bələdiyyələr tərəfindən qəbul edilən aktlarla bağlı nəzarət mexanizmi də digər aktlarda olduğu kimidir. Belə ki, inzibati icraat haqqında AR Qanunundan məlumdur ki, inzibati aktlar mahiyyət etibarilə iki halda mübahisələndirilə bilər. Daha yuxarı inzibati orqan və məhkəmələr tərəfindən. Digər tərəfdən “Bələdiyyələrin statusu haqqında” qanunda yerli özünüidarəetməyə verilən anlayışda qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə vətəndaşların fəaliyyətinin təşkilinin elə bir sistemidir ki, bu sistem onlara qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnu həyata keçirmək və yerli əhalinin mənafeyi naminə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq dövlət işlərinin bir hissəsini yerinə yetirmək imkanı verir. Bu hüquqları qanunla müəyyən edilmiş qaydada ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilmiş bələdiyyə üzvlərindən ibarət nümayəndəli kollegial orqanlar (bələdiyyələr) və ya vətəndaşların yığıncaqları həyata keçirirlər. Bələdiyyələr öz vəzifələrini yerinə yetirmək məqsədi ilə onların qarşısında məsuliyyət daşıyan, daimi fəaliyyət göstərən icra strukturları yarada bilərlər. Qeyd edilən normanın təbiətindən bələdiyyələrin öz fəaliyyətində müstəqil olması başa düşülür. Bu baxımdan bələdiyyələrin və onların tabe orqanlarının dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində daxil olmaması, müstəqil və heç bir orqa-

nın təbəçiliyində fəaliyyət göstərməməsi ümumiqəbul edilmiş qaydadır. Bununla belə inzibati akt qəbul etmə səlahiyyətinə malik orqan kimi bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarətin həyata keçirilməsi də vacibdir. Bu baxımdan bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarətin olmasında məqsəd qanunçuluğa riəyət edilməsidir. Belə ki, AR Ədliyyə Nazirliyinin Bələdiyyələrlə İş Mərkəzi inzibati nəzarəti həyata keçirən orqandır. Həmin nəzarətin aparılmasında məqsəd bələdiyyə aktlarının daha yuxarı hüquqi qüvvəyə malik qanunvericilik aktlarına uyğunluğunun təmin edilməsidir. Bu baxımdan qəbul edilən inzibati akt nəticəsində hüquq və mənafeələrinə zərər vurulduğunu hesab edən hüquqi və ya fiziki şəxs bu bərdə 6 ay ərzində inzibati nəzarət icraatının başlaması üçün müraciət edə bilər. Həmin orqan isə müraciət daxil olduğu andan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müddət ərzində inzibati nəzarət icraatına başlaya və ya müraciətə baxmaqdan imtina edə bilər. Əlavə olaraq bələdiyyə aktlarından inzibati prosessual qaydada məhkəmə şikayəti də verilə bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinə uyğun olaraq yoxlanılması Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin müstəsna səlahiyyətinə aid edilmiş normativ xarakterli aktlar istisna olmaqla, dövlət və bələdiyyə orqanları tərəfindən qəbul edilmiş normativ xarakterli aktların qanunauyğunluğunun yoxlanılmasına və onların etibarsız (qüvvədən düş-

mü) hesab edilməsinə dair iddia qaldırıla bilər. Belə ki, inzibati prosessual qanunvericiliyə uyğun olaraq, iddia normativ xarakterli aktın qəbul edilməsi və ya tətbiq olunması nəticəsində subyektiv hüquqlarının pozulduğunu və ya yaxın gələcəkdə pozulacağını əsaslandırma bilən fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən, habelə aidiyyətinə toxunulan digər orqanlar tərəfindən qaldırıla bilər. Eyni zamanda bələdiyyələr prosessual hüquq qabiliyyətli kimi qəbul edilir. Əlavə olaraq, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bələdiyyə aktlarından inzibati qaydada şikayət verilməsi mümkün olduğu kimi, inzibati məhkəmə icraat qaydasında bələdiyyələrin inzibati nəzarət orqanlarının hərəkətlərinə qarşı və ya inzibati nəzarət orqanlarının bələdiyyələrə qarşı iddialarına da baxıla bilər.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bələdiyyə aktları lokal xarakterli aktlar olmaqla, inzibati aktların bir hissəsini təşkil edir. Bu aktlar digər inzibati orqanlar tərəfindən qəbul edilən aktlarla yanaşı birgə şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Bununla belə bələdiyyə aktları və bələdiyyələrin ictimai həyatda tutduğu yer hələ də lazımi səviyyədə deyildir. Belə ki, “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Qanun eləcə də bu sahədə qəbul edilən digər qanunvericilik normaları bələdiyyələrin səlahiyyətlərini, onların əhatə dairəsini konkretləşdirmək əvəzinə ümumi ifadələrlə yazılmışdır ki, bu da, bu sahədə aktların tətbiq edilməsində bir sıra problemlərə səbəb ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Mehdiyev. F. İnzibati hüquq. Dərslik. Bakı, 2010, 515 s.
2. Əliyev. S. İnzibati hüquq. Dərslik. Bakı, 2023, 675 s.
3. Səyyad K., Vəliyeva G., İnzibati icraat haqqında AR Kommentariyası Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı Bakı 2006, 464)

Шахрияр Джафарзаде

Административно-правовые аспекты муниципальных актов

Согласно Конституции Азербайджанской Республики местное самоуправление осуществляется муниципалитетами. Муниципалитеты (органы местного самоуправления) являются разновидностью государственного (общественного) управления. Статус муниципалитетов определяется Конституцией Азербайджанской Республики. Органы местного самоуправления – это выборные административные органы, образованные для удовлетворения общих и местных по-

требностей групп населения, проживающих в определенных границах государства. Статья 3 «Европейской хартии местного самоуправления» определяет муниципалитеты в следующем виде: «Местное самоуправление – это право органов местного самоуправления регулировать и управлять значительной частью государственных дел в рамках закона, принимая на себя ответственность и на благо местного населения». и это настоящее мастерство.

Shahriyar Jafarzada

Administrative legal aspects of municipal acts

According to the Constitution of the Republic of Azerbaijan, local self-government is carried out by municipalities. Municipalities (local self-government bodies) are a type of public (public) administration. The status of municipalities is determined by the Constitution of the Republic of Azerbaijan. Local self-government bodies are elected administrative bodies formed to meet the common and local needs of community groups living within the defined boundaries of the state. Article 3 of the "European Charter on Local Self-Government" defines municipalities in the following form: "Local self-government is the right of local self-government bodies to regulate and manage a large part of state affairs within the framework of the law, assuming responsibility and for the benefit of the local population." and is a real skill.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: xeberler.elmi@mail.ru

Əlaqə telefonu: +99450 567-17-05

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: xeberler.elmi@mail.ru

Контактный телефон: +99450 567-17-05

Requirements for submitting articles to the Scientific News of the Police Academy

The text of the article should be typed in Microsoft Office Word, Times New Roman font (font size 12), 1 space, 25 mm above and below, and 20 mm left and right.

The following information should be presented in the structure of the article:

- UDC (universal decimal classification);
- title of the article, author's name, surname, scientific degree, name and position of the institution where he works, e-mail address and mobile phone number;
- keywords (in Azerbaijani, Russian and English - 5-7 words);
- annotation (in Azerbaijani, English and Russian languages, including the title of the article, author's name and surname - 4-5 lines);
- the reference list should be written and numbered in alphabetical order;
- number of the literature used after the reference in the text and relevant pages are shown in square brackets. For example: 15 p. 120-122. Footnotes should not be given below the text;
- The volume of the article is 5-10 pages and can be submitted in Azerbaijani, Russian and English languages.

e-mail address for sending the articles: xeberler.elmi@mail.ru

Contact number: +99450 567-17-05

DÜZƏLIŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün: